

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ТОЛУБ'ЯК Віталій Семенович

УДК 351:304:364-646.2

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФІНАНСОВИХ МЕХАНІЗМІВ ДЕРЖАВНОГО
УПРАВЛІННЯ ПЕНСІЙНОЮ СИСТЕМОЮ В УКРАЇНІ

25.00.02 – механізми державного управління

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора наук з державного управління

Науковий консультант:
ЮРЧИШИН Василь Володимирович,
доктор наук з державного управління,
професор

Київ – 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....	16
1.1. Державна політика пенсійного забезпечення як складова соціальної політики	16
1.2. Світовий досвід утвердження держави у формуванні фінансових механізмів пенсійного забезпечення	35
1.3 Сучасні світові тенденції трансформації фінансових механізмів пенсійної системи	59
Висновки до розділу 1	82
РОЗДІЛ 2 НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВИХ МЕХАНІЗМІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ПЕНСІЙНИМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ	86
2.1. Методологічні підходи до аналізу формування фінансових механізмів державного управління пенсійним забезпеченням	86
2.2. Функціональна структура фінансового механізму державного управління солідарною системою пенсійного забезпечення.....	103
2.3. Соціальні гарантії та стандарти в системі державного управління пенсійним забезпеченням	123
Висновки до розділу 2.....	143
РОЗДІЛ 3 ОСНОВНІ ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	146
3.1. Вплив демографічних факторів на фінансові механізми державного управління пенсійним забезпеченням	146
3.2. Зайнятість населення як фактор формування фінансових ресурсів пенсійного забезпечення.....	162

3.3. Взаємозв'язок фонду заробітної плати та фінансового стану пенсійної системи в умовах трансформаційних процесів	182
3.4. Світова фінансово-економічна криза та її вплив на трансформацію фінансових механізмів державного управління пенсійною системою	198
Висновки до розділу 3	223
РОЗДІЛ 4 ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....	227
4.1. Об'єктивна необхідність посилення державного регулювання системи пенсійного забезпечення	227
4.2. Формування нормативно-правового забезпечення процесу реформування пенсійної системи України	247
4.3. Застосування механізмів фінансового контролю в системі пенсійного забезпечення	267
4.4. Врахування чинників глобалізації в державній політиці пенсійного забезпечення	285
Висновки до розділу 4	305
РОЗДІЛ 5 КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ЗАСТОСУВАННЯ ФІНАНСОВИХ МЕХАНІЗМІВ ПЕНСІЙНИМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ	309
5.1. Формування фінансових ресурсів пенсійного забезпечення в умовах трансформації соціально-економічних відносин	309
5.2. Трансформація основних факторів фінансового механізму солідарної системи пенсійного забезпечення	339
5.3. Управління основними ризиками функціонування фінансових механізмів державного управління пенсійним забезпеченням.....	361
5.4. Розвиток фінансових механізмів недержавного пенсійного забезпечення в умовах трансформаційних процесів.....	379
Висновки до розділу 5	400
ВИСНОВКИ	405
ДОДАТКИ.....	413
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	432

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ФСС	Фонд соціального страхування
США	Сполучені Штати Америки
ІОР	Індивідуальний ощадний рахунок
ДНПФ	Державний накопичувальний пенсійний фонд
НПЗ	Недержавне пенсійне забезпечення
ОЕСР	Організація економічного співробітництва та розвитку
ВПФ	Відкритий пенсійний фонд
ПФУ	Пенсійний фонд України
ЄС	Європейський Союз
СНД	Союз Незалежних Держав
ООН	Організація Об'єднаних Націй
НПС	Накопичувальна пенсійна система
НПФ	Недержавний пенсійний фонд
ВАТ	Відкрите акціонерне товариство
ВВП	Валовий внутрішній продукт
МВФ	Міжнародний валютний фонд
ДКЦПФРУ	Державна Комісія з цінних паперів та фондового ринку України
СОТ	Світова організація торгівлі
МТНК	Міжнародні транснаціональні корпорації

ВСТУП

Актуальність теми. Соціальна орієнтація державного управління зумовлена необхідністю впорядкування процесів суспільного розвитку життєдіяльності суспільства шляхом узгодження різноманітних потреб, інтересів і форм діяльності відповідно до конституційних засад розбудови в Україні правової, соціальної держави. Це потребує формування відповідних механізмів державного управління соціально-економічними відносинами, у тому числі створення ефективної системи пенсійного забезпечення. Депопуляція народжуваності та старіння населення актуалізували проблеми соціального захисту та пенсійного забезпечення осіб похилого віку в багатьох країнах світу, у тому числі і Україні. У зв'язку з цим посилюється роль держави як політичного інституту, яка здатна врахувати сучасні тенденції розвитку суспільства та сформувати фінансово стійку, незалежну від викликів зовнішнього та внутрішнього середовища і необтяжливу для платників страхових внесків систему пенсійного забезпечення.

Об'єктивна необхідність трансформації фінансових механізмів державного управління пенсійною системою сьогодні зумовлена: погіршенням демографічної ситуації; переважаючим розвитком солідарної пенсійної системи, що супроводжується низьким рівнем заміщення заробітку пенсією та малими розмірами пенсії у більшості громадян; великим розривом між максимальними та мінімальними пенсіями; збільшенням в останні роки частки пенсійних виплат у ВВП, зростанням дефіциту Пенсійного фонду, що вимагає постійного субсидування з державного бюджету.

Вирішення питання удосконалення системи пенсійного забезпечення виходить за її межі та охоплює широке коло проблем формування фінансових механізмів державного управління, що передбачає врахування макроекономічних (темпи зростання та структура ВВП, частка в ньому оплати праці, індекс споживчих цін); демографічних (народжуваність, смертність, тривалість життя); соціально-трудова (стан ринку праці, період трудової активності, рівень оплати праці, величина прожиткового мінімуму

працевдатного та непрацевдатного населення); власне пенсійних факторів (нормативні вимоги до умов виходу на пенсію, пенсійні схеми та пенсійні програми, історично обумовлена організаційно-функціональна структура самої пенсійної системи).

Здійснюючи реформування пенсійного забезпечення в Україні, необхідно змінити баланс економічних і соціальних інтересів у державі, запровадити більш ефективні фінансові механізми державного управління пенсійною системою, посилити стимули до праці та розробити заходи детінізації заробітної плати, диверсифікувати джерела фінансування пенсій завдяки поєднанню внесків на соціальне страхування, обов'язкових і добровільних накопичень громадян. Успіх реформи значною мірою залежить від наукового обґрунтування усіх аспектів її реалізації, у першу чергу, фінансово-економічних.

Авторський підхід до зазначеної проблематики сформувався під впливом наукових праць українських та зарубіжних вчених у галузі державного управління: Г.Атаманчука, В.Бакуменка, В.Воротіна, В.Голубь, І.Грицяка, Г.Дмитренка, О.Іваницької, Ю.Ковбасюка, В.Козакова, В.Лугового, О.Лебединської, А.Мельник, М.Миколайчука, Н.Нижник, І.Розпутенка, В.Тертички, В.Федосова, В.Юрчишина, якими закладено методологічні засади реалізації державної політики, основи формування і впровадження державно-управлінських рішень, оцінювання ефективності діяльності суб'єктів державного управління та регулювання економіки. Крім того, при здійсненні дослідження використані важливі наукові та науково-методичні розробки, присвячені іншим аспектам державного управління в умовах трансформаційних перетворень, зроблені такими науковцями і фахівцями: М.Білинською, Н.Грицяк, Т.Івановою, О.Ігнатенко, Ю.Кальнишем, М.Корецьким, С.Кравченко, В.Князевим, А.Мерзляк, Я.Радишем, Ю.Сурмінім, В.Трощинським та ін.

Визначальний вплив на формування мети, завдань та на процес дослідження здійснили наукові дослідження, присвячені різним аспектам

розвитку соціального захисту та пенсійного забезпечення таких вітчизняних науковців: Е.Афоніна, А.Бабенка, С.Білої, І.Гнибіденка, В.Гошовської, К.Грем'яцької, Б.Зайчука, В.Кравченко, Е.Лібанової, В.Мельничука, О.Мордвінова, О.Новикової, В.Опаріна, П.Пилипенка, М.Плаксій, В.Скуратівського, А.Федорейка, А.Халецької, В.Чмиги М.Шавариної, П.Шевчука, Ю.Шклярського, Н.Ярош, а також зарубіжних вчених: М.Денисова, Дж.Сороса, Дж.Стиглиця, Д.Жерліцина, Г.МакТаггарта, В.Москвина, В.Роїка, М.Свенціцькі, А.Соловійова, А.Табах, Е.Фултца, В.Яценка та ін.

Не применшуючи вагомості і значущості внеску учених, варто зазначити, що теоретичні та практичні аспекти формування фінансових механізмів державного управління пенсійною системою в Україні потребують подальшого комплексного дослідження. Зокрема: потребує врегулювання питання законодавчо-нормативного забезпечення фінансових механізмів пенсійної системи в умовах трансформаційних процесів, розроблення єдиного підходу до впровадження накопичувальної складової загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, розвиток теоретико-методологічних засад фінансових відносин у даній сфері. Подальшого удосконалення вимагає діяльність Пенсійного фонду України щодо формування доходів і використання фінансових ресурсів у контексті запровадження трирівневої пенсійної системи.

Наявність актуальних теоретичних і практичних проблем у сфері пенсійного забезпечення зумовили вибір теми дисертаційного дослідження, визначення її мети, основних завдань, об'єкту, предмету і структурної побудови.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною наукових досліджень та висвітлює результати наукового доробку автора, отриманого у процесі виконання науково-дослідних робіт. Зокрема низку матеріалів напрацьовано у межах комплексного наукового проекту “Державне управління та місцеве

самоврядування” Національної академії державного управління при Президентові України (номер державної реєстрації 0199U002827) за темою науково-дослідної роботи кафедри економічної політики “Геоетомічна політика України” (номер державної реєстрації 0109U003018), у рамках якої автором обгрунтована методологічна основа трансформації фінансових механізмів державного управління пенсійним забезпечення, що має важливе значення для побудови ефективної пенсійної системи в Україні.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є наукове обгрунтування напрямів та розробка науково-практичних рекомендацій щодо вдосконалення фінансових механізмів державного управління системою пенсійного забезпечення в умовах трансформаційних процесів.

Для досягнення поставленої мети сформульовані такі *завдання*:

- обгрунтувати теоретико-методологічні засади розвитку системи пенсійного забезпечення та розкрити її сутність у контексті формування та реалізації цілей соціальної політики держави;
- визначити основні тенденції формування та реалізації державної політики пенсійного забезпечення з урахуванням історичних і географічних особливостей;
- виявити й узагальнити основні чинники, що впливають на формування і трансформацію фінансових механізмів пенсійної системи;
- дослідити вплив світової фінансово-економічної кризи 2008-2009 років на систему пенсійного забезпечення та визначити напрями державної політики у цій сфері;
- розкрити сутність та обгрунтувати необхідність посилення державного регулювання системи пенсійного забезпечення в умовах трансформаційних процесів та фінансово-економічних криз;
- запропонувати, на основі здійснення аналізу, шляхи удосконалення нормативно-правового забезпечення фінансових механізмів пенсійної системи України;

- обґрунтувати та запропонувати до впровадження дієві фінансові механізми наповнення Пенсійного фонду;
- узагальнити теоретичні концепції і практичний досвід розвитку недержавного пенсійного забезпечення та визначити перспективні заходи державної політики щодо його розвитку в Україні;
- розробити науково-практичні пропозиції щодо удосконалення фінансових механізмів державного управління системою пенсійного забезпечення.

Об'єкт дослідження – державне управління системою пенсійного забезпечення населення в Україні.

Предмет дослідження – трансформація фінансових механізмів державного управління пенсійною системою в Україні.

Методи дослідження. Для реалізації мети й завдань дослідження використовувалася сучасна наукова методологія, що базується на принципах сходження від абстрактного до конкретного, логічного й історичного, законів розвитку суб'єкта й законів його пізнання. В основу методології дослідження було покладено системний підхід, методологічна специфіка якого визначається тим, що він орієнтує на розкриття цілісності об'єкта дослідження.

У процесі дослідження використано низку наукових методів для практичного вирішення поставлених завдань:

- метод ретроспективного аналізу дав змогу окреслити еволюцію розвитку управління пенсійним забезпеченням у різні часові проміжки;
- методи узагальнення та групування використано для систематизації окремих фактів та положень запропонованої концепції, виділення пріоритетів державного управління розвитком пенсійної системи;
- метод системного аналізу використано при визначенні факторів впливу на формування фінансових ресурсів та обґрунтування напрямів розвитку пенсійного забезпечення в Україні;

- метод формально-логічного аналізу використано при дослідженні нормативно-правової бази пенсійного забезпечення;
- метод контент-аналізу застосовано для проведення аналізу визначень “соціальна політика”, “пенсійна політика”, “фінансовий механізм” у різних наукових джерелах;
- метод порівняльного аналізу дозволив провести оцінку розвитку пенсійного забезпечення в Україні та зарубіжних країнах;
- метод статистичного аналізу використано при оцінюванні динаміки формування і використання фінансових ресурсів пенсійного забезпечення;
- методи факторного та кореляційного аналізу застосовувалися при визначенні впливу заробітної плати та страхового стажу на розмір пенсії;
- графічний метод використано для наочного представлення аналітичних матеріалів щодо розвитку пенсійного забезпечення.

Інформаційною базою дослідження слугували матеріали Міністерства соціальної політики України, Пенсійного фонду України, Державної служби статистики України, Світового банку, результати наукових розробок Національної академії державного управління при Президентові України, Інституту демографії і соціальних досліджень НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, Аналітично-дорадчого центру Блакитної стрічки, Інституту економічних досліджень та політичних консультацій, наукові доробки вітчизняних та зарубіжних учених.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у новому вирішенні важливої наукової проблеми удосконалення фінансових механізмів державного управління пенсійною системою в Україні в умовах трансформаційних процесів.

У дисертації:

вперше:

– запропоновано наукову концепцію реформування системи фінансових механізмів державного управління пенсійним забезпеченням, сутність якої полягає у активізації розвитку накопичувальної складової пенсійної системи, посиленні контролю за формуванням фінансових потоків та врахуванні основних факторів фінансового забезпечення пенсійної системи, що забезпечить збалансованість фінансових ресурсів пенсійного забезпечення та бездотаційність Пенсійного фонду України;

– обґрунтовано фінансовий механізм залучення додаткових коштів до пенсійної системи шляхом випуску в обіг пенсійних облігацій, які забезпечать можливість наповнення Пенсійного фонду і отримання громадянами додаткового доходу до пенсії;

– запропоновано до використання шкалу коригуючих коефіцієнтів до розміру пенсій (понижуючих – при ранньому виході на пенсію та підвищуючих – при пізнішому оформленні пенсії), сутність якої полягає у стимулюванні продовження тривалості та підвищення ефективності праці, а також у більш повному врахуванні інтересів громадян, які можуть самостійно визначати час виходу на пенсію, орієнтуючись на співвідношення розміру пенсії та заробітку;

вдосконалено:

– підхід до посилення ролі держави при формуванні фінансових ресурсів і досягненні високого рівня ефективності інвестування пенсійних накопичень, забезпечення захисту фінансових інтересів учасників пенсійних фондів у період трансформаційних процесів та фінансово-економічних криз;

– систему контролю у сфері пенсійного забезпечення, що передбачає реалізацію принципів превентивності, відповідності соціальним стандартам та вибіркості контрольних дій, виходячи з міркувань мінімізації обсягів витрат на контроль при заданих параметрах ефективності;

– пропозиції щодо адаптації державної політики пенсійного забезпечення до змін в ринковому середовищі, зокрема, запровадження накопичувальної складової загальнообов'язкового державного пенсійного

страхування шляхом врахування критично-конструктивної оцінки організації пенсійної системи та розв'язання її основних проблем в процесі ринкової трансформації та європейської інтеграції України;

дістали подальшого розвитку:

– теоретичні засади формування фінансових механізмів державного управління пенсійною системою шляхом їх гармонізації з міжнародними та європейськими стандартами та вимогами, а також впровадження європейських фінансових та соціальних стандартів розвитку конкуренції між інституціями державного та недержавного пенсійного забезпечення;

– аргументація концепції узгодженого реформування пенсійного забезпечення та системи оплати праці на засадах створення можливості державного врегулювання демографічної ситуації та зайнятості відповідно до європейських соціальних стандартів і передбачення залежності розміру пенсій від сплачених страхових внесків і страхового стажу;

– застосування методу факторного аналізу при дослідженні функціонування фінансового механізму пенсійної системи, зокрема, основних чинників, що впливають на формування пенсійних виплат (страховий стаж та розмір заробітної плати), що підвищить адекватність пенсійних виплат фінансовій участі особи у формуванні пенсійної системи.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання в діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, а також у навчальних модулях вищих навчальних закладів. Зокрема:

– Комітетом Верховної Ради України у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів враховані і використані пропозиції автора щодо законодавчого реформування пенсійної системи та підвищення мінімального рівня пенсійного забезпечення громадян України при опрацюванні законопроектів реєстр. № 3668-17 та реєстр. № 8697 (довідка від 20.09.2011 р. № 04-26/10-664);

– Міністерством праці та соціальної політики України враховані пропозиції в реформуванні пенсійної системи в частині формування стійкої накопичувальної її складової при підготовці законопроектів “Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи” (довідка від 19.09.2011 р. № 1046/0/039/98-11);

– Головним управлінням пенсійного фонду України в Тернопільській області використані пропозиції щодо організації фінансового контролю в органах Пенсійного фонду, проведення інформаційно-роз’яснювальної роботи про хід пенсійної реформи при підготовці плану роботи на 2011 рік, матеріалів колегії, круглих столів (довідка від 01.08.2011 р. № 5573/01);

– Тернопільською обласною адміністрацією використані пропозиції щодо розвитку підприємництва, легалізації заробітної плати та зайнятості при підготовці програми Стратегії розвитку Тернопільської області на період до 2015 року, а також враховані при підготовці плану роботи структурних підрозділів Тернопільської обласної державної адміністрації на 2011 рік (довідка від 01.08.2011 р. № 06-3947/14-10);

– Тернопільським національним економічним університетом у навчальному процесі факультету фінансів і магистратури факультету довузівської, післядипломної та магістерської підготовки у навчальному курсі “Соціальне забезпечення”, зокрема науково-практичні аспекти формування державної політики пенсійного забезпечення, здійснення державного регулювання пенсійної системи, політики зайнятості та заробітної плати в Україні (акт від 30.05.2011 р. № 126.16/1195);

– Тернопільським українсько-польським інститутом соціальних та інформаційних технологій у навчальному процесі при підготовці навчальних і робочих програм в курсах “Соціальне страхування”, “Соціальні стандарти та соціальні гарантії” (акт про впровадження від 26.04.2011 р. № 21/04/11);

– Тернопільським регіональним центром перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів

місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій при розробці навчально-методичних матеріалів у модулі “Основні напрямки реформування пенсійного забезпечення” в частині оцінювання зарубіжного досвіду реформування пенсійного забезпечення, формування державної пенсійної політики в умовах трансформаційних процесів (акт від 21.04.2011 р. № 116/01);

– Тернопільським комерційним інститутом в навчальному процесі при підготовці навчальних і робочих програм в курсах “Страховання”, “Фінанси” (акт від 03.10.2011 р. № 99).

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертаційному дослідженні наукові результати, висновки та рекомендації належать авторові.

Апробація результатів дослідження. Основні наукові положення дисертації апробовані у навчальному процесі, неодноразово обговорювалися на кафедрі економічної політики і доповідалися на науково-практичних конференціях: “Антикризові механізми регіонального та муніципального розвитку” (Київ, 2010), “Україна в умовах глобальної конкуренції: стратегія випереджаючого розвитку” (Донецьк, 2010), “Статистична оцінка соціально-економічного розвитку” (Хмельницький, 2010), “Галузь науки “Державне управління”: історія, теорія, впровадження” (Київ, 2010), “Реформування системи державного управління та державної служби: теорія і практика” (Львів, 2010), “Проблеми управління соціальним і гуманітарним розвитком” (Дніпропетровськ, 2010), “Актуальні проблеми регіонального управління та місцевого самоврядування” (Київ, 2011), “Інновації в державному управлінні: системна інтеграція освіти, науки, практики” (Київ, 2011), а також обговорювались на наукових семінарах кафедри економічної політики Національної академії державного управління при Президентові України.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлені в 34 наукових публікаціях, у тому числі одній одноосібній монографії, 24 статтях у наукових фахових виданнях України з державного управління, а також у 9

публікаціях в інших виданнях та матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних літературних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи 478 сторінок машинописного тексту. Матеріал дисертації ілюстрований 20 таблицями на 20 сторінках і 54 рисунками на 54 сторінках, 6 додатками на 18 сторінках. Список використаних джерел включає 463 найменування на 47 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ПЕНСІЙНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

1.1. Державна політика пенсійного забезпечення як складова соціальної політики

У своїй історії людство пройшло довгий шлях, доки реалізація соціальних функцій держави набули масштабного характеру. Власне і соціальна політика як виокремлений напрям діяльності держави, й інститут соціальної держави виник недавно. Сьогодні соціальна держава – це держава, яка за відповідних умов і порядку регламентує та гарантує кожному громадянину забезпечення гідних умов існування, соціальну захищеність, можливість для самореалізації особистості в суспільстві [25, с. 7]. Перші ознаки формування соціальних держав спостерігаються наприкінці ХІХ ст. Промислова революція та бурхливий розвиток капіталістичних відносин, формування робітничого класу, який міг відстоювати свої права, виникнення ринків праці зумовили посилити увагу держави до соціального захисту та пенсійного забезпечення як його складової.

Результатом функціонування економічних держав стали: по-перше, їх бурхливий розвиток у промисловому, технологічному, фінансовому плані, а по-друге, – різка соціальна і матеріальна диференціація суспільства, загострення соціальної напруженості і невдоволення серед масових груп населення. Держави були змушені взяти участь у підтримці мало захищених верстви, інвалідів та людей, які втратили працездатність із віком. У результаті цього в багатьох країнах Європи поступово формуються ознаки соціальної держави, а економічна доцільність починає розглядатися крізь призму соціальної доцільності і соціальних цінностей. У діяльності держав домінує новий напрямок, що одержує назву соціальної політики.

В Україні, яка торує шлях до цивілізованого суспільства, соціальна проблематика в міру суспільних змін здобуває все більшу увагу у соціальній

та політичній діяльності. Проте якість та ефективність вирішення найгостріших проблем соціального захисту населення безпосередньо залежить від дослідницького підходу до управління, вміння вивчати проблеми, визначати їх чинники та наслідки, приймати управлінські рішення та забезпечувати їх якісне виконання [29, с. 15].

Системні теоретичні дослідження, які стосуються соціальної політики, соціального захисту, пенсійної політики та пенсійного забезпечення, беруть свій початок із вчень економічної теорії минулих століть. Незважаючи на велику кількість досліджень та розмаїття теорії, більшість науковців та дослідників сходяться у визначенні їх понять. Зокрема Н.Луговенко соціальну політику визначає широким і неоднозначним поняттям [156, с. 421]. За визначенням Т.Ганслі [331], соціальна політика – це багатовимірна система програм, служб і заходів (управлінських, регулятивних і саморегулятивних), спрямованих у соціальну сферу. Вона охоплює різноманітні напрями суспільного буття, ефективна її реалізація є гарантом суспільної злагоди та солідарності, створює умови для реалізації та самореалізації економічної та соціальної безпеки членів людської спільноти. Подібне визначення соціальної політики дає і П.Шевчук [406].

І.Розпутенко [85, с. 32] визначає соціальну політику як діяльність щодо розвитку соціальних потреб особистості і соціальних груп. Вона, враховуючи інтереси різних соціальних груп, реалізується через систему соціальних інтересів, спирається на різні соціальні програми. Аналогічне визначення дає і О.Губар [62] та доповнює, що соціальна стабільність та поліпшення соціально-демографічних показників критично важливі для поступу економічних трансформацій, результативності економічних реформ, реалізації політики економічного зростання та структурної перебудови економіки. Будучи за своєю природою досить віддаленою від власне економічної сфери, соціальна політика виступає у сучасній ринковій економіці як потужний чинник економічного розвитку. По-перше, серед заходів з підтримки соціальної сфери – суто економічні важелі бюджетної,

податкової, кредитної політики. По-друге, реалізація заходів соціальної політики впливає на ряд економічних параметрів, збільшуючи норму споживання і зменшуючи нагромадження, поживляючи сукупний попит. Нарешті – дієва соціальна політика забезпечує суспільну злагоду, соціальне партнерство, легітимність влади, отже, – формує здатність уряду до проведення заходів власне економічної політики.

Науковці В.Скуратівський, О.Палій та Е.Лібанова визначають соціальну політику як суспільний феномен, що поєднує різноманітні, багатофакторні складові: конституційно-правові, інституційні, управлінсько-регулятивні, національні, державні, наддержавні, громадські, комунікативні, праксеологічні цінності [303, с. 7]. А також розглядають соціальну політику як систему управлінських, регулятивних організаційних заходів, дій, які спрямовані на функціональне забезпечення оптимального функціонування і розвитку соціального буття, соціальних відносин. У зв'язку з цим, розрізняють вузьке та широке розуміння соціальної політики. У вузькому розумінні соціальна політика – це цілеспрямована діяльність суб'єктів з метою забезпечення соціального захисту і створення умов для формування безпечного соціального середовища людини. У широкому розумінні соціальна політика – це система цілеспрямованої діяльності суб'єктів, що сформувалася у суспільстві на певному етапі його розвитку і здійснюється на основі певних принципів і засад з метою забезпечення оптимального функціонування й розвитку соціальних відносин. Водночас вузьке і широке розуміння соціальної політики умовне. Існує цілісна соціальна політика, що охоплює вузький і широкий зміст.

Очевидно, що соціальна політика держави безпосередньо враховує соціальну активність різноманітних політичних та суспільних інструментів, перебуваючи з ними у найрізноманітніших взаємовідносинах – від конфронтації до взаємодії та взаємообумовленості. Безперечним є те, що кінцевий результат державної соціальної політики досягається не лише діяльністю держави та її органів, але й діяльністю інших суб'єктів, що

проводять власну соціальну політику. Таким чином, соціальна політика – це окремий вид діяльності уряду та інших суспільних інституцій загальнонаціонального та місцевого рівня, спрямований на задоволення соціальних потреб суспільних груп та індивідів, гарантування їх соціальних прав, здійснення соціального захисту, розвиток соціальної сфери.

Визначень соціальної політики у зарубіжній і вітчизняній науці досить багато. Заслуговує на увагу той факт, що більшість зарубіжних учених виходить із індивідуального підходу у соціальній політиці, крім того, розглядають її як безумовну функцію суспільства, а не держави. При цьому характерним є таке визначення: “Соціальна політика – діяльність і принцип суспільства, що формують спосіб, за допомогою якого воно втручається і регулює відносини між індивідами, групами, громадами, соціальними установами. Ці принципи та дії є результатом звичаїв і цінностей суспільства та значною мірою визначають розподіл ресурсів і рівень добробуту людей” [133, с. 14].

Що стосується визначень соціальної політики у вітчизняній літературі, то перше місце дослідники відводять державі, а суспільству (в особі громадських організацій та інститутів) – друге. Таким чином, класичного визначення поняття “соціальна політика” не існує. Спочатку її визначали як систему державних рішень, спрямованих на досягнення добробуту населення. Однак це визначення не є однозначним і максимально повним, адже до такої системи рішень може належати багато напрямів діяльності уряду. Важливим завданням державної влади залишається служіння інтересам народу, досягнення його добробуту, тобто соціальну політику можна вважати одним із видів регулювання держави, яку називають державою загального добробуту.

Незважаючи на відмінності у понятійних уявленнях, можна відзначити: по-перше, всі автори визнають наявність соціальної політики у сучасній державі; по-друге, все більш домінуючим стає уявлення про необхідність

свідомого управління соціальними процесами, важливість розроблення та реалізації соціальних технологій.

Одним із основних інструментів соціальної політики, який використовується суспільством і державою для вирішення проблеми нерівності особистих доходів людей, що виникає не через різницю у продуктивності праці й ефективності виробництва, безперечно, є соціальне забезпечення (соціальний захист).

Соціальне забезпечення, у свою чергу, реалізується на рівні двох підсистем – соціального страхування та соціальної допомоги, критеріями поділу яких є методи врахування (неврахування) соціальних ризиків, розходження у джерелах фінансування і способах організації. Підсистема соціального страхування традиційно розглядається як особлива організаційно-правова форма соціального захисту, що діє як автономний і самостійний механізм для акумуляції коштів з метою компенсації або мінімізації окремих видів соціальних ризиків. Саме соціальне страхування є основним і визначальним елементом системи соціального захисту у соціальній ринковій економіці, а соціальна допомога – допоміжним, оскільки механізм соціального страхування фактично будується на основних принципах соціальної ринкової економіки. У ньому поєднуються ринковий підхід і державне регулювання, підтримуються та розвиваються конкурентне середовище, соціальне партнерство, рівень розвитку якого залежить від характеру і ступеня “зрілості” основних суб’єктів трудових відносин.

Головне завдання соціальної політики полягає у гармонізації суспільних відносин, забезпеченні соціально-політичної стабільності і громадянської згоди у суспільстві; забезпеченні чіткого функціонування всієї системи соціально-політичних інститутів – суб’єктів такої політики; координації функціонування різних елементів системи; формуванні оптимального співвідношення між різними формами, методами, засобами з метою одержання очікуваних результатів.

Метою соціальної політики є створення умов для розвитку та оптимального функціонування соціальних відносин, всебічного розкриття творчого потенціалу особистості, надання захисту тим верствам населення, які його потребують; досягнення у суспільстві соціальної злагоди, стабільності та соціальної цілісності [315, с. 15]. Кожна соціально-економічна система, державний устрій по-своєму задовольняє цю мету, виходячи з національних традицій, економічного розвитку та враховуючи менталітет нації. Але у межах усіх без винятку держав існує найголовніша мета соціальної політики – забезпечення захисту та надання допомоги недієздатним та нужденним громадянам.

Стратегічними цілями соціальної політики держави є досягнення відчутного поліпшення матеріального добробуту і умов життя людей, забезпечення права на соціальний захист, у тому числі і пенсійне забезпечення [58, с. 72].

Соціальну політику держава реалізує через систему соціального захисту. У багатьох країнах світу у системі соціально-економічних відносин соціальний захист населення посідає провідне місце, оскільки він разом з показниками індексу людського розвитку виступає своєрідним індикатором соціального прогресу. Проте захист населення не повинен зводитися лише до матеріального добробуту, а є системою економічних, соціальних, політичних та правових гарантій. І якщо ця система діє ефективно, то сприяє економічному зміцненню держави завдяки тому, що зменшує кількість соціальних верств і груп, які потребують допомоги. І навпаки: у відносно бідній державі постійно не вистачає коштів для задоволення основних соціальних потреб найбільш вразливих верств населення. Більше того, бідна держава, як соціальне явище, завжди є супутником деградації суспільства. З цього приводу А.Сміт (1723-1790) писав: “...Убоге існування трудящих ... служить природним симптомом того, що країна переживає застій, а їх голодування – що вона швидко йде до занепаду” [317, с. 215].

Аналіз наукової літератури, в якій розкрито питання соціального захисту, свідчить, що соціальний захист, як і соціальну політику, доцільно розглядати в широкому і вузькому розумінні. Зокрема М.Ю.Денисов вважає, що у широкому розумінні поняття соціальний захист – це політика держави щодо забезпечення конституційних прав і гарантій людині незалежно від його місця проживання, національності, статі і віку [66, с. 67]. Таким чином, у соціальному захисті реалізуються усі конституційні права і свободи особистості – від права на власність і свободу підприємництва до особистої недоторканості і екологічної безпеки. Більш вузьке трактування поняття, на думку цього ж автора, полягає у тому, що соціальний захист розглядається як відповідна політика держави щодо забезпечення прав і гарантій відносно рівня життя і задоволення потреб людини – право на мінімально достатні засоби на прожиття, на працю і відпочинок, захист від безробіття, охорону здоров'я і житла, на соціальне забезпечення за віком, у випадку хвороби, втрати годувальника тощо. Тобто, як зазначає Ю.Шклярський, соціальний захист – це “сукупність всіх форм, які застосовує суспільство для убезпечення від ризиків захворювань, забезпечення старості та гарантування у випадку зменшення або втрати доходу [411, с. 33].

У міжнародних актах соціальний захист тлумачиться як форма реалізації соціальної політики у вигляді соціальної захищеності, під якою розуміється система гарантій і зобов'язань держави для забезпечення людині права на гідне життя [91].

Узявши до уваги всі визначення, на нашу думку, соціальний захист можна визначити як комплекс фінансових, соціально-економічних та організаційно-правових заходів уряду, спрямованих на забезпечення нормального рівня життя, здоров'я та добробуту населення за конкретних економічних умов та наявних ресурсів.

Соціальне забезпечення реалізується через механізм соціального страхування. С.І.Юрій розглядає соціальне страхування як фінансову категорію, яка виражає економічні відносини, що виникають у процесі

розподілу та перерозподілу ВВП шляхом формування фондів грошових коштів та їх використання для забезпечення громадян у старості, на випадок постійної чи тимчасової втрати працездатності, безробіття, підтримки материнства, а також охорони здоров'я [418, с. 17]. Його суспільне призначення полягає у матеріальному забезпеченні людей, які в силу об'єктивних причин не можуть мати доходу.

В.Д.Роїк визначає соціальне страхування як сукупність економічних і правових відносин з приводу формування і розподілу фінансових ресурсів, призначених для захисту працездатного населення від соціальних ризиків, і як систему прав і обов'язків суб'єктів по забезпеченню соціальних гарантій застрахованим [283]. Дане визначення, на нашу думку, є неповним, оскільки в дійсності соціальним страхуванням охоплені як працездатні, так і непрацездатні громадяни. Економічний зміст і суть соціального страхування полягає у тому, що центром його уваги є людина, її потреби, якість задоволення яких впливає на розвиток суспільства в цілому. Соціальне страхування можна розглядати з економічної, соціальної та правової позицій. З економічної позиції соціальне страхування виступає як інститут соціального захисту. З соціальної – це форма соціального захисту, яка дозволяє у випадку настання соціальних ризиків зберегти необхідні стандарти рівня і якості життя, а отже, і соціальний статус самого працівника. З правової точки зору – це система юридичних норм, які регулюють соціальний захист населення при настанні страхових випадків, передбачених законодавством.

Соціальне страхування, як зазначає Ю.С.Конопліна [133, с. 26], також відіграє велику суспільно-економічну роль у формуванні громадянського суспільства. Коло проблем, що вирішуються за допомогою соціального страхування, дуже велике. Крім міцної основи соціального захисту працюючих та громадян, що втратили працездатність, даний соціальний інститут сприяє підвищенню стабільності у суспільстві, гармонізації відносин у трудових колективах.

Отже, соціальне страхування являє собою сукупність регулюючих законодавством і договорами страхування відносин між застрахованими (громадянами), страховиками і страхувальниками з приводу захисту інтересів застрахованих осіб, збереження, відновлення чи покращення їх матеріального і соціального стану (який може погіршитися у зв'язку з настанням страхових випадків) за рахунок фондів грошових коштів, сформованих страховиками із сплачених страхувальниками страхових внесків. На нашу думку, соціальне страхування становить собою не механізм чи систему правових, економічних і організаційних заходів, встановлених законом і направлених на компенсацію чи мінімізацію наслідків зміни матеріального чи соціального становища громадян внаслідок соціального випадку, а сукупність визначених суспільних відносин, які базуються на ідеї розподілу ризику між застрахованими особами та взаємозалежності між внесками й обсягом соціальних послуг. Таким чином, захист від соціальних ризиків є об'єктивно закономірною функцією сучасного суспільства у його взаємовідносинах з людьми, соціальними групами, тобто з елементами суспільної інфраструктури.

Оскільки “соціальний захист є сукупністю відносин, що виникають між державою і населенням у цілому”, і “такі взаємини ..., власне кажучи, є партнерськими” [377, с. 169], то пенсійне забезпечення слід розглядати у системі соціального захисту як своєрідний інститут соціального партнерства, який виражається через взаємозалежні дії його суб'єктів (соціальних партнерів) з управління соціально-економічними ризиками. У даному випадку відносини партнерства здійснюються як між роботодавцями і працівниками, так і між поколіннями, оскільки солідарна система пенсійного забезпечення “являє собою трансферт доходу від поточного покоління в працездатному віці до поточного покоління пенсійного віку” [322, с. 323]. Крім того, інститут обов'язкового соціального страхування від початку свого існування базується на ідеї обов'язкового резервування частини заробітної плати (доходу) для виплати пенсій при настанні страхових випадків (втрати

працездатності з віком, інвалідності, втрати годувальника). Суму, необхідну для виплати пенсії, впродовж усього періоду свого трудового життя забезпечують самі працівники (за участі роботодавців) [281, с. 32]. Тому такою необхідною є соціальна злагода між суб'єктами пенсійної політики, підкріплена довгостроковим суспільним контрактом.

Державна пенсійна політика є основною складовою соціальної політики. Її реалізацію здійснює Міністерство праці та соціальної політики України, Пенсійний фонд України та недержавні пенсійні фонди, а сам обіг пенсійних коштів проводиться через банківські установи та мережу установ зв'язку. Система охоплює працездатних громадян, які сплачують страхові внески, та непрацездатних громадян похилого віку, інвалідів, інших осіб, виплати яким проводяться у формі пенсії. Пенсійна система доповнюється низкою пільг, компенсацій, надбавок та доплат.

Таким чином, ключовою складовою соціальної політики населення є пенсійна політика як базова й одна з найважливіших соціальних гарантій стабільного розвитку суспільства, оскільки вона торкається інтересів працездатного і непрацездатного населення. Тому, з одного боку, ми її розглядаємо як особливу складову механізмів реалізації соціальної функції держави, а з іншого – як спосіб задоволення матеріальних потреб окремих категорій населення, у яких з причин наявності соціальних ризиків відсутні джерела матеріального забезпечення.

Пенсійна політика як складова соціальної політики держави реалізується через систему пенсійного забезпечення. С.В.Шишкін [408, с. 295] визначає пенсійне забезпечення як систему інститутів, спрямованих на мінімізацію наслідків зміни матеріального становища працюючих і інших категорій громадян унаслідок настання старості, інвалідності, втрати годувальника.

Система пенсійного забезпечення – це комплекс інститутів, відносин, та механізмів, за допомогою яких здійснюється формування фінансових ресурсів та створення відповідних умови для їх розподілу серед

непрацездатного населення (пенсіонерів) [222, с. 74]. Вона знаходиться під впливом пенсійної політики як складової соціальної і фінансово-економічної політики держави. У цьому контексті пенсійну політику слід трактувати як комплекс фінансових, соціально-економічних і організаційно-правових заходів, що здійснює держава через свої інституції у межах наданих їй повноважень з метою підтримки встановлених законом соціальних гарантій і стандартів соціального забезпечення громадян, які втратили працездатність з віком, у зв'язку з інвалідністю чи втратою годувальника.

Якщо поняття “пенсійна система” і “пенсійне забезпечення” носять об'єктивний характер, то у здійсненні пенсійної політики присутні суб'єктивні риси; її напрям і зміст залежать не тільки від фінансово-економічних можливостей держави, але й від співвідношення соціальних інтересів, мотивацій, партійної ідеології та, в цілому, від інститутів громадянського суспільства.

Таким чином, соціальна та економічна роль пенсійної політики у сучасному суспільстві визначається тим, що надійність пенсійного забезпечення є основою соціальної, а у багатьох випадках і економічної стабільності держави. Одночасно стан економіки впливає на функціонування пенсійної системи в країні.

Пенсійне забезпечення реалізується через механізм “пенсійного страхування”. Найбільш повно зміст поняття “пенсійного страхування” можна визначити через його функції. Німецький вчений-економіст Ш.Бланкарт у праці “Державні фінанси в умовах демократії” виділяє дві основні функції, притаманні пенсійному страхуванню (разом з медичним) – покриття ризику і запобіжну [23]. Ці функції можуть забезпечуватись не тільки державою, але й приватними структурами на ринку страхових послуг. До основних функцій слід також віднести функцію перерозподілу фінансових ресурсів через механізм сплати страхових внесків. Деякі автори разом із розподільною називають стабілізуючу функцію, яка дозволяє державі через механізм страхування працівників забезпечити єдність

економічного і соціального відтворення на рівні підприємства, галузі, регіону і суспільства в цілому [282, с. 34].

Отже, пенсійне страхування (один із видів соціального страхування) – це визначена система заходів щодо забезпечення громадян у старості, на випадок хвороби, втрати працездатності та втрати годувальника, в основі якої лежить страховий метод, тобто внесення у спеціальні фонди обов'язкових платежів суб'єктами підприємницької діяльності незалежно від форм власності і видів господарської діяльності та особами найманої праці, які працюють на умовах трудового договору, й використання цих коштів для матеріального забезпечення громадян [418, с. 58].

Пенсійне страхування є складною підсистемою, яка поєднує економічні, соціальні та правові інститути, призначені для реалізації інтересів і потреб стосовно захисту різних верств населення. З економічної позиції пенсійне страхування виступає як інститут соціальної політики. З соціальної – розглядається як складова системи соціального страхування і як форма соціального захисту, яка у випадку настання соціальних ризиків дозволяє зберегти необхідні стандарти рівня та якості життя громадян, які з віком втратили працездатність. Із правових аспектів пенсійне страхування трактується як система юридичних норм, які регулюють соціальний захист населення при настанні страхових випадків, передбачених законодавством. Інститутами пенсійної системи є економічні, організаційні, правові форми резервування матеріальних ресурсів на випадок настання старості, інвалідності, втрати годувальника. Будучи включеними у правове поле трудового і соціального законодавства, вони мають власну нормативну базу, яка регламентує і визначає соціальні ролі та правовий статус суб'єктів пенсійної системи, механізми соціального (гарантованого) та страхового пенсійного забезпечення, за допомогою яких реалізуються конституційні права громадян на пенсійне забезпечення, механізми й органи контролю пенсійної системи [323, с. 7].

Досліджуючи розвиток пенсійного страхування Н.М.Внукова [41, с. 211] відзначає, що загальнообов'язкове державне пенсійне страхування – це система прав, обов'язків і гарантій, що передбачає призначення, перерахунок і виплату пенсій, надання соціальних послуг застрахованим особам і членам їхніх родин із коштів Пенсійного фонду України, що формується за рахунок страхових внесків роботодавців і громадян, бюджетних і інших джерел, а також регулює порядок формування загальнообов'язкового накопичувального пенсійного фонду і виплат із його коштів пенсій або одноразових виплат.

Разом з тим необхідно зазначити, що держава при реалізації функцій, крім страхових засад, може скористатись у пенсійному забезпеченні можливостями перерозподілу коштів від активного працездатного покоління на користь покоління пенсіонерів. При цьому можна не брати до уваги, сплачувало старше покоління початкові внески чи ні. У цьому випадку йдеться про метод перерозподілу, згідно з яким кожне економічно активне покоління сплачує страхові внески на користь старшого покоління, і це виглядає як договір солідарності між поколіннями [23, с. 415].

Одночасно пенсійне страхування слід розглядати як головну складову процесів формування та реалізації соціальної політики в умовах ринкової економіки, причому його механізм спрямований справедливо і ефективно акумулювати і розподіляти фінансові ресурси, забезпечуючи належний матеріальний стан людей похилого віку та інших категорій непрацездатних із настанням для них соціальних ризиків.

Соціальна сутність пенсійної політики полягає також у партнерській взаємодії всіх зацікавлених сторін у створенні ефективної пенсійної системи. Суб'єктами (соціальними партнерами) цих відносин є: по-перше держава, по-друге, ті члени суспільства, що мають потребу у такому забезпеченні: пенсіонери як особлива демографічна група в цілому, а також окремі особи. По-третє, в економічних відносинах беруть участь ті члени суспільства, які працюють і створюють цю частину національного доходу.

Як і соціальна політика, пенсійна політика має об'єкти і суб'єкти, інструменти та складові.

Об'єктами пенсійної політики є окремі особи, групи осіб (інваліди, діти), які потребують матеріальної підтримки і захисту у зв'язку з втратою працездатності з віком, інвалідністю чи втратою годувальника.

Рис. 1.1. Суб'єкти пенсійної політики

Суб'єктами пенсійної політики є реалізатори програм і заходів, спрямованих у сферу пенсійного забезпечення. До головних суб'єктів пенсійної політики належить: людина (особистість), держава, суспільство, політичні партії, громадські організації, пенсійні фонди, роботодавці (рис. 1.1).

Усі суб'єкти пенсійної політики мають різні можливості, масштаби, глибину, способи та засоби впливу на об'єкти і розвиток соціального буття. Вони характеризуються різноманітністю, юридичною та економічною діяльністю, мають різне суспільне призначення, потребують оптимального співвідношення й узгодження зусиль як державних структур, політичних сил,

підприємницьких організацій, трудових колективів, так і окремих політиків і лідерів.

Головним суб'єктом-координатором пенсійної політики держави є її виконавчий інститут – Уряд, який володіє найважливішими державними інструментами реалізації пенсійної політики. Такими інструментами є: права та правові титули, фінансові трансферти, заборона або обмеження, інформація, консультації, рекомендації, заохочення та інше.

Пенсійні фонди, які безпосередньо реалізують пенсійну політику, – це установи, які надають певну матеріальну (грошову) допомогу членам суспільства [127, с. 5]. Фонди бувають державними і недержавними (корпоративними), фінансові ресурси яких формуються за рахунок страхових внесків роботодавців та громадян, а також коштів держави. Метою створення таких фондів є забезпечення фінансування конкретних пенсійних програм.

Формою пенсійного забезпечення є “пенсія”. Пенсія як вид матеріального забезпечення у більш широкому контексті соціального захисту є досить складним фінансовим і соціальним поняттям, що допускає різні трактування.

У процесі історичного розвитку поняття “пенсія” наповнювалося постійно новим змістом. Спочатку його значення було “аліментації” (від лат. *alimentum* – харчі, утримання) у вигляді державної допомоги дітям незаможних батьків і сиротам у Стародавньому Римі. У подальшому це поняття трансформувалось в “емеритуру” (від лат. *emeritus* – заслужений) – грошова допомога (спеціальна пенсія), що видавалася звільненим у відставку державним службовцям із емеритальної каси, кошти якої формувалися із обов’язкових відрахувань від їхньої платні [305, с. 304].

У науковому розумінні визначення “пенсії” є дискусійним. Зокрема російський учений Є.І.Астархан дає таке визначення пенсії: “...періодичної виплати, що проводиться за рахунок коштів соціального страхування, з метою матеріального забезпечення робітника, службовця чи його сім’ї у зв’язку із завершенням його трудової діяльності, або у зв’язку з остаточним

чи тривалим вибуттям його з числа повноцінних працівників” [6, с. 64]. Н.М.Внукова та Н.В.Кузьминчук – як гарантованої щомісячної грошової виплати громадянам у старості, на випадок повної або часткової непрацездатності, втрати годувальника, а також у зв’язку з досягненням законодавчо встановленого стажу роботи у сферах трудової діяльності [41, с. 211]. О.К.Соловійов визначає поняття “пенсія” як щомісячна грошова виплата, призначена для компенсації громадянам заробітку (доходу), втраченого у зв’язку з досягненням установленого законом віку, настанням інвалідності, втратою годувальника, а також за іншими підставами [311].

У науково-термінологічних довідниках дається широкий спектр визначень поняття “пенсія”. Зокрема, згідно з визначенням у словнику Макміллана [307, с. 380], “пенсія” (від лат. *pension* – платіж) – це регулярна грошова виплата в якості матеріального забезпечення за старістю, інвалідністю, вислугу років і при втраті годувальника. В енциклопедичному словнику В.В.Фещенка пенсія визначається як щомісячна грошова виплата, надана громадянам з метою компенсації заробітку, втраченого у зв’язку з досягненням встановленого пенсійного віку, настанням інвалідності, втратою годувальника [222, с. 90]. У фінансовому словнику за редакцією А.Г.Загороднія [95, с. 327] “пенсія – це гарантована щомісячна грошова виплата, що надається громадянам після досягнення певного віку, у разі інвалідності, втрати годувальника, а також за вислугу років в окремих сферах трудової діяльності”.

У Законі України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” [255, ст. 2] пенсія визначається як “щомісячна виплата у солідарній системі загальнообов’язкового державного пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа у разі досягнення нею передбаченого законом пенсійного віку чи визнання її інвалідом, або отримують члени її сім’ї у випадках, визначених законодавством”. При цьому пенсійна виплата трактується як грошова виплата у системі загальнообов’язкового державного пенсійного страхування, що здійснюється

у вигляді пенсії, довічної пенсії або одноразової виплати. Слід зауважити, що наведене визначення пенсії не відрізняється чіткістю і є дещо ускладненим, оскільки надалі зводиться до початкових трактувань пенсійних виплат і власне пенсій. Тобто терміну «пенсія» у Законі притаманна певна тавтологічність. Ми пропонуємо більш чітке визначення “пенсії: гарантована регулярна грошова виплата, що передбачена законом, визначена на основі страхового стажу та сплачених страхових внесків для забезпечення індивідуумів у старості, у разі інвалідності, втрати годувальника на рівні, не нижчому встановленого державою мінімуму [339, с. 226]. Рівень пенсійного забезпечення у значній мірі залежить від рівня економічного розвитку країни. У свою чергу розміри пенсій відображають рівень суспільних відносин.

Сьогодні перед наукою державного управління у сфері пенсійного забезпечення постали найактуальніші проблеми визначення змісту пенсійної політики у ринковій економіці, розробки нових методологічних основ і практичних рекомендацій щодо її удосконалення. У міру суспільних змін пенсійна проблематика в Україні привертає все більше уваги. Проте якість та ефективність вирішення найгостріших проблем пенсійного забезпечення населення безпосередньо залежить від наукового підходу до управління пенсійною системою, вміння вивчати проблеми, визначати їх чинники та передбачати наслідки.

Вагомим внеском у формуванні політики пенсійного забезпечення в Україні стали наукові ідеї та погляди відображені у дисертаційних дослідженнях, зокрема: І.М.Динь – вдосконалення фінансового механізму функціонування пенсійних фондів (2010 р.), А.А.Сидорчук – механізмам формування та формам використання фінансових ресурсів державного соціального страхування (2010 р.), О.М.Макаренко – удосконалення державної політики у сфері соціального захисту людей похилого віку (2009 р.), А.А.Зеленко – управління процесами формування коштів пенсійних фондів (2009 р.), С.В.Богославець – розвиток недержавного пенсійного забезпечення (2009 р.), І.В.Оклей – регулюванню правовідносин у сфері

пенсійного забезпечення (2008 р.), Н.М.Тополенко (2007 р.), О.М.Соломка (2006 р.) – реформуванню системи пенсійного забезпечення, Н.В.Луговенко – запровадженню накопичувальної системи пенсійного забезпечення (2007 р.).

Протягом останніх десятиріч пенсійна політика зазнала великих змін як у країнах з розвинутою економікою, постсоціалістичних державах так і країнах, що розвиваються. Крім внутрішніх проблем різних систем пенсійної політики, велику роль відіграли нові фактори суспільного розвитку. Серед основних – глобалізація економіки, яка супроводжувалась послабленням ролі національних держав, посиленням впливу міжнародних фінансових інститутів, транснаціональних корпорацій, міжнародних договорів. Також одним із найбільших впливів на сучасну пенсійну політику у розвинених та постсоціалістичних країнах здійснюють незворотні демографічні зміни і в першу чергу старіння населення. Збільшення частки осіб похилого віку та зміна співвідношень між поколіннями впливає на усі сектори соціальної сфери, при цьому вирішальним чином на пенсійні системи. Україна належить до країн із найстарішим населенням і посідає 11 місце у світі за часткою населення віком 65 років [433, с. 7]. Тому складовою державної політики в Україні має бути формування ефективних підходів до розв'язання тих проблем, які постають унаслідок старіння населення.

Із позицій системного підходу під управлінням розуміють процес цілеспрямованого впливу на об'єкт управління, внаслідок якого задовольняються потреби суб'єкта управління [14, с. 12]. Державне управління системою пенсійного забезпечення – це цілеспрямований організаційний та регулюючий вплив держави на розвиток пенсійного забезпечення, свідомість, поведінку та діяльність суб'єктів пенсійної системи з метою досягнення цілей та реалізації функцій держави, визначених Конституцією та законами. Необхідність державного управління впливає з потреби забезпечити дотримання законів, вироблення і реалізацію політики держави, яка має бути спрямована на ефективне використання матеріальних, трудових, фінансових та інших ресурсів [13. с. 9]. Вироблення державної

пенсійної політики в Україні, як зазначає І.В.Розпутенко [280, с. 8], має бути послідовним процесом, інструментом для розуміння того, як окремі складники економічної, політичної та соціальної мозаїки поєднуються один з одним для поліпшення життя громадян.

Сьогодні населення пенсійного віку є тією частиною, яка пред'являє найбільш високі вимоги до систем соціального забезпечення в цілому і до пенсійного забезпечення зокрема. Однак в економічно розвинутих країнах усе більше схиляються до того, що пенсіонери не живуть за рахунок інших, а споживають створений ними у період економічної активності капітал, тобто те, що вони не витратили на власні поточні потреби, а відклали на споживання у пенсійному віці. У зв'язку з цим науковці все більше наголошують на зміщенні акцентів місії державної пенсійної політики із соціального захисту кожного громадянина на створення умов для соціально-економічної незалежності індивіда від держави, перетворення його на партнера держави.

Процес старіння населення безумовно змінює концепцію, принципи пенсійної політики. Це зумовлює необхідність активного перегляду підходів до формування пенсійної політики, її адаптації до нових демографічних умов. Пенсійна політика об'єднує інтереси різних соціальних груп, загальносуспільні потреби і має вирішувати завдання щодо забезпечення справедливого розподілу можливостей розвитку між нинішніми і майбутніми поколіннями, а також усередині кожного покоління.

У ринкових умовах господарювання пенсійна політика повинна ґрунтуватися на методології страхування, що встановлює паритетне співвідношення між внесками найманих працівників та роботодавців, а також між страховими виплатами та внесками. Створення в Україні адекватної ринковій економіці пенсійної системи підвищить рівень відповідальності громадян за своє майбутнє, спонукатиме їх заощаджувати частину зароблених коштів на старість, допоможе подолати патерналістські настрої та очікування, швидше адаптуватися до нових умов життя.

1.2. Світовий досвід утвердження держави у формуванні фінансових механізмів пенсійного забезпечення

Сутність сучасної держави виражається у її функціях щодо освіти, культури, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення та інших форм соціального захисту своїх громадян. Держава набуває соціальних ознак, якщо реалізація зазначених функцій відбувається на основі панування права, забезпечення гарантій прав людини, дотримання демократичних принципів здійснення соціально-економічної політики.

Соціальна держава спрямовує свою політику на забезпечення соціальної справедливості, партнерства і солідарності членів суспільства. Основними завданнями соціальної держави є досягнення стабільності рівня життя населення, захист та реалізація прав і свобод громадян, створення сучасних систем соціального забезпечення, підтримки малозабезпечених та бідних соціальних верств, попередження і вирішення соціальних конфліктів. Поняття “соціальна держава” у науковій літературі з'явилося в середині ХІХ ст. Німецький державознавець Лорен фон Штейн зазначав, що завданням соціальної держави має бути досягнення суспільної рівності й особистої свободи, а також створення умов для піднесення бідних і слабких класів до рівня багатих і сильних. Тому держава повинна втручатися в економічне життя суспільства з метою перерозподілу доходів та зниження соціальної нерівності у суспільстві [246, с. 9–10].

Об'єктивна необхідність у підтримці непрацездатних членів суспільства існувала з давніх-давен. У своєму розвитку пенсійне забезпечення пройшло кілька етапів, поки відділилось від соціального забезпечення в окрему галузь. Упродовж століть функцію захисту членів суспільства, що втратили працездатність, виконували родина, церква, благодійні організації, товариства взаємодопомоги, а у цивілізованому суспільстві – і держава.

Перші прояви соціального захисту спостерігаються на початку існування суспільства. У період рабовласницького ладу, де було два антагоністичних класи – вільні і раби – то, щодо рабів, не могло бути й мови про їх соціальне забезпечення у старості, каліцтві чи хворобі, оскільки вони вважалися засобом виробництва. Вільні громадяни, у свою чергу, поділялися на прошарки залежно від майнового стану. У Стародавній Греції та Римі використовувались такі форми забезпечення ветеранів за військову службу, як пенсії та земельні наділи, а для вільних бідних людей здійснювалось благодійництво: безкоштовна роздача хліба, продуктів харчування, утримання громадських лазень тощо [171].

З метою підтримки громадян у разі втрати працездатності, забезпечення поховання тощо, різні організації та колегії Стародавнього Риму об'єднували своїх членів на основі професійних, матеріальних і особистих інтересів. Поряд з релігійними і товариськими, вони виконували функцію взаємодопомоги, але в більшості були так званими похоронними касами. У випадку смерті кошти виплачувалися за заповітом, а також призначалися для сім'ї, яка втратила годувальника. Спадкову суму не отримувала сім'я у випадку самогубства годувальника, або несвоєчасної сплати страхового внеску. Наприклад, у Статуті ланувімської колегії (м. Ланувім, 133 р.н.е.) передбачалося внесення початкового й щомісячного платежів, призначенням яких було одержання нащадком певної суми грошей на поховання у разі смерті члена колегії [418, с. 20].

Як свідчить історія, перші системи соціального захисту громадян стали виникати у міру того, як розвивалися соціальна та економічна основа суспільства. Прикладом їх появи у більш цивілізованих формах є гільдії торгівців і ремісників. Із внесків учасників гільдії формувалася загальна каса, кошти якої використовувалися для надання допомоги її учасникам у випадку хвороби та смерті. Спочатку форма організації взаємодопомоги мала примітивний характер: відшкодування збитків або проведення виплат відбувалося із загальної каси гільдії разом із витратами. Найчастіші випадки

втрати працездатності – трудове калітство – гарантувало виплати пенсій постраждалим. Згодом почали обговорюватися суми регулярних внесків і розміри страхових виплат: при настанні страхових випадків враховувався страховий ризик, встановлювався перелік страхових подій. Гільдії почали виникати у X ст. в Англії, і процес їх поширення тривав близько трьох століть, в Німеччині впродовж XI–XII ст., у Данії з XII ст. Пізніше гільдії стали трансформуватися у цехи, які були більш розвиненою формою організації праці і носили ознаки економічних і соціальних союзів. На базі останніх з'явилися інші форми соціального захисту: допомога при настанні нещасних випадків та матеріальна підтримка сім'ї померлого, виховування сиріт. До цього часу держава практично не брала участі у підтримці непрацездатної частини населення. Винятком була допомога сім'ям загиблих при виконанні військових обов'язків [171].

Отже, більшість середньовічних гільдій забезпечували своїх пристарілих членів пенсіями залежно від наявності коштів. У подальшому зростаючий конфлікт інтересів держави та різних професійних об'єднань призвів до того, що почали формуватися спеціальні фонди для утримання старшого покоління, яке втратило працездатність із віком. Так поступово у суспільстві відбувалося запровадження солідарної пенсійної системи у її сучасному розумінні.

Формування капіталістичного способу виробництва практично у всіх країнах спонукало залучення держави до формування систем захисту найманих працівників від соціального ризику – втрати заробітку. Найчастішими причинами цього були нещасні випадки на виробництві і професійні захворювання. Через те першими виплатами за державним соціальним страхуванням були допомоги у зв'язку з трудовим калітством та захворюванням [27, с. 25].

На початку 40-х років XX ст., з метою покращення системи соціального забезпечення, у Великобританії була створена міжміністерська комісія, яку очолив лорд В.Беверідж. Метою комісії було доведення

необхідності більш активного втручання держави у соціальну сферу за умов невтручання в особисте життя працівників. Лорд Беверідж зазначав, що, створюючи систему соціального страхування, держава не повинна придушувати дух підприємництва у значенні особистої відповідальності. Запроваджуючи прожитковий мінімум, держава має стимулювати особисті прагнення кожного індивідууму добиватись для себе і своєї сім'ї більшого доходу, ніж цей мінімум [428, с. 28]. Найголовнішим висновком комісії було визнання права на працю і забезпечення повної зайнятості – основних передумов адекватного соціального забезпечення. У пропозиціях лорда Беверіджа, поданих у вигляді звіту до Комітету з соціального страхування і споріднених послуг, передбачалось упровадження системи соціального забезпечення на основі внесків, на випадок захворювання, безробіття і старості для всіх громадян. Механізм їх сплати був орієнтований на страхування, а соціальними партнерами в цьому процесі були працівники, роботодавці і держава, тобто соціальні ризики на себе брала вся нація.

Слід зазначити, що план Беверіджа був впроваджений у Великобританії з відхиленнями у частині страхового принципу щодо скорочення періоду часу праці для отримання пенсії у повному розмірі. Як результат, реформи Беверіджа стають витратними при реалізації пенсійної системи, проблемним є забезпечення розмірів пенсії відносно прожиткового мінімуму і майбутнього їх підвищення для підтримки на рівні реальної вартості життя.

Пенсійне страхування Німеччини має давню історію: пенсійний фонд у Пруссії створений у 1825 р. (тільки для чиновників), а у 1889 р., незважаючи на опір опозиції з боку Рейхстагу, завдяки діяльності канцлера Отто фон Бісмарка, вперше у світовій практиці впроваджена державна система пенсійного забезпечення на страхових засадах. У 1889 р. при активній участі Бісмарка було прийнято Закон про страхування на випадок інвалідності і старості, який охоплював усіх робітників та виробничих службовців з річним доходом до 2000 рейхсмарок у рік і передбачав вихід на пенсію по

досягненні 70-го віку. При цьому не існувало ніяких відмінностей між чоловіками і жінками, а також між робітниками і державними службовцями [277, с. 163–164].

Особливістю побудови системи пенсійного забезпечення Отто фон Бісмарка можна вважати використання чотирьох фундаментальних принципів:

- орієнтація виключно на працю і обмежене коло осіб, які через свою працю забезпечили це право;
- обов'язковість забезпечення найманих працівників зарплатою;
- паритетне відношення для внесків працівників і працедавців, між виплатами і внесками, яке складає основу методики страхування;
- орієнтація на управління системою соціального забезпечення збоку найманих працівників і працедавців.

Характерними рисами впровадженої у той час системи соціального захисту було оптимальне сполучення маловитратного механізму разом з ідеєю самоуправління в організації внесків і пенсійних виплат. Бісмарківське страхування відіграло велике значення не тільки для Німеччини, а й для інших країн, які згодом наслідували приклад впровадження такого виду страхування [359, с. 190].

Рівність у пенсійному забезпеченні Німеччини тривала недовго. У результаті реформи 1913 р. для чиновників була створена окрема система пенсійного забезпечення з більш пільговими умовами у порівнянні із іншими категоріями працівників. Проте у загальних рисах така централізована схема – як відносно збору внесків, так і розподілу пенсійних виплат – проіснувала до 1945 р.

Не дивлячись на велику кількість реформ у першій половині ХХ ст., пенсійна система Бісмарка накопичила чимало недоліків і проблем, що змусило уряд шукати нові рішення. У результаті у 1953 р. було розпочато підготовку до широкомасштабної соціальної реформи. Слід також зазначити, що німецька модель соціального ринкового господарства від самого початку

її запровадження припускала активну участь держави у соціальній сфері. Л.Ерхард, міністр економіки, прямо пов'язував успіхи економічної політики держави з можливістю гарантувати належний рівень життя всім тим, хто не може самостійно його забезпечити у наслідок похилого віку, хвороби або як жертва світових війн.

Кілька століть нараховує історія розвитку французької системи пенсійного забезпечення. Упродовж XIX–XX століть було введено пенсійні схеми для різних категорій працівників: цивільним службовцям – 1890 р., працівникам гірничодобувної галузі – 1894 р., залізничникам – 1909 р. З 1910 р. в країні вводяться обов'язкові пенсійні схеми для фермерів і працівників ручної праці. Закон про загальне соціальне страхування парламент Франції ухвалив 1930 р.

Становлення системи пенсійного забезпечення у США відбувалося еволюційно: впровадження накопичувальних схем страхування на галузевому рівні, рівні штатів, загальнодержавному (федеральному) рівні. У 1857 р. засновано перший муніципальний пенсійний фонд для страхування інвалідності і життя працівників нью-йоркської поліції. У 1875 р. компанія “American Express” засновує перший у США приватний пенсійний план з умовою виплат по досягненні 60-річного віку за наявності 20-річного виробничого стажу у компанії та припинення трудової діяльності. Перші пенсійні схеми для вчителів засновано у місті Нью-Йорку (1894 р.) і штаті Нью-Джерсі (1896 р.). У 1898 р. у штаті Огайо ухвалено перший в історії США закон про пенсійне забезпечення сліпих, у 1920 р. утворено Фонд пенсійного забезпечення федеральних працівників та інвалідів, а у 1934 р. запроваджено пенсійне забезпечення для працівників залізниць [92, с. 19].

Страхування у Російській імперії на початку XX ст. характеризувалося індивідуальною та колективною формами і включало в себе пенсійне страхування, страхування від нещасних випадків, страхування здоров'я. Пенсійне забезпечення людей похилого віку ґрунтувалося не на основі врахування досягнутого віку, а на підставі втрати працездатності та настання

інвалідності. Лише з 1929 р. настання старості почали включати до сфери соціального (пенсійного) страхування. Проте для окремих категорій працівників пенсійне забезпечення по старості було запроваджено дещо раніше. Зокрема викладачі вищих навчальних закладів були охоплені пенсійним забезпеченням по старості з досягненням 65 років з 1924 р., робітники текстильної промисловості – з 1928 р., зайняті у провідних галузях важкої промисловості та транспорту – з 1929 р. Таким чином, пенсійне забезпечення на той час не мало всеохоплюючого характеру. Лише у 1932 р. після проведеного обстеження робітників, які виходили на пенсію по інвалідності, пенсійним забезпеченням було охоплено працюючих усіх галузей народного господарства [418, с. 22].

На теренах українських земель перші згадки про відшкодування збитків, завданих життю, зазначено в давньоруських літописах, датованих X–XI ст. У зібранні законів “Руська правда” було передбачено матеріальне відшкодування у випадку вбивства члена общини [380, с. 14].

У феодальній період, коли панувало натуральне господарство, основною виробничою одиницею стає сім'я. Робота у сільському господарстві або у ремісничій майстерні виконувалася усіма працездатними членами родини незалежно від віку і статі. Усі члени родини користувалися результатами цієї роботи, причому люди похилого віку та непрацездатні особи мали однакове право на використання продуктів, виготовлених сімейним господарством.

У козаків на початку XVIII ст. існувала форма компенсації за “виробничі” травми. Незважаючи на існування ранніх форм страхування життя, цей процес не отримав в Україні такого масштабного розвитку, як в інших європейських державах.

У 1861 р. на теренах Галичини та Буковини розпочинає свою діяльність “Краківське товариство взаємного страхування” (назване “Флоріанкою”). З 1869 р. товариство займається страхуванням життя. З прийняттям австрійським парламентом у 1867 р. закону про товариства, а у 1873 р. закону

про кооперативні спілки, поживається процес створення товариств взаємного страхування. Проте, попри всі намагання отримати дозвіл державної адміністрації на створення такого товариства, позитивні зрушення відбулися лише у 1891 р. після зміни керівництва Міністерства фінансів Австро-Угорської імперії. Тиск української громадськості та новий курс у внутрішній політиці Австро-Угорської держави сприяли прийняттю урядом рішення про відкриття Кооперативного товариства взаємного страхування “Дністер”. Проте перші страхові операції Товариство почало здійснювати лише наприкінці 1892 р. [97, с. 173].

Важливе місце в існуючій тоді системі соціального захисту, що сформувалася на теренах Галичини, займала низка пенсійних фондів, організованих за галузевим та територіальним принципами. Яскравим прикладом такого формування був Пенсійний фонд працівників міських електричних закладів у Львові, діяльність якого сягає початку ХХ ст. Відповідно до статуту, метою діяльності фонду було забезпечення пенсією працівників міських електричних закладів, а також їхніх родин у випадку смерті годувальника, який працював у цих закладах. Право на членство мали всі, хто працював у міських електричних закладах, платив внески, відповідно до статуту, не належав до іншого фонду і не отримував ренти від інших страхових закладів, відбув обов’язкову військову службу, мав при вступі вік, що не перевищував 40 років та стан здоров’я, який відповідав вимогам обійманої посади [375, с. 113].

Фінансові ресурси пенсійного фонду міських електричних закладів формувалися за рахунок:

- майна попереднього пенсійного фонду даного закладу і внесків його членів;
- вступних та щомісячних внесків;
- щомісячних дотацій міських чи районних електричних закладів;
- інших доходів фонду (відсотків від майна фонду; пожертвувань через третіх осіб; пені та штрафів, стягнених із членів за різні порушення).

Пенсія після 10 років належності до фонду становила 40% від рівня оплати праці й зростала за кожен додатковий рік на 2,4% і після 35 років членства пенсія сягала 100% заробітку. Досвід пенсійного фонду міських електричних закладів у Львові свідчить про переваги формування галузевих пенсійних фондів.

На початку ХХ ст. в Україні було зроблено спробу створити страхове товариство “Любов”, яке мало підтримувати громадян на випадок удівства та на випадок сирітства. Через недостатню кількість охочих застрахуватися, Товариство так і не розпочало свою діяльність. Пізніше професор Чернівецького університету С.Смаль-Стоцький зробив спробу знову створити страхове товариство такого типу. Так, у серпні 1911 р., у Чернівцях розпочало свою діяльність Товариство взаємного страхування життя і пенсій “Карнатія”. Характерною ознакою діяльності Товариства було широке охоплення страхового ринку, люди різного стану могли скористатися страховими послугами [122, с. 82].

Розвивалося пенсійне забезпечення і на тій території України, що входила до складу Російської імперії. У 90-ті р. ХХ ст. деякі підприємці Херсонської губернії почали страхувати своїх робітників на випадок смерті, інвалідності і втрати працездатності у приватних страхових товариствах. Таке страхування набуло поширення в Одесі, Миколаєві та деяких інших містах. У 1899 р. в м.Одеса почало діяти Товариство взаємного страхування фабрикантів і ремісників від нещасних випадків, котре через три роки уже налічувало 7000 застрахованих. У 1905 р. на його зразок було створено Чорноморське товариство взаємного страхування судновласників від нещасних випадків, яке діяло в усіх портах Чорного й Азовського морів та у приморських річкових портах.

Подальший розвиток системи пенсійного забезпечення в Україні відбувався у складі СРСР. Після проголошення політики “воєнного комунізму”, соціальне страхування було замінено соціальним забезпеченням,

тобто надання соціальних виплат за рахунок страхових внесків було замінено на пряме фінансування за рахунок асигнувань із бюджету держави.

Закінчення громадянської війни і оголошення нової економічної політики сприяло відновленню соціального страхування. У листопаді 1921 р. був підписаний Декрет РНК “Про соціальне страхування осіб, зайнятих найманою працею”. Законодавчо встановлення пенсійного віку – 55 років для жінок і 60 років для чоловіків – було здійснено впродовж 1928–1932 рр. У той час за визначенням медиків вважалося, що на межі цього віку у більшості людей чітко виявляються ознаки постаріння організму, що ускладнює їх професійну діяльність. Виходячи з цього, було встановлено пенсійний вік, який в Україні залишився незмінним до 2011 р.

Ухвалена 5 грудня 1936 р. Конституція СРСР закріпила право всіх громадян на матеріальне забезпечення у старості. Проте норми пенсійного забезпечення ще впродовж 20 років регулювалися постановами ЦК ВКП(б), Ради Народних Комісарів СРСР та ВЦРПС. Право на пенсійне забезпечення, крім робітників, набули і службовці. Колгоспникам право на пенсійне забезпечення було надано через 30 років. У 1956 р. було ухвалено Закон СРСР “Про державні пенсії”, яким передбачено єдину систему пенсійного забезпечення робітників і службовців. Система соціального страхування фінансувалася з фонду, що формувався за рахунок обов’язкових страхових внесків підприємств, установ та організацій, але сам фонд був частиною держбюджету. Фактично цей закон заперечував страхову природу пенсійної системи, яка розглядалася виключно як розподільчий сегмент соціального забезпечення.

Необхідно також зазначити, що у 50-60-х роках частина економічно активного населення України була виключена з державної пенсійної системи. Зокрема у 1960 р. в Україні із загальної кількості пенсіонерів (4,4 млн.) лише 844 тис. (19,2%) отримували пенсії по старості, інші були пенсіонерами по інвалідності, за вислугу років, у разі втрати годувальника тощо, а 1,2 млн. людей похилого віку взагалі не отримували пенсій [92, с. 21].

Ухвалення у 1964 р. Закону СРСР “Про пенсії і допомогу членам колгоспів” дало можливість вирішити питання пенсійного забезпечення сільського населення. Пенсійний вік для колгоспників спочатку встановили вищим, ніж для інших категорій пенсіонерів, – 65 років для чоловіків і 60 років для жінок. У 1968 р. колгоспники отримали право на пенсію по старості з такого ж віку, як робітники та службовці, тобто для них пенсійний вік був зменшений на п’ять років. У першій редакції цей закон охоплював пенсійним забезпеченням лише механізаторів, спеціалістів і голів колгоспів, а з червня 1971 р. його дію було поширено на всіх колгоспників і колишніх членів колгоспів, землі яких були передані радгоспам або іншим підприємствам.

Конституція СРСР 1977 р. закріпила в країні дію державної системи соціального забезпечення (ст. 24), однак залишився низький його рівень та нерівність у пенсійному забезпеченні робітників і службовців з однієї сторони, і колгоспників – з іншої. Пенсіонерам-колгоспникам гарантувався значно нижчий рівень пенсійного забезпечення, ніж робітників і службовців. Наприклад, у 1970 р. в Україні пенсіонери-колгоспники становили 42% чисельності всіх пенсіонерів, а їхня середня пенсія за віком була у чотири рази меншою, ніж пенсія за віком робітника чи службовця, – відповідно 13,8 та 56,1 карбованців. Відносне скорочення різниці між розмірами пенсій робітників і службовців та колгоспників відбулося у 80-х роках [112].

Слід також зазначити, що у радянський період держава розвинула соціальне забезпечення до максимально можливих, а з економічної точки зору, уже неможливих розмірів. Те, що впроваджувалося у соціальній сфері, економічно було неможливо забезпечити. Щоб знизити економічний тиск на державу від реалізації соціальних програм, використовувалися різні способи пригальмувати чи відкласти їх впровадження. Майже 50 років потрібно було, щоб формально перейти до єдиної пенсійної системи. Більшість отримувала пенсію мізерну (ситуація з колгоспниками), запроваджувались особливі пенсійні списки, умови виходу на пенсію тощо. У державі з часом склалися два основних види соціального забезпечення: майже повне утримання своїх

громадян (система будинків пристарілих, інвалідів, дитячих спеціалізованих шкіл-інтернатів); державна допомога громадянам, які за віком, станом здоров'я, матеріальним станом чи з інших причин відходили від активного трудового життя і опинялись у скрутній ситуації. Останні могли працювати, але не могли заробити стільки, щоб задовольняти свої матеріальні потреби. Для них держава передбачала певні пільги, окремі види соціальних і медичних послуг, допомоги, компенсації чи просто виділення предметів першої необхідності (продукти, одяг та ін.). Державна допомога громадянам надавалась у двох формах: грошова (пенсії, різні види грошової допомоги) і натуральна (санаторно-курортне лікування, виділення квартир, утримання у пансіонатах і інтернатах, забезпечення ліками, надання предметів першої необхідності тощо). Спираючись на такий досвід, необхідно свідомо підійти до того, яке місце і яку роль повинна відігравати пенсія у нових економічних умовах, і якою покликана бути соціальна політика держави [151].

Радикальні перетворення у політичній і соціально-економічній організації суспільного життя, що розпочалися у 80-тих роках ХХ ст. в СРСР, були спричинені погіршенням загального економічного стану, низькою ефективністю економіки з погляду задоволення споживчого попиту, високою затратністю військово-промислового комплексу. Це призвело до того, що соціальні витрати, особливо пенсійні, стали надмірним тягарем для державної казни, а подальші тенденції до децентралізації республіканських бюджетів тільки загострили цю ситуацію. Постала проблема пошуку небюджетних джерел для фінансування пенсій.

У 1990 р, після ухвалення законів СРСР “Про пенсійне забезпечення громадян в СРСР” та “Про пенсійне забезпечення військовослужбовців”, практично завершився процес створення єдиної всеохоплюючої системи пенсійного забезпечення, яка діяла за єдиними умовами та нормами. Проте ця система була побудована не тільки на принципах страхування – фактично це поєднання принципів соціального страхування і соціальної допомоги, але система заклала страхові основи, передбачивши відокремлення пенсійної

системи від держбюджету [3, с. 50]. Основним джерелом фінансування пенсій став Пенсійний фонд як самостійна фінансово-банківська система, бюджет якого формувався за рахунок страхових внесків підприємств та громадян.

Уперше однією з умов отримання права на трудову пенсію стала сплата страхових внесків до Пенсійного фонду. Кожному працюючому за місцем роботи щорічно заповнювалася вкладка до трудової книжки з позначкою сплаченої суми страхових внесків у розмірі одного відсотка нарахованого заробітку. Це був перший крок до запровадження персоніфікованого обліку страхового стажу та сплачених внесків на пенсійне забезпечення.

Після здобуття незалежності перед Україною постало питання розроблення національного пенсійного законодавства та нової стратегії соціального захисту, які б відповідали ринковим умовам, забезпечували кращу соціальну захищеність пенсіонерів за одночасного досягнення макроекономічної стабілізації. Новий Закон України “Про пенсійне забезпечення” Верховна Рада України ухвалила 5 листопада 1991 р. З ухваленням цього закону національна солідарна пенсійна система започаткувала свій перехід до функціонування на страхових засадах. На основі Українського республіканського відділення Пенсійного фонду СРСР у січні 1992 р. було створено Пенсійний фонд України – незалежну від держбюджету систему фінансових потоків, цільовим призначенням яких є виплата пенсій громадянам.

Пошук джерел коштів, необхідних для покриття дефіциту Пенсійного фонду, завершився тим, що Верховна Рада запровадила надзвичайно високий тариф страхового збору з підприємств – 55,88% фонду оплати праці, який “протримався” лише впродовж I кварталу 1992 р. У сукупності з подібними рішеннями у податковій системі це стало одним з головних чинників тінізації економіки України на початку 90-х років, що призвело до утворення заборгованості зі сплати страхових внесків, а в кінцевому результаті і

виплати пенсій (1997–2000 рр.). З квітня 1992 р. ставку відрахувань на пенсійне забезпечення зменшено до 32 відсотків [52, с. 25].

У 1993 р. Міністерство праці України розробило новий програмний документ – “Концепцію соціального забезпечення населення України” [269], у якій уперше було запропоновано комплексну реформу національної системи соціального забезпечення. З метою реалізації Концепції, було розроблено законопроект “Основи законодавства України про загальнообов’язкове державне соціальне страхування”, який ухвалений Верховною Радою України у січні 1998 р. [135, с. 5].

Закладені у Концепції ідеї не обмежувались удосконаленням лише солідарної пенсійної системи, але й передбачали розвиток трьох складових компонентів:

- обов’язкового пенсійного страхування;
- пенсійного забезпечення за місцем роботи через пенсійні плани, що перебувають у приватному секторі;
- добровільного особистого страхування через приватні пенсійні фонди.

Ці пропозиції знайшли відображення у схвалених у квітні 1998 р. Президентом України Основних напрямках реформування пенсійного забезпечення в Україні, якими передбачалося створення трирівневої пенсійної системи, що поєднуватиме елементи державного солідарного й накопичувального та приватного пенсійного забезпечення [263, с. 6].

У жовтні 2001 р. Президент України виступив з посланням до Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України “Про основні напрями реформування системи пенсійного забезпечення населення України”, де сформулював основні проблеми пенсійного забезпечення, напрями та етапи його вдосконалення [244, с. 11]. У 2001–2002 рр. відбувалося формування необхідної законодавчої бази. У липні 2003 р. Верховною Радою прийняті два базові закони: “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” [255] і “Про недержавне пенсійне

забезпечення” [261]. З метою забезпечення диференціації розмірів пенсій в залежності від трудового внеску та легалізації доходів працюючих у 2000 р. впроваджено автоматизований персоніфікований облік відомостей у системі загальнообов’язкового державного пенсійного страхування. У 2002 р. здійснено передачу функцій з призначення пенсій органам Пенсійного фонду України [245]. Таким чином, на базі Пенсійного фонду створено структуру, яка комплексно забезпечує реалізацію державної пенсійної політики: здійснює реєстрацію платників страхових внесків, акумулює кошти, призначає та фінансує виплату пенсій громадянам.

Досліджуючи існуючі пенсійні системи багато науковців, як одну з оптимальних альтернатив державній пенсійній системі, пропонують латиноамериканську модель (Чилі та інші країни Латинської Америки). Досвід державного регулювання пенсійних систем країн Латинської Америки дає змогу розкрити тенденції та закономірності суперечливого процесу їх формування; усвідомити сутність і механізми вдосконалення; глибше осмислити проблеми, які виникають у процесі трансформаційних змін фінансових механізмів державного управління пенсійними системами; визначити найбільш дієві та ефективні засоби їх практичного розв’язання. З огляду на специфіку кожної з цих країн, йдеться не про механічне перенесення функцій держави щодо регулювання фінансового забезпечення пенсійних систем цих країн в Україну, а про професійне врахування сукупності виявлених закономірностей, проблем і помилок у державній політиці, що мали місце під час проведення реформ.

Здійснюючи пенсійну реформу латиноамериканські країни часто стикалися з проблемою бюджетного дефіциту, недостатнім фінансовим забезпеченням пенсійної системи. Періодично уряди цих країн використовували “друкарський верстат” для вирішення економічних проблем, що призводило до зростання інфляції. Тому пенсійні накопичення знецінювалися, а у застрахованих працівників зростала недовіра до уряду в управлінні їхніми пенсійними коштами. Реформи у країнах Латинської

Америци сприяли появі консенсусу в тому, що розвиток пенсійних систем повинен рухатися у бік “приватизації” і комбінування приватних і державних систем пенсійного забезпечення. Таке поєднання дозволяє вирішити цілий ряд проблем не тільки у пенсійній, але й в інвестиційній сфері, сприяє розвитку національних ринків капіталу. У цьому полягала сутність чилійської пенсійної реформи 1981 р. та інших країн Латинської Америки, а також у формуванні стійкого взаємозв’язку між фінансовою участю в системі і виплатами, зокрема за рахунок підвищення її прозорості, визначенні нової ролі держави та меж ефективності її втручання.

Шляхи реформування пенсійних систем у країнах Латинської Америки відрізняються між собою. Зокрема:

- впровадженням накопичувальної системи (Чилі, Перу);
- реформуванням розподільчої системи (Бразилія);
- реалізація змішаної пенсійної системи з елементами розподільчої та накопичувальної систем (Аргентина, Колумбія).

Відрізняються також і підходи до оцінки участі держави у формуванні пенсійних заощаджень: у Мексиці частка державного фінансування зростає, у Коста-Ріці, навпаки, зменшилася. У Чилі, Аргентині, Колумбії, Уругваї роль держави як гаранта пенсійного забезпечення досить значна. Держава виділяє дотації, щоб збалансувати індивідуальний накопичувальний рахунок, якщо адміністратор пенсійного фонду не забезпечив адекватний рівень прибутковості пенсійних сум або унаслідок банкрутства адміністратора.

Історично високий рівень державного пенсійного забезпечення сформувався в країнах Південної Європи (Італія, Іспанія, Греція, Португалія), чому сприяла відсутність стимулів для розвитку індивідуального або корпоративного (роботодавцем) пенсійного забезпечення. На відміну, у Нідерландах та Великобританії, де з державним пенсійним забезпеченням склалась протилежна ситуація, недержавне пенсійне страхування та корпоративні пенсійні програми, які підтримуються державною політикою шляхом адміністративних і податкових пільг, набули широкого розвитку.

Основні характеристики періодів утвердження держави у формуванні
фінансових механізмів пенсійного забезпечення

Характеристика періоду	Характеристика участі держави	Характеристика фінансових механізмів
Первіснообщинний період		
Соціальні функції виконує родина (сім'я). Працездатні члени родини утримують непрацездатних.	Участь держави відсутня.	Фінансові механізми відсутні, утримання натуральне.
Феодальний період		
До виконання соціальних функцій, які виконує родина (сім'я), долучається держава і церква.	Держава забезпечує тільки ветеранів військової служби пенсією та земельними наділами	Діє благодійництво: роздача продуктів харчування, утримання лазень (Стародавня Греція, Рим)
Середньовіччя (Англія, Данія, Німеччина, Франція)		
Утворюються різні громадські організації та колегії, які об'єднують своїх членів на основі професійних, матеріальних і особистих інтересів та надають їм допомогу. Пізніше утворились гільдії і цехи торговців і ремісників.	Декларативна підтримка державою розвитку ремісничих пенсійних фондів. Допомога сім'ям загиблих при виконанні військових обов'язків.	Діють прості та професійні каси взаємодопомоги, які формуються із внесків учасників гільдії. Внески сплачуються не регулярно, часто при відшкодуванні збитків. Згодом сплата внесків стає регулярною. Пенсії та допомоги виплачуються по мірі наявності коштів. Встановлено розміри страхових виплат. Починають враховувати страховий стаж. Допомога найчастіше надається при настанні нещасного випадку, трудовому каліцтві, смерті.
Кінець XIX початок XX ст. Великобританія, 1840 р. реформи В.Беверіджа.		
Визначено право на працю та забезпечення повної зайнятості. Запроваджено державне соціальне страхування на випадок трудового каліцтва, безробіття, втрати працездатності. Введено прожитковий мінімум.	Мотиваційна, підтримуюча та регулююча роль держави у розвитку підприємництва і посилення соціальної відповідальності роботодавців за умови праці працівників.	Страховий механізм сплати внесків у якому беруть участь працівники, роботодавці і держава на випадок захворювання, безробіття і старості для.
Німеччина, 1889 р. період діяльності Отто фон Бісмарка)		
Посилення соціального	Держава здійснює	Пенсійним забезпеченням

захисту населення. Запровадження державної розподільчої пенсійної систем на страхових засадах.	мотиваційну, законодавчу, регулюючу і організаційну функції. Бере активну участь у розвитку пенсійного забезпечення. Прийнято Закон про соціальний захист на випадок інвалідності і старості.	охоплено усіх найманих працівників які отримували зарплату. Сплачуються обов'язкові страхові внески. Пенсійне забезпечення розвивається за солідарним принципом. Введено пенсійний вік - 70 р. в для обох статей.
Франція, 1890-1930 рр.		
Запроваджено пенсійні схеми для різних категорій працівників (цивільні службовці, працівники гірничовидобувної галузі, залізничники), а з 1910 р. для фермерів і працівників ручної праці.	Держава здійснює законодавче регулювання пенсійного забезпечення. Прийнято закон про загальне соціальне страхування (1930 р.)	Пенсійні схеми мають обов'язковий характер. Діє обов'язковість сплати страхових внесків.
США, 1857-1934 рр.		
Запроваджено накопичувальні схеми на рівні галузей, штатів і на загальнодержавному (федеральному) рівні. Засновано муніципальні пенсійні фонди для нью-йоркської поліції, вчителів, залізничників.	Держава здійснює законодавчу, регулюючу і контролюючу функції. Сприяє розвитку фінансового ринку та здійснює його регулювання. Ухвалено Закон про пенсійне забезпечення сліпих.	Розвиваються накопичувальні фінансові механізми пенсійного забезпечення. Введено пенсійний вік 60 р. та загальний виробничий стаж 20 р.
Україна, територія Галичини і Буковини, 1860-1920 рр.		
Утворюються товариства і кооперативні спілки у більшості за галузевим принципом. Створюються Пенсійні фонди. Зростає охопленість населення страховими послугами.	Держава здійснює законодавче регулювання створення та діяльності товариств та спілок страхування життя і здоров'я працюючих. Здійснює законодавче регулювання їх діяльності.	Застосовуються розподільчі і накопичувальні фінансові механізми у пенсійному забезпеченні. Пенсійні фонди організовуються за галузевим і територіальним принципом. Регламентуються правила участі у пенсійних фондах: сплата внесків та порядок отримання пенсії, спадкоємність накопичених коштів.
Росія, XIX ст.		
Запроваджено пенсійне забезпечення людей похилого віку. Підставою для	Держава здійснює законодавчу, регулюючу і контролюючу функції.	Діють індивідуальні і колективні форми страхування які включають пенсійне страхування, страхування від нещасних

призначення пенсії частіше було втрата працездатності, а не похилий вік.		випадків, страхування здоров'я. Механізм страхування не має всеохоплюючого характеру.
XX ст. СРСР		
<p>Пенсійним забезпеченням поступово охоплюється усе працююче населення.</p> <p>Відбувається поєднання принципу страхування і соціальної допомоги.</p> <p>Зростає кількість пільг.</p>	<p>Запроваджено повне одержавлення пенсійної системи.</p> <p>Право на пенсію закріплено у Конституції.</p> <p>Ухвалено Закон Про державні пенсії.</p> <p>Держава повністю управляє Пенсійним фондом та формуванням фінансових ресурсів для виплати пенсій.</p>	<p>Соціальне страхування замінено соціальним забезпеченням (розподільчий механізм).</p> <p>Пенсії фінансуються за рахунок страхових внесків. Страховий фонд є частиною держбюджету.</p> <p>Встановлено пенсійний вік.</p> <p>Законом визначено методикау нарахування пенсій, встановлено її нижня і верхня межу.</p> <p>Більшість отримує пенсію у невеликому розмірі, має місце зрівнялівка у пенсійному забезпеченні.</p>
Кінець XX ст. Чилі, Перу, Бразилія, Аргентина, Колумбія інші країни Латинської Америки.		
<p>Пенсійна система визначається як сукупність інструментів, через які здійснюється реалізація матеріального захисту людей похилого віку з урахуванням традицій, звичаїв.</p>	<p>Держава здійснює законодавче регулювання пенсійних фондів, контролює їх діяльність.</p> <p>Участі у формуванні фінансових ресурсів для виплати пенсій не бере.</p>	<p>Запроваджено механізм добровільного і обов'язкового приватного накопичення.</p> <p>Використовується механізм інвестування пенсійних накопичень.</p>
Країни Центральної та східної Європи		
<p>Сформувалися національні пенсійні системи відповідно ринковим умовам.</p>	<p>Держава здійснює законодавчу, регулюючу та контролюючу функції.</p> <p>Частково бере участь у формуванні фінансових ресурсів у солідарній пенсійній системі.</p>	<p>Використовуються механізм обов'язкового і добровільного приватного накопичення.</p> <p>Законодавчо закріплено умови виходу на пенсію.</p> <p>Запроваджено соціальні стандарти: мінімальний розмір пенсії; мінімальний страховий внесок; прожитковий мінімум.</p>
Початок XXI ст.		
<p>Сформувалося два підходи до розвитку системи пенсійного забезпечення: розподільний та накопичувальний.</p> <p>Відбувається їх зближення.</p>	<p>Посилюється роль держави у законодавчому врегулюванні пенсійного забезпечення.</p> <p>Встановлено обмеження для</p>	<p>Діє розподільчий механізм та добровільне і обов'язкове накопичення.</p> <p>Паритетність сплати страхових внесків між роботодавцем і найманим працівником.</p> <p>Встановлено верхню і нижню межу заробітної плати з якої</p>

	<p>інвестиційної діяльності ПФ.</p> <p>Держава бере участь у формуванні фінансових ресурсів у солідарній пенсійній системі.</p> <p>Держава забезпечує гарантії накопичення у приватних фондах для виплати майбутніх пенсій.</p>	<p>сплачуються страхові внески.</p> <p>При призначенні пенсії враховується пенсійний вік, страховий стаж та заробіток з якого сплачені страхові внески.</p> <p>У приватному накопиченні основну роль відіграє сума накопичувального страхового фонду.</p> <p>Встановлено прожитковий мінімум для осіб які втратили працездатність.</p> <p>Законодавчо закріплена формула призначення пенсії.</p>
--	---	--

Світовий досвід формування пенсійних систем свідчить про розмаїтість організаційних, правових і територіальних форм їх організації, що сформувалися в різних країнах під впливом культурних, економічних і історичних процесів. У докапіталістичний період основними соціально-правовими формами матеріального забезпечення старих і непрацездатних людей виступали: право на утримання як привілей, добродійність, опіка і піклування, колективна взаємодопомога і частково державне піклування.

Формування капіталістичного способу виробництва привело до виникнення об'єктивної необхідності в організації системи захисту найманих робітників від соціального ризику втрати працездатності по старості. Ця система складалася з страхування по старості, недержавних (приватних) систем страхування і різних форм добродійності та державної участі. У найбільш розвинутих капіталістичних країнах Європи (Англія, Франція) добровільне страхування одержало помітне поширення в середині XVIII ст. Поступово держава бере усе більше активну участь у розвитку пенсійного забезпечення. Таким чином, у процесі історичного розвитку виокремилось два підходи до формування системи пенсійного забезпечення: розподільний та накопичувальний. Головна відмінність цих підходів полягає у механізмі формування та використання фінансових ресурсів. Основними рисами розподільчої пенсійної системи є: законодавче регулювання методики нарахування пенсії, розмір якої, як правило, має нижню та верхню межі;

солідарне (колективне) фінансування пенсійних виплат, яке здійснюється з поточних накопичень, тобто діє обов'язок кожного працездатного члена суспільства брати участь у страхуванні на випадок соціальних ризиків (старість, хвороба, інвалідність, безробіття); державне управління і контроль над роботою пенсійної системи. Такі системи засновані на принципах так званої “вертикальної” солідарності поколінь, тобто працездатне, молоде покоління бере на себе матеріальну підтримку старшого покоління. Переваги сформованих на таких засадах пенсійних систем полягають в незалежності розмірів пенсій від результатів функціонування фінансових ринків і діяльності пенсійних фондів. Пенсії, що фінансуються у такий спосіб, забезпечують надійніший захист і вищу норму заміщення (відношення пенсії до заробітної плати) для осіб з невисокою заробітною платою. Однак у розподільній системі величина пенсійних фондів прямо залежить від демографічних чинників і стану ринку праці: рівня зайнятості, безробіття, заробітної плати, співвідношення чисельності платників пенсійних внесків і пенсіонерів. До кінця минулого століття зміни в цих чинниках підірвали стабільність розподільних систем, що змусило уряди забезпечувати своєчасну виплату пенсій за рахунок коштів державного бюджету. У перехідних економіках стабільність солідарної пенсійної системи, крім іншого, послаблює масове ухиляння від сплати страхових внесків і розвиток неформальної зайнятості. Пенсійні внески у розподільних пенсійних системах розглядаються як податок, а не як частина особистих заощаджень громадян. Тому функціонування такої системи, багато у чому залежить від ефективності державного управління (адміністративного примусу).

Згідно з іншим підходом, кожна людина відповідальна за формування умов свого життя. Ця філософія передбачає заміну державної пенсійної системи приватними структурами обов'язкового нагромадження, які базуються на принципі індивідуального фінансування пенсії самим працівником за рахунок частки заробітної плати за участю роботодавця й

інвестиційного доходу. Держава забезпечує гарантії накопичення у приватних фондах для виплати майбутніх пенсій.

У накопичувальній системі (яка базується на принципі індивідуальної відповідальності), виплата пенсій здійснюється з накопиченого для цієї мети грошового фонду. Забезпечення пенсіями по старості (на базі такого фонду) є специфічним довгостроковим інвестиційним процесом, на першому етапі якого здійснюються заощадження та їх послідовне нарощування за рахунок доходів від інвестування. На другому етапі – одержання віддачі від заощаджень у вигляді пенсій. У таких системах панує принцип “горизонтальної” солідарності. Пенсійна система, побудована за накопичувальним принципом, збільшує сукупні нагромадження, забезпечує зростання інвестицій та сприяє стабілізації економічного розвитку країни. Отже, роль держави із запровадженням накопичувальної складової пенсійної системи змінюється, посилюється її контролююча функція.

Характерною рисою побудови пенсійних відносин є те, що фактично вони означають суспільний вибір щодо форм і методів матеріального забезпечення людей похилого віку, які втратили працездатність. Іншими словами, пенсійні відносини забезпечують формування фінансових ресурсів для виплати пенсій. Концептуальні особливості цього процесу залежать від національних і культурних традицій, звичаїв, рівня економічного розвитку країни тощо. Першоджерелом пенсійних відносин є наявні потреби окремої людини. У агрегованому вигляді їх можна уявити у вигляді сукупних суспільних потреб відповідної категорії людей. При цьому реалізація сукупних потреб суспільства здійснюється через державний механізм, який створює для цього правові та інші умови. Так, регулювання пенсійної системи відбувається згідно законодавчих актів, якими визначаються основні форми матеріальної підтримки (пенсії), основні учасники пенсійної системи (страхувальник, застрахована особа тощо) та органи, якими реалізуються положення пенсійного законодавства.

З інституційної точки зору, пенсійна система може бути визначена як сукупність інструментів, через які здійснюється реалізація матеріального захисту людей похилого віку завдяки встановленій системі відносин, з урахуванням традицій, звичаїв та оціночних критеріїв, притаманних даному суспільству у цих питаннях. Держава у пенсійній системі визначається як особлива інституція, якій громадянами делегується частина власних повноважень, на підставі котрих здійснюється її діяльність, що спрямована на конкретний (визначений суспільством) результат. Таким чином, пенсійна система є продуктом суспільного вибору. При цьому якісні чинники її функціонування свідчать про рівень спроможності державного механізму забезпечити створення пенсійних продуктів відповідно до потреб громадян. Тому можна вважати, що держава є органом досягнення цілей суспільства, яка має виконувати загальну функцію з управління фінансовими механізмами пенсійної системи, запровадженої в країні.

Ретроспективний аналіз розвитку пенсійного забезпечення доводить, що його зародження розпочалося не зі страхування по старості, а по інвалідності, оскільки через важкі умови праці й побуту більшість найманих працівників, які доживали до 65 років, фактично ставали непрацездатними. Людство постійно перебуває у стані пошуку нових більш ефективних механізмів соціального захисту, у тому числі і пенсійного забезпечення. Спочатку це проявлялося у благодійності, взаємодопомозі. Пізніше з'являється елемент добровільного страхування. Діяльність перших страхових організації (кас), які займалися страхуванням життя і пенсій, ґрунтувалася на сплаті страхових внесків (принципі страхування) із заробітку учасників, а пізніше і роботодавців для виплати пенсій і допомог. Учасниками таких кас могли бути тільки ті, хто мав змогу робити відповідні внески, а відтак вони і члени їх сімей отримували право на допомогу. З розвитком капіталістичного способу виробництва держава відіграє усе більшу роль у розвитку соціального захисту, у тому числі і пенсійного забезпечення.

Україна розвиває ринкову економіку, яка дає більші можливості для реалізації громадянами своїх ідей, розширює їх можливості ефективної діяльності. Це означає, що людина може сама про себе подбати, рідше звертатися за допомогою до держави. Але, з іншого боку, можливості людини можуть бути обмеженими у зв'язку з скрутним матеріальним становищем, низьким рівнем освіти і кваліфікації, безробіттям та іншими причинами, які не завжди залежать від самої людини.

Ринкове середовище вимагає індивідуальної відповідальності суб'єктів страхування за дотримання умов та принципів страхування, чим і відрізняється від централізованої системи соціального забезпечення. Державне втручання є необхідним і здійснюється у вигляді формування законодавчої бази, контролювання за дотриманням її норм.

Сьогодні роль держави у пенсійній сфері посилюється у забезпеченні соціальної справедливості, яку можна визначити наступними принципами: рівні для всіх підстави виникнення права на пенсію; однаковий механізм розрахунку середнього заробітку як основи визначення розміру пенсії; диференціація розміру пенсії у залежності від трудового (страхового) стажу особи; відповідність мінімального розміру пенсії державним соціальним стандартам; справедливе співвідношення мінімального та максимального розмірів пенсії у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Принцип соціальної справедливості забезпечує врегулювання умов та порядку пенсійного забезпечення всіх громадян в рамках державної пенсійної системи єдиним законом, що базується на рівнозначній оцінці суспільно корисної праці в усіх її формах, єдиному механізмі розрахунку та призначенні пенсії, на персоніфікації пільг. Основна роль держави полягає у створенні економічних передумов та правових норм для ефективного функціонування фінансових механізмів системи пенсійного забезпечення.

1.3. Сучасні світові тенденції трансформації фінансових механізмів пенсійної системи

Питання пенсійного забезпечення займають важливе місце в економічній і соціальній політиці будь-якої країни. Розміри пенсій відображають зрілість суспільних відносин і реальне втілення в життя положень Конституції щодо побудови соціальної держави. За більш ніж столітню історію існування державна політика пенсійного забезпечення змінювалася відповідно до розвитку суспільних відносин, але залишалася її ціль – поліпшення життя людей, які втратили працездатність. Сьогодні пенсійні системи існують практично у всіх країнах світу. Проте вони мають істотні відмінності, що зумовлені економічним розвитком країн, політичною структурою, особливостями поділу відповідальності між державним і приватним секторами, а також історичними традиціями окремо взятої країни. А тому жодного підходу до реалізації пенсійної політики не можна визнати універсальним.

Існуючі пенсійні системи країн світу можна згрупувати за такими критеріями: формування фінансових ресурсів, розподіл коштів, підпорядкованість. За способом формування фінансових ресурсів пенсійні системи поділяють на два типи: солідарні та капіталізовані.

Солідарна система пенсійного забезпечення базується на принципі солідарності поколінь, коли працівники та їхні роботодавці формують фінансові ресурси для фінансування пенсій, тобто здійснюють трансфери між поколіннями – від молодшого покоління до старшого.

В основу капіталізованої пенсійної системи закладено принцип накопичення працівником фінансових ресурсів на особовому рахунку упродовж трудової діяльності і передбачено обов'язковість існування ринків капіталу, через які здійснюються міжчасові трансфери. Розмір пенсії кожного працівника залежить від накопиченої ним грошової суми. Тому такій системі

притаманна повна капіталізація, яка не передбачає трансферів між поколіннями.

З теоретичної точки зору солідарна і капіталізована системи протилежні одна одній, проте у реальному житті вони часто виступають у змішаному вигляді, таким чином, зближуються, доповнюючи одна одну, що дає можливість розподілити ризики.

За джерелами фінансування пенсійні системи країн світу поділяють на державні і приватні, централізовані і децентралізовані, системи з визначеним доходом або з визначеним внеском, однорівневі або багаторівневі, обов'язкові або добровільні. Отже, управління пенсійною системою може здійснюватися державою або приватною інституцією. У країні може існувати одна централізована інституція або багато конкурентних інституцій. Фінансові ресурси, які отримуються із системи, можуть обраховуватись за формулою, закріпленою законом, або визначатись тією сумою капіталу, яка накопичилася на пенсійному рахунку працівника. Система може бути обов'язковою для усіх працівників або добровільною, відкритою для будь-кого (чи лише для певної категорії) з працівників, які виявили бажання взяти в ній участь.

Проте класичної моделі пенсійної системи дотриматись важко. Тому у більшості країн існують пенсійні системи у вигляді так званих “рівнів”. Перший рівень – це, як правило, обов'язковий державний солідарний рівень переважно з визначеними доходами, однак він дозволяє і визначені внески. Другий рівень – це обов'язкові, децентралізовані, приватні капіталізовані пенсійні фонди. Третій рівень – передбачає добровільні, децентралізовані, приватні пенсійні фонди з визначеними доходами, або з визначеними внесками. Ці рівні дуже широко використовуються навіть тоді, коли країна не має всіх трьох рівнів пенсійного забезпечення.

Нині діючу пенсійну систему в Німеччині розпочато формувати у 1957 р. З того часу вона кілька разів реформувалася. Участь у пенсійній системі обов'язкова для всіх працівників. Розмір пенсійних виплат

обчислюють виходячи із внесків кожного працівника. Після пенсійної реформи 1992 р. наймані працівники мають можливість отримувати частину пенсії і продовжувати працювати. Загальна ставка внесків до пенсійної системи становить 19,5 відсотка заробітної плати, а сплата внесків здійснюється порівно роботодавцем та працівником [442, с. 17]. Пенсійний вік становить 63 роки для чоловіків та жінок.

Пенсійна система Великобританії подібна до американської системи державного соціального страхування. Основними відмінностями є вікові категорії виходу на пенсію (60 років для жінок, 65 років для чоловіків). Загалом роль держави у забезпеченні людей похилого віку пенсією стала проявлятися у Великій Британії з початку ХХ ст. Сьогодні у цій країні існують три схеми пенсійного забезпечення. Перша – головна державна схема (Basic State Scheme – BSS), участь у якій є обов’язковою. Державні пенсії фінансуються за рахунок обов’язкових відрахувань з доходів працездатного населення (прослідковується так званий “зв’язок поколінь” між працюючими та пенсіонерами) [449, с. 254–255].

Друга – базова державна пенсійна схема (State Earnings-Related Pension Scheme – SERPS) – була запроваджена у 1978 р. і гарантує вкладникам додаткову пенсію як відсоток від їхніх доходів (25% доходів за 20 найкраще оплачуваних років) і не передбачає створення якогось конкретного пенсійного фонду. Участь у ній також є обов’язковою. Сплата внесків (4,6% з яких 1,6% сплачує працівник і 3% – роботодавець) проводиться через національну систему пенсійного страхування.

Третя – професійні приватні пенсійні схеми (Occupational Personal Pension Scheme – OPPS). Платники внесків у такі схеми мають певні податкові пільги, що передбачають створення конкретного приватного пенсійного фонду, в який сплачуються внески впродовж усього трудового періоду. Характерним є те, що такі схеми можуть бути як із визначеними доходами, так і з визначеними внесками.

Французька пенсійна система є солідарною і охоплює основну частину пенсіонерів країни за віком, являє собою складну, багатоелементну структуру. У країні діє більше 100 основних і понад 300 додаткових видів пенсійного забезпечення. В цілому пенсійна система складається з п'яти компонентів: основні – для найманих працівників; додаткові; спеціальні – для окремих категорій зайнятих; базові – для офіційно непрацюючих працівників; факультативні режими. Кожна з цих підсистем має свою специфіку, яка проявляється у особливостях фінансування, віці виходу на пенсію, тривалості страхового стажу для отримання повної пенсії, а також методиці розрахунку розміру пенсії [104, с. 56–63].

Формування пенсійної системи на ринкових умовах здійснювалося поетапно. У країні підвищено вік виходу на пенсію до 65 років для обох статей, збільшено обов'язкові внески у державний пенсійний фонд, змінено норму заміщення. Такі непопулярні заходи, як і в інших країнах, були викликані зростанням кількості пенсіонерів, збільшенням витрат та навантаження на бюджет країни [121].

В основній схемі пенсійного забезпечення можливий достроковий вихід на пенсію, а також діє система надбавок подружжю, що мають не менше трьох дітей, і одному з подружжя, на утриманні якого знаходиться інший, що не має власної пенсії. Крім того, існує можливість успадкування пенсій, а також працевлаштування після виходу на пенсію. У межах даної підсистеми також можливе отримання пенсії при продовженні трудової діяльності [300].

В основу пенсійної системи Швеції закладено систему з фіксованими внесками та накопиченням “віртуального капіталу” на рахунках працюючих громадян. Кожен працівник – учасник пенсійної системи – перераховує свої внески на індивідуальний пенсійний рахунок (16%), на який нараховується “віртуальний відсоток” прибутковості, встановлений законодавством. Проте система при цьому залишається солідарною, тому що реального накопичення внесків на рахунках і їх капіталізації не відбувається. По досягненні

пенсійного віку розмір пенсійних виплат залежить від розміру внесків на рахунках з урахуванням “віртуального відсотка”, а також від очікуваної тривалості життя у пенсійному віці. Частина внеску (2,5%) надходить на спеціальний рахунок резерву страхових внесків (другий рівень пенсійної системи), який є депозитним [221]. При виході на пенсію особа отримує із системи резерву страхових внесків свої капіталізовані заощадження. Вік виходу на пенсію складає 62 роки для жінок та 65 років для чоловіків.

На початку 1999 р. під гаслом “Безпека через диверсифікацію” Польща здійснила комплекс заходів щодо реформування своєї пенсійної системи, які мали на меті диверсифікувати різні типи ризиків (демографічний, політичний, ринків праці та капіталу). Система соціального страхування була реформована і розділена на 3 так звані рівні. Перший рівень – обов’язковий солідарний, представлений Фондом Соціального Страхування (ФСС). Другий рівень теж обов’язковий, його утворюють ліцензовані й регульовані державою капіталізовані приватні пенсійні фонди (Otwarte Funduszy Emerytalne – Відкриті Пенсійні Фонди), вкладники можуть вибирати фонд на свій розсуд. Третій рівень, до якого належать добровільні пенсійні фонди, регулюється державою меншою мірою, ніж другий рівень. Обмеження для внесків встановлено на рівні 250% середньої заробітної плати. Вік виходу на пенсію складає 60 років жінок та 65 років для чоловіків. Ставка страхових внесків 19,52% форду заробітної плати, яку справляють роботодавець та працівник порівно [199, с. 3].

Система соціального забезпечення Греції є обов’язковою і базується на постійних відрахуваннях. Заклади соціального забезпечення поділяються на: заклади основного страхування (23 одиниці) та додаткового страхування (39 одиниць). Фінансуються вони за рахунок внесків роботодавців, працівників або самих застрахованих осіб, якщо вони зайняті приватною трудовою діяльністю. Найбільшим у державі є Фонд державного страхування, в який сплачують внески як роботодавці (13,33%), так і наймані працівники (6,67%) від заробітної плати. Внесок держави теж значний: 1 % ВВП щорічно. Фонд

державного страхування діє під гарантією держави, яка покриває усі витрати на пенсію. Пенсійний вік становить: для застрахованих до 31.12.1992 р. – 60 років для жінок та 65 років для чоловіків; для застрахованих після 1 січня 1993 р. – 65 років для жінок і чоловіків. Розмір пенсії залежить від кількості застрахованих днів, а не років [236, с. 19].

Пенсійна програма Канади була започаткована у 1927 р. Тоді федеральний уряд розпочав часткове фінансування пільгових програм провінційного рівня щодо забезпечення людей похилого віку у залежності від рівня їх доходів. У 1952 р. була затверджена Програма соціальних виплат за віком, а у 1967 р. Федеральний уряд Канади ввів в дію другу частину Програми, утворивши Канадський пенсійний план та Пенсійний план Квебеку. Разом ці два плани охоплюють всіх зайнятих і самозайнятих громадян у Канаді. Пенсійний план Квебеку контролюється відомством провінційного уряду Квебеку і діє на території цієї провінції. На решті території Канади діє Канадський пенсійний план, головну відповідальність за управління яким несе федеральне Міністерство розвитку людських ресурсів. Урядові бюджети не надають ніяких субсидій на підтримку цих планів. Пенсійний вік канадців складає 65 років.

Формування системи пенсійного забезпечення США сучасного типу фактично завершилося у середині 1960-х рр., в результаті чого виділилися дві гілки: державна і приватна. Сьогодні система пенсійного забезпечення США складається з обов'язкового державного соціального страхування по старості, по інвалідності та у разі втрати годувальника (1-й рівень) та добровільного приватного пенсійного страхування (3-й рівень). Пенсійний вік з самого початку був встановлений на рівні 65 років. Проте сьогодні в країні визначені три категорії пенсійного віку: 62 роки (ранній пенсійний вік); 65-67 років (нормальний пенсійний вік); 70 років (пізній пенсійний вік). Важливим є те, що кожен громадянин США, відповідно до цього, має право самостійно вирішувати, коли йому виходити на пенсію. Базовою величиною для розрахунків розміру пенсії конкретної особи є середньомісячний

проіндексований заробіток (Average Monthly Indexed Earnings – AMIE) за 35 років трудової діяльності. Якщо ж трудовий стаж особи становить менше 35 років, тоді їй зараховують “нульові” заробітки за ту кількість років, якої не вистачає до 35 [426, с. 34].

Державне пенсійне забезпечення США є найбільшою солідарною системою у світі, яка досить успішно справляється зі своїм головним завданням – запобіганням бідності серед людей похилого віку. Окрім того, ця програма також передбачає страхування здоров'я літніх громадян. Одним із головних показників фінансової надійності системи соціального забезпечення США є те, що вона не обіцяє надто щедрих пенсійних виплат, як, наприклад, в Німеччині чи Франції. Адже великі пенсії коштують і великих коштів [38, с. 12].

Модель пенсійного забезпечення, що діє в Японії, подібна до пенсійних систем Великобританії, Австралії та країн Північної Європи. У ній домінує державне соціальне забезпечення, фінансоване з бюджету. Інші інститути соціального захисту хоча і досить розвинуті, але виконують роль додаткових систем. На сьогодні пенсійна система Японії має два основних рівні. Перший рівень складають базові пенсії, другий утворюють державні і професійні пенсійні фонди.

Державний пенсійний фонд Японії є найбільшим інвестиційним пенсійним фондом у світі з пенсійними активами, які еквівалентні 1,2 трильйона доларів США, а також є найбільшим японським покупцем державних цінних паперів. ДПФ став незалежною установою у 2006 р., але уряд і досі приймає рішення щодо структури його портфелю [215, с. 4].

У 1998 р. Угорщина запровадила трирівневу пенсійну систему. Хоча третій рівень – добровільні пенсійні каси діяли в країні з 1994 р., проте 1998 р. вважають початком справжньої діяльності цих кас, і уже через рік учасниками реально діючих 294 добровільних пенсійних кас були понад 1 млн. громадян (кожен четвертий зайнятий), а їх фінансові активи становили 470 млн. дол.

Другий рівень пенсійного забезпечення в Угорщині складає загальнообов'язкова накопичувальна система. Участь у ній є обов'язковою для осіб, які розпочинають свою трудову діяльність. Особи, які працювали до січня 1998 р., мали право зробити вибір – користатися новою системою чи залишитися у старій. Сьогодні в Угорщині, відповідно до плану реформи, пенсія системи фіксованої допомоги першого рівня розраховується виходячи із ставки 1,22% від середніх доходів (з урахуванням коефіцієнта корекції), з яких сплачуються страхові внески. Після досягнення страхового стажу в 40 років це складе 48,8%, але одночасно пенсійний вік підвищено до 62 років. Передбачено індексацію пенсій відповідно до зростання цін і заробітної плати [447, с. 570].

Урядом Угорщини зменшено розміри солідарного рівня, але збережено формулу з визначеним доходом (формула визначення пенсії, за якою немає чітких взаємозв'язків між здійсненими внесками та розміром пенсійних виплат), запроваджено новий обов'язковий капіталізований другий рівень, на який сплачуються 8% відрахувань із фонду заробітної плати, і вдосконалено регулювання ефективно функціонуючого третього рівня – добровільних пенсійних фондів [448, с. 54].

У Хорватії здійснено пенсійну реформу, якою з 1999 р. зменшено перший солідарний рівень, з 2000 р. запроваджено обов'язкові капіталізовані пенсійні фонди, а з січня 2002 р. введено третій рівень добровільних пенсійних фондів. Пенсійна реформа проходила у два етапи. Спочатку була реформована успадкована солідарна система шляхом вільної адаптації положень закону 1991 р. На другому етапі працівники або залишаються у реформованій солідарній системі, або переходять до багаторівневої, в якій пенсійні права, набуті на момент переходу, зменшуються і натомість запроваджуються фондові рахунки другого рівня.

У результаті реформ збільшено пенсійний вік для чоловіків та жінок до 65 і 60 років відповідно. “Нові” пенсіонери отримують надбавку при більш пізньому виході на пенсію. Трудовий кодекс дозволяє працювати і після

настання загального пенсійного віку (хоча стандартний контракт втрачає свою чинність при досягненні працівником 65 років, якщо роботодавець та працівник не домовились про інше). Так, у державному секторі вчителі середніх загальноосвітніх шкіл можуть продовжувати працювати і після досягнення пенсійного віку на підставі контракту про надання послуг, а викладачі вищих навчальних закладів після виходу на пенсію можуть підписувати строковий контракт на термін до 5 років [233, с. 8].

Започаткування реформи системи пенсійного забезпечення Словацької Республіки було безальтернативним рішенням, оскільки зростання кількості пенсіонерів випереджало зростання кількості працюючих. Уряд Словаччини вдався до ґрунтовної пенсійної реформи у 2004 р. Державний пенсійний фонд з 1997 р. мав постійний дефіцит грошей, що спричинило неухильне зниження реальних пенсій [219]. Взявши до уваги рекомендації Світового банку та вивчивши досвід реформ у Польщі й Угорщині, уряд Словаччини розпочав побудову трирівневої пенсійної системи з додатковим соціальним забезпеченням для громадян з дуже низькими пенсіями.

Солідарну систему було поділено на обов'язкове соціальне страхування (перший рівень) та обов'язкове заощадження – власний пенсійний рахунок (другий рівень), що доповнювалися менш масштабною системою добровільних заощаджень (третій рівень) – індивідуальне додаткове страхування. У країні поступово підвищено пенсійний вік з 55 років для жінок (в залежності від кількості дітей) і з 60 років для чоловіків до 62 років для обох статей. Уведено нову формулу розрахунку пенсії, яка надає вищі пенсії тим, хто заробляв більше та сплачував більші внески впродовж трудової діяльності, й навпаки. Загальний розмір страхового внеску складає 28,75% від нарахованої заробітної плати. Роботодавці та працівники платять внески відповідно 21,75% і 7%. Реформована солідарна система дозволяє більш ранній та більш пізній вихід на пенсію. За кожен місяць виходу на пенсію раніше встановленого віку пенсія зменшується на 0,5%, а за кожен

місяць виходу на пенсію пізніше встановленого віку пенсія зростає на 0,5% [235, с. 14-15].

Прикладом успішного функціонування пенсійної системи є капіталізована система пенсійного забезпечення Чилі, яка стала результатом кількох десятиліть реформування солідарної системи. Починаючи з 1980 р., Чилі стала першою країною, яка розпочала процес переходу від солідарної до капіталізованої системи пенсійного забезпечення.

З одного боку, пенсійна реформа була складовою загальної економічної реформи, спрямованою на мобілізацію інвестиційних коштів, а з іншого боку, її необхідність зумовлювалася недоліками старої пенсійної системи. У Чилі пенсійна система, як і в країнах Центральної та Східної Європи до реформування, була надто щедрою на обіцянки, а тому не спроможною забезпечити всім пенсіонерам гідний рівень пенсій. Нова капіталізована пенсійна система Чилі стала обов'язковою для всіх працівників, які розпочали свою діяльність з 1 січня 1983 р., і добровільною для самостійно зайнятих громадян. Для забезпечення управління внесками до приватних пенсійних фондів в умовах нового регулятивного режиму було дозволено створювати компанії з управління пенсійними активами, які дістали назву "Administradoras de Fondos de Pensiones" (AFPs) [459].

Сутність пенсійної політики уряду Чилі полягала у запровадженні індивідуальних ощадних рахунків (ІОР) замість старої солідарної системи. При цьому розмір пенсії визначається виходячи із грошової суми, накопиченої працівником протягом трудового життя. Рахунки приватні й належать вкладникові. Державі працівник нічого не сплачує і нічого від неї не отримує. Впродовж трудового життя працівник відраховує 10% власної заробітної плати, які роботодавець вносить на його особистий накопичувальний рахунок. Працівник може також вносити щомісячно 10% власної заробітної плати додатково, і цей внесок звільняється від оподаткування як форма добровільних заощаджень і є стимулом для більш раннього виходу на пенсію або збільшення розміру пенсії [132]. Така

пенсійна політика забезпечує працівникові індивідуальну свободу вибору: більше витратити чи заощаджувати у молоді роки; раніше піти на пенсію чи довше залишатися на роботі.

Система ІОР передбачає також страхування на випадок передчасної смерті та інвалідності. Цей вид страхування передбачає додаткові внески працівника у розмірі 3% заробітку. Вік виходу на пенсію становить 65 років для чоловіків і 60 років для жінок, який дістався у спадщину від солідарної системи і при здійсненні реформи не обговорювався. Термін “вихід на пенсію” у системі ІОР означає дещо інше, ніж у традиційній пенсійній системі. По-перше, працівники можуть працювати й після виходу на пенсію. Якщо вони працюють, розмір їхньої пенсії залежить лише від накопиченого капіталу, і вони не повинні сплачувати більші внески. По-друге, якщо у них на рахунку достатньо заощаджень для забезпечення достойної пенсії (50% середньої заробітної плати за попередні 10 років, якщо вона перевищує мінімальну пенсію), вони можуть вийти на пенсію і до досягнення пенсійного віку.

Однак найважливіше у пенсійній політиці Чилі те, що пенсії перестали бути проблемою уряду разом з деполітизацією величезного сектора економіки і наданням людині права самостійно керувати власним життям. Проте не слід забувати, що пенсійна реформа в Чилі здійснювалася в умовах значного поживлення економіки, що дозволило урядові забезпечити необхідне фінансування пенсійної реформи. На цей час відбувався бум фондового ринку Чилі, що обумовив високий рівень рентабельності пенсійних фондів [155, с. 91]. Іншим важливим моментом, що визначив успіх реформи, була сприятлива демографічна ситуація у країні. У Чилі всього 8% населення пенсійного віку (в Україні приблизно 16%), а на одного пенсіонера приходить 12,8 працюючих [161, с. 30].

За прикладом Чилі здійснили пенсійну реформу й інші південноамериканські країни: Перу – 1993 р., Аргентина, Колумбія – 1994 р., Уругвай – 1996 р., Болівія [436] та Мексика – 1997 р. [445].

Перебуваючи перед викликами глобалізації, на початку 90-х років з проблемами пенсійного забезпечення стикнулися і колишні республіки СРСР. Латвія першою серед країн колишнього СРСР почала радикальне реформування пенсійної системи. Нині у Латвії діє трирівнева пенсійна система. Перший рівень – схема, що функціонує на засадах солідарності поколінь, відповідно до Закону від 23 листопада 1995 р. “Про державні пенсії”. У ньому беруть участь ті, хто платить внески на соціальне страхування. Виплачуються пенсії по старості усім особам, що працювали за наймом не менше 10 років. Другий рівень пенсійної системи у Латвії введений 1 липня 2001 р. Загальний розмір внесків на всі програми соціального страхування складає 37,09%, з яких 28,09% сплачують роботодавці, а 9% – працівники. З 1 липня 2001 р. розпочалося створення обов’язкових індивідуальних ощадних рахунків. Пенсійний вік складає 60 років для жінок і 62 роки для чоловіків [80].

Система соціального страхування Литви, так само, як і більшості колишніх союзних республік, діяла за загальнодержавним сценарієм. З 2004 р. в Литві введено обов’язкове пенсійне страхування. Із заробітку кожного працівника щомісячно відраховується 34% на соціальне страхування: 3 відсотки платить сам робітник, а 31% платить роботодавець. Сплачуючи такі внески, працюючий страхує себе на випадок старості, хвороби, безробіття та від нещасного випадку на виробництві. Працівники, які сплачують внески у такому розмірі, застраховані на повну пенсію (базову і додаткову). Частина внесків, які можна накопичувати, поступово збільшені від 2,5% у 2004 р. до 5,5% у 2007 р. [212].

Естонська пенсійна система містить три складові: державна пенсія, обов’язкове та добровільне страхування. Фінансові ресурси пенсійного фонду в основному формується за рахунок соціального податку. Кожний місяць 20% перераховуються від фонду заробітної плати. Пенсійний вік складає 63 роки як для жінок, так і для чоловіків.

Кожний працівник обирає пенсійний фонд, у який він бажає інвестувати 6% заробітної плати для накопичення на свою особисту пенсію. В Естонії існує 22 інвестиційні фонди, якими управляють 6 організацій, із котрих працівник може обирати вигідний для себе. Весь облік ведеться Центральним реєстром цінних паперів Естонії, який також функціонує як зберігач, виконуючи усі угоди від імені 22 фондів на ринку [111].

Урядом Казахстану здійснено набагато глибшу реформу пенсійного забезпечення, ніж у інших країнах колишнього СРСР. Її основу складає система індивідуальних пенсійних рахунків (накопичувальна система), яка у багатьох відношеннях схожа на пенсійну систему Чилі та інших латиноамериканських країн. Невід'ємною складовою частиною реформованої пенсійної системи є обов'язкова недержавна пенсійна система з пенсійними внесками фіксованих розмірів. По суті пенсійна реформа еквівалентна відкриттю індивідуальних пенсійних рахунків для всіх працівників. У результаті пенсійної реформи в Казахстані кожен громадянин відраховує 10% свого доходу до вибраного ним приватного пенсійного фонду. Працівники можуть також робити додаткові пенсійні внески.

Ставка пенсійного відрахування від фонду заробітної плати у розмірі 25,5% розподіляється на дві частини: 15,5% спрямовується до старої солідарної системи для фінансування пенсійних виплат, за які вона продовжувала нести відповідальність, а 10% перерозподіляється до новостворених пенсійних фондів, де інвестування і управління заощадженнями відбувалося від імені окремих осіб. Громадяни, які мають вийти на пенсію впродовж кількох наступних років, отримуватимуть пенсії із солідарної системи, але з часом більшість пенсійних виплат виплачуватимуться із коштів, накопичених на індивідуальних пенсійних рахунках [40, с. 24].

У Казахстані існують три види пенсійних фондів: Державний накопичувальний пенсійний фонд (ДНПФ), Пенсійні фонди корпоративного типу та Пенсійні фонди відкритого типу. У липні 1999 р. в країні було

введено новий пенсійний вік, який збільшувався щороку (1 липня) на 6 місяців до досягнення 63 років для чоловіків і 58 років для жінок [440, с. 56].

Слід також відмітити, що однією з причин переходу до повністю накопичувальної системи пенсійного забезпечення в Казахстані у 1998 р. називають необхідність розвитку фондового ринку. Таким чином, накопичувальний механізм повинен був породити ринкові інструменти, а не навпаки. Очевидно, це і обумовило певні труднощі у запровадженні нової пенсійної системи.

Наприкінці 1997 р. в Російській Федерації був прийнятий перший закон про трудові пенсії, заснований на страхових принципах, що стало основою переходу від системи державного пенсійного забезпечення до державного пенсійного страхування. Сьогодні у системі пенсійного забезпечення використовується два фінансові механізми – розподільчий та накопичувальний. За останні роки у Росії три рази змінювалося законодавство щодо сплати соціальних внесків. При цьому проблеми пенсійного забезпечення до кінця не вирішені, а коефіцієнт заміщення (співвідношення середньої пенсії до середнього заробітку) залишається на низькому рівні порівняно з країнами, де пенсійна система охоплює все населення [75, с. 43].

Нововведенням нової пенсійної системи Росії стало те, що трудова пенсія складається із трьох частин: базової, страхової і накопичувальної. Базова частина трудової пенсії формується за рахунок єдиного соціального податку, законодавчо встановлюється в певному розмірі й підлягає регулярній індексації залежно від інфляції в межах коштів, передбачених на відповідний фінансовий рік. страхова й накопичувальна частини трудової пенсії формуються за рахунок страхових внесків. Розмір майбутньої пенсії залежить від сум внесків, накопичених на індивідуальному особовому рахунку за всю трудову діяльність, а не від розміру нарахованої й виплаченої заробітної плати. Тому важливо, щоб роботодавець сплачував внески у

повному обсязі. У іншому випадку розмір страхової й накопичувальної частин майбутньої пенсії може виявитися низьким [163, с. 17].

Таким чином, на початку 1990-х рр. практично всі країни Східної Європи, Середньої Азії та Балтії починають реагувати на тиск, спричинений скороченням надходження фінансових ресурсів для пенсійного забезпечення та зростанням чисельності пенсіонерів. Обидва чинники стали наслідками зниження економічної активності. У багатьох країнах посилювалась проблема несплати внесків, що ще більше загострило фінансові та політичні проблеми. Ці економічні потрясіння були настільки глибокими, що країнам довелося внести певні зміни до нормативно-правової бази, яка регламентувала існуючу солідарну систему, причому тягар деяких із цих змін перекладався на плечі пенсіонерів і працюючого населення. Загалом чим кращим був економічний стан країни на початку здійснення пенсійної реформи, тим більш захищеними від змін були пенсіонери. Проте уряди змушені були вдаватися до політики поетапного підвищення пенсійного віку та збільшення страхового стажу [352, с. 340]. Мета таких змін полягає у посиленні взаємозв'язку сплачених внесків і пенсій. У такій моделі при розрахунку пенсій міняється базовий показник (число років, за які враховується заробітна плата або соціальні внески). Формально береться до уваги весь період трудового або страхового стажу, заробітна плата або соціальні внески за весь період роботи. Проте на ділі подібне може призводити до зниження рівня пенсій. Це пояснюється тим, що раніше формула будувалася на сприятливішій основі, оскільки враховувалися менш тривалі, а значить, перспективніші періоди з погляду розрахунку показника заробітної плати, яка, як правило, враховувалася вибірково або на завершальному етапі трудової діяльності. У деяких країнах (Угорщина і Словаччина) формула розрахунку пенсій є нелінійною. В інших країнах вона включає елементи уніфікації і диференціації (залежно від заробітної плати), а також враховує тривалість трудового стажу (Литва і Естонія) [448, с. 47].

Накопичений до того часу світовий досвід показав, що вирішення фінансових проблем пенсійних систем може здійснюватись за трьома напрямками: збереження державної розподільчої системи у більш удосконаленому вигляді з одночасним стимулюванням розвитку добровільних приватних пенсійних програм; упровадження багаторівневої розподільчої та накопичувальної пенсійної схеми, фінансування з різних джерел; перехід до повного впровадження накопичувальних схем [1, с. 5]. Зокрема Німеччина і Франція мають дуже розвинені солідарні пенсійні системи й дещо старше за віком населення, що потребувало значних коштів для переходу до накопичувальної системи. Водночас їм вдалося зберегти належну платіжну дисципліну щодо сплати страхових внесків. Це головні причини, які змусили їм зберегти стару солідарну систему, доповнену професійним і добровільним пенсійним страхуванням. У Великобританії та Швейцарії солідарна складова пенсійної систем розвинена слабше і становить невелику частку порівняно з професійними та добровільними схемами. Тому уряди цих країн схилиються до запровадження трирівневої системи пенсійного забезпечення своїх громадян.

Незважаючи на подібність успадкованих систем, до середини дев'яностих у межах регіону Східної Європи та Середньої Азії виокремилися дві відмінні групи країн. Деякі країни регіону, особливо колишні середньоазіатські та закавказькі радянські республіки, були змушені серйозно поступитися принципом згладжування споживання з огляду на недостатність ресурсів. Головною метою стало підтримання мінімально достатнього рівня доходів. Тому на початку 2000 р. Грузія, Азербайджан, Вірменія, Таджикистан, Албанія, Україна та ряд інших країн по суті мають системи з дуже незначною диференціацією отримувачів за заробітками чи стажем роботи [195, с. 38]. Навіть більш економічно міцніші країни, такі як Латвія, пройшли періоди пенсійної “зрівнялівки” до того, як їхні економіки почали зростати; інші, такі як Польща, мають спеціальні режими для сільського населення – виплатами за твердою ставкою [214, с. 112].

У здійснюваних реформах пенсійних систем зарубіжних країн можна виділити відмінні та спільні риси [349, с. 205]. Зокрема:

- діє обов'язковий солідарний рівень, метою якого є забезпечення мінімальних виплат особам, які досягли пенсійного віку;
- наявність накопичувальних складових у пенсійних системах;
- зберігання персональних відомостей про застрахованих осіб за допомогою електронних баз даних;
- наявність фінансових схем, метою яких є приведення у відповідність розміру пенсії до особистого внеску платника;
- пенсійний вік встановлений не нижче 65 років для чоловіків (у Німеччині 67 років) та 60 років для жінок;
- рання пенсія призначається на 2-4 роки раніше, якщо особа відповідає певним вимогам. У реформованих системах така можливість обмежена. Однак відміна спеціальних пенсій є предметом активного обговорення у Польщі, а у Великій Британії та Нідерландах можливість ранньої пенсії відсутня;
- відстрочення виходу на пенсію стимулюється підвищенням пенсії (коефіцієнт підвищення становить 0,5-7,5% за додатковий рік), термін відстрочення 1-5 років, у Швейцарії та Великій Британії не обмежується;
- фінансування першого рівня у Німеччині, Польщі, Швейцарії, Великій Британії здійснюється роботодавцями та працівниками порівну, в Італії внески роботодавців у 2,5 рази перевищують відрахування працівників, у Нідерландах внески сплачують працівники. У Польщі щорічно формується демографічний резерв на випадок значних демографічних коливань (1% від суми внесків). Другий рівень формують переважно професійні пенсійні плани, третій – добровільні відрахування громадян за власним вибором;
- участь держави полягає у регулюванні, покритті дефіцитів солідарних пенсійних фондів, гарантуванні мінімальної пенсії з державного бюджету.

Таким чином, усі країни, що мають інститути соціального захисту і соціального страхування, реформували свої пенсійні системи, що було зумовлено збільшенням середньої тривалості життя і більш швидким зростанням чисельності громадян похилого віку у порівнянні з працездатним населенням та постійним підвищенням соціальних стандартів.

У країнах з більш розвинутою фінансовою культурою населення і фондовим ринком вдалося створити децентралізовану систему управління пенсійними накопиченнями і перенести ризики та відповідальність на самих учасників або роботодавців. Набір варіантів і діючі комбінації інститутів досить різні. Централізована структура системи пенсійного забезпечення, на відміну від децентралізованої, відповідає не тільки за збір, але і за управління пенсійними накопиченнями (варіант Сінгапуру), суттєво здешевлює управління і спрощує контроль за пенсійною системою, але при цьому значно посилює її політичні і фінансові ризики, вимагає підтримки високого рівня якості регулятора і прозорого механізму інвестиційних рішень. Приватне управління є більш дорогим і вимагає жорсткішого регулювання та дієвішого контролю, допомагає розподілити фінансові ризики між групами учасників пенсійної системи і хоча б частково перевести політичні ризики у кероване цивільно-правове поле.

Пенсійні внески можуть сплачуватися роботодавцями, робітниками (у пропорції до заробітної плати або незалежно від неї, в рамках добровільного страхування) або державою (при можливості вибору між державними і приватними пенсійними накопиченнями, як у Великобританії). У разі внесення коштів роботодавцями працівники психологічно не сприймають накопичення як щось, що вимагає їх власної уваги і відповідальності. Пенсійні системи, найбільш успішні з точки зору участі населення, перейшли на фінансування пенсійних накопичень з доходів працівників відразу (Чилі) або поступово (Казахстан, Польща). Ключову роль відіграє охорона інтересів категорій громадян, обмежених у можливості створювати накопичення і забезпечити собі достатній дохід до старості [329, с. 147].

У світовій практиці дедалі ширше застосовується багаторівнева пенсійна система, яка має три складові: солідарну (перший рівень), обов'язкову накопичувальну (другий рівень) та додаткову або добровільну накопичувальну (третій рівень). Переваги багаторівневого пенсійного забезпечення полягають у тому, що накопичувальна пенсійна система дає можливість збільшувати сукупні національні нагромадження, інвестиції та сприяти економічному зростанню. Крім того, вона не залежить від демографічних чинників, дає можливість диференціювати розміри пенсії залежно від заробітної плати й ефективності використання пенсійних нагромаджень.

Так як і розподільна, і накопичувальна пенсійні системи мають певні ризики, розвинуті країни світу знайшли вихід у диверсифікованості пенсійного забезпечення, у поєднанні обох моделей і створенні трирівневої системи, а саме: а) обов'язкової державної системи з перерозподілом між поколіннями, тобто – традиційної солідарної системи; б) обов'язкової накопичувальної системи за рахунок коштів, накопичених на індивідуальних рахунках пенсіонерів та інвестиційних доходів; в) добровільного приватного пенсійного страхування, яким можуть займатися пенсійні фонди, банки, страхові компанії та інші фінансові інститути.

Різновидом змішаної системи є солідарно-накопичувальна модель, яка характерна європейським країнам, зокрема Польщі, Росії, Швейцарії, Ірландії, частково Італії та Іспанії. Саме ця модель взята за базову нашою державою для створення власної трирівневої пенсійної системи: державна пенсія (накопичувальна), обов'язкове страхування і накопичувальна (корпоративна, або особиста).

В інших європейських країнах (Великобританія, Швеція) перебудова пенсійної системи відбувалася шляхом упорядкування розподільних систем і обережного введення накопичувальних елементів. Так, у Великобританії склалася дворівнева пенсійна система: перший рівень – це обов'язкова державна схема, базова пенсія, яка фінансується за рахунок загальних

податків і забезпечує пенсіонерам мінімальний дохід. Другий рівень – це трудові пенсії, які залежать від заробітку працівника (введена у дію з 2002 року). Він може вибирати між участю у державній пенсійній схемі другого рівня або у приватних пенсійних фондах. Участь працівників у приватних системах стимулюється суттєвими податковими пільгами і у зв'язку з тим, що на даний час приблизно половина всіх працюючих бере участь у приватних пенсійних схемах, зобов'язання держави у сфері державного соціального забезпечення скоротилися більш як на 30%. На сьогодні населення Великобританії охоплено майже на 100% базовими державними пенсіями, майже на 50% – системою професійних пенсій і близько 25% – системою персональних пенсій [141].

Якщо проводити паралелі із українськими недержавними пенсійними фондами, то професійні пенсії Великобританії подібні до вітчизняних корпоративних недержавних пенсійних фондів, а персональні – до відкритих. У першому випадку – учасник фонду прив'язаний до свого працедавця, який здійснює відрахування до пенсійного фонду, а у другому – за власні кошти може сам обрати фонд, який йому більше до вподоби.

У Швеції замість існуючої раніше цілком розподільної системи, за якої працездатне населення змушене було утримувати попереднє покоління працівників, у результаті реформування утвердилася змішана розподільно-накопичувальна схема з використанням умовно-накопичувальних рахунків у її розподільній частині. Відповідно до нового пенсійного законодавства, всі громадяни країни, що народилися після 1953 р., були включені у нову пенсійну систему, яка складалася з трьох рівнів – солідарного, накопичувального і добровільного.

Умовно-накопичувальні рахунки, які формуються і в інших європейських країнах, дають можливість послабити вплив на пенсійну систему демографічних факторів, а також перерозподільний принцип, покладений в основу розподільної системи. Цю проблему вирішують шляхом створення у пенсійній схемі соціального рівня, спрямованого на запобігання

бідності серед літнього населення. Така система, на думку її прихильників, є третім шляхом, який пролягає між розподільною та накопичувальною системами і суттєво змінює уявлення про соціальний захист.

У більшості європейських країн спостерігається тенденція до поступового і обережного впровадження накопичувальних елементів і зростання недержавних пенсій у забезпечення доходів пенсіонерів. Передбачається, що до 2020 р. частка розподільної системи у пенсійних виплатах знизиться з 84% до 64%, а накопичувальний компонент зросте з 12% до 29%, а частка добровільного приватного пенсійного страхування збільшиться втричі – з 1,5% до 4,5% [141].

До початку періоду пенсійних реформ державне пенсійне забезпечення повсюдно було засноване на розподільному механізмі. У 1970-1980-ті рр., коли почали проявлятися негативні демографічні тенденції (насамперед, у промислово розвинених країнах), розпочався перехід до нових моделей, що базуються на різних накопичувальних схемах і їх сполученнях. Вважалося, що накопичувальні механізми адекватні ринковій економіці та здатні вирішити зростаючі пенсійні проблеми завдяки більш високій ефективності, як показує зарубіжний досвід їх використання. На сьогодні сформувалися такі основні тенденції реформування державних пенсійних систем:

1. Збереження класичної розподільної системи, використання “параметричного підходу” з корекцією її окремих параметрів:
  - скорочення витрат пенсійної системи за рахунок підвищення пенсійного віку і скасування пенсійних пільг;
  - збільшення доходів на основі підвищення ставок пенсійних внесків, розширення бази їх справляння (включення преміальних виплат і відпускних, скасування максимального розміру заробітної плати, використання нових джерел);
  - оптимізація доходів і витрат шляхом заміни або модифікації розрахункових формул (перехід до умовно-накопичувальних моделей, збільшення трудового стажу для отримання права на повну пенсію);

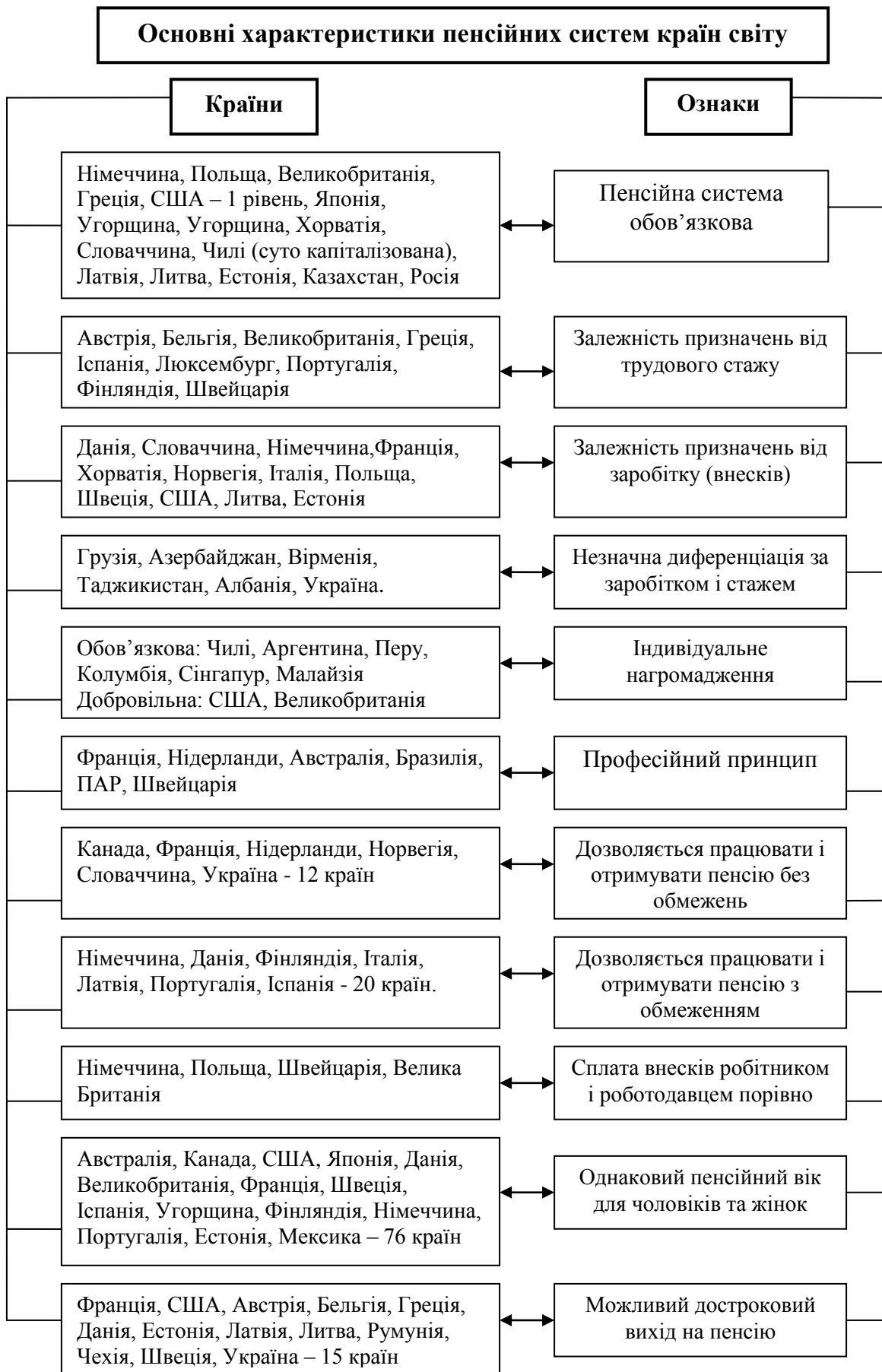

Рис. 1.2. Групування країн за окремими ознаками пенсійних систем.

– поліпшення збирання пенсійних внесків (більш активне застосування адміністративних важелів, використання системи пільг для підвищення прямої зацікавленості в платежах).

У результаті здійснення пенсійної реформ, у більшість країн збільшено кількість років, заробіток у продовж яких враховуються при розрахунку пенсії [434, с. 5], а також кількість років необхідного страхового стажу для її призначення (Франція – 42 р., Греція – 37, Італія – 36) [430].

2. Збереження основ розподільчої системи з уведенням накопичувального елемента. У різних комбінаціях одночасно вдосконалюється розподільна система і поступово додається накопичувальна частина у вигляді надходжень встановленої частки пенсійних внесків на накопичувальні рахунки державних або приватних пенсійних фондів.

Перехід на повністю накопичувальну пенсійну систему з передачею прав розпорядження пенсійними коштами приватним пенсійним фондам. Радикальність реформи посилюється тим, що, хто вступає на ринок праці, тому пропонується тільки накопичувальна система. У США, Німеччині, Франції, Бельгії, Італії, Іспанії, Португалії, Швейцарії, Австрії, Норвегії, Японії, де збереження соціальної стабільності – одне з пріоритетних завдань політики, вибрали шлях “параметричних” реформ. Такий же вибір зробили Чехія і Словенія. У цих країнах рівень громадянської самосвідомості настільки високий, що будь-які, навіть “косметичні” зміни у пенсійній системі викликають велике невдоволення населення, що змушує уряди діяти дуже обережно. Наприклад, планується тривалий перехід до збільшення пенсійного віку (до 2030 р. в Японії, до 2027 р. у США), або встановлюється не вік виходу на пенсію, а максимальний вік, раніше якого неможливо примусити до виходу на неї (67 років у Швеції); право на отримання повної пенсії прив’язане не лише до пенсійного віку, а й до величини трудового стажу (Франція). У ході пенсійних реформ верхня межа заробітної плати, з якої нараховуються внески до пенсійної системи, скасована у Бельгії, Італії, Португалії та Швейцарії. Групування країн за окремими ознаками пенсійних

систем подано на рис. 1.2. Отже, як показав аналіз, державна політика пенсійного забезпечення у зарубіжних країнах направлена на формування обов'язкових накопичувальних систем другого рівня. Відбувається зміна ролі держави: вона стає у більшій мірі регулятором суспільних відносин. Це природний наслідок її трансформації у зв'язку з розвитком необхідної для накопичувальних систем інфраструктури – банків і ринків капіталу. У результаті цих процесів у країнах Центральної і Східної Європи відбувається звуження простору традиційної (розподільної) пенсійної системи. Крім того, вносяться зміни в умови виходу на пенсію. Сьогодні, здійснюючи пенсійну реформу, уряду України необхідно врахувати досвід європейських країн реформування пенсійного забезпечення з таких основних причин: рівня життя, демографічної ситуації, інвестиційної складової, ресурсів і можливостей вітчизняної економіки у середньо та довгостроковій перспективі.

Висновки до розділу 1

1. Дослідження теоретичних засад становлення та розвитку пенсійного забезпечення дало можливість визначити його як один із інституціональних механізмів у системі соціальної політики держави. У свою чергу, соціальна політика спрямована на розвиток і гармонізацію соціально-трудова відносин між соціальними групами, соціальними прошарками суспільства і виступає як комплекс заходів спрямованих на забезпечення життя, здоров'я і добробуту громадян за конкретних економічних умов.

2. Зміни геополітичних, економічних і соціальних умов призвели до того, що економічно розвинуті країни, хоча й не зазнавали таких радикальних політичних і економічних трансформацій як постсоціалістичні, однак змушені були неодноразово переглядати напрями розвитку соціальної політики, зокрема рівень державних витрат на фінансування соціальної сфери. Наслідки глобальних суспільних процесів спонукали до

реформування пенсійного забезпечення, що призвело до започаткування у країнах Європи в кінці ХХ ст. переходу від загальнообов'язкових до індивідуальних форм здійснення соціального захисту осіб, які втратили працездатність з віком. Це зумовило зміну пріоритетів, принципів, форм, функцій державного управління у розвитку пенсійного забезпечення.

Спільним сьогодні у соціальній політиці економічно розвинутих країн є посилення ролі наднаціональних організацій, що виявляється у спробах гармонізації соціальних програм, насамперед базових програм соціального забезпечення. Поряд з цим, моделі соціальної політики в економічно розвинутих країнах зберігають значну частину властивих їм історично сформованих рис, інструментів розв'язання соціальних проблем та джерел фінансування соціальних програм.

3. У процесі дослідження обґрунтовано, що пенсійне забезпечення є невід'ємним елементом системи соціального захисту, важливою умовою економічної та соціально стабільності держави. Належне забезпечення добробуту громадян – головна мета діяльності держави. Формування національних пенсійних систем – результат суспільної злагоди щодо принципів побудови та методів реалізації соціальної політики в цілому. Це відбувається під впливом економічних, культурних і національних традицій тієї чи іншої країни. Умовою організації будь-якої пенсійної системи є створення державою правової, організаційної та економічної бази для її функціонування.

Пенсійне забезпечення відіграє важливу роль не лише у соціальному і суспільно-політичному житті країни, але й у фінансовій системі, впливаючи на формування і перерозподіл грошових ресурсів на регіональному і галузевому рівнях. Це зумовлює необхідність удосконалення пенсійної системи у відповідності до потреб суспільства і реального рівня економічного розвитку.

Тривалий час в Україні новим технологіям у соціальній сфері не приділялася належна увага. У результаті фундаментальних досліджень цього напряму багатьма українськими та зарубіжними вченими сформувався

принципово новий підхід у розумінні ролі держави у розвитку соціальної сфери в цілому та пенсійного забезпечення зокрема. Сьогодні держава розглядається як найважливіший інститут суспільства, який відповідає за розвиток соціальної сфери.

4. Теоретико-методологічний аналіз підтвердив, що не існує жодної пенсійної моделі, яку можна було б визнати за взірць для України. Те, що добре спрацьовує в одній країні, не завжди має такий самий позитивний наслідок в умовах іншої. Кожній державі слід формувати власну пенсійну систему, яка б найкращим чином відповідала її національним, соціальним, економічним та політичним особливостям.

5. Дослідження доводять, що заходи урядів багатьох країн світу з удосконалення існуючих пенсійних систем носять переважно характер корегування, а не кардинальної їх зміни. Основними напрямками таких заходів є: підвищення вікової межі виходу на пенсію, збільшення тривалості необхідного трудового стажу для призначення пенсії; зміна порядку індексації пенсійних виплат на основі темпів зростання споживчих цін, а не середньої заробітної плати; введення обов'язкових та професійних накопичувальних схем у державну розподільчу пенсійну систему; розвиток недержавних пенсійних фондів.

6. Як показує історичний досвід становлення пенсійних систем країн світу, їх реформування відбувалося неодноразово. Надалі, якщо не буде закладено в стратегію реформування пенсійної системи України врахування динаміки нелінійних внутрішніх та глобалізаційних чинників (зокрема, зростання тривалості життя, старіння населення, зниження народжуваності, міграційні процеси, фінансові кризи тощо) країна буде приречена на низку повторних реформвань соціальної сфери. Викладене обґрунтовуємо тим фактом, що існуючі напрями трансформації пенсійної сфери обумовлюють виключно одну ціль – забезпечення її стійкості. Як свідчать прогнози багатьох науковців, міжнародних експертів, аналітичних центрів, у світі будуть посилюватися проблеми, пов'язані з фінансовим забезпеченням

соціального захисту громадян, які втратили працездатність з віком. Зазначений процес буде характеризуватися зростаючою швидкістю темпу вказаних тенденцій. Саме тому вважаємо, що у наступні 5-10 років в Україні знову постане проблема забезпечення стійкості пенсійної системи, яку потрібно буде вирішувати у тому ж напрямку: збільшенням пенсійного віку, пошуком нових джерел наповнення Пенсійного фонду, збільшенням страхового стажу тощо. Отже, перед державою постають два шляхи формування політики пенсійного забезпечення: шлях постійних трансформацій, спрямованих на забезпечення стійкості пенсійної системи чи пошуку інноваційних підходів до її еволюційного розвитку як відкритої системи, властивості якої визначатимуть не тільки чинники зовнішнього та внутрішнього середовища, але співучасть кожного громадянина.

Отже, важливим напрямком здійснення соціальної політики є діяльність органів виконавчої влади, спрямована на утвердження соціальної стабільності суспільства. В основі такого напрямку – належна безпека людини, її добробут, соціальна захищеність. Через це пріоритетами активної соціальної політики має стати дієва система заходів, спрямована на стимулювання людського потенціалу, та зростання економічної активності населення.

Основні положення цього розділу дисертації представлені у друкованих працях [339; 349; 352; 353; 359; 365].

РОЗДІЛ 2

НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВИХ МЕХАНІЗМІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ПЕНСІЙНИМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ

2.1. Методологічні підходи до аналізу формування фінансових механізмів державного управління пенсійним забезпеченням

Традиційно дослідження основних аспектів державного управління є тісно пов'язаними із поняттями “механізм”, “механізм управління”, “механізм державного управління” тощо. Теоретико-методологічні засади використання зазначених понять мають тривалу історію становлення у галузі світової науки. Молода для України галузь, наука “державне управління”, одразу суттєво акцентувала увагу на зазначених поняттях, піднімаючи їх роль до рівня категорій і, одночасно, популяризуючи теоретичну та прикладну значущість. Підтвердженням цього є чисельні публікації у фахових періодичних виданнях, запровадження однойменної спеціальності 25.00.02 “Механізми державного управління” у галузі науки “Державне управління” [136, с. 81].

Термін “механізм” походить із сфери техніки. У перекладі з грецької означає знаряддя (машина) [184, с. 428], проте на сьогодні це поняття є багатозмістовним. У технічних науках поняття “механізм” означає внутрішню будову, систему чого-небудь. Природничі науки тлумачать “механізм” як сукупність станів і процесів, з яких складається будь-яке явище [295, с. 7].

У другій половині 60-х років термін “механізм” почав широко використовуватися у наукових працях і розвинувся у багатьох сферах, у тому числі й у сфері державного управління. Зокрема Н.Нижник та О.Машков розглядають механізм державного управління як складову частину системи управління, що забезпечує вплив на фактори, від стану яких залежить результат діяльності управлінського об'єкта [197, с. 37].

Г.Атаманчук розглядає механізм державного управління як складну систему державних органів, утворених відповідно до визначених принципів для здійснення завдань державного управління. Автор широко характеризує механізм формування та реалізації державного управління як сукупність і логічний взаємозв'язок соціальних елементів, процесів і закономірностей, через котрі суб'єкт державного управління сприймає інтереси, потреби і цілі суспільства, закріплює їх у своїх управлінських рішеннях і діях, тобто практично втілює в життя, спираючись на державну владу [7, с. 86].

На думку М.Круглова, механізм державного управління – це сукупність економічних, мотиваційних, організаційних і правових засобів цілеспрямованого впливу суб'єктів державного управління і впливу на їх діяльність, що забезпечують узгодження інтересів взаємодіючих учасників державного управління. Зважаючи на те, що фактори державного управління можуть мати економічну, соціальну, політичну і правову суть, комплексний механізм державного управління повинен бути системою економічних, мотиваційних та організаційних, політичних і правових механізмів [144, с. 111].

Французький дослідник А.Кульман зазначає, що з позицій макроекономіки “механізм” можна тлумачити як необхідний взаємозв'язок, який виникає між різними економічними явищами і містить певну послідовність економічних явищ. Його складовими елементами одночасно виступають вхідне і вихідне явища, а також весь процес, який відбувається в інтервалах між ними. Отже, механізм – це сукупність взаємозв'язків економічних явищ, які виникають за певних умов під впливом початкового імпульсу [147, с. 13]. Р.М.Рудницька, О.Г.Сидорчук, О.М.Стельмах відстоюють протилежні точку зору. Зокрема у їх розумінні “механізм управління” – це штучна система, спеціально сконструйована для досягнення певних цілей у визначеній сфері людської діяльності [285, с. 8].

У свою чергу, механізм управління фінансами (фінансовий механізм) у спрощеному вигляді – це процес перетворення капіталу в дохід і доходу в капітал [147, с. 12]. Він передбачає застосування різноманітних методів

(планування і прогнозування, інвестування, кредитування тощо, а також використання відповідних важелів (прибуток, дохід, санкції, ціни та інші), інформаційне забезпечення тощо [285, с. 5].

М.В.Градчіна, В.Б.Заходжав, Л.Л.Осипчук [390, с. 27] визначають фінансовий механізм – як сукупність видів, форм і методів організації фінансових відносин. І.Т.Балабанова – як систему дії фінансових важелів, яка виражається в організації, плануванні й стимулюванні фінансових ресурсів [16, с. 25]. О.М.Коваленко – як систему фінансових форм, методів, важелів та інструментів, що використовуються у фінансовій діяльності держави і підприємств за відповідного нормативного, правового та інформативного їхнього забезпечення, а також відповідної фінансової політики на мікро- та макрорівні [124, с. 54]. Аналогічне визначення фінансового механізму дає М.М.Артус [5, с. 52] та О.Д.Василик [35, с. 322].

П.Н.Шуляк і Н.П.Белотелова під фінансовим механізмом розуміють сукупність форм організації фінансових відносин, методів формування і застосування фінансових ресурсів, які використовує суспільство з метою створення сприятливих умов для економічного й соціального розвитку [412, с. 18]. Подібне визначення дає і О.П.Кириленко: фінансовий механізм – це сукупність конкретних форм і методів забезпечення розподільчих і перерозподільчих відносин, утворення доходів, фондів грошових коштів [117, с. 34].

В.Д.Базилевич і Л.О.Баластрик визначають фінансовий механізм як сукупність економіко-організаційних та правових форм і методів управління фінансовою діяльністю держави у процесі створення і використання фондів фінансових ресурсів з метою забезпечення різноманітних потреб державних структур, суб'єктів господарювання і населення [12, с. 18].

У сучасному економічному словнику дано таке визначення: “фінансовий механізм – це складова частина господарського механізму, сукупність фінансових стимулів, важелів, інструментів, форм і способів регулювання економічних процесів і відносин. Фінансовий механізм включає передусім

ціни, податки, мито, пільги, штрафи, санкції, дотації, субсидії, банківський кредитний і депозитний відсотки, облікову ставку, тарифи” [274].

Фінансовий механізм є складовою частиною господарського механізму в державі, проте це специфічна складова, яка значною мірою визнає характер не лише господарського механізму зокрема, а й економічної системи в цілому. Проте зміна організаційної структури господарського механізму неминує зумовлює кількісні і якісні зміни у фінансовому механізмі [125, с. 15]. У зв'язку з цим одні науковці виділяють дію системи фінансових важелів (І.Т.Балабанов, Р.С.Сайфулін і А.Д.Шеремет), інші – систему планування і управління фінансами (В.Г.Болдирев, Ю.А.Венедіктов і А.М.Черепакін, В.В.Ковальов, А.Н.Поддерегін, Н.Г.Сичев).

Також існує відмінність у понятійному апараті визначення фінансового механізму. Наприклад, І.Т.Балабанов відносить інвестування, кредитування, страхування до фінансових методів. Іншої точки зору дотримуються Р.С.Сайфулін і А.Д.Шеремет, вважаючи, що це суть фінансових відносин. Ряд авторів стверджує, що фінансовий механізм є частиною фінансово-кредитного та цінового механізму, інші – що він існує разом з кредитним і ціновим механізмом. Проте з розвитком економічної теорії поняття “фінансовий механізм” стає ширшим, а сам він включає і кредитний, і ціновий механізми.

Отже, фінансовий механізм у цілому – це принципова схема практичного формування і використання фінансів в економіці держави та їх вплив на відповідні процеси. Водночас він має свої відмінності щодо практичного застосування на рівні держави, підприємницьких структур, фінансових інститутів чи групи громадян.

За найбільш загальним визначенням фінансовий механізм – це комплекс спеціально розроблених і законодавчо закріплених у державі форм і методів формування й використання фінансових ресурсів для забезпечення економічного розвитку та соціальних потреб громадян. Тобто, це методичні, організаційні й правові положення, які забезпечують функціонування фінансів в економічній системі держави [35, с. 102].

Кількісна та якісна характеристики фінансового механізму залежать від величини фінансових ресурсів яка зосереджується й витрачається на відповідних рівнях управління, технології їх формування й використання. Важливо також правильно вибрати саму техніку цих процесів, тобто суб'єкт і об'єкт зосередження та витрачання грошових коштів, показники, ставки, норми, строки, санкції, пільги, тобто увесь інструментарій здійснення руху фінансових ресурсів.

З управлінської точки зору, як відзначає В.І.Федосов [385, с. 68], фінансовий механізм – це сукупність економіко-організаційних та правових форм і методів управління фінансовою діяльністю держави, або окремих систем, які функціонують та здійснюють формування, розподіл й використання цільових централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів для задоволення потреб суспільства. Такою системою і є пенсійна система України.

Одним із загальних формулювань сутності фінансового механізму є його визначення як вплив фінансів на процес функціонування суб'єкта господарювання [16, с. 72]. В цьому розумінні фінансовий механізм виступає як частина загального механізму управління, обумовленого як фінансовий тільки за рахунок специфічних важелів впливу. “Фінансовий механізм представляє собою систему дії фінансових важелів, що виражається в організації, плануванні і стимулюванні та використанні фінансових ресурсів” [387, с. 43]. Таким чином, сфера дії фінансового механізму обмежена використанням фінансових ресурсів, що абсолютно неправомірно, тому що їх формування та перерозподіл здійснюється також цим механізмом.

Досліджуючи функціонування фінансового механізму, В.П.Опарін визначає його як: “сукупність фінансових методів і форм, інструментів та важелів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства” [203, с. 35].

На основі загального визначення фінансового механізму, даного В.М.Опаріним, та інших тверджень науковців, можна відмітити, що фінансовий механізм пенсійного забезпечення – це сукупність фінансових методів і форм,

інструментів та важелів, що забезпечує формування необхідних фінансових ресурсів та їх розподіл в системі пенсійного забезпечення.

Основне призначення пенсійної системи – забезпечення виплат пенсій сьогоднішнім та майбутнім пенсіонерам на достатньому рівні для їх життєдіяльності. Це завдання реалізується через фінансові механізми пенсійного забезпечення. За визначенням І.В.Алексєєва, “...за розширеним складом підсистем фінансовий механізм – це сукупність механізмів формування джерел та залучення грошових коштів, формування структури витрат і розподілу відповідно до неї залучених грошових коштів” [130]. Виходячи із сукупності цілей пенсійної системи держави, більш доцільно говорити у множині – “фінансові механізми” пенсійного забезпечення.

Також, зважаючи на те, що система пенсійного забезпечення законодавчо складається з трьох рівнів, то відповідно слід вважати, на наш погляд, що у ній функціонує три типи фінансових механізмів, які мають деякі спільні риси і діють на виконання єдиної цілі – формування фінансових ресурсів для виплати пенсій (табл. 2.1). Крім того, на кожному з рівнів пенсійного забезпечення можна виділити механізм формування фінансових ресурсів, механізм планування фінансових потоків, механізм збереження страхових внесків, механізм інвестування фінансових накопичень, механізм виплати пенсій та механізм контролю.

Відповідно до Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, фінансовий механізм солідарної системи базується на засадах солідарності, субсидування та виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду [255, ст. 7].

Природа фінансового механізму солідарної пенсійної системи полягає у тому, що він функціонує у режимі забезпечення поточних виплат. На відміну від накопичувальної системи, де сплачені страхові внески, які є власністю застрахованої особи, інвестуються з метою отримання прибутку на користь застрахованих осіб, та на відміну від бюджетних пенсійних програм, якими передбачено виплати пенсій за рахунок коштів Державного бюджету, у

солідарній системі працездатне покоління громадян, сплачуючи страхові внески, формує фінансові ресурси, які тут же спрямовуються на виплату пенсій сьогоднішнім пенсіонерам [344, с. 120].

Таблиця 2.1

Матриця подібностей фінансових механізмів різних пенсійних систем

№п/п	Ознаки	Солідарна пенсійна система	Обов'язкова накопичувальна пенсійна система	Добровільна (недержавна) пенсійна система
1.	Сплата страхових внесків	+	+	+
2.	Фінансова участь держави	+	/	-
3.	Довічна пенсія	+	+	+
4.	Разова виплата пенсії	-	+	+
5.	Дострокова пенсія	+	/	/
6.	Спадкоємність пенсійних накопичень	-	+	+
7.	Інвестування накопичених коштів	-	+	+
8.	Мінімальний страховий внесок	+		+
9.	Максимальних страховий внесок	+	-	-
10.	Індексація пенсії	+	-	-
11.	Страховий стаж	+	-	-
12.	Пенсійний вік	+	+	-
13.	Мінімальна пенсія	+	-	-
14.	Обмеження максимальної пенсія	+	-	-
15.	Мінімальний страховий стаж	+	-	-
16.	Ведення персоналізованого обліку	+	+	+
17.	Обмеженість на інвестиційну діяльність	+	+	+

(“+” – існує; “-” – не існує; “/” – існує за певних умов)

Фінансовий механізм обов'язкової накопичувальної системи є принципово новим елементом системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування не тільки для України, а й для багатьох країн світу, що впродовж останніх 10-15 років реформували свої пенсійні системи. Головною його ознакою є те, що він, на відміну від фінансового механізму солідарної системи, не забезпечує негайної виплати пенсійних коштів, які надійшли у вигляді страхових внесків, а спрямовує їх на формування індивідуальних накопичень застрахованих осіб. З метою збереження вартості цих заощаджень

здійснюється їх інвестування в інструменти фінансового ринку, об'єкти нерухомості, банківські дорогоцінні метали та інші активи. Інвестиційна діяльність пенсійних фондів ґрунтується на відповідній законодавчій базі: стосовно накопичувальної системи загальнообов'язкового пенсійного страхування – Закон України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” (ст. 80); стосовно системи недержавного пенсійного забезпечення – Закон України “Про недержавне пенсійне забезпечення” (ст. 47-49).

Запровадження накопичувальної складової є важливим чинником нової пенсійної системи. Згідно зі ст. 79 Закону України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”, фінансовий механізм формує накопичувальний фонд за рахунок: страхових внесків застрахованих осіб; інвестиційного доходу, що утворюється внаслідок розміщення та інвестування коштів Накопичувального фонду; суми від фінансових та адміністративних санкцій. У свою чергу, сукупний інвестиційний дохід формується за рахунок, по-перше, прибутку, отриманого від інвестування пенсійних активів Накопичувального фонду у цінні папери, по-друге, відсотків, які нараховуються на пенсійні активи, розміщені на банківських депозитних рахунках, по-третє, доходу від інших видів інвестування, дозволених законодавством. За рахунок коштів, акумульованих у Накопичувальному фонді та перерахованих до обраної застрахованою особою страхової компанії, виплачуються: довічна пенсія з установленим періодом; довічна обумовлена пенсія; довічна пенсія подружжя (ст. 57) [255].

Добровільна накопичувальна система функціонує через страхові компанії та недержавні пенсійні фонди. Недержавне пенсійне забезпечення є невід'ємною складовою пенсійної системи України. Впродовж останніх років в Україні розвиваються недержавні пенсійні фонди – особлива організаційно-правова форма некомерційної організації пенсійного забезпечення, яка ґрунтується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їхніх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень із метою отримання громадянами додаткових до загальнообов'язкового державного пенсійного

страхування пенсійних виплат за рахунок відрахувань на недержавне пенсійне забезпечення та інвестиційного доходу, нарахованого на них [324, с. 40].

Функціонування фінансового механізму недержавного пенсійного забезпечення передбачає: розроблення пенсійних схем та інвестиційних декларацій; укладення пенсійних контрактів; залучення пенсійних внесків і ведення їх персоніфікованого обліку; накопичення пенсійних активів з метою їх подальшого інвестування та здійснення пенсійних виплат учасникам недержавного пенсійного забезпечення відповідно до пенсійних схем чи договору тощо [61, с. 172].

Реалізація державної фінансової політики у сфері пенсійного забезпечення здійснюється за допомогою фінансових механізмів, які є досить складною системою впливу на різні сторони економічної діяльності суб'єктів ринку. Основним вектором цього впливу є взаємовідносини держави, яка розробляє і реалізує пенсійну політику, із суб'єктами господарювання, що забезпечують виробництво ВВП та формування фінансових ресурсів (фондів) для виплати пенсій.

Фінанси як розподільна категорія тісно взаємозв'язані з економікою. З одного боку, з допомогою фінансів розподіляється створений у суспільстві ВВП, причому розподілити можна лише стільки, скільки створено. З іншого боку, як уже зазначалося, обмінно-розподільні відносини формують певну систему економічних інтересів, які впливають на виробництво, стимулюючи чи, навпаки, стримуючи зростання ВВП. При цьому фінансовий вплив на соціально-економічний розвиток, який лежить в основі формування і реалізації пенсійної політики, здійснюється не сам по собі, а через фінансові механізми, які відображають напрями, характер і сутність функціонування фінансів.

Аналіз різних наукових джерел з питань функціонування фінансових механізмів свідчить, що для досягнення ефективності пенсійного забезпечення його форми і методи вимагають інтеграції різних підходів з урахуванням особливостей розвитку суспільства. Як зазначає І.В.Коллесова, сьогодні цей напрямок є найбільш актуальним, оскільки в умовах ринкової економіки

управління фінансовими ресурсами як держави в цілому, так і пенсійного забезпечення, потребує особливої уваги [130].

На сучасному етапі розвитку теорії і практики фінансової науки визначальним є інтегрований підхід до формування фінансових механізмів пенсійного забезпечення на основі взаємного узгодженого застосування положень теорії управління, теорії фінансів і теорії систем.

Важливим аспектом системного підходу до розуміння суті фінансових механізмів є обов'язкове розділення системи на дві частини: підсистему, що управляє і керовану підсистему. Підсистема, що управляє – це суб'єкт управління фінансами, або власне фінансовий механізм. Така підсистема є складним багаторівневим елементом з своєю ієрархією і організацією, сукупністю прямих і непрямих методів дії, що припускає не тільки координацію дій на всіх рівнях, але і узгодження загальних цілей управління як неодмінної умови ефективного функціонування фінансового механізму.

Методологічний підхід до формування фінансових механізмів пенсійного забезпечення є сукупністю форм і методів, важелів і стимулів, а також відповідного ресурсного забезпечення (зокрема правового, економічного, організаційного, методичного, аналітичного, програмного і кадрового), раціональна інтеграція і взаємодія яких створює основу для балансу соціально-економічних інтересів суб'єктів пенсійної системи.

Системний підхід базується на теорії систем, яка вперше була використана в точних науках і техніці, а у кінці 50-х років і в теорії державного управління. Під системою слід розуміти сукупність елементів, що характеризуються структурою, зв'язками та функціями, які забезпечують цілеспрямований розвиток [306, с. 66]. Суть системного підходу полягає у пошуку простого в складному, здійсненні декомпозиції проблеми на складові частини. Чим простіші елементи, тим повніше проникнення в глиб явища при визначенні його суті. Системний підхід заснований на обліку кількості і якості внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків системи, динаміки їх змін у часі і просторі, виявленні й використанні інтеграційних властивостей системи, що є

результатом внутрішньої взаємодії її компонентів. Застосування системного підходу означає: вивчення окремих структурних частин; виявлення ролі кожної з них у загальному функціонуванні системи і навпаки; облік всіх взаємозв'язків; виявлення дії системи в цілому на окремі її елементи.

Програмно-цільовий підхід включає формування дії, що управляє через розробку і реалізацію цільових програм розвитку організації для досягнення оперативної, тактичної і стратегічної мети її функціонування. Розробка цілей здійснюється залежно від кон'юнктури, що склалася, та чинників, які діють на різних сегментах ринку.

Процесний підхід до формування фінансових механізмів доповнює попередні і є управлінням на основі уявлення організації у вигляді продуктивного процесу, який, у свою чергу, розділяється на ланцюг послідовно виконуваних процедур і операцій. Використання процесного підходу необхідне для розробки безперервних і послідовних дій вищого фінансового менеджменту щодо реалізації його базових функцій, направлених на досягнення кінцевої мети розвитку системи пенсійного забезпечення на основі використання принципів, функцій і методів у межах наявних фінансових ресурсів.

Комплексний підхід припускає використання декількох взаємозв'язаних підходів (системного і процесного, програмно-цільового і критерійного і т.д.), створюючи єдиний цикл управління для всіх рівнів функціонування фінансового механізму та стійкого розвитку системи пенсійного забезпечення.

Критерійний підхід застосовується при розробці системи приватних оцінювальних критеріїв для системи пенсійного забезпечення, її окремих суб'єктів з метою оцінки діяльності фінансового менеджменту, а також системи загальних критеріїв функціонування фінансового механізму в системі пенсійного забезпечення.

Методологічний підхід до формування фінансових механізмів пенсійного забезпечення вимагає використання базових: системного, процесного, комплексного, програмно-цільового, критерійного та спеціальних підходів, тобто пропонується використовувати інтегрований, такий, що дозволяє

синтезувати підходи в єдину модель і дати модифіковане і уточнене представлення фінансового механізму системи пенсійного забезпечення.

Базові підходи щодо формування фінансових механізмів пенсійного забезпечення представлені на рис. 2.1.

Загальним до розуміння суті фінансових механізмів як сукупності форм, методів і важелів управління в системі пенсійного забезпечення є системний підхід. Нинішні концепції фінансового механізму пенсійного забезпечення необхідно розробляти з використанням інтегрованого підходу, включаючи системний, процесний, комплексний, критерійний і програмно-цільовий.

Різні наукові джерела, в яких розглядаються фінансові механізми, свідчать, що для досягнення ефективності їх функціонування, їх форми і методи вимагають інтеграції різних підходів з урахуванням особливостей розвитку економіки. На сучасному етапі цей напрям є найбільш актуальним, оскільки в умовах дії світової економічної кризи увага до фінансових ресурсів пенсійної системи та ефективного управління ними набувають першочергового значення. Це пов'язане з тим, що фінанси – єдиний вид ресурсів, який трансформується безпосередньо і з мінімальним часовим лагом у будь-який інший вид ресурсів. Як підкреслюють Ченг Ф. Лі і Джозеф І. Фіннерті, фінанси – “...це інтегруючий центр корпоративних структур. Фінанси забезпечують інтегроване, широке розуміння діяльності підприємств” [400, с. 6]. У нашому випадку таким підприємством є пенсійна система, яка складається відповідно до законодавства з трьох рівнів (державного та недержавних пенсійних фондів).

Поєднання елементів фінансового механізму в акцесійному забезпеченні становить його “конструкцію”, яка приводиться у дію встановленням кількісних параметрів кожного елемента, тобто визначення ставок і норм сплати страхових внесків та інших обов’язкових платежів, обсягу фондів, рівня видатків. Призначення фінансового механізму у кінцевому рахунку зводиться до фінансового забезпечення і фінансового регулювання економічних і соціальних процесів у системі пенсійного забезпечення. Стан фінансових механізмів пенсійного забезпечення, ступінь їх довершеності залежить від

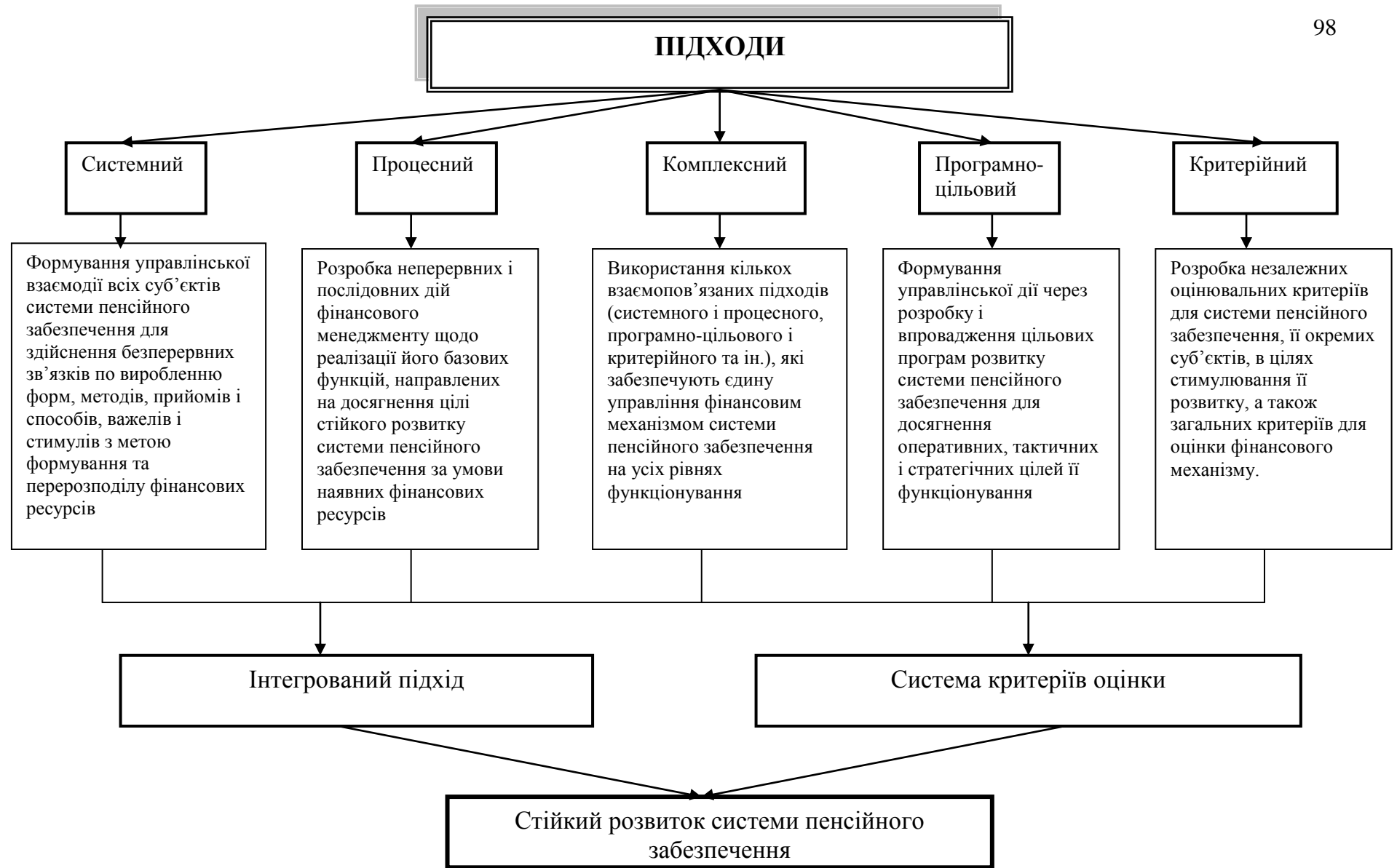

Рис. 2.1. Основні підходи до формування фінансових механізмів пенсійного забезпечення [130, с. 184]

удосконалення всього господарського механізму держави і його окремих елементів (механізму ціноутворення, економічного стимулювання, кредитного механізму та ін.) [284, с. 42].

В умовах ринкових трансформацій суспільства фінансові механізми пенсійним забезпечення набувають суттєвих змін, які спрямовані на делегування частини функцій держави з пенсійного забезпечення недержавним фінансовим інституціям, диверсифікацію фінансових ризиків. Щоб сформувати дієві фінансові механізми пенсійного забезпечення необхідно використовувати відповідні методи, способи й інструменти формування і розподілу фінансових ресурсів державних та недержавних пенсійних фондів. Це потребує використання системи принципів, які можна систематизувати за рівнями ієрархії на принципи вищого загальносистемного і нижчого внутрішньосистемного порядку.

У процесі з'ясування змісту і сутності політики пенсійного забезпечення (пар. 1.1), а також опираючись на систему сформульованих принципів пенсійного забезпечення, можемо визначити, що пенсійна система представляє собою фінансову установу, через яку розподіляються фінансові ресурси держави, підприємств і громадян на користь останніх для забезпечення їхньої життєдіяльності у випадку втрати працездатності з віком, при настанні інвалідності чи втраті годувальника.

Для визначення основних елементів фінансового механізму системи пенсійного забезпечення необхідно відштовхнутися від визначення елементів управлінського механізму, в якому завжди повинні бути виділені управляюча підсистема і підсистема, якою здійснюється управління. Щоб не ототожнювати фінансовий механізм і фінансовий менеджмент, потрібно пам'ятати, що фінансовий механізм – це система елементів, які відповідним чином діють, а не система в цілому.

Отже, фінансовий механізм пенсійного забезпечення – це сукупність фінансових методів, що використовуються пенсійними фондами для формування необхідних фінансових ресурсів, їх збереження, інвестування та

цільове і ефективне витрачання. Повторення слова “фінансовий” виправдане необхідністю уточнення поняття. Крім того, до фінансового механізму можуть включатися не тільки чисто фінансові, але й загальні методи управління. Тому в кінцевому варіанті фінансовий механізм системи пенсійного забезпечення України можна визначити як систему фінансових та інших (не фінансових) методів, що використовуються пенсійними фондами для формування необхідних фінансових ресурсів та їх ефективного і цільового використання (рис. 2.2).

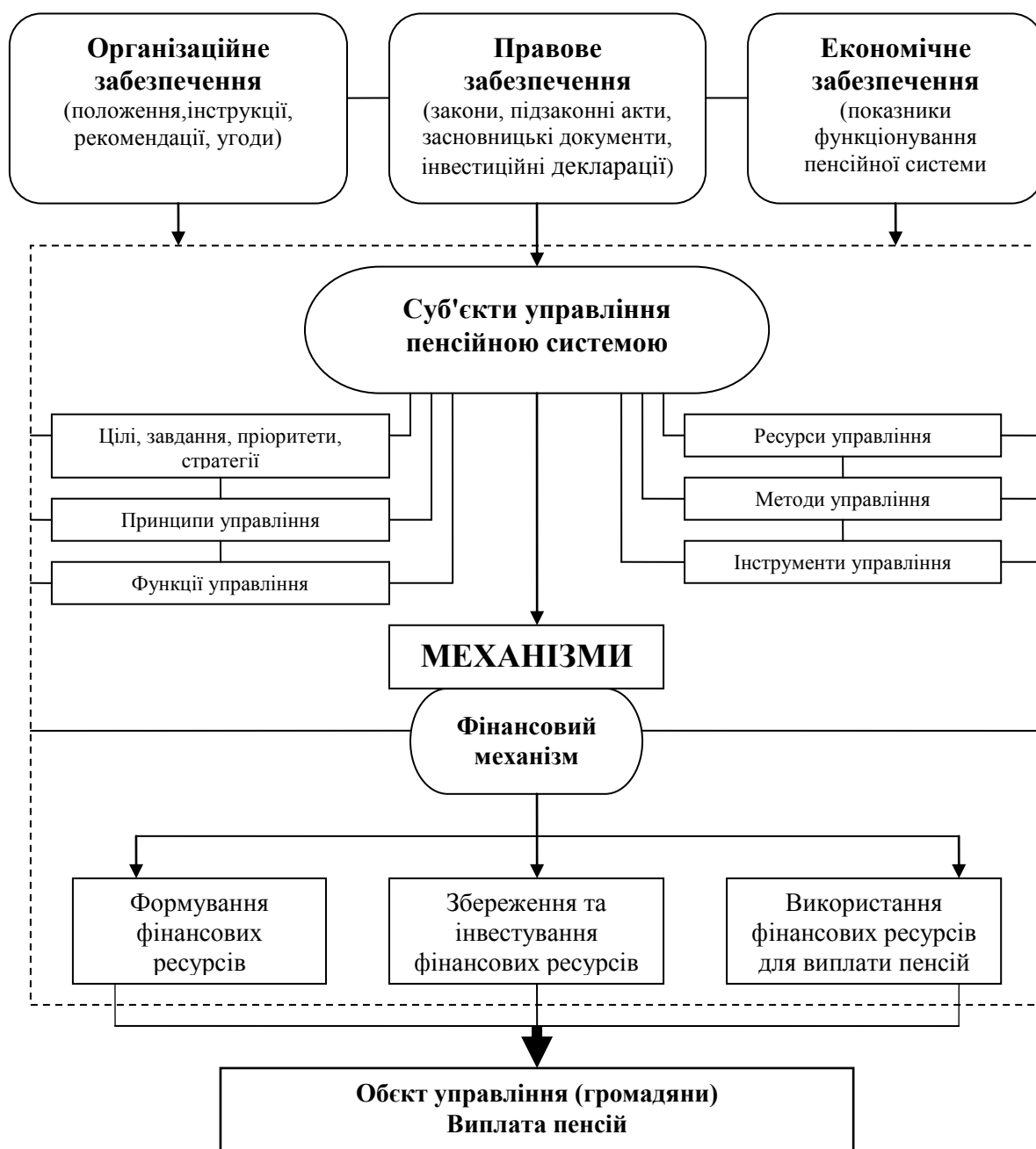

Рис.2.2. Фінансовий механізм системи пенсійного забезпечення

Будь-який механізм, у тому числі і фінансовий, діє у певному середовищі та для його функціонування необхідне правове, фінансово-економічне і організаційне забезпечення. Правове поле функціонування фінансових механізмів пенсійного забезпечення в Україні включає законодавчі та нормативні акти, ліцензії, засновницькі документи, декларації та інші правові документи. Залучення юридичних норм дає змогу встановити єдині правила організації фінансових зв'язків, захистити економічні інтереси усіх суб'єктів пенсійної системи, здійснювати єдину пенсійну політику, забезпечити фінансову дисципліну [389, с. 101].

Фінансово-економічне забезпечення функціонування фінансових механізмів пенсійної системи складається із прогнозних, планових, нормативних та фактичних показників функціонування пенсійної системи, таких як приріст чистих активів пенсійного фонду (пенсійного надлишку), досягнення розмірів соціально ефективних та обґрунтованих пенсійних виплат, що перевищуватимуть прожитковий мінімум.

Організаційне забезпечення функціонування фінансових механізмів пенсійного забезпечення утворюють положення, посадові та інші інструкції, методичні вказівки, встановлення договірних відносин та ін.

Загальне керівництво і управління фінансами здійснюють вищі законодавчі і виконавчі органи державної влади – Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, правління Пенсійного фонду України у солідарній та обов'язково накопичувальній системі та адміністратор пенсійного фонду у недержавному пенсійному забезпеченні. Верховна Рада затверджує бюджет Пенсійного фонду України, звіт про його виконання, розміри страхових внесків, приймає закони, вносить до них зміни.

Отже, фінансовий механізм пенсійного забезпечення включає такі елементи: процес прогнозування пенсійних внесків (надходжень), процес прогнозування пенсійних виплат, інструменти актуарного оцінювання, регулювання процесів руху фінансових ресурсів у системі пенсійного забезпечення громадян, процес контролювання державними та громадськими

установами, інструменти державних трансфертів із Держбюджету та інших централізованих державних і недержавних фондів, процес оподаткування пенсійних коштів, прийоми та методи адміністративного обслуговування пенсійної системи, інструменти інвестування пенсійних коштів, вивчення громадської думки відносно ефективності системи пенсійного забезпечення, інструменти системи банківського пенсійного забезпечення та ін.

Варто також відмітити, що фінансовий механізм солідарної пенсійної системи був сформований у період доринкових економічних відносин і сьогодні не забезпечує акумулювання достатніх фінансових ресурсів для виплати пенсій без допомоги держави, а тому потребує реформування. Виною цього є не економічна криза, не наслідки спрощених систем оподаткування чи важка “спадщина” від СРСР, а перш за все негативна демографічна ситуація, що склалася в Україні. Навіть якщо в Україні сьогоднішнє покоління збудує європейську державу, це не допоможе, оскільки в європейських країнах солідарна система також давно “буксує”. Солідарна пенсійна система – це своєрідна фінансова піраміда, функціонування якої забезпечується за рахунок великої кількості працюючих. Ефективність функціонування її фінансового механізму забезпечується пропорцією між чисельністю платників внесків та пенсіонерів не менш як 3 до 1. Сьогодні в Україні це співвідношення становить 1,25. За прогнозами, до 2030 року частки осіб працездатного і пенсійного віку стануть рівними. У період, коли кількість працюючого населення зменшується, а тривалість життя зростає, солідарні пенсійні системи зазнають краху. Тому, щоб забезпечити достойну пенсію громадянам у майбутньому, сьогодні необхідно здійснювати заходи з реформування пенсійної системи. В іншому випадку діючий фінансовий механізм солідарної пенсійної системи України зможе забезпечити до 2050 р. середній розмір пенсії на рівні 28%, при умові, що четверта частина бюджету Пенсійного фонду буде складатися з дотації державного бюджету [83].

Підвищення демографічного навантаження на працююче населення змушує уряди європейських країн адаптувати пенсійні системи до сучасних умов, підвищуючи роль і значення системи страхування, яка стає єдиним можливим способом підтримувати життєдіяльність системи соціального захисту, забезпечуючи диференціацію доходів пенсіонера в залежності від трудового внеску і суми сплачених пенсійних відрахувань. Реформування пенсійної системи є особливо складним напрямком соціально-економічної політики, оскільки завжди пов'язане з низкою непопулярних рішень, метою яких є забезпечення балансу інтересів у коротко– і довгостроковому періоді.

На економічному рівні фінансові механізми пенсійного забезпечення представляють собою сукупність форм, методів і важелів управління з метою реалізації фінансової політики держави у цій сфері. Держава реалізує фінансову політику та удосконалює фінансові механізми відповідно до цілей і завдань політики пенсійного забезпечення й особливостей економічного розвитку для досягнення збалансованого розвитку суспільства в цілому.

Отже, ефективність фінансових механізмів пенсійного забезпечення досягається за рахунок злагодженої дії усіх його складових елементів. Теоретичне осмислення суті фінансових механізмів, чітке розуміння їх ролі має практичне значення, оскільки це сприяє встановленню слабких його місць та дає можливість визначити шляхи їх усунення, а у кінцевому підсумку – забезпечувати стабільність функціонування в цілому системи пенсійного забезпечення в державі.

2.2. Функціональна структура фінансового механізму державного управління солідарною системою пенсійного забезпечення

Формування соціально-орієнтованої ринкової економіки, що відбувається сьогодні в Україні, передбачає розробку й запровадження нових форм і методів системного управління фінансовими механізмами у всіх сферах суспільного життя, у тому числі пенсійного забезпечення.

Фінансовий механізм солідарної системи пенсійного забезпечення діє ефективно, якщо функціонують усі його складові. Його дієвість визначається і державною фінансовою політикою. В економічній літературі фінансова політика розглядається як економічна категорія, що відображає сукупність дій і заходів, які здійснюються державою у межах визначених їй функцій і повноважень у сфері фінансової діяльності суб'єктів господарювання, фінансових інституцій, громадян і безпосередньо держави з метою виконання визначених завдань та досягнення поставлених цілей [203, с. 47].

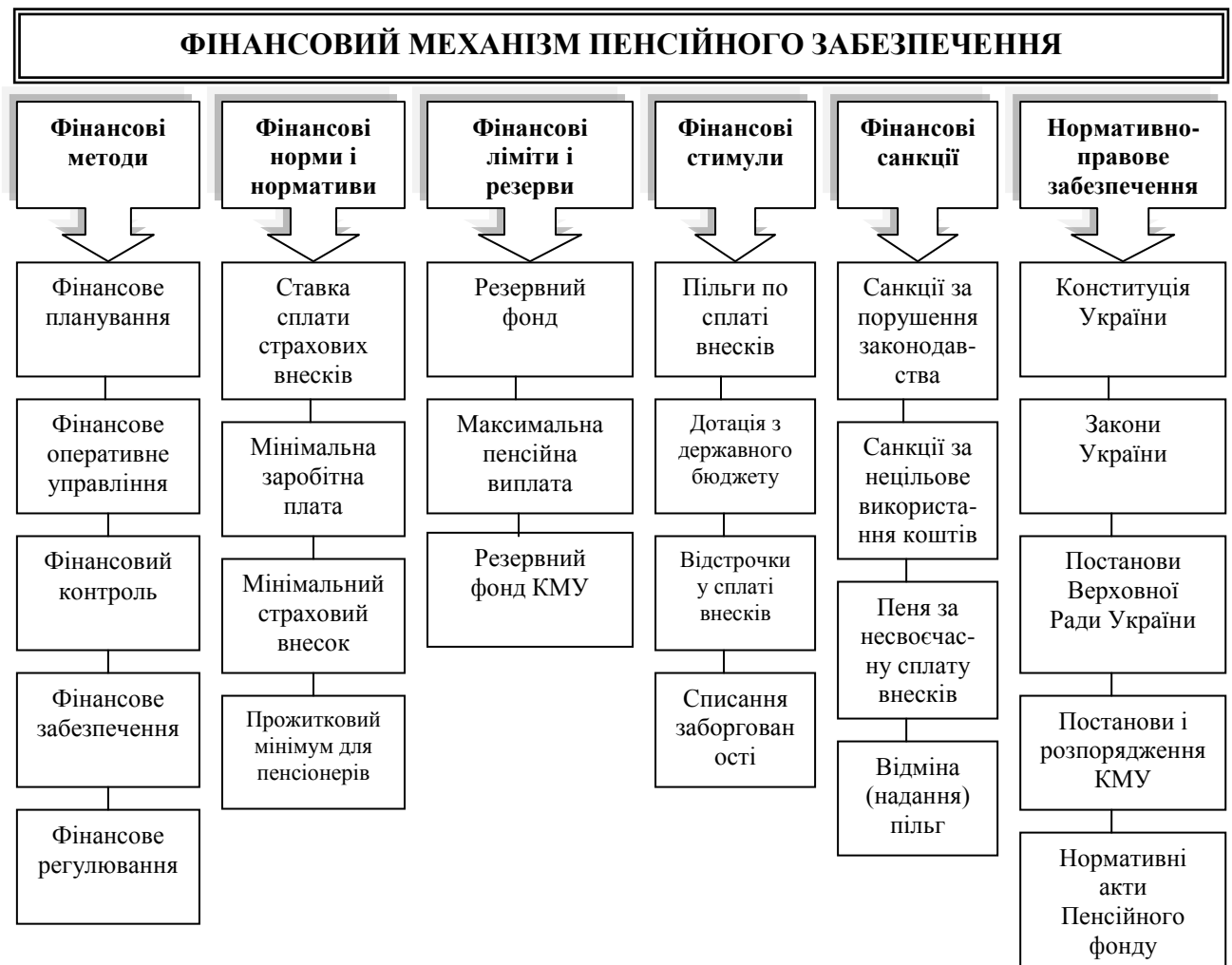

Рис. 2.3. Функціональна структура фінансового механізму солідарної системи пенсійного забезпечення [284, с. 43]

Окрім того, фінансову політику можна розглядати і як важливий фактор соціальної безпеки населення. Від механізмів її реалізації залежить успіх проведення подальших економічних реформ, створення умов для

залучення зовнішніх та внутрішніх інвестицій, і перспектива утвердження України як держави із ринковою економікою, а також розвитку та зміцнення системи пенсійного забезпечення як складової соціального захисту.

Слід відмітити, що у результаті недооцінки важливості якісного та своєчасного формування і реалізації заходів макроекономічної діяльності з'явився тіньовий сектор, який із часом набрав загрозливих форм. Це зумовило пошук шляхів подолання цього та інших негативних явищ, які не залишили осторонь і систему пенсійного забезпечення.

Із позицій теорії фінансів, складовими елементами фінансового механізму солідарної системи пенсійного забезпечення можна визначити фінансові методи, фінансові норми, нормативи, ліміти, резерви, стимули й санкції, фінансове право (законодавство) (рис. 2.3).

У науковій літературі дається кілька визначень фінансовому плануванню як фінансовому методу. Зокрема О.Р.Романенко визначає фінансове планування як діяльність зі складання планів формування, розподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів господарювання, їх корпоративних об'єднань, галузевих структур, територіально-адміністративних одиниць, країни в цілому [284, с. 44]. У фінансовому словнику за редакцією М.Я.Дем'яненка фінансове планування визначено, як систему прогностичних документів довго- (стратегічного), середньо- та короткострокового (оперативного) характеру, що включає в себе цільові взаємопов'язані й взаємозумовлені кількісні та якісні параметри зміни фінансових потоків підприємства, а також часові та ресурсні обмеження, що забезпечують ці зміни [391, с. 505]. В.Д.Базилевич та Л.О.Баластик фінансове планування трактує як діяльність по визначенню обсягів, джерел формування і напрямів використання цільових централізованих та децентралізованих фондів фінансових ресурсів [12, с. 19]. В.М.Опарін зазначає, що фінансове планування є процесом розроблення і затвердження фінансових планів як засобу збалансування фінансових потреб і можливостей [203, с. 67], що більше стосується пенсійної системи. Таким

чином, фінансове планування у солідарній системі пенсійного забезпечення – це науково обґрунтований процес визначення джерел формування, перерозподілу та використання фінансових ресурсів на всій території держави. За своїм змістом, це особлива сфера економічної діяльності Пенсійного фонду щодо обґрунтування ефективності управлінських рішень у напрямі їх фінансового забезпечення та оптимізації передбачуваних витрат.

Основними функціями фінансового планування, які визначаються фінансовою політикою у сфері пенсійного забезпечення, є [36, с.60]:

- відображення основних напрямків фінансової політики, що здійснюється органами законодавчої й виконавчої влади в державі;
- здійснення необхідного рівня перерозподілу фінансових ресурсів для досягнення поставленої мети;
- встановлення раціональних форм мобілізації фінансових ресурсів;

Фінансове планування, як специфічна форма управління, на всіх етапах свого розвитку вимагає особливих підходів до здійснення. Специфіка фінансового планування у солідарній системі пенсійного забезпечення полягає у тому, що:

- об'єктом фінансового планування завжди є економічна діяльність господарських структур;
- предметною галуззю фінансового планування є фінансові ресурси;
- сферою застосування фінансового планування є формування, перерозподіл фінансових ресурсів, призначених для виплати пенсій.

Організація фінансового планування може бути ефективною тільки тоді, коли у неї будуть закладені науково обґрунтовані принципи, до яких належать [36, с. 61]:

- предметно-цільовий принцип, який передбачає визначення конкретного призначення фінансування, забезпечує цільову спрямованість у використанні фінансових ресурсів;

- принцип комплексного підходу до основних параметрів економічного й соціального розвитку у тісному взаємозв'язку з наявними фінансовими можливостями;

- принцип оптимального використання фінансових ресурсів;
- принцип визначення джерел одержання фінансових ресурсів;
- принцип єдності у використанні фінансових показників, здійсненні фінансових розрахунків, застосуванні єдиної методології прогнозування тенденцій і напрямків розвитку. Йдеться про єдину методологію прогнозування обсягів і напрямків використання фінансових ресурсів у просторі й часі;

- принцип наукового обґрунтування планів, що передбачає реальність прогнозних розрахунків, їхню економічну обґрунтованість, використання прогресивної методології, норм і нормативів, а також вибір кращих методів забезпечення прогнозних завдань необхідними ресурсами з урахуванням кінцевих результатів. Реальність прогнозів досягається на основі пізнання й використання закономірностей розвитку суспільства, об'єктивної оцінки потреб і наявності фінансових ресурсів, глибокого обґрунтування всіх розрахунків, їхніх взаємозв'язків із натуральними показниками.

Виконувати покладені завдання, фінансове планування зможе тільки тоді, коли базується на наукових методах, які є тими інструментами, за допомогою яких пізнаються об'єктивні закономірності розвитку суспільства в цілому і пенсійної системи зокрема. Основними завданнями фінансового планування у солідарній системі пенсійного забезпечення є [223, с. 155]:

- визначення обсягів джерел фінансових ресурсів для пенсійного забезпечення;

- визначення обсягів видатків за всіма пенсійними програмами та загальний обсяг видатків;

- виявлення резервів надходження фінансових ресурсів і спрямування їх на подальше підвищення рівня пенсійного забезпечення громадян;
- ув'язування основних параметрів фінансових планів при формуванні фінансових ресурсів пенсійного забезпечення з іншими показниками плану економічного і соціального розвитку держави;
- раціональний розподіл видатків між учасниками бюджетного процесу;
- формування резервів фінансових ресурсів з метою подальшого підвищення розмірів пенсійних виплат.

У системі пенсійного забезпечення використовують такі методи фінансового планування [223, с. 155]:

- метод коефіцієнтів: припускає виконання фінансових розрахунків на основі визначення відповідних коефіцієнтів (порівняння досягнень минулого періоду із завданнями поточних планів);
- нормативний метод: фінансові показники розраховуються на основі норм і нормативів формування та використання фінансових ресурсів;
- балансовий метод: дозволяє збалансувати наявні джерела фінансових ресурсів з потребами;
- програмно-цільовий: використовується під час фінансування окремих пенсійних програм.

За тривалістю дії фінансове планування у системі пенсійного забезпечення слід виділити такі його складові [284, с. 45]:

- перспективне планування фінансової діяльності;
- поточне планування фінансової діяльності;
- оперативне планування фінансової діяльності.

Одним із напрямів удосконалення процесу планування фінансових ресурсів пенсійного забезпечення є використання маркетингового підходу, предметом якого є виявлення та аналіз фінансових потреб та можливостей громадян, закономірностей їхньої появи та розвитку. Це дає змогу

оперативно реагувати на зміни і коливання ринку праці, повніше враховувати не тільки економічні, але й соціально-психологічні чинники [100, с. 14].

У практиці державного управління фінансами часто використовують метод фінансового прогнозування. Вивчаючи економічні процеси, можна передбачити їх розвиток і визначити максимально наближені до реальності показники на перспективу.

Сучасний ринок регулюється державою через податкову, кредитну, банківську системи, ціноутворення та інші регулятори з метою досягнення цілей, визначених державною соціально-економічною політикою. Як доводить практика, країнам властивий хвилеподібний розвиток, а економічній динаміці – циклічність із чітким чергуванням періодів експансії та рецесій. В умовах глобальних трансформацій, коли у світовій економіці синхронізуються кризові явища, формуються міжнародні економічні цикли, одним із важливих інструментів ринку стає оцінка і прогнозування, що полягає у постійному моніторингу макроекономічної кон'юнктури та розробці заходів, які стабілізують економічні процеси [225, с. 315]. На наш погляд, однією з умов досягнення Україною визначених цілей пенсійної реформи є необхідність використання системи оцінювання та аналізу циклічності в економіці і на їх основі – розробка ефективних стратегій регулювання розвитку пенсійної системи.

Найбільш важливою і складною вважається система прогнозування фінансової діяльності, формою реалізації якої є розробка загальної фінансової стратегії. Прогнозування являє собою процес розробки прогнозів, тобто науково-обґрунтованих суджень про можливий стан солідарної системи пенсійного забезпечення та тенденції її розвитку у майбутньому. Взаємозв'язок між фінансовою стратегією і фінансовим прогнозуванням полягає у використанні найбільш раціонального прогнозного варіанту для планових розробок [79, с. 51].

Процес прогнозування, як наукове передбачення, окрім знання економічних законів, потребує й наукової орієнтації та інтуїції. З огляду на

це, фінансове прогнозування є набагато складнішим фінансовим методом, ніж фінансове планування. Фінансове прогнозування – це стратегія розвитку фінансів солідарної системи пенсійного забезпечення у перспективі. У ході цієї роботи визначається концепція, основна мета, головні напрями розвитку й основні цілі, які мають бути досягнуті у перспективі [223, с. 152].

Планування та прогнозування розвитку пенсійної системи необхідно здійснювати на основі актуарних розрахунків, які базуються на моделюванні потоку надходжень фінансових ресурсів з урахуванням багатьох чинників (інфляції, відсоткової ставки, динаміки ціни різних цінних паперів тощо). Це дозволяє розраховувати розміри страхових тарифів і премій, оцінювати величину страхових ризиків виконання фінансових зобов'язань з урахуванням накопичених пенсійних прав застрахованих осіб [369].

Роль актуарних розрахунків можна розглядати у різних аспектах: з одного боку – визначити собівартість послуги, що надається страховиком, а з іншого – створення умов для всебічного аналізу й розкриття причин економічних, фінансових та організаційних успіхів чи недоліків (ризиків) у діяльності страховика. Особливість актуарних розрахунків у пенсійному забезпеченні полягає у тому, що вони дозволяють розраховувати кількісний розмір взаємних зобов'язань всіх учасників системи пенсійного забезпечення на довгострокову перспективу.

У більшості європейських країн колишнього соціалістичного табору (Румунії, Словенії, Естонії та Болгарії) від страхових компаній та пенсійних фондів вимагається залучення до роботи кваліфікованого актуарія. У законодавстві цих країн міститься перелік службових обов'язків і видів відповідальності для актуарія страхової компанії. До типового переліку завдань актуарія належить розрахунок страхових премій, підтвердження розміру страхових резервів і рівня достатності капіталу для виконання страхувальниками взятих на себе зобов'язань, а також підготовка річного актуарного звіту [116, с. 12].

Фінансове оперативне управління – це елемент фінансового механізму солідарної системи пенсійного забезпечення, який включає відповідні форми і методи впливу на об'єкт управління та забезпечує [320, с. 50]:

- формування необхідної кількості фінансових ресурсів Пенсійного фонду;
- ефективне використання фінансових ресурсів на виплату пенсій;
- удосконалення форм і методів фінансових взаємовідносин суб'єктів пенсійної системи.

Іншими словами, управління фінансами пенсійного забезпечення – це процес управління формуванням, збереженням і використанням фінансових ресурсів, призначених для виплат пенсій, відповідно до діючого законодавства.

В управлінні фінансами солідарної системи пенсійного забезпечення виділяють об'єкти і суб'єкти управління. Об'єктом виступають фонди фінансових ресурсів, що створюються і використовуються для виплати пенсій громадянам. Суб'єкти управління – держава (в особі законодавчих і виконавчих органів влади), Пенсійний фонд, державні контролюючі органи.

При виконанні фінансових планів виникає потреба в оперативному управлінні фінансами як діяльності, пов'язаної із необхідністю втручання у розподільчі процеси з метою ліквідації диспропорцій, усунення недоліків, своєчасного перерозподілу коштів, забезпечення досягнення запланованих результатів.

Управління фінансовим механізмом солідарної системи пенсійного забезпечення включає дві основні складові: органи управління та форми і методи управлінської діяльності. У світовій теорії і практиці широкого визнання набув фінансовий менеджмент як наука про управління грошовими потоками. Зміст фінансового менеджменту визначається функціями управління: розробка стратегії, планування тактики реалізації стратегії, організація виконання розроблених планів, облік і контроль.

Основним завданням управління фінансовим механізмом пенсійного забезпечення є досягнення злагодженості у функціонуванні окремих ланок цієї системи. Це досягається чітким розмежуванням функцій і повноважень між фінансовими органами та інститутами. Безпосередньо управління фінансовими ресурсами солідарної системи пенсійного забезпечення здійснює Пенсійний фонд України.

Фінансовий контроль, як одна із функцій управління фінансами солідарної пенсійної системи, є особливою діяльністю державних органів щодо перевірки формування й використання фінансових ресурсів, призначених для фінансування виплати пенсій, а також оцінювання обґрунтованості й ефективності прийняття управлінських рішень і результатів їх виконання [284, с. 51]. Завдання цього складового елемента фінансового механізму пенсійного забезпечення – зміцнення фінансово-бюджетної дисципліни, забезпечення повного, своєчасного формування і цільового використання фінансових ресурсів.

Фінансове забезпечення здійснюється на основі відповідної системи фінансування, яке може бути виражено у трьох формах: самофінансування, кредитування і зовнішнє фінансування. Різні форми фінансового забезпечення використовуються на практиці одночасно через встановлення оптимального співвідношення між ними [203, с. 56]. Фінансове забезпечення пенсійної системи переважає в умовах адміністративно-командної системи управління. Ресурси, які виділяються на основі рішень відповідних адміністративних органів, є фінансовим забезпеченням пенсійної системи. Фінансове забезпечення у цих умовах підпорядковане завданням створення відповідних грошових фондів, насамперед централізованого фонду – бюджету держави.

Самофінансування – це забезпечення потреб фінансових ресурсів на виплату пенсій за рахунок власних коштів. У солідарній системі самофінансування доповнюється фінансовим забезпеченням з державного бюджету на величину розриву балансу бюджету Пенсійного фонду. У

накопичувальній пенсійній системі діє тільки принцип самофінансування, тобто, працюючі громадяни особисто та їх роботодавці здійснюють накопичення на персональних рахунках коштів для фінансування пенсії у майбутньому. При використанні цих фінансових ресурсів компаніями з управління активами пенсійних фондів розподіляється одержаний дохід між учасниками пенсійного фонду, а також виділяються кошти для забезпечення адміністративної діяльності фонду.

Самофінансування передбачає регулювання фінансового забезпечення за рахунок власних коштів фонду. З позиції фінансової ефективності власні ресурси (тобто самофінансування як форма фінансового забезпечення) призначені для покриття видатків на мінімально припустимому рівні. Головна перевага цієї форми фінансового забезпечення полягає у тому, що вона сприяє максимально ефективному використанню наявних у Пенсійному фонді фінансових ресурсів.

Кредитування як форма фінансового забезпечення полягає у тимчасовому використанні позичених ресурсів. Якщо самофінансування – це вихідна форма фінансового забезпечення, то кредитування, особливо в умовах ринкової економіки, є провідною формою і ґрунтується на принципах поворотності, терміновості, платності й матеріального забезпечення кредитів.

Зовнішнє фінансування як форма фінансового забезпечення полягає у виділенні коштів Пенсійному фонду на безповоротній і безоплатній основі. Найчастіше це є державне фінансування з бюджету суми коштів, яких не вистачає на виплату пенсій у солідарній системі пенсійного забезпечення.

У процесі реалізації пенсійної політики держава може впливати на розвиток пенсійної системи через усі три форми фінансового забезпечення. Проте можливості такого впливу і механізми його реалізації при використанні кожної з цих форм суттєво різняться. Так бюджетні асигнування є формою прямого впливу держави. На процесі кредитування держава може впливати досить відчутно, але тільки опосередковано.

Можливості використання державою кредитних ресурсів у пенсійному забезпеченні обмежені. Комерційні банки самостійно визначають, кому, на яких умовах і за якою ціною вони надаватимуть позики. Водночас держава засобами грошово-кредитної політики може впливати на функціонування кредитного ринку. Основним інструментом впливу є регулювання вартості запозичень через облікову ставку центрального банку. Крім того, держава може регулювати обсяги кредитних ресурсів через механізми обов'язкових резервних вимог, які встановлюються для комерційних банків, та за допомогою операцій з цінними паперами на відкритому ринку.

Фінансове регулювання – це здійснення державою функцій управління економічними і соціальними процесами з використанням фінансів і полягає у регламентації розподільних відносин. Держава шляхом встановлення форм і методів мобілізації фінансових ресурсів та їх використання стимулює або стримує ті чи інші економічні процеси [388, с. 30], у тому числі і розвиток пенсійного забезпечення.

Фінансові норми і нормативи – це показники, відповідно до яких здійснюється планування фінансових ресурсів [226, с. 31]. У солідарній системі пенсійного забезпечення такими показниками є фонд заробітної плати, тариф страхового внеску, кількість пенсіонерів, мінімальна пенсія, прожитковий мінімум тощо). Це абсолютні величини, які характеризують створення і використання фінансових ресурсів у солідарній системі пенсійного забезпечення держави, її фінансове становище, результати господарської діяльності підприємницьких структур, рівень доходів населення тощо. Вони визначають кількісну та якісну характеристику господарських процесів.

Сукупність фінансових показників розподіляється на зведені й індивідуальні. Зведені показники характеризують явища й процеси на макрорівні. Індивідуальні – деталізують зведені та доповнюють їх. Зведені фінансові показники у солідарній системі пенсійного забезпечення можна умовно розподілити на загальнодержавні, галузеві й територіальні. До числа

зведених фінансових показників належать: загальний обсяг фінансових ресурсів солідарної системи пенсійного забезпечення (доходи і видатки Пенсійного фонду). Ці показники дають змогу визначити загальноекономічні пропорції, рівень фінансового забезпечення економічного й соціального розвитку, рівень збалансованості прогнозних показників. Зведені фінансові показники також дають оцінку фінансовому стану та ефективності функціонування солідарної систем пенсійного забезпечення впродовж певного періоду (року, кварталу).

Ліміти, як складовий елемент фінансового механізму, є певним обмеженням на витрати фінансових ресурсів в інтересах держави, підприємства або громадянина. У свою чергу, резерви направлені на нейтралізацію впливу непередбачуваних факторів, що можуть виникнути у майбутньому [284, с. 61]. До лімітів та резервів у солідарній системі пенсійного забезпечення відносять: максимальна пенсійна виплата, максимальний розмір страхового внеску, резервний фонд пенсійного фонду, резервний фонд Кабінету Міністрів України.

Важливою складовою фінансового механізму солідарної системи пенсійного забезпечення є стимули, що спрямовані на забезпечення своєчасного й повного надходження коштів до Пенсійного фонду, економічного і ефективного їх використання, що припускає застосування матеріального заохочення. До них належать: пільги, відстрочки, дотації, списання.

Фінансові санкції, як особлива складова фінансового механізму, покликані посилити матеріальну відповідальність суб'єктів господарювання у виконанні взятих зобов'язань (договірних умов сплати страхових внесків) [284, с. 62]. В умовах ринку роль фінансових санкцій значно посилюється. Найбільш розповсюдженими серед них у солідарній системі пенсійного забезпечення є штраф і пеня. Штраф – це міра покарання у формі грошового стягнення з порушника законодавства, угоди або діючих правил [327, с. 988]. Пеня – грошова сума, яка стягується з порушника при несвоєчасному

виконанні грошових зобов'язань [327, с. 648] і нараховується за кожен день прострочення здійснення платежу.

Нормативно-правове забезпечення, як елемент фінансового механізму, здійснюється на практиці за допомогою законодавства, яке регулює права й обов'язки усіх суб'єктів пенсійної системи. Під джерелами права пенсійного забезпечення розуміють ті чи інші нормативні акти, як форми вираження державної волі, спрямованої на регулювання різних за характером і змістом суспільних відносин [27, с. 32], але які містять в собі норми, що регулюють правовідносини з приводу формування фінансових ресурсів та їх використання для пенсійного забезпечення громадян. Нормативно-правове забезпечення пенсійного страхування проявляється у встановленні правових засад, норм та правил для всіх його учасників.

Сукупність форм, методів і заходів, що дають можливість вчасно і у повному обсязі закумуляувати необхідну кількість фінансових ресурсів для фінансування пенсій, називають фінансовими важелями. Їх сукупність становить систему управління фінансовим механізмом. Крім того, важелі управління фінансовим механізмом поділяють на окремі види. Насамперед, це принципи, умови і порядок формування фінансових ресурсів, порядок здійснення фінансування витрат на виплату пенсій [203, с. 63].

Принципи – це основоположні елементи системи управління [327, с. 720]. З їх допомогою відбувається налагодження фінансового механізму, його орієнтування на розв'язання певних завдань. Принципи визначають характер дії як окремих підсистем та їх елементів, так і механізму в цілому. Зміна принципів може докорінно змінювати дію фінансового механізму. Дуже важливо, щоб ті чи інші принципи не тільки декларувались, а й неодмінно були життєздатними та виконувались на практиці.

Стан і тенденції розвитку пенсійного забезпечення в Україні тісно пов'язані з соціально-політичними, економічними, демографічними процесами, що відбуваються у країні. Саме тому питання пенсійного

забезпечення громадян належить до найскладніших і потребують комплексного вирішення.

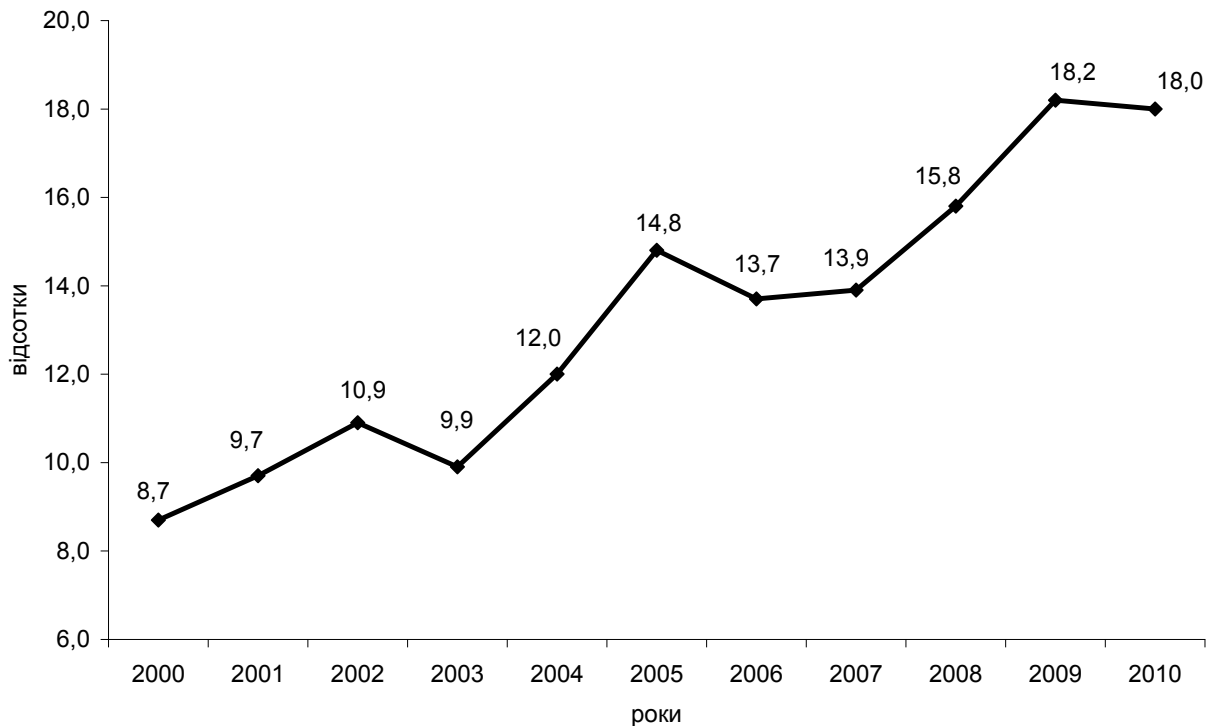

Рис. 2.4. Питома вага пенсійних витрат у ВВП України
Розраховано на основі даних Державної служби статистики [68]

Функціонування фінансового механізму пенсійного забезпечення великою мірою залежить від організації фінансової системи в державі та економічної ситуації, впливу зовнішніх факторів (фіскальні ризики, фінансові кризи, ресурсні кризи тощо). Економіка країни є джерелом фінансових ресурсів як для сплати податків (формування бюджету), так і для сплати страхових внесків на пенсійне забезпечення. Основним завданням фінансового механізму пенсійного забезпечення є формування необхідних фінансових ресурсів для виплати пенсій, що у свою чергу залежить від обсягів ВВП. Так сьогодні Україна має один з найвищих у світі показників пенсійних видатків за співвідношенням з ВВП: у 2004-2007 рр. – 12-14%, у 2008 р. – 15,8%, у кризовому 2009 р. цей показник досяг 18,2%, у 2010 р. – 18,0% (рис. 2.4.) [65]. У 2009 р. співвідношення видатків Пенсійного фонду України з обсягами ВВП сягнуло рекордно позначки, оскільки жодної статті

видатків не було зменшено чи скасовано, а ВВП через економічну кризу скоротився.

Загалом у країнах ЄС це співвідношення склало у 2008 р. 11,8% [148, с. 37]. У країнах “старої” Європи – 12%. Близький до України цей показник мають Італія, Австрія, Франція, Португалія, Німеччина – переважно країни із значно вищими, ніж в Україні, показниками демографічного навантаження на пенсійну систему. У більшості постсоціалістичних країнах Центральної і Східної Європи пенсійні видатки не перевищують 10% [65, с. 15-16]. Низький рівень пенсійних видатків у ВВП спостерігається у Естонії, Латвії, Великобританії, Словаччині – 10 країн, середній рівень спостерігається у Польщі, Швеції, Австрії – 13 країн (табл. 2.2). За оцінками експертів у майбутньому показник рівня пенсійних видатків до ВВП зросте у таких країнах, як Іспанія, Угорщина, Словенія, португалія.

Таблиця 2.2

Витрати на пенсії у відсотках до ВВП [217; 396]

Рік Країна	2004	2008	2025	2050
Естонія	6,7	7,1	5,1	4,2
Латвія	6,8	6,0	5,3	5,6
Литва	6,7	7,4	7,6	8,6
Польща	13,9	11,6	9,5	8,0
Великобританія	6,6	8,7	7,3	8,6
Словаччина	7,2	7,1	7,3	9,0
Нідерланди	7,7	12,0	9,7	11,2
Австрія	13,4	13,9	13,5	12,2
Данія	9,5	11,1	12,0	12,8
Німеччина	11,4	12,3	11,6	13,1
Чехія	8,5	8,5	8,9	14,0
Італія	14,2	15,0	14,4	14,7
Франція	12,8	13,6	14,0	14,8
Іспанія	8,6	9,3	10,4	15,7
Угорщина	14,4	10,9	13,0	17,1
Словенія	11,0	9,6	13,3	18,3
Португалія	11,1	13,2	15,0	20,8

Серед країн ЄС лише деякі (в основному нові країни-члени ЄС та Швеція) реформували свої пенсійні системи таким чином, щоб зменшити частку пенсійних витрат у ВВП. Урядовою Програмою економічних реформ передбачено довести обсяги видатків Пенсійного фонду України з ВВП не більше 12% до 2014 р. [271].

Зменшення показника пенсійних витратів у порівнянні з ВВП не означає нижчий рівень пенсій. Розмір пенсії є вищими, якщо ВВП вищий. Щоб цього досягти, працюючій частині населення потрібно платити більше. Якщо виплати пенсіонерам зростають, тоді зарплати зростають повільно, таким чином, ВВП також зростає не суттєво. У результаті пенсії стають нижчими – що протилежне тому, чого зазвичай очікують люди. Забезпечення сталого зростання пенсій – це стимулювання зростання ВВП в країні.

Обсяги видатків Пенсійного фонду України поступово стали наближатися до рівня доходів державного бюджету: у 2007 р. вони становили 72,3% його доходів, у 2008 – 78,9%, у 2009 р. замість передбачених 84,5% вони склали 91,8%. У 2010 р. це співвідношення дещо зменшилося і склало 79,6%. По суті, в Україні за останні декілька років утворився фонд обсягом у ще один державний бюджет [175, с. 68] (рис. 2.5).

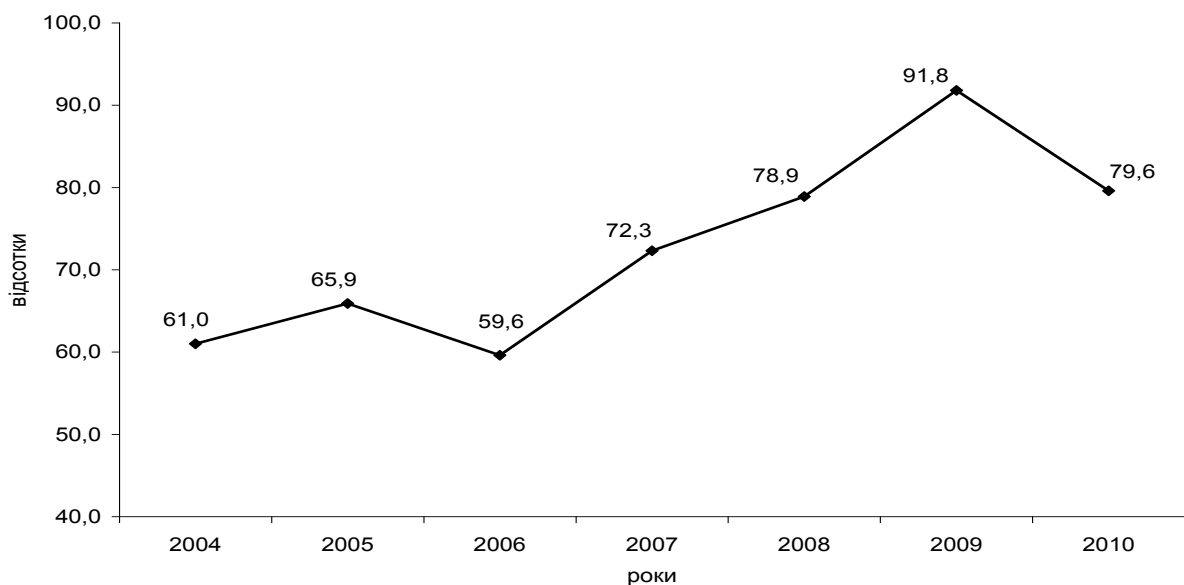

Рис.2.5. Динаміка питомої ваги витратів Пенсійного фонду відносно доходів державного бюджету України (без трансфертів до ПФУ) [175, с. 69]

Якщо не здійснювати уже сьогодні радикальних реформ солідарної пенсійної системи, то може скластися ситуація, що через два роки Україна опиниться перед ситуацією, коли бюджет Пенсійного фонду буде більший, ніж державний бюджет. У країні буде два фінансових плани: один буде з'їдати інший, працюючі будуть працювати на тих, хто вийшов на пенсію. Держава стане банкрутом по відношенню до своїх пенсіонерів.

До 2004 р. бюджет Пенсійного фонду України був незбалансований у частині пільгових і професійних пенсій, але у частині тих пенсій, які визначаються базовим трудовим законодавством, надходжень вистачало для здійснення пенсійних виплат у повному обсязі. А кожна хвиля чергових виборів тягла за собою лавину популістських обіцянок та безпідставного збільшення (перерахунку) пенсійних виплат. Таким чином, було порушено абсолютно чітку економічну залежність між макроекономічними параметрами – зростанням ВВП як базового показника розвитку економіки, зростанням фонду оплати праці як джерела пенсійних нарахувань і пенсійними виплатами. В Україні найшвидше зростають обсяги пенсійних виплат, на другому місці – обсяги номінальної заробітної плати, і в останню чергу – рівень ВВП. Суб'єктивний фактор такої картини полягає в українському популізмі, об'єктивний – у тому, що була закладена залежність пенсійних виплат від рівня інфляції, а не від рівня економічного розвитку. У 2009 р. в Україні ВВП знизився на 15%, а інфляція виросла на 12%, і збільшувати пенсійні виплати у цьому випадку дуже складно, оскільки немає фінансового джерела [33].

Основним завдання фінансового механізму солідарної системи пенсійного забезпечення є акумулювання необхідних фінансових ресурсів для виплати пенсій, що з кожним роком в Україні стає проблемнішим. Збільшити власні доходи Пенсійного фонду шляхом підвищення ставки “пенсійного податку” неможливо, адже в Україні ставка внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (нарахування на заробітну плату) і так є чи не найвищою у світі. Існують ще п'ять тимчасових

зборів (на операції з купівлі-продажу валюти, ювелірних виробів, нерухомості, відчуження легкових автомобілів, користування послугами стільникового зв'язку), що разом створює значний фіскальний тиск на економіку. У подальшому ситуація з фінансуванням витрат Пенсійного фонду, за рахунок яких власне й виплачується пенсія громадянам, лише загострюватиметься, оскільки вже сьогодні на одного працюючого припадає 0,9 пенсіонера. Крім того, із-за погіршення демографічної ситуації (старіння нації), співвідношення тих, хто працює, і пенсіонерів наближається до 1:1. На сьогодні спостерігаються значне навантаження на працюючу частину населення і бюджет країни. Мають місце значні розбіжності та пільги у пенсійному забезпеченні окремих категорій працівників [175, с. 67], що не завжди соціально виправдано, а також розбалансовує фінансовий механізм солідарної системи пенсійного забезпечення.

Солідарна пенсійна система значною мірою залежить від співвідношення кількості пенсіонерів до кількості працюючих, що сплачують страхові внески. Оцінюючи нинішню ситуацію в Україні, зауважимо, що кількість пенсіонерів щороку зменшується. Водночас зменшується й загальна кількість працюючого населення, причому значно швидше. Демографічна ситуація характеризується постарінням населення, низькою народжуваністю і високою смертністю (особливо серед чоловіків працездатного віку), а також поширеністю ВІЛ/СНІДу та туберкульозу. Сьогодні загальна чисельність населення України становить близько 46 млн. і продовжує скорочуватися. Частка сільського населення протягом тривалого часу залишається на рівні близько 32%. Науковці прогнозують, що скорочення населення відбуватиметься у руслі загальноєвропейських тенденцій, але в Україні цей процес підсилюватиметься високою передчасною смертністю.

Поряд з іншими проблемами, що стосуються пенсійного забезпечення, в Україні існує гостра проблема низької заробітної плати, що є основою для нарахування страхових внесків. Дешева робоча сила не стимулює роботодавців до впровадження нових технологій. Низька заробітна плата

призводить до бідності працюючого населення і зниження економічної та трудової активності, створює перешкоди для повномасштабного впровадження системи соціального страхування. Крім того, внаслідок економічної кризи зросла заборгованість по виплаті зарплати. На 1 січня 2009 р. кількість працівників діючих підприємств, яким не виплачено заробітну плату, становила 346,2 тис. осіб (3,2% загальної кількості штатних працівників) [154].

Не слід опускати і те, що українській економіці, як і економікам інших країн, притаманні значні масштаби неформальної (тіньової) зайнятості, що призводить до поширення практики заниження зарплат, ухилення від сплати податків. За даними Моніторингу громадської думки (квітень 2009), понад 19% респондентів відзначають, що навіть у разі офіційної зайнятості значна частина їх зарплати була не задекларованою через “виплати у конвертах”.

Масштабна світова фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. проявила системні недоліки моделі глобального капіталізму з її орієнтацією на надмірне споживання і використання кредитних ресурсів, прорахунки політики економічного лібералізму і недостатній вплив держави на розвиток фінансового сектору. Поглибились також і проблеми, які вже до того накопичились у солідарній системі пенсійного забезпечення України: незначна різниця розмірів пенсій залежно від стажу роботи і величини заробітної плати; високе податкове навантаження працівників і працедавців; високі пенсійні внески при низьких розмірах пенсії; недостатні обсяги страхових внесків для пенсійного забезпечення.

У країнах з ринками, що формуються, криза оголила гіпертрофовану залежність їх економік від зовнішнього фінансування і засвідчила неадекватність національних фінансових систем завданням забезпечення поступового економічного розвитку. В умовах зниження глобальної ліквідності, зменшення схильності міжнародних інвесторів до прийняття ризиків і повернення капіталів до місць їх походження, багато країн-позичальниць зіткнулися із втратою зовнішніх джерел фінансування, а їх

економіки зазнали масштабного відтоку капіталів. Так, у 2008 р. лише взаємні фонди вивели з країн ринки яких розвиваються 54,2 млрд. дол., тоді як у 2007 р. вкладення цих фондів склали 45,1 млрд. дол. Недосконалість у пенсійному законодавстві, спад виробництва, невивплата заробітної плати, зростанням цін, недосконале управління тощо, негативно вплинуло на функціонування фінансового механізму солідарних пенсійних систем.

Таким чином, фінансовий механізм солідарної системи пенсійного забезпечення є досить складним. Його ефективність функціонування залежить від двох визначальних чинників. По-перше, від налагодженості фінансових відносин та економічної ситуації у державі. В основі цього лежить, насамперед, вибір правильної і доцільної для даної країни фінансової моделі, яка стимулює виробника і сприяє розвитку суспільства. По-друге, ефективність солідарної системи пенсійного забезпечення та її фінансова основа залежать від організації управління. Належне державне управління забезпечує дієвість пенсійної системи та ефективне функціонування її фінансових механізмів.

2.3. Соціальні гарантії та стандарти в системі державного управління пенсійним забезпеченням

Однією з ознак функціонування ефективної системи соціального забезпечення в державі є існування якісної системи соціальних стандартів, які не лише закріплені у нормативно-правових актах, а й виконуються та реалізуються на практиці [17, с. 21]. Вагається, що використання соціальних нормативів – це шлях до успішних практичних дій щодо пом'якшення соціальної нерівності, утвердження соціальної справедливості в суспільстві, ефективності державної соціальної політики загалом. Забезпечення соціальних стандартів життя, гарантованих державою, повинно лежати в основі процесу підвищення соціального добробуту усього населення. Формування і використання системи загально визнаних соціальних стандартів

рівня та якості життя з урахуванням системи соціальних гарантій в умовах становлення ринкових відносин розглядається як передумова, необхідна для ефективного соціального управління [423, с. 3]. У ст. 48 Конституції України зазначено: “Кожен громадянин має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім’ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло”. Основний закон зобов’язує державу забезпечити всім громадянам такий мінімум соціальних можливостей та соціальної захищеності, які необхідні для підтримання гідного життя людини, нормального задоволення її матеріальних і духовних потреб [26, с. 89].

Відповідно до Конституції України, громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на їх забезпечення у випадку повної, часткової чи тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законодавством України [134, ст. 46]. Це право гарантується загальнообов’язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення [241, с. 4]. Пенсії та інші соціальні виплати, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого в державі законом.

Діяльність держави у сфері пенсійного забезпечення спрямовується передусім на встановлення відповідних норм (стандартів) формування, регулювання та розподілу фінансових ресурсів, підвищення добробуту і задоволення потреб населення пенсійного віку, його окремих груп та індивідів (пенсіонери за віком; пенсіонери, які отримують пенсію за вислугу років; пенсіонери-інваліди; пенсіонери-чорнобильці; пенсіонери-інваліди, постраждалі внаслідок війн, катастроф, стихійних лих; особи, які втратили годувальника тощо). Проведення диференційованої пенсійної політики щодо різних груп населення не виключає існування певних мінімальних,

гарантованих державою загальних показників соціальної захищеності громадян без відносної належності їх до тієї чи іншої соціальної групи.

Що ж саме означає “державні соціальні гарантії” у соціальному захисті і в пенсійному забезпеченні? Визначень категорії “державні соціальні гарантії” у науковій літературі є декілька. Зокрема, В.І.Грушка визначає соціальні гарантії, як зобов’язання суспільства перед своїми членами щодо суспільно нормального рівня задоволення їхніх основних потреб [61, с. 9]. В.Д.Понікаров та М.М.Топоркова зазначають, що держава повинна забезпечити реалізацію права громадян на пенсію у разі повної або часткової втрати працездатності та інших випадках, передбачених законом на достатньому для життя рівні [242, с. 24]. В.І.Крихтін відмічає, що соціальні гарантії повинні забезпечувати відтворення життєдіяльності людини, встановлюватися у залежності від рівня соціально-економічного розвитку і кількісно виражатися через систему соціальних індикаторів [314, с. 18]

Із фінансової точки зору соціальні гарантії є системою відносин людини й держави щодо розподілу наявних ресурсів для задоволення основних потреб, які забезпечують існування особи у суспільстві. Задоволення цих потреб сприяє добробуту населення у межах мінімального рівня в умовах обмеженої ефективності виробництва та гарантує соціальну безпеку у суспільстві. До того ж, межі мінімальних потреб рухливі й розширюються із розвитком виробництва та економічних відносин.

Таким чином, в економічній літературі соціальні гарантії узагальнено визначаються як право кожної людини на такий життєвий рівень (включаючи їжу, одяг, житло, медичне забезпечення й соціальне обслуговування), який необхідний для підтримки здоров’я і добробуту людини та її сім’ї, а також право на соціальне забезпечення у випадку втрати засобів для існування через незалежні від неї обставини. Отже, соціальні гарантії – це встановлені та закріплені законодавчо норми та рівні забезпечення комплексу елементарних умов життєдіяльності людини, що формують однакову доступність всіх членів суспільства щодо отримання життєво важливих благ,

послуг та доходів. При цьому необхідність і рівні соціальних гарантій детермінуються ступенем соціального ризику у конкретних умовах.

Усесторонньо досліджуючи базові соціальні гарантії та стандарти, О.М.Пищуліна [230 – 232] відмічає, що розвиток таких сфер, як ідеологічна, правова, державне будівництво, державне управління, соціально-політична та економічна не мають твердих меж. Концепції, ціннісні установки та технологічні здобутки однієї сфери стають стимулами та мотиваціями технологічних рішень в інших сферах.

У загальному змісті поняття “гарантія” (від. франц. Garantie – забезпечення) включає два аспекти: юридичний, представлений у формі законодавчо закріпленого права, та соціально-економічний, який визначає достатність та змістовність і життєзабезпечення людини.

У соціально-економічному аспекті поняття “соціальні гарантії” визначаються як зобов’язання держави перед членами суспільства щодо формування їх доходів, а також умов отримання певних товарів, послуг та робочих місць. Науково обґрунтована система соціальних гарантій дозволяє створити рівні можливості для вільного та всебічного розвитку усіх членів суспільства, реалізацію права на працю; забезпечити гідний рівень життя непрацевдатним громадянам.

У сучасному розумінні державні соціальні гарантії можна визначити як конституційно або законодавчо зафіксовану сукупність благ, які держава зобов’язується зробити доступними для своїх громадян. Власне під соціальними гарантіями держави маємо на увазі доходи громадян, отримані ними з бюджету та інших фондів у грошовій чи натуральній формі, які закріплені у законодавчому порядку і мають природу, відмінну від заробітної плати, ренти, дивідендів і підприємницького доходу та забезпечують їх життєвий рівень.

Соціально-правовий обов’язок держави, як гаранта соціальних прав людини, знайшов своє відображення у Законі України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” [254, ст. 16], яким

визначено, що держава гарантує забезпечення основних потреб громадян на рівні встановлених законом державних соціальних стандартів і нормативів. Отже, державні соціальні стандарти можна визначити, як законодавчо встановлені нормативи мінімальних розмірів матеріальних та інших благ, що забезпечують кожній особі необхідний для неї достатній рівень життя. Традиційно у міжнародній практиці достатній життєвий рівень включає харчування, одяг, житло, медичне забезпечення та соціальне обслуговування.

Ці терміни вживаються в Законі у такому значенні:

– державні соціальні гарантії – встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсій, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, які забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму;

– державні соціальні стандарти – це встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій.

Стандартами, як правило, називають якісні ідеальні зразки, еталони чи моделі, які беруться за основу при зіставленні з ними інших подібних об'єктів [246, с. 216]. Слово “стандарт” походить від англійського “standart”, яке у буквальному перекладі означає “норма”.

Соціальні стандарти слугують інструментом державного управління соціальним розвитком, розподілу ресурсів соціальної сфери, реалізації соціальних програм, встановлення й забезпечення соціальних гарантій. У цьому випадку соціальні стандарти набувають рис чітко фіксованих нормативів. При цьому вони можуть мати обов'язковий або рекомендований характер [374, с. 123].

Метою встановлення державних соціальних стандартів, державних соціальних гарантій, соціальних норм та нормативів у системі пенсійного забезпечення є:

- визначення механізму реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій громадян, визначених Конституцією України;
- визначення пріоритетів державної пенсійної політики;
- визначення та обґрунтування видатків пенсійних фондів [138, с. 13].

Формування державних соціальних стандартів і нормативів здійснюється за такими принципами:

- гласності та громадського контролю при їх визначенні та застосуванні;
- урахування вимог норм міжнародних договорів України у сфері соціального захисту та трудових відносин;
- диференційованого за соціально-демографічними ознаками підходу до визначення нормативів;
- наукової обґрунтованості норм споживання та забезпечення соціального партнерства.

Державні соціальні стандарти і нормативи формуються, встановлюються, затверджуються у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України та за погодженням з іншими сторонами соціального партнерства з урахуванням вимог, визначених міжнародними договорами, підписаних Україною у сфері соціального захисту та трудових відносин, обов'язково враховуються при розробці програм економічного і соціального розвитку держави та окремих регіонів. Держава гарантує забезпечення основних потреб громадян на рівні визначених законом державних соціальних стандартів і нормативів.

Запровадження системи державних соціальних стандартів має важливе значення для забезпечення механізму реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій громадян, закріплених Конституцією України. Вони є визначальними для державної пенсійної політики щодо забезпечення потреб людини у матеріальних благах і послугах, а також для формування фінансових ресурсів, що спрямовуються на виплату пенсій.

Завдяки соціальним стандартам відбувається коригування видатків пенсійних фондів на виплату пенсій, а також утримання самих фондів.

Сьогодні питання соціальних стандартів залишається актуальним для України, оскільки повністю подолати важелі командно-адміністративної економіки не вдалося, що у свою чергу, не дає можливості у повному обсязі виконувати державі соціальні зобов'язання перед народом в цілому, і перед такою категорією як пенсіонери зокрема.

У системі пенсійного забезпечення діють такі державні соціальні гарантії, які закріплені у законодавстві як державні соціальні стандарти і використовуються для розрахунків та надання відповідних послуг:

- прожитковий мінімум для осіб, що втратили працездатність;
- споживчий кошик;
- мінімальна зарплата;
- мінімальна пенсія;
- пенсійний вік;
- страховий стаж (стаж роботи);
- мінімальний страховий внесок;
- середня зарплата працівників, зайнятих у галузях економіки.

Основою підтримання соціальної безпеки є державна гарантія прожиткового мінімуму (або мінімуму засобів до існування) та законодавчо встановлення мінімальної заробітної плати. При цьому їхні величини мають періодично переглядатися, а рівень останньої має бути більшим за прожитковий мінімум. Цим самим забезпечуються соціальні гарантії членам суспільства, з одного боку, та встановлюється мінімальна вимога до рівня ефективності господарювання на підприємствах – з іншого [357, с. 310].

Рівень прожиткового мінімуму встановлюється під впливом двох груп протилежних критеріїв: соціальних потреб суспільства; економічних можливостей суспільства. Проте у реальному житті соціальні потреби суспільства завжди є вищими і потребують більше фінансових ресурсів, як і реальні економічні можливості цього суспільства. Встановлення

справедливого прожиткового мінімуму – один з основних інструментів боротьби з бідністю, проблема, яка стала нині в Україні особливо гострою.

За визначенням В.Д.Понікарова, прожитковий мінімум – це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я, набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості [241, с. 5].

Прожитковий мінімум на одну особу, а також окремо для тих, хто належить до основних соціальних і демографічних груп населення, щорічно затверджується за поданням Кабінету Міністрів України Верховною Радою України до початку розгляду Державного бюджету України. Він періодично переглядається залежно від зростання індексу споживчих цін разом із уточненням показників Державного бюджету України та публікується в офіційних виданнях і використовується при визначенні розміру соціальних виплат та встановлення мінімального розміру пенсій у солідарній системі.

Державні соціальні стандарти у сфері доходів населення встановлюються з метою визначення розмірів державних соціальних гарантій у сфері оплати праці, виплат за обов'язковим державним соціальним страхуванням, інших видів соціальних виплат, а також для визначення пріоритетності напрямів державної соціальної політики в цілому. Забезпечення дотримання соціальних стандартів у сфері доходів населення є важливим для пенсійного забезпечення, тому що зарплата є похідною для нарахування пенсійних внесків у солідарній пенсійній системі та джерелом сплати страхових внесків у накопичувальній системі пенсійного забезпечення.

Установлена в Україні законодавством мінімальна пенсія жодним чином не пов'язана з конкретними заробітками будь-якої категорії громадян. Розмір (номінальне значення) мінімальної пенсії за віком, починаючи з 05.11.1991 р., визначає Закон України “Про пенсійне забезпечення”. Зокрема,

ч. 3 ст. 19 передбачає, що мінімальний розмір пенсії за віком встановлюється в розмірі мінімального споживчого бюджету (прожиткового мінімуму). За умов кризового стану економіки та спаду виробництва мінімальна пенсія за віком встановлюється в розмірі не нижче межі малозабезпеченості.

Починаючи з жовтня 2000 р., мінімальний розмір пенсії за віком визначається ст. 2 та ст. 17 Закону України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії”, що забезпечує конституційні права громадян на мінімальний життєвий рівень.

Відповідно до законодавства [264, ст. 1; 270, ст. 9] громадяни України мають право на державне пенсійне забезпечення за віком, у зв’язку з інвалідністю, на випадок втрати годувальника та в інших випадках передбачених законом. Вік громадян, який дає їм право на оформлення пенсії, називають пенсійним. Термін “пенсійний вік” у законодавстві не вживається. Натомість у кожному випадку зазначається вік, із досягненням якого призначається пенсія. Пенсійний вік, як і необхідний страховий стаж, встановлюється законом. Право на пенсію за віком нерозривно пов’язане з трудовою діяльністю людини. Досягнення пенсійного віку служить підставою для припинення трудових відносин працівників із роботодавцями, через що у держави виникає зобов’язання щодо пенсійного забезпечення громадян. В Україні право на пенсію за віком мають: чоловіки – при досягненні 60-ти років та жінки – при досягненні 55-ти років [264, ст. 1].

Пенсійний вік виступає одним з основних факторів співвідношення між чисельністю пенсіонерів і платників пенсійних внесків, опосередковано впливаючи на збалансованість і фінансову стійкість солідарної пенсійної системи. Оскільки одержання пенсії по старості часто означає припинення роботи, цей вік впливає на сукупну пропозицію робочої сили. У багатьох країнах пенсійний вік законодавчо закріплений на рівні 65 років для чоловіків і 60 для жінок (Великобританія, Чилі, Аргентина, Польща), у деяких країнах він однаковий для чоловіків і для жінок – 65 років (Швеція, Данія, Фінляндія, Німеччина, Нідерланди, Португалія, Іспанія). У Чилі

законодавчо встановлений (нормативний) пенсійний вік – 65 років для чоловіків і 60 – для жінок. Однак при бажанні кожен чилієць може вийти на пенсію раніше. Реальний пенсійний вік становить для чоловіків 55,6 років (що на 9,4 року менше, ніж передбачалося), а для жінок – 53,3 року (що на 6,7 року менше, ніж передбачено). Разом реальний середній вік виходу на пенсію чилійських громадян дорівнює 55,2 року [329, с. 145]. Зниження реального пенсійного віку пов'язано з тим, що у Чилі діє накопичувальна пенсійна система, і при розрахунку пенсії основну роль відіграє накопичена сума, а не пенсійний вік.

Існуюча нині в Україні межа пенсійного віку була встановлена ще у 30-х роках минулого століття і жодного разу не переглядалася, як це робили інші країни. Проте ще за радянських часів (1970-1980 рр.) з огляду на швидке прогресування процесів старіння населення науковці почали порушувати питання щодо необхідності підвищення пенсійного віку. Демографічна ситуація, що склалася сьогодні в Україні справляє негативний вплив на економіку і соціальну сферу, спонукає до радикальних перетворень [350, с. 427]. Старіння населення в Україні зумовило погіршення співвідношення між категоріями працездатного та непрацездатного віку.

Із демографічних тенденцій випливає, що без радикальних реформ пенсійної системи майбутні пенсіонери потраплять у набагато гіршу ситуацію, ніж нинішні. Середня пенсія у 2009 р. становила 40% від середньої заробітної плати. Прогнози Аналітичного центру Блакитної стрічки ПРООН показали, що без зміни поточної ситуації співвідношення пенсії до заробітної плати до 2050 р. становитиме лише 28% [220]. Звісно, не такого майбутнього чекають сьогоднішні працівники, і не на таке майбутнє вони заслуговують.

Одним із варіантів виправлення ситуації щодо співвідношення працюючого населення та пенсіонерів, який широко використано у багатьох країнах світу, є підвищення віку виходу на пенсію, відповідно до якого автоматично збільшується кількість осіб, які здійснюють пенсійні внески, і зменшується кількість пенсіонерів. Це не впливає на людей, які вже на пенсії,

котрим суспільство може надати вищі виплати за нижчих витрат з боку працюючих. Підвищення віку виходу на пенсію має позитивне значення для економіки країни у довгостроковій перспективі. На думку М.Свенціцькі, без підвищення пенсійного віку рівноваги пенсійної системи не буде ніколи, тому що тиск демографічних трендів на неї настільки сильний, що ні солідарна, ні накопичувальна система його не витримає [220].

Зміна пенсійного віку має сильний ефект на пенсійну систему, оскільки люди працюють і сплачують внески довше, а отримують виплати в середньому впродовж коротшого періоду. Сьогодні люди працюють коротший період часу у порівнянні з їхньою тривалістю життя, ніж це було декілька десятиліть тому, коли тривалість життя була набагато нижчою. Це є серйозним аргументом для здійснення змін. Однак зазначений елемент параметричної реформи не підтримується суспільствами, які звикли виходити на пенсію у більш ранньому віці. Не зважаючи на це, вік виходу на пенсію збільшено практично по всій Європі (табл. 2.3) [42, с.12].

Таблиця 2.3

Очікувана тривалість життя у віці виходу на пенсію [209, с. 2]

Країни	Офіційний вік виходу		Тривалість життя	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Велика Британія	65	60	15,7	23
Італія	65	60	16,9	24,9
Німеччина	65	65	16,8	20,9
Польща	65	60	14	22
Словаччина	62	62	15	18
США	67	67	15,2	17,7
Угорщина	62	61	16	20
Україна	60	55	14/12**	25/19*/16**
Франція	60	60	20	26
Чехія	63	63	15,9	19,2
Швеція	65	65	17,4	20
Японія	65	65	18,2	23

* - тривалість життя у віці 60 років, ** - тривалість життя у віці 65 років

Усі європейські країни, здійснюючи пенсійну реформу, зразу підвищили пенсійний вік, що було зумовлено тенденціями старіння

населення. Сьогодні Україна повинна була б отримати перші результати підвищення пенсійного віку, якщо б робила реформи за прикладом європейських країн [354. с. 152].

Питання підвищення пенсійного віку є актуальним у більшості розвинених країн світу. Наприклад, наприкінці січня 2010 р. уряд Іспанії оголосив про схвалення плану щодо поступового збільшення пенсійного віку у країні з 65 до 67 років, починаючи з 2013 р. Німеччина, Данія та Велика Британія також планують поступово збільшувати пенсійний вік для своїх громадян порівняно з чинним на сьогодні пенсійним віком 65 років [162]. (Додаток В) У результаті задуманої реформи, у Чехії має відбутися поступове збільшення і об'єднання віку виходу на пенсію чоловіків і жінок. Згідно із запропонованими правилами, ті, кому сьогодні 40 років, підуть на пенсію у 66 років, а всі, хто народився після 1977 р., – у 67 років. Діти, яким сьогодні по десять років, на пенсію зможуть розраховувати лише після досягнення 71 року, новонароджені 2012 року на заслужений відпочинок підуть у 2085, коли їм виповниться 73 роки [210].

Підвищення пенсійного віку може означати підвищення віку виходу на пенсію, встановленого законом для усіх працівників, або заборону схем раннього виходу на пенсію, або обидва способи відразу.

Підвищення пенсійного віку є актуальним питанням для України, де як встановлений законом, так і реальний вік виходу на пенсію є низьким у порівнянні з тривалістю життя. Заходи раціоналізації пенсійної системи і зокрема підвищення межі віку виходу на пенсію мають свої переваги:

- розширення можливостей розвитку людського потенціалу та реалізації трудових прав завдяки подовженню активного життєвого й трудового періодів;
- підвищення рівня життя пенсіонерів завдяки збільшенню тривалості стажу та розміру пенсій;
- покращення фінансової спроможності пенсійної системи та всієї системи суспільних фінансів;

- пом'якшення проблеми дефіциту робочої сили.

Залежно від темпів і терміну проведення, підвищення пенсійного віку може здійснюватися трьома способами:

- швидкий перехід, коли запровадження нової межі пенсійного віку призначається на конкретну календарну дату невдовзі після прийняття рішення про підвищення пенсійного віку. Це радикальний спосіб зупинити зростання кількості пенсіонерів за віком, оскільки певний час (залежно від того, на скільки років підвищується пенсійний вік) не будуть призначатися нові пенсії цього типу;

- поступовий перехід, коли підвищення пенсійного віку здійснюється поетапно, за встановленим графіком для поколінь залежно від року народження, і для кожного наступного покоління пенсійний вік збільшується на відносно невеликий термін (на три-шість місяців, залежно від обраного темпу підвищення). Цей спосіб дає можливість зменшити кількість новопризначених пенсіонерів за віком і пом'якшити становище поколінь передпенсійного віку, які вже налаштувалися на відставку;

- віддалений перехід, коли запровадження нової межі пенсійного віку переноситься на майбутнє, тобто календарна дата його запровадження доволі віддалена у часі від дати прийняття рішення (на 10-20 років). У цьому разі нова межа пенсійного віку стосується поколінь, які на момент прийняття рішення перебували на більш ранніх етапах трудової кар'єри, і не зачіпає інтереси поколінь передпенсійного віку.

Кожен з цих способів має свої переваги й обмеження. Вочевидь, для України варіант поступового підвищення пенсійного віку є більш поміркованим і справедливим. До того ж він відкриває можливість для перманентного підвищення пенсійного віку до прийнятого рівня європейських країн – 62-65 років незалежно від статі. За 10 років поступового підвищення пенсійного віку для жінок цілком можливо здійснити необхідні заходи реструктуризації виробництва та зайнятості, здатні покращити умови праці та знизити рівень надсмертності чоловіків у

працевдатному віці. Такий же спосіб у свій час обрали практично усі постсоціалістичні країни та 11 колишні радянських республік (Додаток Д.) за виключенням Грузії, де одразу збільшено пенсійний вік для чоловіків до 65 і жінок до 60 років впродовж однієї доби.

Із середини 90-их років багато країн Європи, готуючись до вступу в ЄС, різними шляхами поєднували три категорії змін у пенсійних системах. Перша категорія регулює параметри існуючих систем соціального страхування. Друга скорочує соціальне страхування на користь індивідуальних заощаджень. Третя заохочує нові можливості добровільних пенсійних заощаджень. Кожне конкретне поєднання цих стратегій значним чином змінюється залежно від країни, так само, як і перебіг подій. Деякі країни вже мають досвід реформування протягом кількох років, що спричиняє докорінні зміни у їх системах, в той час як інші пристосовують свої системи поступово і у висхідному порядку.

Значні коригування відбулися у таких аспектах систем державного соціального страхування країн, як пенсійний вік, формула нарахування виплат, спеціальні категорії працівників та збирання пенсійних внесків. Підвищення пенсійного віку, запроваджене у більшості країн, коливається від двох до трьох років для чоловіків і від трьох до шести років для жінок. Більшість з цих змін є результатом політичного компромісу, коли уряд спочатку пропонує більше підвищення віку, а потім у ході переговорів з профспілками та у деяких випадках з роботодавцями відбувається його менше підвищення. У деяких країнах (Польща, Словенія) початкові пропозиції зрівняти пенсійний вік чоловіків та жінок були відхилені на користь подальшого збереження різниці [395, с. 4].

До питання підвищення пенсійного віку потрібно підійти комплексно. Просто взяти і змінити його буде неправильно. Необхідно здійснювати заходи щодо підвищення рівня життя, охорони праці, запровадження медичного страхування, розширення зайнятості, перепідготовки кадрів з урахуванням вікових особливостей тощо [353, с. 113].

Такі поступові зміни, (поступове підвищення пенсійного віку) з одного боку, дадуть можливість зменшити навантаження на Пенсійний фонд України, особливо у сучасних умовах соціально-економічної розвитку країни, а з іншого боку – психологічно підготовлять майбутніх пенсіонерів до нової межі пенсійного віку.

Загалом, як показує світова динаміка, пенсійний вік постійно відтермінується. Це дає підстави для більш філософського погляду на питання: а чи потрібна законодавча чи нормативна фіксація пенсійного віку? Сьогодні більшість пенсійних систем світу основані на трьох чинниках: страховий стаж, заробіток, з якого сплачено страхові внески, і пенсійний вік. При чому перші два чинники є визначальними для обрахунку майбутньої пенсії. Надалі буде посилюватись основна умова виходу на пенсію – фінансова участь особи в інвестуванні пенсійної системи, що знов таки підтверджує непотрібність такої відправної точки при призначенні пенсії як пенсійний вік.

Однак в українському суспільстві продовжує панувати “міф” пенсійного віку. Громадянин більше думають про якнайшвидше оформлення пенсії, а не про страховий стаж, високі заробітки і сплату пенсійних внесків. Така ситуація, на нашу думку, шкодить і громадянину, і державі. Тому дедалі більше набирає актуальності і аргументованості питання відмови від пенсійного віку і запровадження механізму пенсійних нарахувань по двох основних чинниках: страховому стажу та заробітку, з якого сплачений страховий внесок. Йдеться про відмову від фіксованого і перехід до гнучкого встановлення пенсійного віку. При цьому розмір пенсії має мати гнучку прив’язку до страхового стажу і обсягів страхових внесків. Наприклад, прийнятий середньоевропейський пенсійний вік 65 років [437, с. 37] може бути визначений і в Україні, як оптимальний критерій, до якого можна застосовувати систему корегуючих коефіцієнтів: перших понижуючих – при достроковому виході на пенсію, других підвищуючих – при пізнішому оформленні пенсії. Аналогічні корегуючі коефіцієнти доречно застосувати і

стосовно накопичених пенсійних внесків чи загального заробітку. Така система не стимулювала б ранній (як зараз), а більш пізній вихід на пенсію, що є прийнятнішим для держави (насамперед для економіки) і для громадянина [337, с. 82].

Закон України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” (ст. 29 із змінами від 08.07.2011 р.) передбачає, що особі яка набула право на пенсію за віком, але продовжує працювати відклавши оформлення пенсії. Такій особі пенсія за віком призначається з урахуванням страхового стажу на день звернення за її призначенням з підвищенням розміру пенсії за віком на 0,5% – за кожний повний місяць страхового стажу після досягнення пенсійного віку у випадку відкладення виходу на пенсію на строк до 60 календарних місяців. А також на 0,75% – за кожен повний місяць страхового стажу після досягнення пенсійного віку у разі відстрочення виходу на пенсію на строк понад 60 календарних місяців [258].

Проте, у реальній дійсності умовах високого рівня безробіття, особливо у сільській місцевості, громадянам скористатися правом відкладення пенсії важко. Вони навпаки більше виявляють бажання, з причин відсутності роботи, оформити достроково пенсію. Тому, доречною є пропозиція надання громадянам права оформлення пенсії які мають напрацьований необхідний страховий стаж, на 1-5 років швидше із використанням понижуючих коефіцієнтів її розміру. При цьому, отримуваний розмір пенсії з урахуванням суми зменшення не повинен бути меншим за встановлений мінімальний розмір її на момент призначення.

Щодо межі пенсійного віку, його можна використовувати для окремих категорій працівників, де виконання ними службових обов’язків залежить від їх фізичного стану тобто здоров’я. Проте і у цих випадках, якщо буде забезпечена висока заробітна плата та введена накопичувальна складова пенсійної системи, особа зможе здійснити необхідні накопичення для майбутньої пенсії.

Використання у системі пенсійного забезпечення персоніфікованого обліку сьогодні дає можливість чітко отримувати інформацію про заробіток і стаж особи, які відіграють основну роль у нарахуванні пенсії. Це дає можливість визначити особистий внесок кожного громадянина у пенсійну систему. Отже категорія “пенсійний вік” девальвує і втрачає економічний, соціальний і політичний зміст. Є сенс розглядати скасування пенсійного віку, як відправної точки при призначенні пенсії, а брати за основу заробіток і страховий стаж, які формують фонд для виплати майбутньої пенсії.

Друга загальна умова (норма) призначення пенсії за віком – це стаж роботи (трудовий стаж). Для призначення повної трудової пенсії за віком є необхідним стаж роботи 20 і 25 років, відповідно для жінок і чоловіків [255, ст. 28]. Трудовий стаж, як інститут права соціального забезпечення – це час трудової або іншої суспільно корисної діяльності працівника, який включає час роботи і час відпочинку та відповідно оплачується у визначеній формі, а юридичне значення якого полягає в існуванні прямої залежності між тривалістю трудового стажу та розміром соціальних виплат.

Із набуттям чинності Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” в систему норм пенсійного забезпечення введено термін “страховий стаж”. Статтею 24 цього Закону визначено, що страховий стаж – це період (строк), протягом якого особа підлягає загальнообов’язковому державному пенсійному страхуванню та за який щомісяця сплачені особою та її роботодавцем страхові внески у сумі не меншій, ніж мінімальний страховий внесок. Обчислення його проводиться у місяцях і враховується в одинарному розмірі. Тобто ніяких пільг щодо обчислення стажу за роботу після 1 січня 2004 р. немає. Але в окремих випадках призначення пенсій він використовується й сьогодні.

Разом з тим, п. 4 ст. 24 Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” визначено, що періоди трудової діяльності та інші періоди, які враховувалися до стажу роботи для призначення пенсії

до набрання чинності цим Законом, зараховуються до страхового стажу в порядку і на умовах, передбачених законодавством, яке діяло раніше.

При розрахунку розміру пенсії використовується такий показник (стандарт), як середня заробітна плата працівників, найнятих в галузях економіки України, який визначається щомісячно органами статистики. До 1991 р. він визначався на рік, а з 1992 р. – щомісячно.

Глобалізаційний розвиток суспільства спонукає до посилення всесвітньої уваги до проблем соціального захисту в цілому, і до пенсійного забезпечення як його складової, зростає необхідність спільного вирішення державами важливих проблем соціального захисту і визначення перспектив подальшого його здійснення. У зв'язку з цим зростає роль і значення міжнародних та регіональних організацій, які відстоюють права громадян щодо соціального захисту, зокрема: Організації Об'єднаних Націй, Міжнародної організації праці, Міжнародної асоціації соціальних стандартів (ISSA) [138, с. 29]. Найбільш повно міжнародні стандарти соціального забезпечення відстоює Європейська соціальна хартія, прийнята Радою Європи у 1961 р., Європейська соціальна хартія (1996 р., додатковий протокол 1998 р.) та Європейський кодекс соціального забезпечення прийнятий у 1964 р. [229, с. 25].

Щодо зарубіжного досвіду державної політики у соціальній сфері, то жодна з держав ЄС не має такої інтегрованої системи соціальних стандартів, яка досі зберігається в Україні. У більшості європейських країн аналогом українського прожиткового мінімуму є межа бідності, що визначається, виходячи з величини середньої заробітної плати. Саме такий показник використовують у Франції, Німеччині, Іспанії та Великій Британії. Водночас, наприклад, у Польщі крім межі бідності розраховують також показники прожиткового та соціального мінімуму, що визначають, відповідно, обсяг коштів, необхідний для біологічного існування людини та для її життя з урахуванням базових соціальних потреб [30, с. 8].

Утім, у країнах ЄС подібні показники зазвичай використовують лише для статистичних спостережень і не визначають обсяги соціальних трансфертів, як в Україні. Натомість останні розраховують окремо для кожної соціально вразливої групи або навіть домогосподарства чи громадянина з урахуванням його специфічних потреб. Винятком є Польща, де основою для розрахунку всіх соціальних платежів є межа бідності.

Головна відмінність українських соціальних стандартів від їхніх європейських аналогів полягає у тому, що в Україні ці величини часто збільшуються, виходячи суто з політичних міркувань, без урахування економічної динаміки та реальних можливостей економіки. Якщо спробувати побудувати графік інтенсивності прийняття рішень державної політики щодо підвищення соціальних стандартів в Україні, то періоди найбільшої активності на ньому відповідатимуть виборчим циклам. Політична доцільність таких рішень часто бере гору над їхньою економічною обґрунтованістю, що є вкрай негативно.

У країнах з розвинутою ринковою економікою, ідеологічно-світоглядною основою побудови системи соціальних стандартів є не концепція “загальнонародної” держави, а концепція соціальної держави. Сучасні моделі соціальної держави виникли шляхом взаємодії праці, капіталу, держави та громадянського суспільства [401, с. 123].

Співвідношення між окремими показниками соціальних стандартів має бути зафіксоване на законодавчому рівні. Адже мінімальна пенсія априорі не може бути нижча за прожитковий мінімум або вища, аніж мінімальна зарплата. Прожитковий мінімум більш доцільно розраховувати не на людину, а на сім'ю, домогосподарство. Це дасть змогу точніше визначити потреби та врахувати ефект економії на масштабах, що виникає за спільного провадження господарства.

Сьогодні перед вітчизняною наукою державного управління стоїть важливе, складне та відповідальне завдання – удосконалити старі та виробити принципово нові підходи до формування системи соціальних

стандартів, які б узгоджувались з механізмами ринкового господарювання. Існує думка, що за своєю суттю ринковий принцип суперництва економічних суб'єктів має чіткий асоціальний зміст, оскільки не передбачає підтримки тих, хто з певних причин виявився нездатним до змагання [140, с. 405]. Вважається, що ринкова система не визначає механізми справедливого розподілу доходів. Винятково індивідуалістичний характер капіталістичної економіки припускає високий ступінь нерівності доходів [150, с. 279]. Тому не підлягає сумніву те, що необхідною умовою стабільності господарської системи держави є відсутність соціального напруження і, зрештою, виявляється, що система соціальних гарантій та стандартів, економічно чужа ринковій економіці, насправді об'єктивно їй необхідна. Соціальна політика є складовою процесу відтворення робочої сили й істотно впливає на її вартість та якість. Ринкова економіка є природною умовою розвитку суспільства, тому держава повинна здійснювати регулювання усіх цих процесів та забезпечити їх оптимальну взаємодію.

У підсумку можна зазначити, що підвищення соціальних стандартів – необхідний і закономірний процес, проте його потрібно здійснювати відповідно до обґрунтованих економічних розрахунків з врахуванням можливостей економіки країни. Для того, щоб соціальні стандарти перестали бути лише “важками на терезах політичного торгу” та врешті-решт виконували визначені їм функції, вони мають бути наповнені новим змістом. Активізація зусиль щодо посилення соціальних гарантій, захисту прав громадян – запорука зміцнення економічного потенціалу України, підтримка відповідного рівня її економічної безпеки. У зв'язку з цим необхідно відмовитися від певної недооцінки необхідності підвищення рівня управління системою державних соціальних гарантій, а більш глибоко здійснювати вивчення суспільних потреб громадян.

На наш погляд, сьогодні основним завданням для України є проведення державної політики, спрямованої на підвищення якості життя усього населення і пенсіонерів, як однієї з найбільш вразливих категорії населення,

та які складають третину населення держави. При цьому, як зазначають Е.А.Афонін і В.О.Чмига, головним орієнтиром розвитку соціальних стандартів якості життя мають виступати європейські стандарти [8, с. 67], оскільки євроінтеграція є основним зовнішньополітичним вибором України, що у свою чергу забезпечить гідне життя громадян України.

Висновки до розділу 2

У результаті проведеного дослідження науково-практичних засад формування фінансових механізмів пенсійного забезпечення зроблено наступні висновки:

1. Фінансові механізми пенсійного забезпечення – це сукупність методів, які забезпечують формування і використання коштів пенсійної системи (солідарної, обов'язково накопичувальної і добровільно накопичувальної) відповідними уповноваженими установами з метою отримання максимального соціального ефекту та оптимального використання фінансових ресурсів.

В умовах цивілізованого розвитку суспільства фінансові механізми пенсійного забезпечення зазнають суттєвих змін, які спрямовані на делегування частини функцій держави з пенсійного забезпечення недержавним фінансовим інститутам, диверсифікацію і мінімізацію фінансових ризиків, а також на досягнення максимального соціального ефекту для різних категорій населення. Ефективність їх функціонування залежить від двох визначальних чинників: налагодженості фінансових відносин у державі в цілому та ефективності управління самою системою пенсійного забезпечення. Фінансові механізми діють ефективно, якщо функціонують усі їхні складові. Однак їх дієвість визначається і державною фінансовою політикою, що відображає сукупність дій і заходів, які здійснюються державою в межах визначених їй функцій та повноважень у сфері фінансової діяльності суб'єктів господарювання та фінансових

інституцій, громадян і безпосередньо держави з метою виконання певних завдань і досягнення поставлених цілей у сфері пенсійного забезпечення.

Для того, щоб сформувати дієві фінансові механізми пенсійного забезпечення, які відповідають сучасним вимогам соціального захисту населення, необхідно визначити відповідні методи, способи й інструменти формування і розподілу фінансових ресурсів державних та недержавних пенсійних фондів, що потребує поєднання принципів –загальносистемного і внутрішньосистемного порядку.

2. Аналіз теоретико-методологічних засад фінансових механізмів дозволив обґрунтувати їх функціональну структуру у соціальній системі пенсійного забезпечення. Ефективність функціонування фінансового механізму солідарної системи пенсійного забезпечення значною мірою залежить від економічної ситуації в країні, а також піддається впливу зовнішніх факторів. У зв'язку з цим однією з умов досягнення визначених цілей пенсійної реформи є використання системи оцінювання та аналізу циклічності в економіці і на їх основі розробка ефективних стратегій розвитку пенсійної системи.

Завданням фінансового механізму солідарної пенсійної системи є формування необхідних фінансових ресурсів для виплати пенсій, чого сьогодні не досягається без допомоги державного бюджету. У зв'язку з цим постає необхідність здійснення радикальної реформи пенсійного забезпечення, в іншому випадку існує загроза для України, коли видатки Пенсійного фонду перевищать державний бюджет, тобто працюючі будуть працювати тільки на утримання пенсіонерів.

3. У сучасному розумінні державні соціальні гарантії можна визначити як конституційно або законодавчо зафіксовану сукупність благ, які держава зобов'язується зробити доступними для своїх громадян. Проте останніми роками в основу соціальної політики в Україні покладено соціальні мінімуми, а не соціальні стандарти.

Встановлення державних соціальних стандартів має важливе значення для забезпечення механізму реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій громадян, закріплених Конституцією України. Вони є визначальними для державної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини у матеріальних благах і послугах, а також для формування фінансових ресурсів, які спрямовуються на виплату пенсій.

Основні положення цього розділу дисертації представлені у друкованих працях [344; 350; 352; 354; 357; 365; 369].

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

3.1. Вплив демографічних факторів на фінансові механізми державного управління пенсійним забезпеченням

Сформований поколіннями соціально-демографічний потенціал є базовим елементом національного багатства будь-якої країни та визначає пріоритетні напрями її розвитку. Внаслідок істотного перевищення показників смертності над показниками народжуваності, невисокої середньої тривалості життя, знижується сукупний життєвий потенціал населення країни та відбувається інтенсивне зміщення демографічної структури у напрямі постаріння. Депопуляція населення, яка охопила всю територію України ще у 1991р., відбувається надзвичайно високими темпами, що негативно позначається на структурі населення країни, у тому числі і на функціонуванні системи пенсійного забезпечення.

Старіння населення, як процес збільшення частки осіб старшого віку, спостерігається в багатьох країнах світу. Найінтенсивніше це відбуваються в країнах Західної Європи. В Італії, Німеччині, Японії частка населення віком від 60 років складає четверту частину. В Угорщині, Іспанії, Естонії, Україні (усього 9 країн) цей показник коливається від 21 до 23 відсотків; Великобританії, Білорусії, Данії, Україні (9 країн) в межах 18-20 відсотків; Ірландії, Словаччині, США, Польщі – 15-17 відсотків (рис. 3.1) [413]. Тенденцією останніх десятиріч у країнах Європи є зростання тривалості життя разом з низькою народжуваністю, темпи якої зменшуються. Демографічна ситуація в Україні аналогічна за показниками низької народжуваності і відмінна за показниками тривалості життя, яка (особливо для чоловіків) значно нижча того рівня, який спостерігаються у переважній більшості європейських країн [217, с. 34].

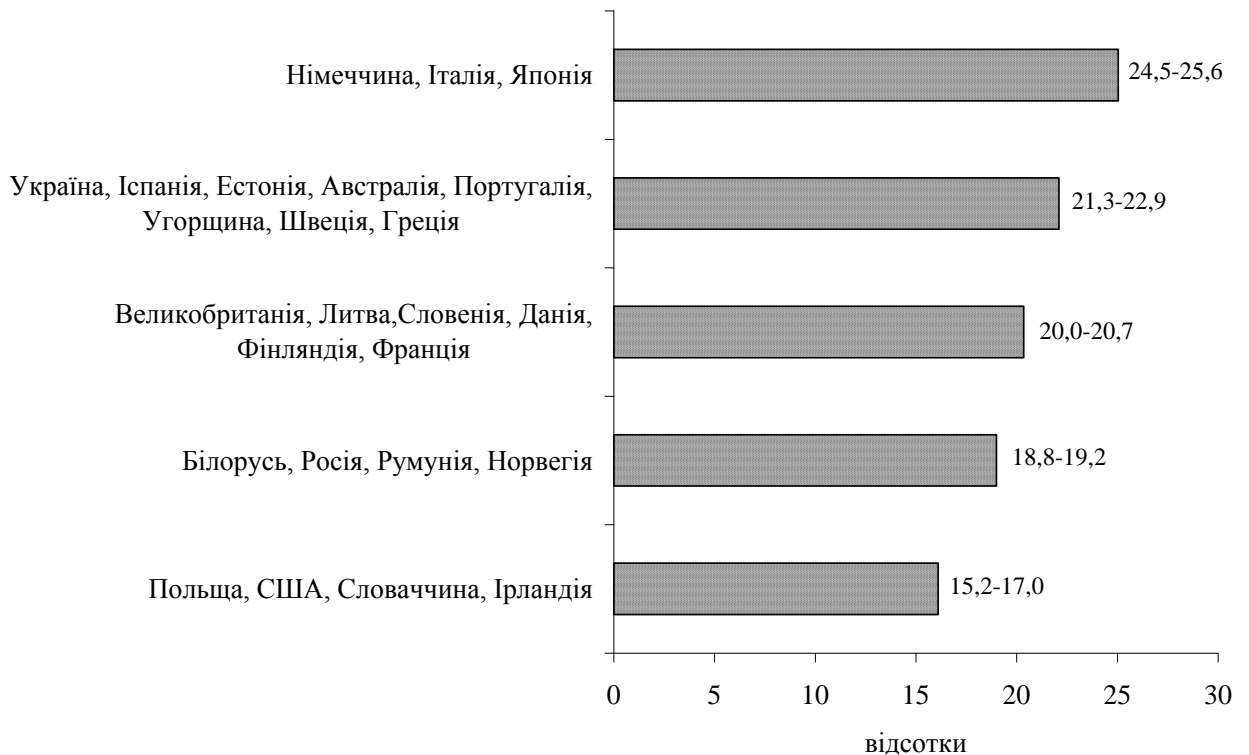

Рис. 3.1. Частка населення віком від 60 років в країнах світу

Згідно з даними демографічних прогнозів, старіння населення в розвинених країнах буде прогресувати впродовж наступних чотирьох десятиліть, наприкінці яких буде досягнуто пік прогресу (табл. 3.1). До 2050 р. кількість населення Європейського Союзу скоротиться до 450 млн. Зокрема, у найближчі 45 років населення Латвії зменшиться на п'яту частину, Естонії, Литви, Чехії, Угорщини, Словаччини та Польщі – на 12-17%. Кількість громадян Німеччини скоротиться на 8 млн. осіб, Італії на 5,2 млн. осіб, Польщі – 4,5 млн. осіб. Кількість людей працездатного віку (15-64 роки) у країнах Євросоюзу до 2050 р. скоротиться на 52 мільйони (або 17%) і становитиме 255 млн. При цьому кількість людей віком від 65 років збільшиться майже у 2 рази – до 134,5 млн. [98, с. 13].

За результатами досліджень Світового банку, Україна буде мати найбільше відносне зменшення населення серед усіх пострадянських країн (24%), найменше Словаччина, Казахстан, Словенія, Польща (2-6%). Зростання населення відбуватиметься у мусульманських країнах Киргизстан,

Туркменістан, Узбекистан, Таджикистан (27-42%) (рис. 3.2) [65, с. 6]. За прогнозами Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України населення України у працездатному віці зменшиться з 27,2 млн. у 2009 р. до 22,9 млн. у 2025-му і 17 млн. у 2050 р. До того ж кількість платників внесків є набагато меншою, ніж кількість працездатних, а кількість пенсіонерів навпаки – більшою, ніж кількість осіб у непрацездатному віці. У 2009 р. на 100 осіб, які сплачували пенсійні внески, припадало 88 осіб, які отримували пенсію. У 2025-му це співвідношення вже складе 1 до 1, а у 2050-му – 125 пенсіонерів на 100 осіб, які сплачують пенсійні внески [289]. Це означає, що у майбутньому працівник має заробити на оплату своєї праці, на свою пенсію та ще на третину пенсії іншого пенсіонера. Старіння населення є загальною проблемою більшості розвинених країн, що здійснює фінансове навантаження на працездатних громадян, економіку пенсійну систему і зумовлює підвищення пенсійного віку.

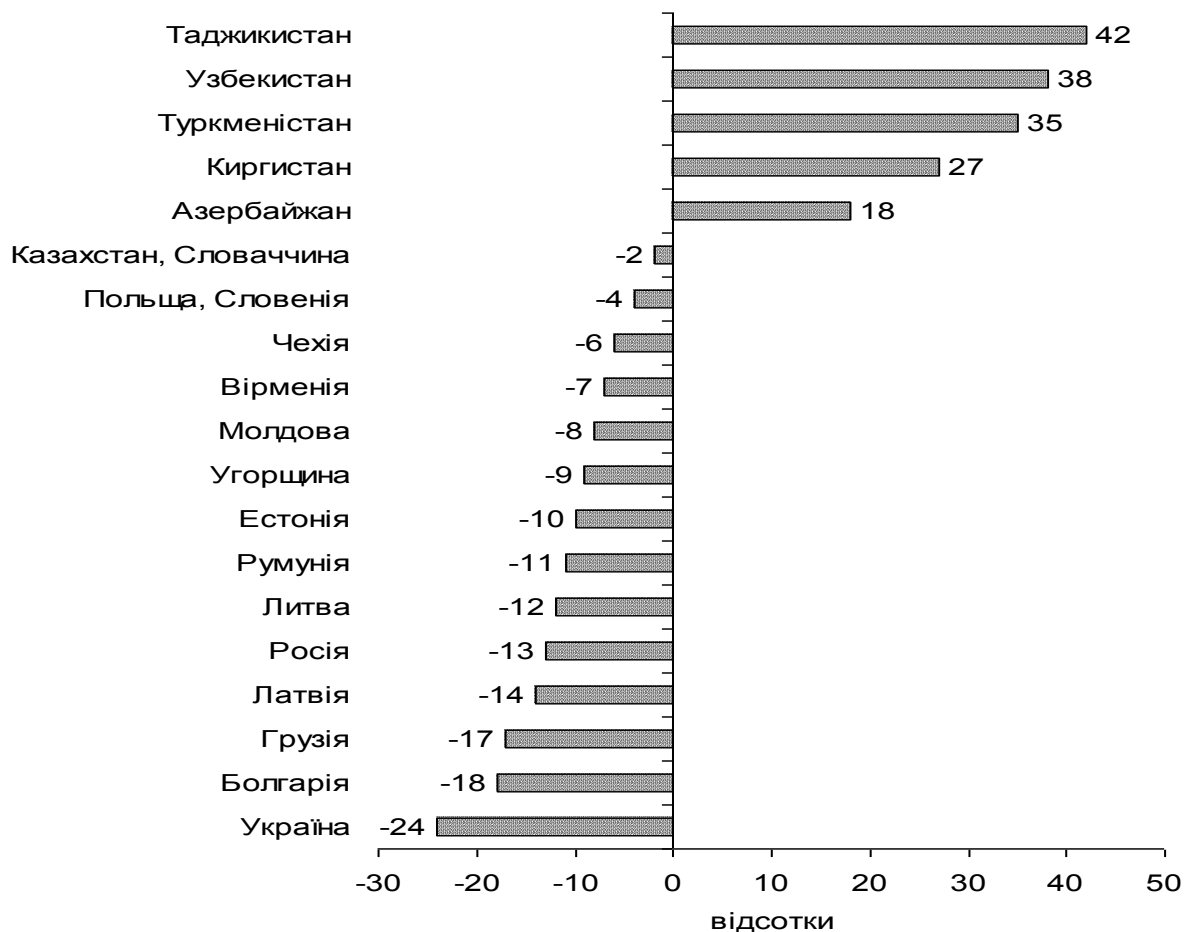

Рис. 3.2. Відносне скорочення населення у деяких країнах світу

Стрімке старіння населення буде здійснювати фінансове навантаження на працездатних громадян, економіку, систему пенсійного забезпечення та охорону здоров'я.

Таблиця 3.1

Демографічні тенденції та прогнози (населення в 1995 р. = 100%)

Країна (населення – 1; демограф. навантаж. – 2)	1995	2000	2010	2020	2030	2050
США	100,0 19,2	104,8 19,0	113,0 20,4	119,8 27,6	124,7 36,8	172,2 38,4
Японія	100,0 20,3	101,3 24,3	102,2 33,0	100,6 43,0	97,6 44,5	91,6 54,0
Німеччина	100,0 22,3	100,0 23,8	97,2 30,3	94,2 35,4	90,6 49,2	81,2 51,9
Франція	100,0 22,1	102,2 23,6	104,9 24,6	106,9 32,3	107,8 39,1	106,1 43,5
Італія	100,0 23,8	100,1 26,5	98,2 31,3	95,3 37,5	91,9 48,3	82,6 60,0
Великобританія	100,0 24,3	101,0 24,4	102,2 25,8	103,5 31,2	103,9 38,7	102,0 41,2
Канада	100,0 17,7	105,0 18,2	113,2 20,4	119,7 28,4	123,1 39,1	122,7 41,8
Швейцарія	100,0 17,4	101,8 26,9	103,8 29,1	105,7 35,6	107,0 39,4	107,0 38,6

Примітка: демографічне навантаження визначається як співвідношення чисельності населення віком від 65 років до чисельності населення у віці 15-64 років. [98, с.14]

“Покоління Другої світової війни мало надійні робочі місця, забезпечені пенсії та гарантоване медичне обслуговування у старості. Починаючи з бекі-бумерів, все змінилось”, – зазначають Р.Кійосакі та Ш.Лектер. Водночас вони передбачають, що повної сили цей “шторм” набере приблизно у 2025 р. “Хоча сьогодні ми відчуваємо зміну вітру та зміни настроїв, які викликані скандалом з “Enron”... У нас на руках залишаться мільйони бекі-бумерів старших сімдесяти, які не матимуть грошей, часу, потребуватимуть самого серйозного медичного догляду” [98, с. 13].

Для України, як і для інших країн Європи, скорочення населення є актуальною проблемою. Різке зменшення народжуваності, зростання смертності, зокрема смертності людей працездатного віку спричинило

випереджаюче скорочення працездатного населення, небезпечне зменшення трудового і демовідтворювального потенціалу, що загрожує сповзанням України в деградаційну спіраль, за якою робоча сила вибуває і не відтворюється [64, с. 73]. Причини такої ситуації формувались тривалий час. За оцінками експертів, Перша та Друга світові війни, форсована індустріалізація, примусова колективізація, масові репресії 30-50-тих рр., Чорнобильська катастрофа, затяжна системна криза 90-х рр. ХХ ст. негативно вплинули на нормальний процес демографічної трансформації, передчасної смерті багатьох людей та призвели до деформацій вікової структури населення. Це зумовило вичерпання демографічного потенціалу, наслідками чого стали високий рівень старіння і депопуляція.

Високий і постійно зростаючий рівень старіння робочої сили (у середньому по Україні кожна п'ята економічно активна особа – старша п'ятдесяти років, а кожна чотирнадцята – старша працездатного віку) створює певні перешкоди для нормалізації процесів відтворення робочої сили, запровадження новітніх технологій і відповідної перекваліфікації працівників.

Упродовж повоєнних років загальна чисельність населення України постійно змінювалася у сторону збільшення. Перепис 1959 р. зафіксував 41,9 млн. жителів, 1970 р. – 47,1, 1979 р. – 49,8 і 1989 р. – 51,7 млн. Максимальну чисельність населення було зафіксовано в Україні на початку 1993 р. – 52,2 млн. осіб. За даними Всеукраїнського перепису населення, на 5 грудня 2001 р. в Україні проживало 48,5 млн. осіб [28, с. 24]. За інформацією Державної служби статистики, на 1 січня 2011 р. чисельність постійного населення в Україні зменшилась до 45,8 млн. осіб (рис. 3.3). Щороку населення України зменшувалося на 300 тис. осіб упродовж 2003-2006 рр. та на 200 тис. осіб щороку упродовж 2007-2010 рр. Прогноз характеру відтворення населення, здійснений Інститутом демографії і соціальних досліджень НАН України разом з Державною службою статистики України,

показує, що чисельність населення України найближчими роками і надалі скорочуватиметься і може досягнути показника 35 млн. осіб у 2050 р. [399].

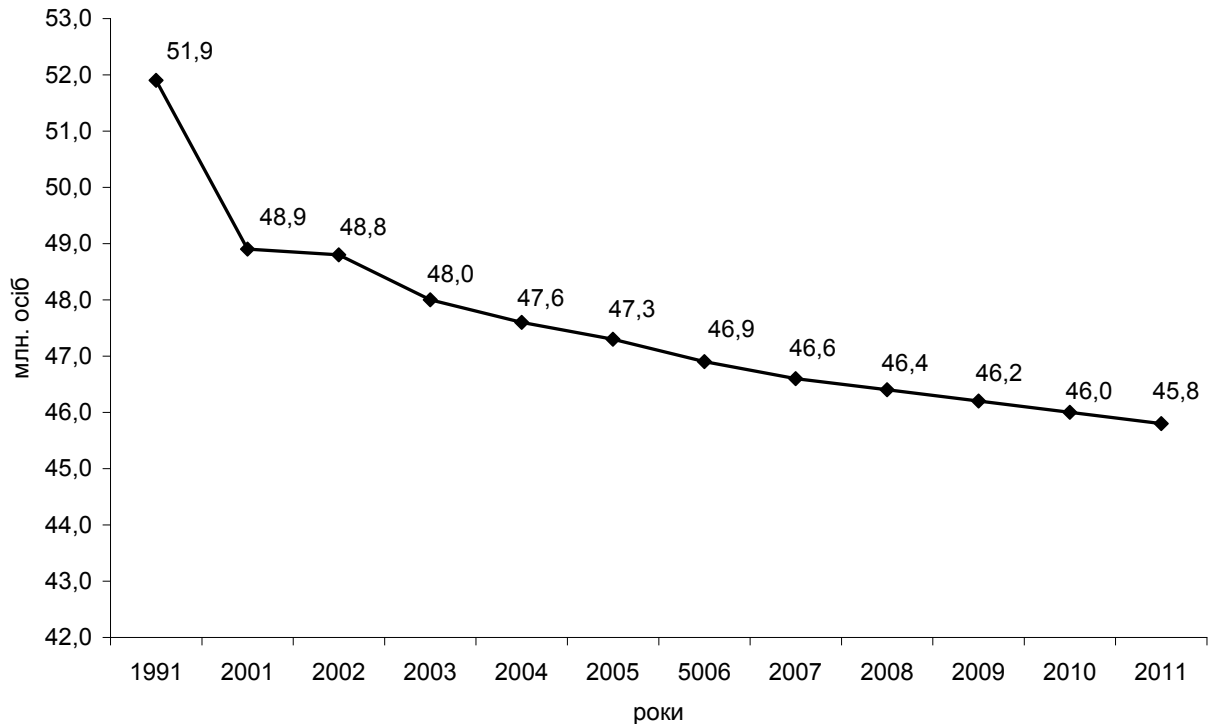

Рис. 3.3. Динаміка чисельності населення України

Серйозною є проблема збільшення частки населення, старшого від працездатного віку. У 2009 р. частка населення, старшого межі пенсійного віку (60 років для чоловіків та 55 років для жінок), становила 26%, до 2021 р. вона збільшиться до 38% населення. При цьому частка населення віком від 65 років зросте з 16% у 2010 р. до 25% у 2050 р. Співвідношення групи населення віком від 65 років та населення у віці 15-64 років зросте до 23% у 2020 році та до 38% у 2050 р. [65, с. 6].

У загальному, як зазначає І.В.Розпутенко [248, с. 18], сьогодні демографічна ситуація в Україні перебуває у кризовому стані, ознаками чого є низький рівень народжуваності, невисока тривалість життя (68,2 роки), підвищена смертність чоловіків у працездатному віці (близько 38%), висока, порівняно з розвиненими країнами, смертність немовлят і дітей до 5 років, а також постійний масштабний міграційний вплив молоді, що негативно позначається на чисельності та статевовіковому складі населення і посилює

зростання фінансового навантаження у солідарній системі пенсійного забезпечення. Сьогодні в Україні практично кожна третя особа – пенсіонер, основним показником якості та рівня життя якого є розмір пенсії. Збільшення частки пенсіонерів у загальній чисельності населення неодмінно призводить до зростання економічної вартості надання підтримки пенсіонерам. Зауважимо, що чисельність платників страхових внесків в Україні складає 17,4 млн. За світовими стандартами, існуюче навантаження пенсіонерів на працююче населення 0,78 (тобто на 10 працюючих 8 пенсіонерів) є кризовим показником (у Франції на 10 працюючих припадає 4 пенсіонери і подібна ситуація викликає занепокоєння).

Для вимірювання демографічної старості сьогодні існує кілька підходів. За шкалою, розробленою польським демографом Е.Россетом, якщо частка осіб від 60 років і старших в населенні країни становить до 8%, населення вважається молодим, у межах 8-10% – стоїть на порозі старості, 10-12% – власне старіння, 12% і більше – демографічна старість [28, с. 25]. Відповідно до цієї шкали населення України знаходиться на порозі старості.

Досліджуючи проблеми реформування пенсійної системи в Україні, спеціалісти Аналітично-дорадчого центру Блакитної стрічки відмічають, що в Україні на сучасному етапі і в довгостроковій перспективі є три демографічні тенденції: низька народжуваність, збільшення тривалості періоду навчання, зростання очікуваної тривалості життя. Дві перші тенденції зумовлюють зменшення контингенту працюючих, остання – збільшенням контингенту пенсіонерів, і в сукупності вони є об'єктивним фактором посилення навантаження на пенсійну систему [65, с. 10].

Фундаментальним чинником загострення демографічної кризи в Україні є зниження народжуваності до критичного рівня. Зазначене віддзеркалює світові тенденції, зумовлені складним впливом політичних, економічних соціально-психологічних, біологічних та інших факторів [54, с. 99], що зумовлює звужене відтворення поколінь, тобто кожне наступне покоління дітей за чисельністю менше покоління своїх батьків. Зростання

очікуваної тривалості життя передбачає збільшення частки осіб старшого віку в структурі населення, що призводить до збільшення навантаження на солідарну пенсійну систему в частині виплат.

Показником, що характеризує демографічну ситуацію в країні є народжуваність населення. Загальна річна чисельність народжених в Україні зменшилась із 691,0 тис у 1989 р. до 427,3 тис. у 2004 р., тобто у 1,6 раза. У 2008 р. кількість народжених складала 510,6 тис. осіб, що на 180,4 тис осіб менше у порівнянні з 1989 р., але на 134,1 тис більше у порівнянні з 2001 р., коли цей показник був найнижчим (376,5 тис.). В останні роки народжуваність має тенденцію до збільшення (рис. 3.4). Сумарний коефіцієнт народжуваності зменшився з 1,9 у 1989 р. до 1,085 у 2001 р. – і був найнижчий за останні 20 років. Починаючи з 2006 р., сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні починає зростати і у 2009 р. склав 1,46. Проте для забезпечення хоча б простого відтворення поколінь, він повинен становити 2,15. Отже, в українському суспільстві в останні роки не забезпечується навіть просте відтворення населення.

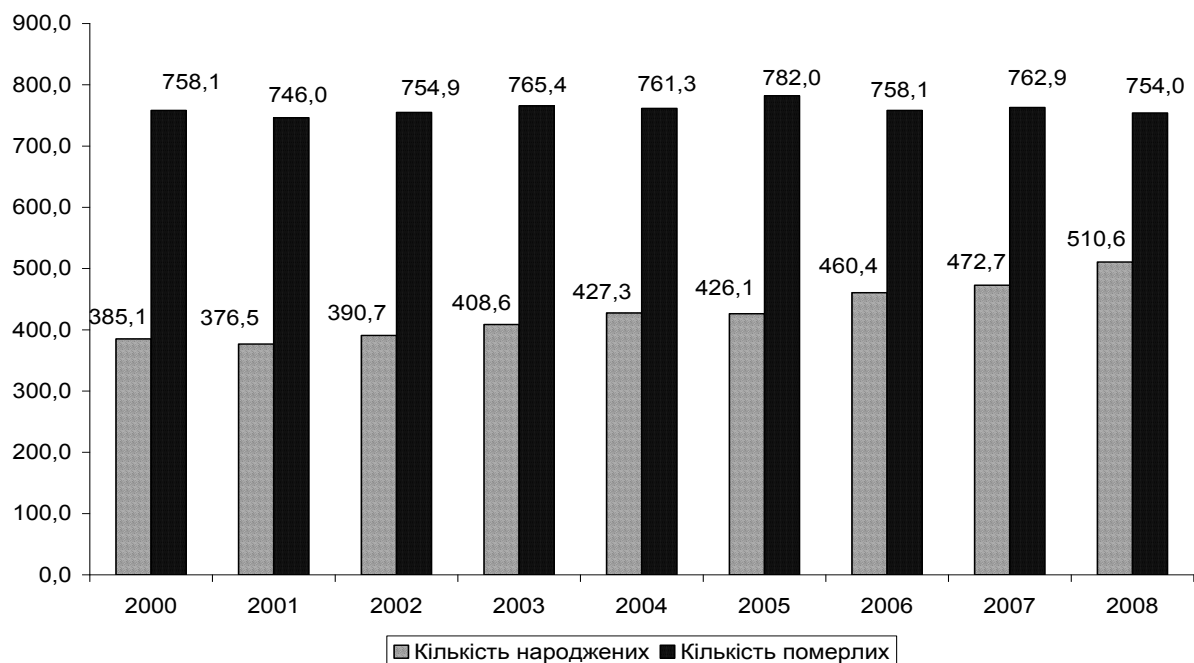

Рис. 3.4. Динаміка народжуваності та смертності в Україні

Протилежним показником народжуваності, що характеризує демографічну ситуацію в країні, є смертність населення. Темпи зростання

смертності в Україні 1985-2002 рр. були нижчими за темпи падіння народжуваності – 1,3 проти 1,9 раза, тобто, смертність зростала повільніше, ніж знижувалась народжуваність [67, с. 249]. Проте смертність майже удвічі перевищувала народжуваність у 2000-2003 рр. (рис. 3.3). Отже, в Україні відбувається старіння населення як “зверху”, за рахунок зростання чисельності людей похилого віку, так і “знизу” – через невисокі темпи народжуваності.

Попри усе інше, проблемою сучасної України є істотне відставання від розвинутих європейських країн за середньою тривалістю життя. У 2005 р. цей показник для усього населення становив 68,0 років (для чоловіків – 62,2 року і для жінок – 74,0 роки), що на 10 років менше, ніж у країнах Західної Європи, і на 13 – порівняно з країною з найвищою середньою тривалістю життя – Японією. Середня тривалість життя жінок в Україні в останнє десятиріччя коливалася в межах 74-75 років, чоловіків 62-64 роки [294]. Різниця у тривалості життя чоловіків і жінок становить 11,8 року, тим часом в економічно розвинутих країнах цей показник – 5-6 років [31, с. 26]

Процеси відтворення населення формують контингент учасників пенсійної системи (як платників внесків, так і одержувачів виплат) та їх співвідношення. Статевовіковий склад населення, що є кумулятивним результатом природного та механічного руху, визначає максимально можливі обсяги трудового потенціалу країни, великою мірою – також його якісні характеристики, що мають важливе значення для фінансового забезпечення пенсійної системи. Населення, яке старше працездатного віку, становить основну частину одержувачів виплат – пенсій за віком, а отже, статевовіковий склад суттєво впливає і на видаткову частину пенсійної системи. Безпосередньо пов’язані з витратами пенсійної системи й інші демографічні події (захворювання, інвалідність, смерть), які теж потребують виплат – пенсій по інвалідності або у зв’язку з втратою годувальника. Тобто населення, як субстрат демографічного розвитку, є і об’єктом, і суб’єктом пенсійного забезпечення [338, с. 267].

Зв'язок між демографічним розвитком і пенсійним забезпеченням є двостороннім, оскільки явище демографічного переходу до сучасного типу відтворення населення значною мірою зумовлене змінами у соціальній парадигмі. Пенсійну систему слід розглядати як вид демографічних інвестицій ще й тому, що вона визначає якість життя непрацездатного населення. Низький розмір пенсій не спроможний забезпечити потреби пенсіонерів вести активний спосіб життя, підтримувати нормальний стан здоров'я, перетворює їх на аутсайдерів, “відставників життя”, що зрештою призводить до накопичення соціальної напруги.

Низький рівень пенсійного забезпечення також має вплив на рівень народжуваності, що викликано необхідністю для середнього покоління утримувати не тільки дітей, а й батьків. У країнах з досить сильними внутрішньосімейними зв'язками і збереженням традицій багатопокілінної родини, до яких належить Україна, це відіграє помітну роль, посилюючи тим самим процес старіння.

Надзвичайно важливе значення для суспільного й демографічного розвитку має ще одна властивість пенсійного забезпечення – солідаризація поколінь. Причому солідарність між поколіннями працюючих і пенсіонерів (точніше сказати, між платниками та одержувачами) притаманна не лише перерозподільним системам, а й накопичувальним – інвестиційний дохід, що становить переважну частину їх коштів, створюється працею не одного покоління зайнятого населення (період накопичення доволі тривалий, як правило 30-40 років), а у випадку низької прибутковості належний розмір пенсійної виплати забезпечується за рахунок перерозподілу інвестиційного доходу наступних поколінь (особливо це стосується накопичувальних пенсійних схем з визначеними виплатами). Також існує практика часткового перерозподілу інвестиційних прибутків на користь осіб з низьким рівнем заробітків, а отже, і пенсійних внесків.

Пенсійне забезпечення слід розглядати не просто як напрям соціального захисту, а як важливу складову фінансової системи, що

забезпечує відтворення і розвиток населення та економічне зростання й конкурентоспроможність країни. При цьому надзвичайно важливо організувати пенсійну систему таким чином, щоб у суспільстві – як серед самих пенсіонерів, так і серед інших груп населення – не виникало думки про те, що пенсіонери є утриманцями, тягарем або навантаженням для працюючих чи держави. Саме підхід до пенсійного забезпечення як до форми соціальних і, зокрема, демографічних інвестицій, здатний вирішити цю проблему, адже довге й здорове життя є основоположним правом і вищим благом для кожної людини.

Демографічні процеси не можуть залишатися без уваги держави, оскільки вони торкаються найважливіших сфер життя людей і розвитку суспільства. З метою впливу на процеси відтворення населення, держава повинна проводити демографічну політику, яка є частиною соціально-економічної політики та впливати на процеси відтворення населення через стимулювання певної демографічної поведінки людей, що пов'язано з плануванням сім'ї, народження першої дитини, вибором бажаного числа дітей, інтервалом їх народження тощо.

Подолання кризи і досягнення сталого демографічного розвитку, нормалізація відтворення населення є тривалим і складним процесом. При цьому вихід із ситуації, що склалася, полягає не стільки у подоланні депопуляції, скільки у підвищенні якості життя населення, збереженні та відтворенні його життєвого і трудового потенціалу, відзначає І.В.Розпутенко [179, с. 23]. Слід також врахувати, що заходи щодо управління процесами відтворення населення не дають миттєвих результатів. Демографічна поведінка людей вельми консервативна, швидко змінити її досить важко. Як правило, результати демографічної політики проявляться через багато років. Тому стимулювання тих або інших процесів відтворення повинно відповідати довгостроковим завданням розвитку економіки і держави в цілому [341, с. 455].

Природне скорочення, яке розпочалося з 1991 р. впливає на демографічну ситуацію населення в часовому лазі співпало з розгортанням в Україні зтяжної соціально-економічної кризи. У демографічній ситуації з'явилися ознаки загальної депопуляції населення, негативний вплив якої значно посилюється у результаті зростання міграційних потоків, виїзд багатьох громадян України на постійне місце проживання до інших країн, а також пошук мільйонами людей роботи за кордоном упродовж 1994-2004 рр. [386, с. 185]. На сьогодні цей процес дещо уповільнився.

Для українців історично характерна трудова міграція населення за кордон. За всю історію чітко простежується декілька хвиль міграції. З проголошенням незалежності України процеси міжнародної трудової міграції українців істотно активізувались. Оскільки ЄС сьогодні є одним із найбільш привабливих для іммігрантів регіонів світу, а Україна має досить високий імміграційний потенціал у порівнянні з європейськими країнами, сформований внаслідок низьких доходів населення, недосконалістю ринкових та демократичних реформ. Таке сусідство закономірно позначається на напрямках, характеру, складі міграційних переміщень громадян країни [164, с. 83].

Міграційні процеси зумовлюються політичними, культурними, релігійними та іншими причинами, але можна стверджувати, що визначальну роль у цьому на сьогоднішньому етапі розвитку суспільства відіграють соціально-економічні і, в першу чергу, заробіток [376, с. 5].

Із перших років незалежності України ведуться гострі дискусії щодо проблем трудової еміграції її громадян. За різними оцінками міжнародних організацій, які постійно проводять моніторинг ситуації та використовують вихідні дані різних джерел, масштаби міграції українців коливаються від 7 млн. до 15 млн. [45, с. 273-274]. Розрахунки зроблені А.П.Гайдуцьким по 22 країнах світу, в яких працює найбільша кількість українців, доводять, що вони щорічно надсилають на Батьківщину в середньому 25,6 млрд. дол. США в рік. У середньому на рік мігрант надсилає 3,6 тис. дол. США. Такі обсяги

міграційного капіталу для України є вражаючими. Це майже п'ята частина ВВП країни і значно більше за обсяги річних надходжень іноземних інвестицій [45, с. 310].

Незаперечним є той факт, що в Україні існують міцні родинні традиції та прив'язаність до основного місця проживання. Так, слід припустити, що особи у віці 50-60 років повернуться в Україну для подальшого проживання. Зазначеній категорії осіб важко адаптуватися у чужій країні, сподіватися на достатнє соціальне забезпечення, маючи певні права на отримання пенсії у солідарній системі в Україні. Саме вони є найбільш зацікавленими у майбутньому пенсійному забезпеченні і мають фінансову можливість направити частину коштів на пенсійне страхування. Дослідження міграційних процесів доводять, що питома вага українських мігрантів у віці 50-60 років складає до 30 відсотків, тобто приблизно 5 млн. осіб, які в рік надсилають в Україну 1,8 млн. дол. США. При умові, що ця категорія емігрантів готова витратити на пенсійне страхування 10% перерахованих коштів на Батьківщину, Пенсійний фонд може отримати 180 млн. дол. США в рік (1,4 млрд. грн.). Отже, в країні є наявний фінансовий ресурс, який може бути задіяний у кредитуванні Пенсійного фонду, а також забезпечить додаткові пенсійні виплати громадянам. Проте в Україні відсутні альтернативні фінансові механізми, які б зацікавили українських мігрантів вкладати зароблені кошти за кордоном у вітчизняну пенсійну систему, отримуючи натомість гарантовані пенсійні виплати.

Виїзд громадян за кордон зменшує кількість працездатного населення в Україні, а тому збільшується навантаження на працездатних громадян в утриманні сьогodнішніх пенсіонерів, тобто зростає співвідношення між зайнятим населенням та пенсіонерами. В Україні впродовж 2005-2008 рр. цей показник має тенденцію до збільшення (табл. 3.2).

Кількість зайнятого населення та пенсіонерів в Україні

№ п/п	Роки	Зайняте населення віком від 15 до 70 років (млн. осіб)	Кількість пенсіонерів на початок року (млн. осіб)	Співвідношення зайнятих до пенсіонерів
1.	1998	23,0	14,5	1,586
2.	1999	19,9	14,5	1,372
3.	2000	20,2	14,5	1,393
4.	2001	20,0	14,4	1,389
5.	2002	20,0	14,4	1,389
6.	2003	20,2	14,4	1,403
7.	2004	20,3	14,3	1,419
8.	2005	20,7	14,1	1,468
9.	2006	20,7	14,0	1,478
10.	2007	20,9	13,9	1,503
11.	2008	21,3	13,8	1,543

Примітка. Розраховано автором за матеріалами Державної служби статистики України [68].

Показник кількості працюючих на одного пенсіонера – достатньо стабільна характеристика у межах 1,6–1,4, що суттєво відрізняється від рівня світових показників. Для прикладу у США таке співвідношення становить 3,4:1, у Росії – 1,7:1. Повертаючись до даних таблиці 5.3, можна зробити висновок, що відношення кількості працюючого населення до кількості пенсіонерів має порівняно з іншими країнами надзвичайно мале значення (на проміжку досліджуваного періоду 1,39 до 1,47) і відчутно не змінюється.

Дослідження Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України доводять, що серед трудових мігрантів переважають чоловіки, які становлять майже 2/3 усіх мігрантів. До того ж простежуються істотні відмінності в напрямках зовнішніх трудових міграцій чоловіків та жінок. Так, серед основних країн-реципієнтів вітчизняної робочої сили помітна перевага жінок спостерігається серед мігруючих до Італії. Серед тих, хто працює у Польщі, Іспанії та Португалії переважають чоловіки, однак частка жінок є вищою, ніж в усіх міграційних потоках. Угорщина, Чехія і, особливо, Росія є країнами переважно чоловічої міграції з України. Абсолютна більшість трудових мігрантів мають вік 20-49 років. Причому, якщо чоловіки по досягненні 50-річного віку різко знижують міграційну активність, то серед

жінок і в передпенсійному віці простежується досить високий рівень участі у трудових міграціях [317, с. 218].

Серйозність проблем, спричинених означеними тенденціями, не викликає сумніву, оскільки солідарна пенсійна система сама по собі надзвичайно уразлива до демографічних змін, що спричинені старінням населення, і в результаті чого зменшується співвідношення числа працюючих і кількості пенсіонерів. Більше того, прогноз загальної чисельності платників внесків до системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування і пенсіонерів, які отримують пенсії з Пенсійного фонду України, свідчить про ускладнення ситуації. Відповідно до цього, для запобігання негативного впливу зменшення демографічного показника принцип солідарності повинен бути доповнений ідеєю самозабезпечення громадянами майбутньої пенсії, що реалізується за правилами страхування [193].

Крім того, слід зазначити, що частка дітей та підлітків у структурі демографічного навантаження постійно знижується: на початку 1990 р. вона сягала 411 осіб, а на початок 2000 р. зменшилася до 340 на 1000 осіб працездатного віку. Водночас частка осіб пенсійного віку збільшилась з 380 до 409, але динаміка цього показника була змінною: з 1990 р. він зростав, а з 1999 р. дещо зменшився. Переважно така трансформація відбувалась за рахунок сільських територій. Якщо у містах показники демографічного навантаження особами пенсійного віку постійно зростали, на селі з 1999 р. спостерігалось їх зменшення. Це пояснюється тим, що відносні розміри смертності в сільській місцевості упродовж 1985-1999 рр. були незмінно вищими, аніж у місті [249, с. 66].

Демографічні зміни, зумовлені значним скороченням народжуваності, зростанням смертності серед працездатних та міграцією за межі держави, є трьома головними причинами збільшення частки літніх людей в загальній чисельності населення України. Зауважимо, що перша із причин поширена також у багатьох інших країнах, для яких властиві значна трудова активність жінок та високий освітній рівень громадян в цілому. В Україні ця тенденція

ще поглибилась у зв'язку з подальшим зменшенням життєвого рівня пересічних громадян, майновим розшаруванням суспільства, зростанням життєвих стандартів певної частини молодих людей (зокрема щодо критеріїв планування сім'ї), що призвело до такого зниження рівня народжуваності, який, можливо, є навіть нижчим за той, що задовольняє емоційні потреби материнства та батьківства. Чинники зростання смертності працездатних безпосередньо пов'язані із економічним спадом, а також є похідними від нього: погіршення умов праці, зростання рівня виробничого травматизму та професійних захворювань, забруднення довкілля тощо [405, с. 15].

Отже, на функціонування пенсійної системи визначальний вплив мають міграційні процеси, що відбуваються в країні, і їх вирішення є особливо необхідним сьогодні для України. Зважаючи на вірогідність продовження трудової міграції з України до країн Європи (принаймні у середньостроковій перспективі), а також виробленні на рівні ЄС підходи до управління міграційними процесами, що передбачають активну співпрацю між країнами призначення та походження мігрантів, у переговорах з Євросоюзом необхідно спільно розв'язувати міграційні проблеми України, у тому числі пенсійне забезпечення українських мігрантів.

У загальному, демографічна ситуація, яка склалася в Україні впродовж останніх років, потребує організованого, спланованого та систематичного державного регулювання як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Визначальним чинником, який на сьогодні впливатиме на вибір тактики і засобів державного впливу на демографічну та міграційну ситуацію, буде необхідність концентрації зусиль на ліквідацію наслідків економічної кризи, зниження рівня безробіття, забезпечення соціальних гарантій.

Складність сучасної ситуації щодо реалізації Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 р., відповідних Указів Президента України, рішень РНБО, Уряду полягає у тому, що в країні не створена модель ефективного державного та регіонального управління, відсутня система контролю за

ефективністю виконання прийнятих рішень та відповідальності службовців за результати діяльності.

Завданням уряду на етапі подолання наслідків економічної кризи є збереження та підтримання сформованих протягом попереднього часу позитивних тенденцій щодо збільшення рівня народжуваності та забезпечення збереження існуючих стандартів якості життя населення.

У той же час важливим напрямом діяльності для визначення шляхів ефективного відтворення демографічного потенціалу має стати стратегічне планування та прогнозування соціально-економічного розвитку країни та її окремих регіонів на основі оцінки їх відповідності сучасним вимогам забезпечення більш високих стандартів якості життя населення.

Існуюча система державного управління демографічними процесами потребує оптимізації шляхом принципової реорганізації та реалізації реформ у сфері соціального, медичного забезпечення, оплати праці та зайнятості у структурі державного та регіонального управління

Здійснюючи пенсійну реформу в Україні, необхідно враховувати заходи демографічної політики, яка має бути гнучкою і прагматичною, не може визначатися один раз і назавжди. Водночас слід враховувати те, що міграційна політика дуже залежить від політичної кон'юнктури, яка на загал ігнорує середньотермінові інтереси держави, виклики і загрози її соціальної стабільності. Важливим кроком щодо розвитку системи пенсійного забезпечення в Україні може бути залучення міграційного капіталу в економіку країни через досконалу систему страхування громадян, які працюють за кордоном, та їх сімей в Україні.

3.2. Зайнятість населення як фактор формування фінансових ресурсів пенсійного забезпечення

У ринкових умовах господарювання основним індикатором збалансованості ринку праці є зайнятість громадян. Як загальновідомо,

робоча сила – це специфічний товар, при реалізації якого громадяни отримують певну винагороду – заробітну плату, або дохід від підприємницької діяльності, що дає їм можливість забезпечувати нормальний життєвий рівень собі та сім'ї, а також здійснювати певні заощадження (страхування) на випадок втрати працездатності, хвороби, втрати годувальника, старості тощо.

У свою чергу, зайнятість і безробіття – це чинники, які суттєво впливають на стан системи пенсійного забезпечення в країні. Чим вищий у державі рівень зайнятості працездатного населення та заробітної плати, тим, відповідно, більшою є сумарна кількість страхових внесків на пенсійне забезпечення. Тому підвищення рівня зайнятості працездатного населення в Україні залишатиметься надзвичайно важливою складовою соціально-економічної політики держави, особливо з огляду на значне демографічне навантаження на солідарну пенсійну систему.

Зайнятість і безробіття – це категорії, які взаємодоповнюють одна одну, оскільки обидві характеризують ступінь участі (неучасті) активної частини населення в процесі праці. У сукупності поняття “зайнятість” і “безробіття” охоплюють усе економічно активне населення, тобто практично всіх учасників соціально-трудова відносин. Зайнятість населення, зазвичай, розуміють як діяльність громадян, пов'язану із задоволенням їхніх особистих і суспільних потреб, що приносить їм заробіток чи трудовий дохід і не суперечить чинному законодавству. Вона перебуває у тісному взаємозв'язку з макроекономічною динамікою, є її відображенням і джерелом. Останнє пояснюється тим, що кількість зайнятих та ефективність їх праці визначають макроекономічні параметри, їх динаміку, структуру та інші показники [102, с. 45]. Таким чином, макроекономічна динаміка та динаміка зайнятості взаємообумовлені, хоча і можуть мати різний вектор. Із переходом до ринкової економіки істотно зростає зацікавленість до проблем зайнятості, зумовленої тим, що ефективність функціонування сфери зайнятості впливає

на весь хід господарського відтворення та спрямованість усіх соціально-економічних процесів у суспільстві.

Зайнятість населення у будь-якій країні, а тим більше з ринковою економікою, є центральною ланкою соціально-економічного розвитку суспільства. За рівнем зайнятості населення можна зробити оцінку загального рівня розвитку даної країни. А оскільки працююче населення разом із роботодавцями є основним суб'єктом формування фінансових ресурсів для системи пенсійного забезпечення, то доцільно розглянути більш ширше питання зайнятості та безробіття населення, ринок праці та їх вплив на пенсійну систему [208, с. 110].

На перший погляд, зайнятість населення – поняття просте. Працює людина – вона зайнята, і це добре. Не працює людина – вона є безробітною, і це погано. Але такий побутовий підхід зовсім не характеризує зайнятість як соціально-економічну категорію тому, що це поняття є комплексне. Сьогодні у широкому розумінні поняття зайнятості є певною сукупністю соціально-трудових відносин між людьми щодо забезпечення їх робочими місцями; формування, розподілу і перерозподілу трудових ресурсів; забезпечення розширеного відтворення робочої сили [37, с. 12]. Таке визначення охоплює великий комплекс проблем, за якими стоять структурна, інвестиційна, цінова, грошово-кредитна, кадрова, освітянська, міграційна, демографічна, соціальна політика держави. Ця сукупність соціально-трудових відносин знаходить свій прояв у певних економічних категоріях, таких, наприклад, як індивідуальна або колективна трудова діяльність, процес самої праці, продуктивність праці, її умови, нормування, мобільність та професійна підготовка кадрів, доходи і заробітна плата тощо. Звідси випливає, що зведення проблеми зайнятості населення лише до відсутності безробітних – це невиправдане, помилкове і шкідливе припущення з точки зору державної політики. Саме такий підхід у подальшому породжує недооцінку активних заходів на ринку праці, негативні наслідки розвитку нерегламентованої та нелегальної зайнятості, безробіття, у тому числі і приховане, до відсутності

якого були зведені проблеми зайнятості, і що у кінцевому результаті відбивається на матеріальному забезпеченні людей у старості.

Подібне ставлення до зайнятості іноді існує не тільки на побутовому рівні. У часи соціалізму Україна мала повну зайнятість (при низькій продуктивності праці), і це вплинуло на психологію багатьох людей, ознаки якої проявляються у спрощеному сприйнятті поняття зайнятості і сьогодні. На той час панувала утопічна думка, що скоро настане комунізм і працювати взагалі буде бажанням, а не потребою. Сучасна соціальна парадигма передбачає, що зайнятість є важливою складовою суспільного життя людини, її розвитку та самореалізації [337, с. 80]. Європейська стратегія зайнятості визначає одним з пріоритетних напрямів подовження періоду трудового життя, зокрема, активне старіння, наголошуючи на необхідності використання унікальних навичок та досвіду працівників старшого віку. Лісабонська стратегія встановила цільовим орієнтиром досягнення рівня зайнятості населення країн ЄС віком 55-64 років до 2010 р. 50% [96]. Не випадково в Україні та більшості постсоціалістичних країн фактично така кількість пенсіонерів працює. Лише сучасний державницький підхід до політики зайнятості дасть правильний напрям вирішення всіх складних питань зайнятості населення і визначить її провідне місце як на макро-, так і на мікрорівні, що у свою чергу буде мати позитивний вплив на систему пенсійного забезпечення.

Відповідно до Закону України “Про зайнятість населення”, зайнятість – це діяльність громадян, пов’язана із задоволенням особистих і суспільних потреб працездатного населення щодо створення сукупного продукту або національного доходу [256, ст. 1]. Як економічна категорія, зайнятість - це сукупність економічних, правових, соціальних, національних відносин, пов’язаних із забезпеченням працездатного населення країни робочими місцями та його участь у суспільно корисній діяльності, що приносить дохід. Співвідношення між кількістю працездатного населення і кількістю зайнятих

характеризує рівень використання трудових ресурсів суспільства та ситуацію на ринку робочої сили [57].

Стан зайнятості є одним з основних індикаторів національної економіки. В ньому відображається те, як в суспільстві використовуються ресурси праці, а відповідно і можливості економічного росту. Основними параметрами, що характеризують стан зайнятості та ринок праці, є:

- економічно активне населення (робоча сила);
- економічно неактивне населення (не входить в склад робочої сили).

Кількість економічно активного населення за оцінками МОП у віці 15-70 років в Україні за останні десять років була найбільшою у 2000 р. – 22,8 млн. осіб. З 2001 р. по 2004 р спостерігається тенденція до зниження, і на кінець року склала – 22,2 млн. осіб. Упродовж 2005-2009 рр. цей показник залишався практично однаковий на рівні 22,2 млн. осіб. Іншу тенденцію мала зайнятість економічно активного населення, яка у 2001-2008 рр. збільшилась з 20,0 млн. до 21,0 млн. осіб. У результаті негативних проявів світової фінансової кризи, зайнятість економічно активного населення України у 2009 р. зменшилась на 0,8 млн. осіб, а у 2010 р. змогла відновитися всього на 0,1 тис. осіб (рис. 3.5).

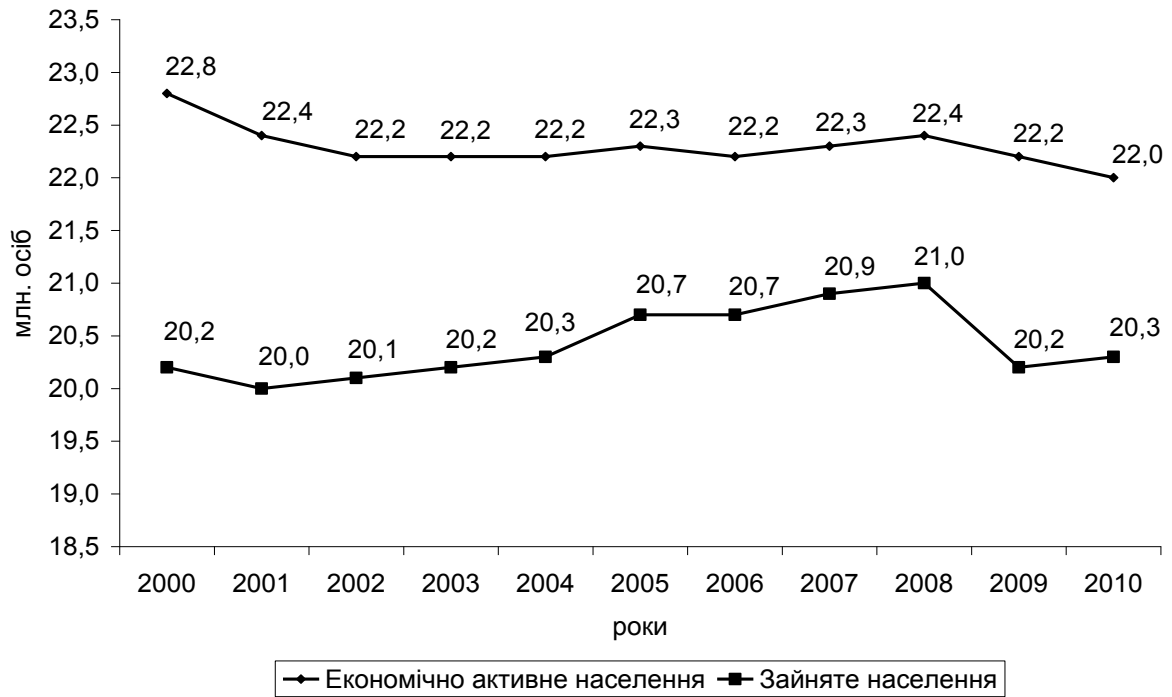

Рис. 3.5. Динаміка економічно активного та зайнятого населення в Україні

Зайнятість населення є соціально-економічним явищем, а тому має економічну та соціальну сутність. Економічна сутність зайнятості полягає у діяльності людей щодо створення валового внутрішнього продукту (національного доходу). Таким чином, чим більше людей зайнято при будь-яких інших нормальних умовах, тим більше у суспільстві виробляється матеріальних і духовних цінностей, тим вищий буде рівень життя населення, яке працює та населення, яке втратило працездатність з віком. Це – перший головний висновок, на якому базується соціально-економічна політика та державне управління зайнятстю населення в країні.

Соціальна сутність зайнятості відображає необхідність особи у самовираженні і самоствердженні через суспільно-корисну працю, а також ступінь задоволення у доходах своїх потреб при певному рівні соціально-економічного розвитку суспільства. Звідси другий основний практичний висновок, на якому базується соціально-економічна політика держави у сфері управління зайнятстю: якщо суспільство націлено на соціально-економічний розвиток, та не може байдуже ставитись до тих громадян, які бажають працювати, але з незалежних від них причин не мають роботи. У цьому є

ризик маргіналізації і “скочуються на узбіччя” суспільства частини людей. Громадяни, які живуть не на зароблені кошти, а на допомогу, не знаходять самовираження в праці, поступово втрачають інтерес до неї. Тому допущення розвитку такого явища має великий ризик для суспільства в цілому і для самих громадян.

Г.Г.Мелік'ян та Р.П.Колосова [414, с. 81] концептуально поділяють зайнятість на такі форми: повна, глобальна і примусова. Повна зайнятість населення – це така зайнятість, за якої пропозиція робочої сили повністю покривається попитом на робочу силу у суспільному виробництві, тобто використання всіх трудових ресурсів. У макроекономічному розумінні повну зайнятість населення не можна плутати з повною зайнятістю окремої особи, що визначається ступенем індивідуального використання робочого часу: неповний або повний робочий день (тиждень). Повна зайнятість у макроекономічному розумінні може бути досягнута при будь-якому рівні залучення робочої сили, якщо цей рівень відповідає задоволенню потреб населення в робочих місцях за умов економічної доцільності пропонованих робочих місць. Вона ніколи не може бути стовідсотковою, тому що завжди існує певна кількість працездатних громадян працездатного віку (4-6%), які з різних причин не працюють або не бажають працювати. В Україні цей показник знизився з 11% у 2000 р. до 6,4% у 2007 р. Навіть у радянські часи, коли потреба у працівниках була найбільшою, максимальна зайнятість населення України не перевищувала 97,6% [37, с. 16]. У результаті проявів світової фінансової кризи, частка незайнятого населення у 2008 р. збільшилася на 2,4 відсотки і на 1 січня 2011 р. склала 8,1% (рис. 3.6)

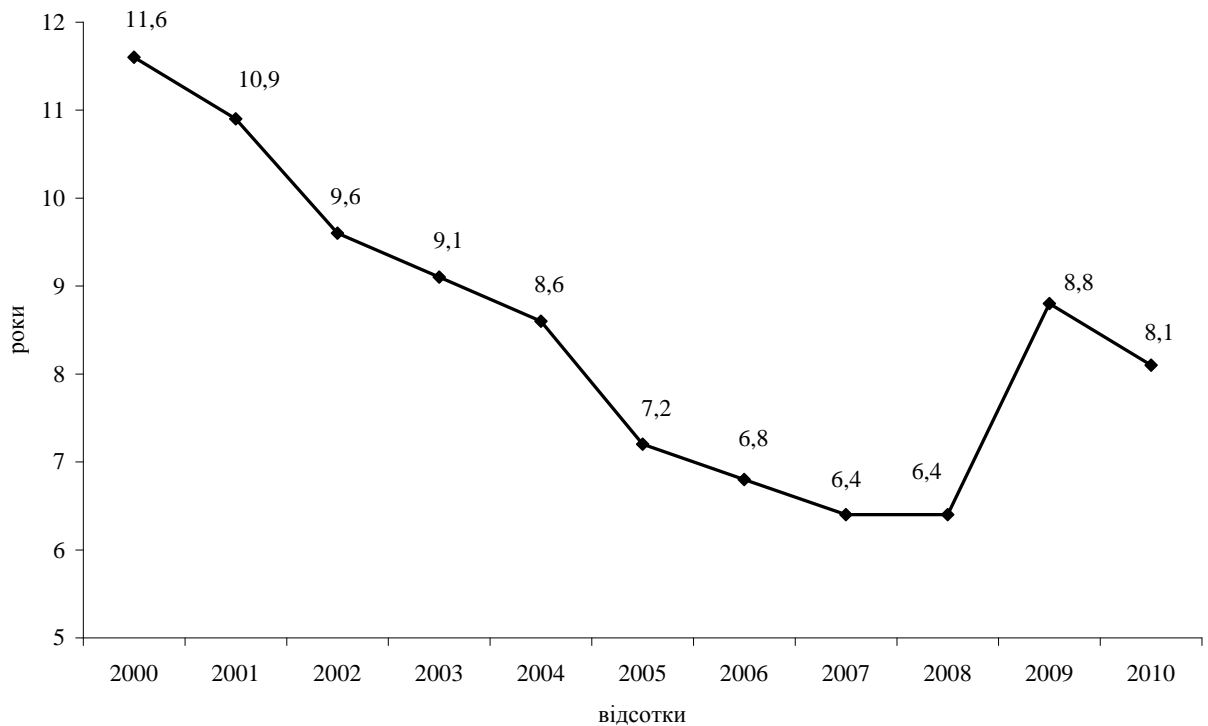

Рис. 3.6. Частка незайнятого населення в економічно активному

Щодо нерегламентованої зайнятості, як відзначає В.С.Васильченко, то через її величезні масштаби (за різними оцінками, від 3 млн. до 7 млн. громадян з урахуванням вторинної зайнятості), вона здійснює суттєвий впливає на формування ринку праці і взагалі на соціально-економічні та психологічні процеси, які відбуваються у суспільстві та на формування фінансових ресурсів для пенсійного забезпечення громадян [37, с. 18]. Головна загроза їй (разом із прихованим безробіттям) – погіршення трудової моралі, декваліфікація робочої сили, втрата професійних інтересів і навичок, розширення тіньової економіки та маргіналізація значної частини суспільства. Однак нерегламентована зайнятість значною мірою знімає з держави зобов'язання щодо працевлаштування громадян. Особи, охоплені нерегламентованою зайнятістю, виконують переважно корисну незаборонену працю, а тому, на наш погляд, різними заходами державної політики необхідно регламентувати такі види діяльності, що дасть можливість охопити цих громадян соціальним страхуванням.

Проблемою є нелегальна зайнятість, яка переслідує мету приховати або заборонені види діяльності, або незаконне використання найманих працюючих та їх надмірну працю, при оплаті якої не здійснюється сплата податків та страхових внесків у фонди соціального страхування. Якщо нерегламентована зайнятість має за мету лише укриття доходів, то нелегальна, крім цього, ще й укриття самої діяльності та зайнятих нею громадян [303, с. 269].

Зайнятість може бути продуктивною і непродуктивною. Продуктивна зайнятість (іноді вживають термін – ефективна) – це така діяльність, яка за рахунок корисної і високопродуктивної праці створює необхідні для розвитку суспільства ресурси і дає працівникові дохід не менший, ніж потрібно для відтворення його фізичних, інтелектуальних і професійних якостей, тобто, як мінімум, дає можливість простого відтворення робочої сили [37, с. 19]. Г.Г.Мелик'як та Р.П.Колосова [414, с. 81] вважають ефективною таку зайнятість населення, яка забезпечує достатній дохід, здоров'я, ріст особи, підвищення її освітнього і професійного рівня для кожного члена суспільства на основі зростання суспільної продуктивності праці, а також забезпечує достатній нормальний рівень життя у випадку втрати працездатності з віком, тобто дає можливість упродовж трудової діяльності сформуванню необхідну кількість фінансових ресурсів для отримання майбутньої пенсії.

Зайнятість, яка не відповідає цим критеріям, є непродуктивною. До неї можна віднести зайнятість у тіньовому секторі економіки, нерегламентовану і нелегальну діяльність. Тіньова економіка, нерегламентована та нелегальна зайнятість не відраховують кошти від своєї діяльності, не даючи тим самим суспільству фінансових ресурсів, а тому не відповідають головному критерію продуктивної зайнятості.

Зупинимось окремо на невидимій, або прихованій зайнятості. Річ у тім, що будь-які приховані економічні явища й процеси є більш небезпечними, ніж ті процеси, що протікають явно, оскільки здатні породжувати

прямопротилежні, антагоністичні тенденції, створювати численні ризики і, за певних умов, трансформуватися у відкриті форми.

Прихована зайнятість існує, насамперед, як неформальна зайнятість, тобто трудова діяльність, яка дозволена чинним законодавством, однак процедура її реєстрації не передбачена або обмежена, а результати (доходи) не враховуються офіційною статистикою (не декларуються) і не підлягають оподаткуванню, а також не здійснюється відрахування у фонди соціального страхування, у тому числі і на пенсійне забезпечення [403]. Однак негативних наслідків значно більше. Для безпосередніх працівників неформальна зайнятість є нестабільною, нерегулярною і тому ризикованою. Вона не гарантує стабільності одержання доходів. Така зайнятість позбавляє найманих працівників соціальних прав, передбачених Конституцією України і КЗпП: права на допомогу з тимчасової непрацездатності, на оплачувану відпустку, на допомогу по безробіттю, пенсійне забезпечення тощо. Тому заходи щодо скорочення й обмеження неформальної зайнятості повинні стати одним з пріоритетів державної стратегії економічної безпеки та політики зайнятості. Остання повинна носити комплексний характер і охоплювати заходи як суто економічного, так і адміністративного, соціально-психологічного та виховного характеру.

Переходячи до розгляду соціально-економічної сутності безробіття, слід зазначити, що тривалий час у колишньому СРСР безробіття розглядали як явище, властиве тільки капіталістичній системі господарювання, коли частина людей не може знайти роботу і стає резервною армією праці. Іншими словами, безробіття вважалося явищем, яке мало бути ліквідоване. Тому вітчизняна соціально-економічна література до 1990 р. висвітлювала проблеми трудової зайнятості однобоко і надмірно ідеологізовано.

Безробіття – незайнятість певної частини економічно-активного населення (трудових ресурсів) існує внаслідок об'єктивних причин (процесів), притаманних ринковій економіці [37, с. 86] і є одним з негативних наслідків самої природи ринку, результатом дії його головного закону –

попиту і пропозиції. У ринковій економіці безробіття – це стан ринку робочої сили за умов, коли пропозиція робочої сили перевищує попит на неї та має циклічний характер [57].

У ст. 2 Закону України “Про зайнятість населення” дано таке визначення: “Безробітними визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані в державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до підходящої роботи”. Слід підкреслити, що це визначення безробіття стосується лише тих громадян, які шукають роботу, виявляючи економічну активність.

За методологією МОП, – це особи віком 15-70 років (зареєстровані та не зареєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно відповідають трьом умовам:

- не мали роботи (прибуткового заняття);
- активно шукали роботу або намагались організувати власну справу впродовж останніх чотирьох тижнів, що передували опитуванню;
- готові приступити до роботи впродовж двох найближчих тижнів.

Економічна сутність безробіття полягає у тому, що за рахунок вимушеної незайнятості, частина економічно-активних громадян суспільства позбавляється певної величини суспільного продукту, витрачаючи при цьому кошти на утримання безробітних і членів їх сімей, котрі знаходяться на утриманні. Таким чином, безробіття в умовах ринкових економічних відносин є, з одного боку, невід’ємною, а з другого, – неприйнятною альтернативою зайнятості, проблемою, яку суспільству доводиться вирішувати щоденно шляхом проведення заходів державного регулювання зайнятості.

Організаційно-економічні причини безробіття в ринковій економіці, про які йшлося вище, полягають в руслі теорій, з позицій яких аналізується ринок праці. Так, основу виокремлення різних причин і видів безробіття

становлять принципово різні погляди прихильників неокласичної і кейнсіанської теорій. Якщо неокласики пояснюють безробіття недосконалістю ринку праці, тобто мікроекономічними причинами, то у кейнсіанців воно є наслідком дефіциту сукупного попиту в економіці, тобто макроекономічних причин.

За часовим аспектом розрізняють два види безробіття – застійне і хронічне. Застійне безробіття включає стійкий прошарок безробітних маргіналізованих громадян (бомжів, жебраків, бродяг). Воно не обов'язково є наслідком тривалого періоду безробіття, хоч хронічне безробіття є “постачальником” громадян до застійного безробіття. Хронічне безробіття виникає разом з масовим безробіттям, як правило, у періоди циклічного спаду, коли створення нових робочих місць тривалий час відстає від наявної чисельності найманих працівників, які пропонують свою працю. Нині воно притаманне ринку праці України [303, с. 258]. Тривалість безробіття – важлива характеристика ринку праці, яка віддзеркалює його гнучкість і стан державного управління зайнятністю.

Чим же небезпечне хронічне безробіття взагалі для суспільства, і для системи пенсійного забезпечення зокрема? Проведені дослідження Луганським центром профорієнтації громадян підтверджують, що найнебезпечніша фаза у тих, хто залишився без роботи, настає після шести місяців її пошуку. У цій фазі починають з'являтися ознаки деструктивних змін особистості, а надалі – безпорадності й примирення із ситуацією. Людина починає звикати до бездіяльності, не говорячи вже про те, що вона втрачає професіоналізм і здобуті навички. Такого ж висновку дотримуються і російські вчені В.А.Москвін та Н.І.Кораблева [194, с. 12].

Ринок праці поряд з іншими ринками (товарів та послуг, капіталу, інвестицій, цінних паперів тощо), як зазначає Е.Лібанова, є складовим елементом ринкової економічної системи. Його стан безпосередньо залежить від загальної економічної ситуації, розвитку підприємництва, а також від

традицій участі населення в економічній діяльності, можливостей вибору її видів та системи цінностей, які перебувають у суспільстві [157, с. 197].

Необхідно відзначити, що для того, щоб ринок робочої сили діяв ефективно, потрібно забезпечити певні додаткові умови. Так, наприклад, у країні має бути достатньо розвинений ринок житла. Той, хто бажає змінити місце роботи і переселитися в інше місто, повинен мати можливість продати й купити житло або його зняти за помірну плату, що відповідає його заробітку.

У періоди часткової чи неповної зайнятості та безробіття зменшуються доходи громадян, що тягне за собою часткову, або повну несплату страхових внесків. У результаті знижується особистий коефіцієнт заробітку та страхового стажу, що теж негативно впливає на майбутній розмір пенсії.

Сьогодні уряди країн світу є більш раціональними і намагаються стимулювати зайнятість, тобто варто фінансово зацікавлювати громадян перебувати на ринку праці якомога довше. Підтримка неактивності означає витіснення людей з ринку праці, пропонуючи їм взамін різні типи профінансованих трансфертами виплат замість зарплати (наприклад, через можливість раннього виходу на пенсію). Цей вид політики є дуже затратним і небезпечним для суспільства, оскільки неактивність (бездіяльність), на відміну від праці, знижує добробут [365, с. 265]. Будуючи демократичне суспільство, не слід забувати про право людини на вибір. Громадяни самі повинні вибирати, як їм працювати і коли оформляти пенсію. Проте вони також повинні пам'ятати, який вклад вони зробили у формування фінансових ресурсів пенсійної системи упродовж свого трудового життя.

Продовження періоду трудової діяльності за рахунок більш пізнього виходу на пенсію є важливою і необхідною умовою зміцнення пенсійної системи та збалансування Пенсійного фонду України. Світовий досвід підтверджує, що саме необхідністю забезпечення самодостатності пенсійної системи пояснюється періодичне продовження віку виходу людей на пенсію, який в окремих країнах становить 68-70 років. У зв'язку з цим дедалі більше

актуалізується питання зміщення акцентів з трьох чинників пенсійної системи (пенсійний вік, страховий стаж і заробіток, з якого сплачені страхові внески) на два останні з названих. В умовах функціонування трирівневої пенсійної системи визначальною умовою виходу на пенсію дедалі більше стає фінансова достатність самоінвестування особою власної пенсії. Завдяки цьому адекватно реалізується принцип забезпечення самодостатності пенсійної системи загалом.

Автор підтримує позицію щодо відмови від фіксованого і перехід до гнучкого встановлення пенсійного віку. При цьому розмір пенсії повинен мати гнучку прив'язку до страхового стажу і обсягів страхових внесків. Пенсійний вік 65 років може бути визначений в Україні як оптимальний критерій, до якого можна застосовувати систему корегуючих коефіцієнтів: перших понижуючих – при достроковому виході на пенсію і підвищених – при пізнішому оформленні пенсії.

Для покращення стабільності пенсійної системи ефективною є політика, яка має на меті пізніший вихід на пенсію. Працюючі, або, у більш широкому сенсі, економічно активне населення, фінансують пенсії. Вища зайнятість означає вищий рівень пропозиції робочої сили для виробництва, що стимулює ріст ВВП, проте лише офіційна зайнятість, що враховує тих, хто платить внески, фінансує пенсійну систему. Здійснюючи реформування пенсійного забезпечення, влада має переслідувати мету не лише підвищення зайнятості, але і її легалізацію. В Європі обидва питання є практично ідентичними. У випадку України це не так, оскільки рівень зайнятих, що реально здійснюють пенсійні внески, складає близько 70% від усієї зайнятості. Збільшення частки легальної зайнятості передбачає здійснення сплати страхових внесків.

Важливим питанням є зайнятість людей пенсійного віку, яка за своєю суттю має обмежений характер, що пов'язано як з об'єктивними факторами (ознаками старіння і зниженням працездатності), так і з упередженим ставленням до працівників у старшому віці. Нинішня соціальна політика у

країнах Європи та Україні особливу увагу приділяє літнім людям і стабільності пенсійного забезпечення. Однак не можна ігнорувати той факт, що сьогодні значна частина молодих людей, які в майбутньому стануть пенсіонерами, стикаються з ризиком безробіття. Питання розвитку ринку праці та зайнятості мають величезне значення для майбутнього економічного і соціального розвитку України. Зниження кількості робочих рук у найближчі два десятиліття може призвести до уповільнення темпів зростання економіки. Враховуючи європейський досвід, при формуванні української моделі ринку праці та політики зайнятості слід обов'язково прийняти умови, коли соціально орієнтована ринкова економіка підтримує високі темпи економічного зростання і розумний рівень соціального захисту та соціального консенсусу. Досягнення такої рівноваги може здійснюватися лише на основі діалогу, стабільних відносин між громадянами, роботодавцями і державою, узгодження між ними на законодавчому, організаційному рівнях основних принципів партнерства [73, с. 137].

Дослідження мотивації продовження трудової діяльності у пенсійному віці проводяться у різних країнах світу. Зайнятість населення пенсійного віку у багатьох випадках є вимушеним заходом, тому це явище відображає як позитивні, так і негативні аспекти. По-перше, у деяких країнах з високим рівнем бідності та з низьким рівнем життя населення літні люди змушені працювати через несприятливі умови їх соціально-економічного забезпечення. По-друге, зайнятість літніх людей багато в чому визначається існуючою ситуацією на ринку праці і станом трудових ресурсів, які, у свою чергу, зумовлені особливостями демографічного розвитку країн. Нестача трудових ресурсів працездатного віку сприяє залученню літніх громадян у суспільне виробництво і більш тривалому перебуванню їх на ринку праці. По-третє, зайнятість літнього населення може розглядатися як позитивне явище, зокрема щодо зменшення навантаження на населення працездатного віку. При достатньо високих темпах економічного розвитку країни та ефективної політики боротьби з бідністю зайнятість літніх людей дає їм

можливість отримувати додаткові доходи, а також психологічне задоволення від усвідомлення своєї трудової активності [139, с. 186].

Якщо в країнах, які розвиваються, літні люди продовжують працювати після виходу на пенсію передусім тому, що розмір пенсійних виплат не забезпечує належного життєвого рівня, то у розвинутих країнах в останні роки збільшується чисельність людей віком від 65 років, які продовжують працювати, і передусім завдяки заходам державної політики. До 1970-х рр. у країнах ОЕСР майже 80% чоловіків у віці від 55 до 64 років працювали. Починаючи з 70-х років, питома вага працюючих літніх чоловіків зменшувалася, досягнувши її найнижчого рівня у 1995 р. (62,7%). Основною причиною зменшення економічної активності населення після 55-річного віку було широкомасштабне використання можливостей раннього виходу на пенсію. Однак, починаючи з середини 1990-х рр., спостерігається підвищення рівня зайнятості літніх людей. Зміни в тенденціях лежать не лише у площині соціального захисту. Більшість індустріалізованих країн переживали період відносного економічного зростання, що вплинуло на зростання зайнятості всіх працівників, у тому числі у старшому віці. Цю тенденцію також можна пояснити зміною вікової структури населення: зростання частки літніх людей імовірно має вплив на загальний рівень зайнятості в країні.

Розвитку стратегій державної політики щодо зайнятості літніх людей сприяє діяльність міжнародних організацій, які опікуються питаннями їх захисту економічних і соціальних прав. Зокрема Міжнародна організація праці, Фонд народонаселення ООН, Організація економічного розвитку і співробітництва, Рада Європи, Європейський Союз. Серед документів, прийнятих цими організаціями стосовно політики держав у сфері зайнятості літніх людей, слід виділити Мадридський міжнародний план з питань старіння населення, схвалений на другій Всесвітній асамблеї ООН з питань старіння населення (2000 р.), який закликає до зміни в підходах у всіх

секторах державної політики з метою подовження використання трудових можливостей літніх людей [159].

Заходи державної політики, які вживаються у різних країнах світу для залучення працівників старшого віку, можна поділити на три категорії: політика обмеження, політика заохочення та політика, спрямована на формування більш позитивного іміджу працівників старшого віку.

Політика обмеження має на меті зробити менш щедрими пенсії за віком, що виплачуються в межах національної пенсійної системи. Часто така політика передбачає підвищення пенсійного віку (Японія – з 60 до 65 років до 2030 р., а в США – до 67 років до 2027 р. Сьогодні активно обговорюється питання збільшення пенсійного віку практично у всіх країнах Європи). Іншими змінами у пенсійному законодавстві, які сприяють зростанню трудової активності літніх людей, є врахування при визначенні розміру розрахунку пенсій демографічного фактора, який відображає зростаючу тривалість життя (Фінляндія, Німеччина, Італія, Норвегія та Швеція). У Франції та Італії пенсійний поріг поки що не змінено, але збільшено число років страхового стажу для призначення пенсії. Інші країни змінили умови розрахунку пенсій – враховується сума заробітку, отриманого впродовж усієї трудової діяльності, а не лише заробітної плати за найкращий період чи в останні роки роботи (Австрія, Португалія, Швеція). Обмежувальними заходами також є повністю скасування або значного скорочення можливостей громадян дострокового виходу на пенсію – Бельгія, Данія, Фінляндія та Німеччина [139, с. 188].

Метою політики заохочення є стимулювання літніх громадян залишитися на ринку праці довше. Часто впроваджені заходи передбачають стимулювання відстрочення виходу на пенсію. Наприклад, в Італії працівники приватного сектору, які мають право на отримання пенсії за віком і продовжують працювати, звільняються від сплати внесків солідарного пенсійного страхування. Іншим методом стимулювання літніх працівників залишитися на ринку праці є забезпечення можливості

поетапного виходу на пенсію. Протягом такого перехідного періоду між повною зайнятістю і остаточним виходом на пенсію працівнику зменшують тривалість робочого часу і додатково надають можливість отримувати часткову пенсію (Австрія, Норвегія, Іспанія).

Третій напрям політики спрямований на подолання стереотипів щодо літніх людей та формування більш позитивного іміджу працівників старшого віку. Найчастіше така політика передбачає широке інформування громадськості з метою зміни іміджу працівників старшого віку та культури раннього виходу на пенсію. Засобом зміни стереотипів є прийняття законодавства щодо заборони дискримінації за віком.

Реформування ринку праці в економічно розвинутих країнах здійснюється у напрямі підтримки працівників старшого віку, більш повного врахування їх потенціалу для розвитку економіки. Для України актуальність вирішення питання трудової активності населення літнього віку зумовлена як процесом старіння населення, що супроводжується зростанням навантаження на зайняте населення, так і завданнями реформування пенсійної системи.

Сьогодні, коли наслідки світової фінансової кризи серйозно відчутні по всьому світові, і, коли у результаті поглиблення економічного спаду виникає загроза зменшення сплати пенсійних внесків, питання зайнятості взагалі, і у тому числі людей пенсійного віку, стоїть на порядку денному урядів багатьох країн, включаючи Україну. За прогнозами Інституту пенсійної політики Великої Британії, розрахованими в рамках Проекту моделювання старіння населення до 2032 р., підвищення тривалості життя людей буде мати великий вплив на пенсійні видатки. За результатами досліджень у сфері соціальної політики Великобританії видатки на пенсії у світі до 2032 р. можуть збільшитися на 40% через послаблення декількох факторів, у тому числі і підвищення тривалості життя на пенсії. За офіційною статистикою Офісу національної статистики Великобританії у період з 2006 по 2036 р., кількість пенсіонерів збільшиться на 66%, а кількість людей, які живуть довше 85 років, – на 145%. Проте Інститут пенсійної політики заявляє, що його власні

розрахунки показують, що фактично тривалість життя може зростати ще більш швидкими темпами. У результаті кількість пенсіонерів у період з 2006 по 2032 р. збільшиться на 77%, а кількість людей, що живуть довше 85 років, – на 300% [189]. Це ще раз підтверджує, що зростання тривалості життя вимагає збільшення періоду трудової діяльності (зайнятості), щоб зменшити навантаження пенсіонерів на працездатне населення.

Британські парламентарі та члени комітету з питань праці та пенсій, запропонували скасувати постанову, яка дозволяє компаніям вимагати обов'язкового виходу на пенсію у віці 65 років, що суперечить сьогоднішній широкій соціальній політиці уряду та цілям ринку праці, що дасть можливість людям працювати і заощаджувати на свою майбутню пенсію [190]. Таке ж рішення прийняв і уряд Франції.

Іншим напрямком, який стимулює довше працювати, отримуючи одночасно пенсію і зарплату є перерахунок пенсії. Проте сьогодні можливість поєднання пенсії за віком із доходами від зайнятості без обмежень існує тільки у 12 країнах світу (з них – Канада, Франція, Нідерланди, Норвегія, Словаччина та ін.); з обмеженнями – у 20 країнах (Данії, Фінляндії, Італії, Латвії, Португалії, Іспанії та інші). У 46 країнах забороняють зовсім отримувати пенсію за умови продовження трудової діяльності [31].

Питання зайнятості мають величезне значення для майбутнього економічного і соціального розвитку будь-якої країни. Зменшення кількості працюючих у країнах Європи у найближчі два десятиліття може призвести до уповільнення темпів росту економіки, якщо це не буде компенсовано прискоренням росту продуктивності праці. Аналіз демографічних трендів підтверджує тенденцію до старіння населення, що впливає й на стійкість пенсійного забезпечення. Тому питання реформування пенсійних систем, зокрема підвищення пенсійного віку, збільшення страхового стажу тощо, активно обговорюються владою не зважаючи на протистояння громадськості.

Сьогодні державна політика ЄС спрямована на оздоровлення економіки і відновлення зростання на новому, більш якісному рівні. Про це свідчить активізація діяльності Європейської Ради з метою надати імпульс стійкому розвитку економіки країн Євросоюзу.

Відносне неблагополуччя молодих громадян у країнах ЄС пояснюється низкою причин: рідко законодавство диктує особливі умови оплати їх праці; зарплатні схеми часто віддають перевагу старшим віковим групам. Тому запеклі дебати навколо пенсійних реформ ЄС покликані поліпшити ситуацію з працевлаштуванням і доходами молоді. Це мотивується тим, що в наступному десятилітті молоді люди мають стати головною робочою силою. Під тиском економічних умов представники молодого покоління розглядають реформи, спрямовані на забезпечення стійкості систем соціального захисту, більше як погрозу, ніж такі, що відповідають їхнім інтересам.

Реформи, що здійснюються у сфері соціальної політики, пов'язані з пенсійним забезпеченням та зайнятістю мотивуються побоюванням. Бізнес боїться втратити кращу робочу силу, як джерело праці; громадяни побоюються припливу мігрантів; старше покоління турбується за свої пенсії та прагне стабільності; молоде – відчуває, що йому доведеться зіштовхнутися з набагато більшими невизначеностями, ніж людям старшого покоління. Саме тому країни ЄС ставлять завдання трансформувати всі ці страхи в процес, що ґрунтується на позитивному сприйнятті майбутнього і знаходженні нової рівноваги між поколіннями.

У результаті розгляду категорій “зайнятість” та “безробіття” стає зрозумілою їх особливо важлива роль для окремої особи і суспільства в цілому та вплив на систему пенсійного забезпечення. Зайнятість або більш ширше – трудова діяльність дає можливість отримати особі дохід (заробітну плату), яка, у свою чергу, дає можливість забезпечити працівника і його сім'ю усім необхідним для життєдіяльності та здійснення соціального страхування. Чим довше людина працює, тим краще вона може себе

забезпечити усім необхідним, а також має можливість більше відкласти для майбутньої пенсії. Тому завданням державної політики є сприяння різними методами продовження трудової діяльності.

Здійснюючи пенсійну реформу, необхідно робити ставку на два основних показники: заробіток, з якого сплачені страхові внески, і страховий стаж. Саме зайнятість (офіційна) дає можливість особі напрацювати достатній страховий стаж для високої пенсії.

3.3. Взаємозв'язок фонду заробітної плати та фінансового стану пенсійної системи в умовах трансформаційних процесів

Ключовим фактором виробничого процесу є праця, а від її ціни – заробітної плати, великою мірою залежить характер виробництва, ринок праці, розподіл і перерозподіл ресурсів, соціальне становище громадян, платоспроможний суспільний попит і, відповідно – обсяг і структура внутрішнього ринку. Тому одним із пріоритетних напрямів державної політики, яка тісно пов'язана з пенсійним забезпеченням, є виважена політика доходів громадян, спрямована на поступове підвищення рівня життя населення, поліпшення їх матеріального добробуту [90, с. 207]. Основою такої політики є забезпечення умов реалізації конституційних прав громадян на працю та її оплату. При цьому неухильно повинна підвищуватися залежність доходів від трудової діяльності як основного джерела засобів до існування і важливого стимулу розвитку виробництва та підвищення трудової активності громадян.

Сукупний дохід є основним показником матеріального забезпечення населення і складається із заробітної плати, трансфертів (пенсій, стипендій, допомоги та інших виплат із соціальних фондів і безоплатних послуг); доходів від підприємницької діяльності, доходів від власності (процентів, дивідендів тощо), доходів від продажу продукції особистого підсобного

господарства, вартості натуральних надходжень. Таким чином, праця, яку виконує зайнята людина, є головним фактором формування її добробуту.

Право громадян на заробітну плату в Україні захищено законом. Питання державного і договірної регулювання заробітної плати, прав працівників на оплату праці визначається Конституцією України, Кодексом законів про працю, законами України “Про оплату праці”, “Про колективні договори і угоди” та іншими законодавчими актами України. Упродовж останніх 10 років в Україні як загальні доходи населення, так і заробітна плата постійно зростали, проте її частка зберігається практично однаковою. Різке зростання доходів населення спостерігається з 2005 р. Доходи населення від заробітної плати у 2006 р. склали 205,1 млрд. грн., що у 1,7 раза більше у порівнянні з 2002 р. У 2010 р. сума доходів від заробітної плати склала 459,2 млрд. грн., що у 1,2 раза більше у порівнянні з 2008 та 2009 рр. (рис. 3.7).

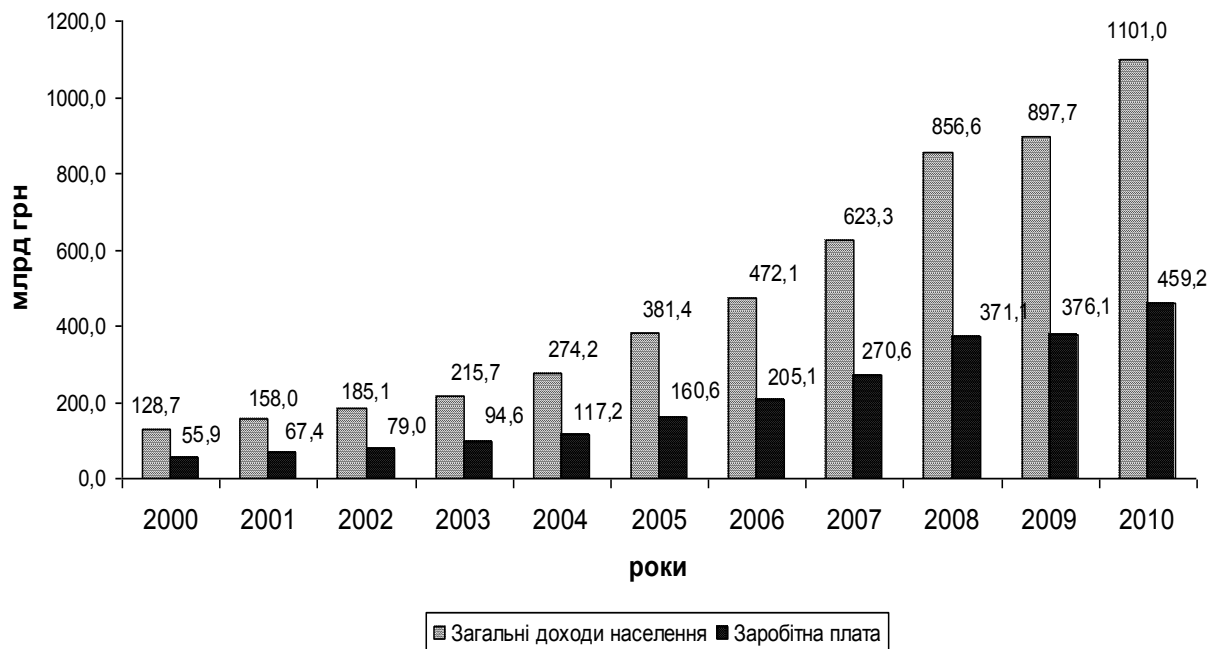

Рис. 3.7. Динаміка доходів та заробітної плати населення України

Доходи переважної більшості населення мають прямий зв'язок із зайнятістю, тому що є сукупністю грошових і натуральних коштів, отриманих від трудової діяльності для підтримання фізичного,

інтелектуального та морального стану людини на певному рівні. У 2008-2010 рр. заробітна плата у структурі грошових доходів населення України залишалася на низькому, порівняно з індустріально розвинутими країнами, рівні – 42-43% (рис. 3.8). При цьому більш ніж кожне третє домогосподарство (35%) отримало середньодушові доходи нижчі від встановленого у той період прожиткового мінімуму [272, с. 29]. У країнах ЄС частка заробітної плати складає 60-70% всіх грошових доходів громадян. Зокрема у Великій Британії – 65%, Німеччині – 64%, Італії – 52%, США – 53%, Франції – 58%, Японії – 69%, Росії – 42,9% [81, с. 8]. Високі заробітки, перш за все, забезпечують високий рівень життя працездатного населення та сприяють формуванню фінансових ресурсів для пенсійного забезпечення як у солідарній системі, так і індивідуально через систему недержавного пенсійного забезпечення.

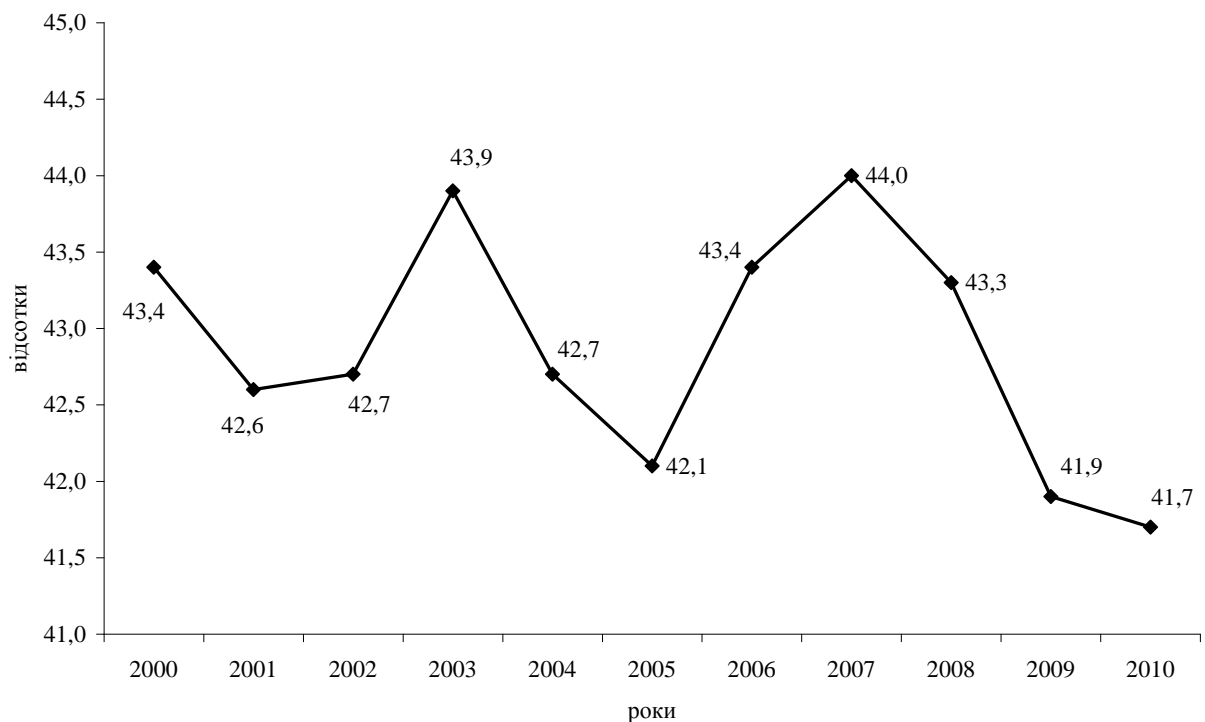

Рис. 3.8. Частка заробітної плати у доходах населення України

В Україні досі соціальні стандарти залишаються вкрай заниженими, а заробітна плата є чи не найнижчою в Європі. Крім того, можна припустити, що притаманна Україні майнова поляризація суспільства спричинена не

критичною диференціацією заробітної плати, а вкрай несправедливим розподілом доходу між працею і капіталом. Навіть під час економічного зростання та переходу України до групи країн із середнім рівнем розвитку (за показником конкурентоспроможності) не було забезпечено належної системи формування заробітної плати, яка могла б дати поштовх до зростання продуктивності, розвитку внутрішнього ринку, збільшення інвестицій та досягнення на цій основі стійкого економічного зростання.

Заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує робітникові за виконану ним роботу [262, ст. 1]. В умовах ринкової економіки заробітна плата – це елемент ринку праці, що складається в результаті взаємодії попиту на працю та її пропозиції й виражає ринкову вартість її використання, є основним джерелом доходів населення, а також основою для нарахування страхових внесків на соціальне страхування.

Рівень заробітної плати, механізм її формування безпосередньо впливають на рівень життя населення, ефективність виробництва, динаміку економічного зростання та формування фондів соціального страхування. Заробітна плата як одна з основних економічних категорій відображає різні сторони економічних процесів суспільства [181, с. 237], поєднує інтереси та потреби працівників, роботодавців та держави і є показником добробуту суспільства в цілому [32, с. 92]. Для кожного із зазначених суб'єктів заробітна плата має свою специфіку.

Економічний і соціальний зміст заробітної плати може бути розкритий через її функції. Виконання найважливіших функцій (відтворювальної, стимулюючої, регулюючої, соціальної та функції формування платоспроможності [32, с. 95]) забезпечує ефективність системи заробітної плати в країні, що стосується роботодавця, працівника та держави.

Для характеристики рівня заробітної плати використовуються поняття номінальної (нарахованої), реальної (яка визначає купівельну спроможність) і мінімальної заробітної плати (яка пов'язана з поняттям прожиткового

мінімуму, або вартості життя) [272, с. 27]. Кожна з них має своє відношення до механізму формування фінансових ресурсів пенсійного забезпечення.

Номінальна заробітна плата (грошова) – це сума грошових коштів, що отримують працівники за виконання певного обсягу робіт, відповідно до кількості та якості витраченої ними праці. Вона відображає витрати роботодавця і має значення для держави, оскільки є безпосереднім об'єктом оподаткування та стягнення внесків до фондів соціального страхування. Реальна заробітна плата являє собою сукупність матеріальних і культурних благ, а також послуг, що може придбати працівник на номінальну заробітну плату. Розмір реальної заробітної плати залежить від величин номінальної заробітної плати та рівня цін на предмети і послуги. Реальна заробітна плата також залежить від тенденції зростання (зниження) номінальної заробітної плати [32, с. 93].

Таблиця 3.3

Середньомісячна заробітна плата в окремих постсоціалістичних країнах Європи \$ (за поточним курсом) [272, с. 27]

Країни	Роки										
	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2008 до 1995 разів
Болгарія	113	106	110	124	158	185	206	231	302	392	3,5
Литва	120	243	246	276	351	413	460	544	714	926	7,7
Польща	290	443	504	523	566	627	736	798	973	1222	4,2
Росія	104	79	113	141	180	237	302	395	528	689	6,6
Угорщина	309	311	361	475	611	719	793	813	1006	1158	3,7
Словаччина	242	247	256	298	391	491	557	632	814	1020	4,2
Україна	50	42	58	71	87	111	157	206	268	343	6,9

Номінальна заробітна плата в Україні у доларовому еквіваленті за період економічного зростання збільшилася майже у сім разів порівняно з 1995 р. Подібна динаміка є характерною для постсоціалістичних країн. Як

видно з таблиці 3.3, зростання номінальної зарплати впродовж 1995–2008 рр. склало від 3,5 разу у Болгарії до 7,7 разу в Литві.

Значною є різниця у рівні оплати праці у доларовому еквіваленті в країнах з ринковою економікою порівняно з Україною. Так, у США оплата праці вища від оплат праці в Україні майже у 12 разів, у Франції – відповідно – 9 разів, у Великобританії та Німеччині майже у 8 разів [169, с. 2].

Упродовж 2000–2010 рр. в Україні темпи зростання реальної заробітної плати були досить повільними у порівнянні не тільки з номінальною заробітною платою, а й динамікою індексу споживчих цін (табл. 3.4). Ці тенденції, за переконанням Л.В.Синяви [299, с. 173], дають підставу стверджувати, що незважаючи на існуючу позитивну динаміку, зростання номінальної заробітної плати в Україні, купівельна спроможність працюючих громадян щорічно знижується.

Таблиця 3.4

Динаміка реальної заробітної плати в Україні у 2000-2010 рр.,
порівняної номінальною та індексом споживчих цін

ПОКАЗНИК	Роки									
	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Індекс реальної заробітної плати, %	99,1	118,2	115,2	123,8	120,3	118,3	112,5	106,3	90,8	110,2
Індекс номінальної заробітної плати, %	129,6	121,0	122,8	127,5	136,7	129,2	129,7	133,7	105,5	120,1
Індекс споживчих цін, %	125,8	99,4	108,2	112,3	110,3	111,6	116,6	125,2	115,9	109,1

Джерело. Статистичні дані Державної служби статистики України [68]

Крім того, для України характерними є значні галузеві та регіональні диспропорції рівнів середньої номінальної заробітної плати, які свідчать, зокрема, про недостатню ефективність державної політики, спрямованої на формування передумов структурних змін через підвищення якості людського капіталу. Хоча впродовж останніх років запроваджувались окремі заходи з вирівнювання оплати праці, проте середня номінальна зарплата в одній з “найбідніших” областей (Тернопільській) залишається на 25–30% нижчою за

середню по Україні та на 35-40% нижчою, ніж у промислових областях (Донецькій, Харківській). Більше того, хоча й відбувається зменшення відносного відставання зарплат у “бідних” областях від “багатших”, проте водночас збільшується абсолютний розрив у розмірах зарплат. Так, якщо у 2000 р. різниця середньої номінальної зарплати між Донецькою і Тернопільською областями складала 157 грн., то у 2008 р. – 702 грн. [272, с. 28]. У результаті, Тернопільська, Івано-Франківська та інші області з низькими зарплатами є дотаційними, а Дніпропетровська, Донецька, Харківська області є донорами для Пенсійного фонду, а також пенсії громадян у цих областях є вищими. Низький рівень заробітної плати призводить до бідності працюючого населення і зниження економічної та трудової активності, створює перешкоди для повномасштабного впровадження системи соціального страхування [362, с. 144].

У період світової економічної кризи у 2009 р. в Україні розмір реальної заробітної плати знизився на 9,2% у порівнянні з 2008 р. У деяких областях відбулося зниження цього показника ще більше. Зокрема у Запорізькій обл. на 12,6%, м. Києві – 11,8%, Дніпропетровській обл. – 10,9%. Найменше зниження реальної заробітної плати спостерігалось в Миколаївській обл. – 4,2%, Чернівецькій обл. – 4,4%, Закарпатській обл. – 4,5%, та м. Севастополі – 4,6% [34]. У той же час, як відзначає Е.М.Лібанова [152, с. 31], неконтрольовані процеси в ціноутворенні в Україні не дозволяють підвищувати реальні доходи працівників у порівнянні зі статистичним (номінальним) зростанням заробітної плати. Відсутність ефективних механізмів підвищення реальних доходів та збереження низької вартості робочої сили не сприяє виконанню основних функцій заробітної плати (зокрема, мотиваційної та стимулюючої) та призводить до зростання її диференціації між галузями та видами економічної діяльності.

Мінімальна заробітна плата (МЗП) – є радше соціальною гарантією, проте здатна відігравати важливу роль в оплаті праці загалом, оскільки часто виступає вихідним рівнем формування заробітної плати в цілому, а також є

відправною точкою при нарахуванні внесків на соціальне страхування для приватних підприємців, які обрали спрощену форму оподаткування.

У тій чи іншій формі МЗП існує фактично у багатьох країнах світу, як і поняття “прожитковий мінімум”, на підґрунті і з урахуванням якого вона формується. Розмір МЗП встановлюється, як правило, двома шляхами: централізовано, на законодавчому рівні, або через колективні переговори між соціальними партнерами – роботодавцями (власниками) та найманими працівниками в особі профспілок. Обидва підходи не виключають один одного: законодавчо встановлений рівень може бути основою для ведення колективних переговорів або результатом таких переговорів, після чого зазначений рівень закріплюється законом. На законодавчому рівні розмір МЗП встановлюється у 20 з 27 країн ЄС (крім Австрії, Німеччині, Швеції, Фінляндії, де формування МЗП здійснюють соціальні партнери) [272, с. 29]. Єдиного підходу до формування мінімальної зарплати немає. Але у більшості країн орієнтирами для цього є споживчі ціни та мінімальні потреби працівника в товарах і послугах першої необхідності, достатніх для відтворення його здатності до праці.

Більшість європейських країн, так само як Україна, законодавчо визначають величину мінімальної заробітної плати. Проте цей показник в ЄС є лише лімітом, менше якого людина не може отримувати за свою роботу, а не основою для розрахунку зарплат працівників бюджетної сфери, як це відбувається в Україні. Окремі категорії зарплат визначають за своїми чіткими правилами, що дає державі змогу точково впливати на умови оплати праці тих чи інших груп населення.

Водночас варто зазначити, що співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати в Україні цілком відповідає європейським нормам. За даними 2009 року, цей показник становив 50% для Франції, 49% для Великої Британії, 43% для Польщі, 32% для Іспанії та 41% для України. Проте потрібно пам'ятати, що у наведених вище розрахунках використовують офіційні дані щодо величини середньої заробітної плати, які не враховують

тіньових доходів населення та інших викривлень нашої офіційної статистики. Реальність дає підстави стверджувати, що насправді це співвідношення в Україні виглядає набагато гірше.

Розмір мінімальної заробітної плати в економічно розвинених країнах, як правило, є вищим, ніж прожитковий мінімум, а оподаткування мінімальної зарплати (як і низьких доходів загалом), здійснюється за пільговими ставками. Тим самим забезпечується виконання мінімальною заробітною платою як відтворювальної, так і стимулюючої функцій. В Україні тільки в листопаді 2009 р. мінімальна зарплата зрівнялася з прожитковим мінімумом, який є вкрай заниженим. Тому МЗП не виконує стимулюючої функції, а навпаки – є чинником безробіття та зовнішньої трудової міграції.

Важливим показником рівня ефективності виробництва є частка оплати праці у структурі ВВП, і чим вона вища, тим вищим є ступінь мотивації працюючих до високоефективної праці. Оскільки праця залишається основою зростання національного багатства й добробуту, то підвищення продуктивності праці – вирішальний чинник зростання ВВП.

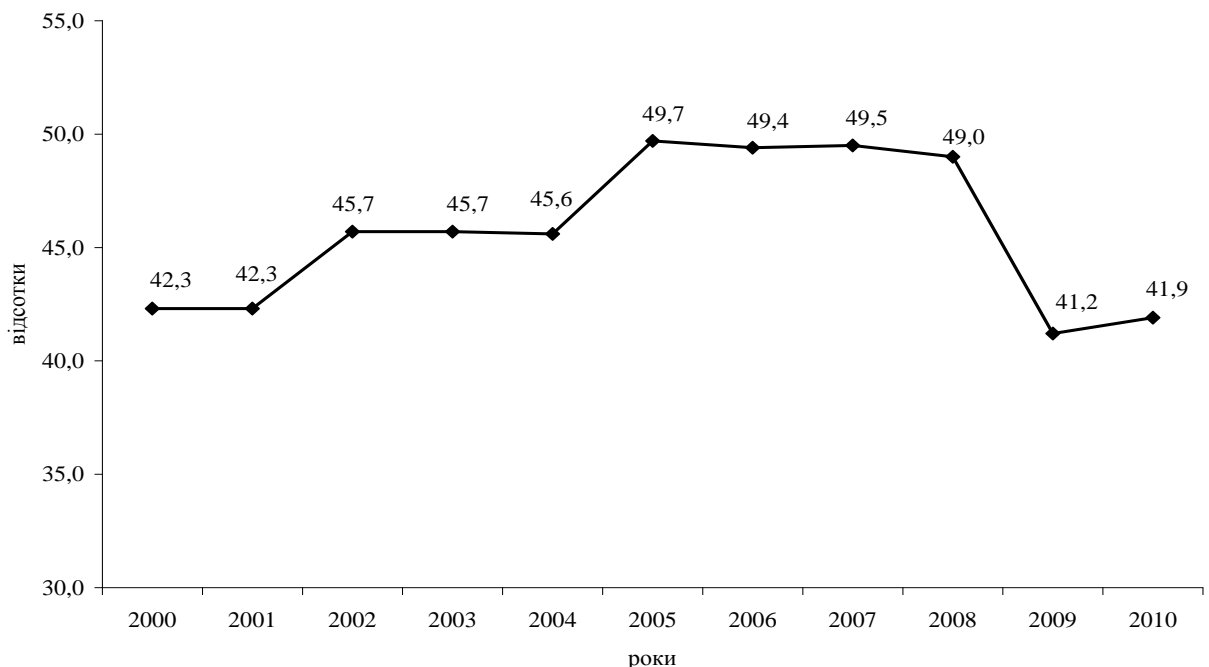

Рис. 3.9. Динаміка частки заробітної плати у ВВП в Україні

У 2000–2004 рр. частка заробітної плати у структурі ВВП України становила 42–45% (рис. 3.9.), що на 8–10% менше, ніж у високо розвинутих країнах (Франції – 51,6, Швеції – 54,5, Великобританії – 54,5). У 2007 р. вона зросла до 49,8%, що на 3,8% більше у порівнянні з 2004 р. У 2008 р. вона зменшилась до 49,0%, а у 2009 р. до 41,2%, що стало наслідком негативного впливу світової фінансово-економічної кризи на економіку України. Відповідні коливання частки заробітної плати у ВВП спостерігаються практично у всіх країнах Європи (табл. 3.5). Нижче значення цього показника, ніж в Україні, спостерігається у Болгарії, Італії, Угорщині та Польщі. Проте, як свідчать дослідження, ні в Україні, а ні в країнах ЄС і США немає законодавчих норм щодо визначення або встановлення якогось конкретного рівня частки оплати праці у ВВП, незважаючи на те, що це є важливий індикатор макроекономічної політики.

Таблиця 3.5

Частка заробітної плати у ВВП в ЄС та окремих країнах (%) [395, с.25]

Країна	Роки							
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
ЄС (27 країн)	50,0	50,2	50,0	49,8	49,2	49,0	48,7	48,4
Болгарія	34,6	34,9	34,1	34,7	33,4	33,3	32,2	33,2
Чехія	41,9	42,3	43,2	43,8	42,7	42,9	42,8	42,8
Німеччина	53,4	53,1	52,7	52,4	51,5	50,4	49,5	48,9
Франція	51,9	52,2	52,6	52,5	52,2	52,2	51,9	52,0
Італія	39,2	39,9	39,8	40,2	39,9	40,8	41,2	40,8
Латвія	41,4	39,7	38,5	39,7	39,5	41,9	43,0	45,0
Угорщина	43,4	44,8	45,4	45,8	45,9	44,5	45,3	43,9
Польща	40,2	41,0	39,1	38,2	36,2	35,8	35,5	36,2
Фінляндія	47,2	47,5	47,5	48,3	48,1	49,1	48,3	47,8
Україна	42,3	42,3	45,7	45,7	45,6	49,7	49,4	49,5

За останніми дослідженнями МОП серед економічно розвинених країн світу поширюється тенденція щодо зниження частки оплати праці у ВВП.

Основними причинами цього процесу, як зазначає В.В.Кузьменко [145, с. 73], є: послаблення позицій профспілок у світі; розвиток науково-технічного прогресу, впровадження основних його досягнень (завдяки яким скорочується обсяги ручної праці); поширення глобалізаційних процесів.

Розглядаючи заробітну плату, не слід опускати співвідношення в зарплаті працівників бюджетного й небюджетного секторів економіки. Встановлюючи рівень заробітної плати у бюджетному секторі, держава регулює приплив кадрів до нього. Коли рівень оплати в бюджетних галузях є відносно низьким, висококваліфіковані працівники залишають державні підприємства та організації й переходять у підприємства приватного сектору. Проте бюджетна сфера характеризується більш стабільною зайнятістю, що певною мірою сприяє перерозподілу робочої сили на користь державних підприємств та установ. У свою чергу, виплата заробітної плати та сплата страхових внесків на пенсійне забезпечення є стабільними [343, с. 245].

Із позитивними тенденціями розвитку ринкової економіки відмічаються і негативні. Тіньові інститути створюються, існують як в державах Європейського Союзу, Російській Федерації, в країнах колишнього СРСР, так і в Україні. До тіньових відносять ті види діяльності, які не піддаються прямому контролю з боку державних органів влади. З суто фіскальної точки зору, можна сказати, що це певні відносини, суб'єкти яких отримують прибутки і заробітну плату, що не декларуються, а тому податками не обкладаються, а також не проводиться відрахування та сплата страхових внесків соціального страхування та пенсійне забезпечення [131].

Тіньова економіка, а відповідно і заробітна плата, стала звичним для більшості населення явищем. Люди щодня стикаються з тіньовою діяльністю, яка не викликає практично ніякого осуду у суспільства. Це породило певний суспільний парадокс: тіньова економіка та заробітна плата певною мірою перестали бути тіньовими, тобто схованими від суспільства і невідомими йому.

Сьогодні у країнах Євросоюзу тіньова заробітна плата (“чорна”, “сіра”) також негативно впливає на рівень соціальної захищеності населення. Відповідно до результатів соціологічного дослідження, зарплата “у конвертах” у 77 країнах ЄС коливається від 1 до 23%. Кожен двадцятий житель Євросоюзу одержує “сіру” зарплату. В середньому по Євросоюзу показник складає 5% отримання тіньової заробітної плати [107, с. 26].

Найбільш непрозора для влади система заробітної плати зафіксована у найбіднішій країні Євросоюзу – Румунії, де майже кожна четверта зарплата (23%) видається “в конверті”. Список продовжують інші нові члени ЄС і колишні країни соціалістичною табору: Латвія, Болгарія, Литва, Польща, Естонія й Угорщина. Тобто колишні соціалістичні держави є лідерами в ЄС за обсягом виплати зарплати “у конвертах”. З країн Східної Європи найнижчим цей показник є тільки Чехії і Словенії (3% і 6%). З розвинених країн найвищий рівень “сірої” зарплати зафіксований в Італії (7%) і Бельгії (6%). Це значно вище, ніж у Великобританії, Франції, Німеччини, у яких про отримання грошей “повз касу” заявило всього 1% працівників. Найвищий рівень в ЄС тіньової зарплати у будівництві – 10%, сільському господарстві – 7%; торгівлі, транспорт, побутові послуги, готельний і ресторанний бізнес – по 6% [107, с. 26].

За даними Всеросійського центру досліджень суспільної думки, в Російській Федерації 13% опитаних одержують “сіру” (змішану) зарплату, а 4% опитаних отримують неофіційну (“чорну”) зарплату. За інформацією Незалежного фонду дослідження заробітних плат в Україні, 27% працюючих громадян України залучено до “сірих” та “чорних” зарплатних схем (що значно вище, ніж за показниками в РФ та у країнах ЄС). При цьому 9% з них отримують “чорну” зарплату, тоді як 18% частину суми отримують офіційно. Крім того, більшість опитаних (83%) знають про те, що зарплата “в конвертах” вплине на розмір майбутніх пенсій, а 12% опитаних просто не враховують такої небезпеки. Серед останніх 19% респондентів віком від 18

до 24 років не замислюються про соціальне страхування та свою майбутню пенсію.

Вищевикладене свідчить про те, що тіньова заробітна плата, яка також існує у багатьох країнах світу, де діють оптимальні податкові умови та значно вища податкова дисципліна, не тільки і не стільки є викликом надзвичайного податковою навантаження, як це стверджують вітчизняні роботодавці, а має інше підґрунтя, втому числі і отримання надприбутків. Роботодавець, який виплачує заробітну плату “у конвертах”, не показує її реальної суми, свідомо обманює державу, своїх працівників, порушує чинне законодавство з оплати праці та не сплачує страхові внески на загальнообов’язкове державне соціальне страхування [342, с. 170]. Працівники, які погодилися отримувати заробітну плату “у конвертах”, як правило, не усвідомлюють негативного впливу цього явища для них самих – отримати в майбутньому мінімальний розмір пенсії.

Крім того, що випереджаюче у порівнянні із зростанням фонду оплати праці підвищення розмірів пенсії викликало не тільки дефіцит бюджету, але й посилило тенденцію до “зрівнялівки” пенсій мало- і середньо-оплачуваних категорій осіб, також порушило принцип пенсійного страхування в частині диференціації розмірів пенсій залежно від заробітку. Все це поглиблює проблему приховування заробітної плати від нарахувань та негативно позначається на доходах пенсійного фонду. Протягом аналізованого періоду темпи зростання видатків в середньому на третину перевищували темпи зростання власних доходів [276, с. 9].

Важливим питанням є оподаткування заробітної плати, що впливає на її розмір та легалізацію. Податок на доходи фізичних осіб в Україні є одним з найбільш проблемних. Навіть запровадження у 2004-2007 рр. найнижчої ставки в Європі у розмірі 13% не сприяло повній легалізації доходів громадян.

Податок з доходів фізичних осіб у економічно розвинутих країнах Європи є головним фіскальним податком. Це обумовлено специфікою

західної філософії податкової політики. Однією з головних функцій системи державних фінансів країн ЄС є забезпечення високих соціальних стандартів життя населення. Оскільки соціальні трансферти є механізмом вирівнювання доходів різних верств населення, логічно, що їх розмір має залежати від рівня добробуту працюючих громадян.

У багатьох європейських країнах видатки на соціальні трансферти і соціальне страхування фінансуються лише з надходжень від податку на доходи фізичних осіб. З технічної точки зору, податок з доходів громадян характеризується легкістю його адміністрування за умови високої платіжної дисципліни та ефективної системи контролю за достовірністю та повнотою декларування доходів громадян.

Оскільки функції утримання податку покладені на роботодавця, можливості мінімізації у штатних працівників невеликі. Податкова знижка існує лише для тих осіб, загальний дохід яких не перевищує мінімальний прожитковий мінімум. Це позитивна європейська практика, проте номінальний прожитковий мінімум в Україні дуже далекий від реального. Навіть ті громадяни, які мають дещо вищий дохід, часто є бідними. Громадяни з високим рівнем доходів, у яких зарплата – лише одне з джерел доходів, мають більше можливостей для зменшення фіскального тиску, зокрема в Україні існує законодавче “верхнє” обмеження розміру зарплати, на яку нараховують страхові внески – 10 мінімальних заробітних плат.

У країнах ЄС попри високі ставки податку основний фіскальний тягар несуть заможні громадяни. Для бідних активно застосовується податкове вирахування: певний рівень доходу, який виключається з бази оподаткування. Так, у Словаччині від цього виду оподаткування звільняються особи, річний дохід яких не перевищує 4 тис. євро. При цьому розмір вирахувань може бути збільшений на певні суми видатків громадянина, наприклад, на оплату освіти.

Іншим питанням, яке пов’язане із формуванням фінансових ресурсів пенсійного забезпечення, є наявність збиткових підприємств, частка яких в

Україні надто висока. Причому, впродовж періоду економічного зростання вона змінилася мало: якщо у 2000 р. частка збиткових підприємств становила 37,7%, то у 2007 р. – 32,5%, а у кризовому 2008 р. – повернулася до попереднього рівня (37,2%) [257, с. 33]. Ці ж підприємства і допускають заборгованість із виплати заробітної плати. Починаючи з 2002 р., в Україні спостерігається тенденція до різкого зниження загальної суми заборгованості з виплати заробітної плати, яка на початок 2008 р. склала 668,7 млн. грн., що у 7,4 раза менше у порівнянні з 1 січня 2001 р. (рис. 3.10).

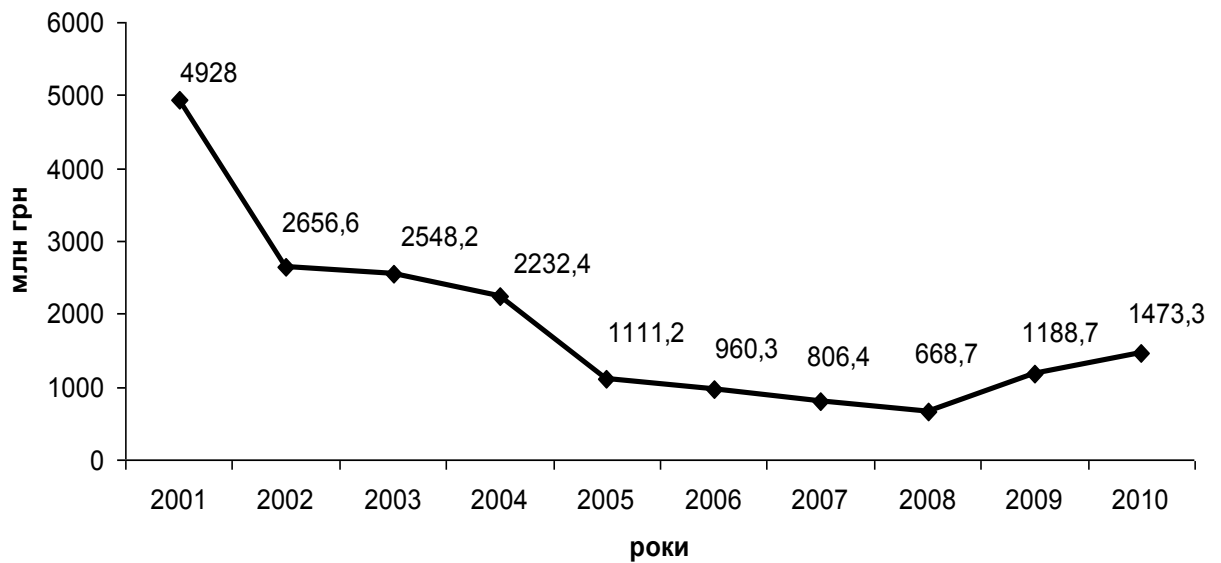

Рис. 3.10. Динаміка заборгованості із виплати заробітної плати в Україні

Світова фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. негативно вплинула на економіку, що відбилося у зростанні заборгованості по виплаті заробітної плати у більшості видів економічної діяльності. Тобто тенденція сталого зниження заборгованості із виплати зарплати у 2000-2007 рр. під впливом кризи змінюється на зворотну – за 2008-2009 рр. заборгованість зросла у 2,2 рази (рис. 3.10). Особливо це стосується підприємств державного сектору, будівельної сфери. Борг склав 5,3% до фонду оплати праці у 2008 році. При цьому по окремих регіонах заборгованість із виплати зарплати за 2008-2009 рр. зросла значно суттєвіше: у м. Києві – у 27,7 разів, у м. Севастополі – у 25,5 разів, у Волинській області – у 11,2 разів. Збільшення загальної суми

заборгованості зумовлено головним чином зростанням боргів працівникам економічно активних підприємств. Упродовж січня-жовтня 2009 р. заборгованість перед працівниками цієї категорії підприємств зросла на 49,7% (на 378,0 млн. грн.) і на 1 листопада становила 1,1 млрд. грн. Зростання заборгованості по зарплаті спостерігалось в усіх регіонах, при цьому найбільше – у м. Києві (на 72,2 млн. грн.), Харківській (на 35,4 млн. грн.) і Київській (на 34,5 млн. грн.) областях [146, с. 8].

Зростання заборгованості із виплати заробітної плати негативно відбивається на формуванні фінансових ресурсів пенсійного забезпечення. У першу чергу, на доходах Пенсійного фонду України, розрив бюджету якого уряд покриває за рахунок коштів Державного бюджету, для забезпечення стабільності виплати пенсій.

Ще раз звернемо увагу, що рівень заробітної плати є фактором підвищення продуктивності праці працівників та збільшенням сплати внесків на соціальне страхування. Досвід розвинутих країн з питань застосування систем заробітної плати, мотивації праці тощо надає можливості пошуку способів як реформування діючих в Україні систем заробітної плати, так і створення нових, які б ураховували й синтезували елементи національного надбання та прогресивні методи розв'язання цих проблем в майбутньому.

Досліджуючи питання заробітної плати, Е.Лібанова, О.Мірошніченко, П.Розенко [392, с. 80-84] зазначають, що головною причиною ухилення від декларування виплати повних заробітних плат є намагання роботодавця уникнути сплати нарахувань на заробітну плату, насамперед – обов'язкових внесків до Пенсійного фонду та фондів соціального страхування. Тому сьогодні в Україні є явна необхідність здійснення наступних заходів:

– здійснити пенсійну реформу та сформувати справедливу пенсійну систему, без преференцій і пільг. Пенсійна система має стимулювати громадянина працювати легально і сплачувати пенсійні внески з усієї заробітної плати. Найкращий стимул – гідна пенсія у похилому віці;

- встановити чіткі правила функціонування та терміни запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового пенсійного страхування;

- задекларувати на державному рівні відмову від моделі дешевої робочої сили та забезпечити протягом двох років суттєве підвищення (не менш ніж на 100%) мінімальної зарплати та заробітної плати працівників бюджетної сфери.

Виконання зазначених заходів дасть можливість підвищити доходи населення за рахунок заробітної плати, що сприятиме розвитку споживчого ринку, збільшить надходження коштів до фондів соціального страхування, сприятиме формуванню і зміцненню середнього класу, що для України є важливим на шляху інтеграції у світову економіку.

3.4. Світова фінансово-економічна криза та її вплив на трансформацію фінансових механізмів державного управління пенсійною системою

Глобалізація економіки дедалі більше призводить до інтернаціоналізації внутрішніх проблем національних економік, що полягає у зростанні обсягів міжнародних торгових, фінансових та інвестиційних потоків їх взаємозв'язку, коли розвиток країн все більше визначається не національними, а загальносвітовими чинниками.

Із поглибленням процесів глобалізації економіки та ринків істотно зростають фінансові ризики. Події останніх 15-20 років свідчать, що фінансові потрясіння явно почастишали: світова боргова криза 1982-1983 рр.; обвал фондового ринку США 1987 р.; повномасштабна фінансова криза в Японії 1990 р.; мексиканська криза 1994-1995 рр.; обвал долара у 1995 р.; глобальна криза 1997-1998 рр. З кінця 70-х років ХХ ст. і до сьогодні більш ніж у сімдесяти країнах відбувалися фінансові кризи. У цих подіях вбачаються не просто окремі кризи, а послідовні хвилі однієї ширшої і глибшої кризи глобальної системи світових фінансів. Руйнівні кризи

відбувались у більшості країн Латинської Америки (в Аргентині, Мексиці – тричі, у Бразилії, Венесуелі, Чилі – двічі) та Південно-Східної Азії [240, с. 354]. Зокрема, збитки від азіатської фінансової кризи сягали 34% ВВП країн, які постраждали від кризи. Банківська криза в Японії спричинила збитки в межах 17% ВВП країни. Наслідки фінансової кризи 2008-2009 рр. у США оцінюються у 7% ВВП, і в результаті якої суттєвих втрат зазнала міжнародна торгівля товарами і послугами. Темпи її падіння склали 10,7%. Дефіцит державного бюджету в країнах Великої сімки склав 10% ВВП. У ряді країн Центральної та Східної Європи впродовж 2009 р. зовнішній борг збільшився з 54,7% до 68,6% ВВП. Обсяг світового ВВП зменшився на 0,6%, у тому числі в країнах колишнього СРСР – на 6,6%. За оцінками МВФ, суми списання банківських активів із початку глобальної кризи до кінця 2010 р. склали 2,3 трлн. дол. США [24, с. 4]. Найвні відомості про втрати від окремих криз свідчать про їх руйнівний характер для фінансової і банківської системи країн світу, що так чи інакше зачіпає і пенсійні системи.

Надмірне зростання спекулятивного капіталу стає однією з головних проблем світової економіки. Особливо загрозливими є масштаби спекулятивного ринку подібних фінансових інструментів, обсяги якого уже у кілька разів перевищують обсяги реальних операцій на торгових ринках. Не менш серйозна проблема – великі потоки спекулятивних “гарячих” грошей, які справляють руйнівний вплив на фінансові ринки. Криза на міжнародному ринку, переповненому надлишком спекулятивного капіталу, здатна завдати удар будь-якій слабкій економіці.

Світова економічна і фінансова криза 2008-2009 рр. продемонструвала системні недоліки чинної моделі глобального капіталізму з її орієнтацією на надмірне споживання і використання кредитних ресурсів, прорахунку політики економічного лібералізму і впливу держави на розвиток фінансового сектору. Структурна криза, у ході якої відбувся збіг малого, великого і стадіального циклів, викликала потужний резонанс гальмування

економічної активності, руйнування старих структур і міжгалузевому переливу капіталів.

Крім того, з другої половини 2008 р. позитивна динаміка основних соціально-економічних показників змінилася на негативну. Криза висунула на поверхню приховані раніше суперечності та недоліки системи державного регулювання, засвідчила практичну відсутність правових та організаційних важелів, які можна було б використовувати для протидії розвитку негативних соціальних наслідків

Основними чинниками фінансової кризи, які спершу реалізували свій вплив у розвинутих країнах, а згодом поширилися на інші країни і регіони світу, були [24, с. 3]:

- кон'юнктурне зростання цін на активи, не підкріплених дією фундаментальних економічних факторів;
- надлишок глобальної ліквідності та виникнення кредитного буму;
- накопичення надмірних боргів у секторі домогосподарств і досягнення високого рівня левериджу фінансових установ;
- широке застосування складних і “екзотичних” фінансових інструментів та поширення системних ризиків;
- нездатність органів фінансового регулювання стримати надмірно ризикову діяльність фінансових установ і неспроможність передбачити кризовий сценарій розвитку подій.

Фінансово-економічна криза показала, що теорія раціональних очікувань і гіпотеза ефективних ринків є недієздатними: ринкові суб'єкти не володіють достовірною інформацією і не в змозі передбачити розвиток майбутніх подій, тому вони можуть впадати або в стан колективної ейфорії (коли всі суб'єкти недооцінюють і не враховують у своїх рішеннях певні ризики), або в стан колективної депресії (коли схильність до прийняття ризиків різко зменшується). За таких умов сподівання на ринкове саморегулювання і на дію “невидимої руки” призводять до чергування циклів

підйому та спаду і згубних наслідків як для економіки країни, так і для її пенсійної системи.

У країнах з ринками, що формуються, світова фінансова криза оголила гіпертрофовану залежність їх економік від зовнішнього фінансування і засвідчила неадекватність національних фінансових систем забезпечити поступальний економічний розвиток. В умовах зниження глобальної ліквідності, зменшення схильності міжнародних інвесторів до прийняття ризиків і повернення капіталів до місць їх походження, багато країн-позичальниць зіткнулися із втратою доступу до зовнішніх джерел фінансування і зазнали масштабного відтоку капіталу. Так, у 2008 р. лише взаємні фонди вивели з країн з ринками, що формуються, 54,2 млрд. дол., тоді як у 2007 р. вкладення цих фондів становили 45,1 млрд. дол. [24, с. 4].

Фінансова криза дуже швидко перетворилась на економічну кризу з усіма відповідними наслідками для державних програм, включаючи пенсійні системи. Багато країн Європи та Центральної Азії зазнали кризи вже на ранній стадії її розвитку, так як вона призвела до тимчасового зниження економічного зростання та рівня зайнятості. За останні 10 років багато країн регіону реформували свої пенсійні системи. Деякі встигли впровадити кардинальні системні реформи, інші здійснили невеликі параметричні зміни. Різке зниження доходу, рівня зайнятості, вартості активів, фіскального балансу і доступу до місцевого і іноземного фінансування спричинило погіршення ситуації для всієї пенсійної системи у регіоні, змушуючи уряди приймати політичні рішення у відповідь на зростаючий дефіцит пенсійних фондів. Криза посилила існуючу фінансову нестійкість пенсійних систем, різко знизивши доходи від вкладень, а також призвела до різкого зниження цінності фінансових активів пенсійних фондів. Таким чином, криза показала, що жодна пенсійна система, незалежно від своєї структури, не захищена від її впливів.

Фінансова криза здійснює різний вплив на компоненти пенсійної системи, і навіть якщо масштаби та тривалість варіюється, в залежності від

країн, кожен компонент відчуває її негативний вплив. Нульовий рівень фінансується за рахунок загальних доходів держави, і зі зниженням виробництва і податкових зборів фінансування нульового рівня значно ускладнюється.

Перший рівень фінансується за рахунок внесків працівників і роботодавців та з підвищенням рівня безробіття і зниженням заробітної плати, формування фінансових ресурсів для фінансування першого рівня також ускладнюється. Другий і третій рівні фінансуються за рахунок вкладів роботодавців і працівників та відсотків від доходу. Зниження цінності фінансових активів разом із безробіттям і зниженням зарплат теж спричинює скорочення потенційних можливостей формування фінансових ресурсів для майбутніх пенсійних виплат.

Що стосується витрат пенсійної системи, то кількість одержувачів, зазвичай, зростає в період кризи, тому що населення передпенсійного віку усіма способами намагається знайти можливість раннього виходу на пенсію або оформити пенсію по інвалідності. Розмір пенсії в період кризи, зазвичай, залишається таким же або піднімається, так як уряди більшості країн не бажають скорочувати пенсійні виплати, навіть коли рівень середньої заробітної плати знижується, а також намагаються забезпечити регулярність виплати пенсій. Таким чином, значні втрати у частині доходів і збільшення витрат створює дефіцит у фінансуванні пенсійних виплат або збільшує уже існуючий дефіцит, який уряди покривають за рахунок коштів державного бюджету.

У накопичувальній пенсійній системі (2 і 3 рівні) криза, в першу чергу, позначається на фінансових інструментах, в які вкладено пенсійні кошти. Зниження цінності активів позначається на вкладниках, які досягли пенсійного віку. У випадку, якщо уряд вирішить відшкодувати втрати постраждалим вкладникам, це природним чином позначиться на загальній бюджетній політиці.

Наслідки світової фінансової кризи відчули пенсійні системи як економічно розвинених, так і слабше розвинених країн. Але, якщо детальніше розглянути результати діяльності пенсійних фондів в період кризи в країнах світу, відкриваються досить різні картини. Зокрема, вартість активів пенсійних фондів у США в період кризи впала набагато менше, ніж вартість акцій, і зовсім небагато працівників вийшли з накопичувальних фондів. В середньому, сума коштів на накопичувальних рахунках у США у 2008 р. зменшилась на 14%, в той час як падіння фондового ринку склало більше 30%. Проте обсяги коштів, які люди виділяють на заощадження, майже не скоротились (з 8% до 7,8%). Приблизно 50% працівників США є учасниками системи недержавного пенсійного забезпечення, і тільки 4% припинили свою участь у пенсійних планах [290, с. 2].

До кризи зростання пенсійних активів у США корелювало із ринковими доходами від акцій та облігацій. У 2008 р. майже за всіма видами активів спостерігається негативна віддача. Єдиним видом активів, що працювали порівняно добре, були цінні папери Державної скарбниці США, які дали позитивний дохід в обсязі 22,8% (рис. 3.11) [450, с. 3].

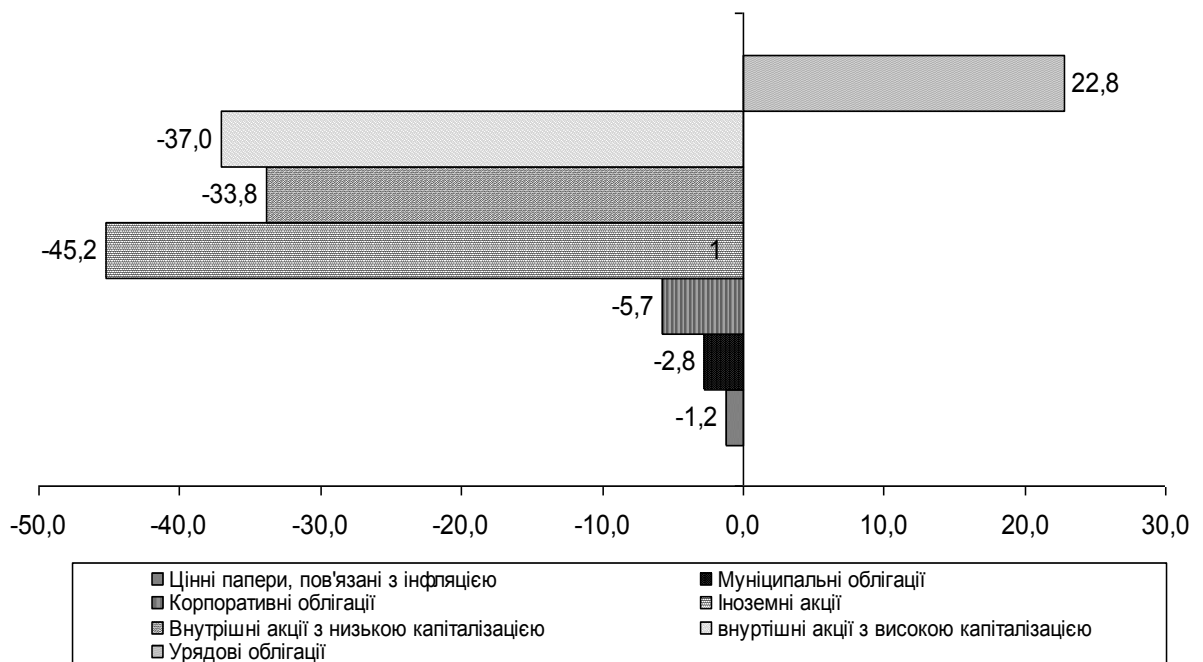

Рис. 3.11. Загальна віддача від різних категорій активів пенсійних фондів у США у 2008 р. [450, с. 3]

Пенсійні фонди Швейцарії зафіксували збитки в середньому на рівні 13,25%. Аналіз диверсифікації пенсійних активів показує, що акції швейцарських емітентів та іноземні акції впали на 2%, у той час як вартість облігацій збільшилась на 2%, зросла і вартість активів у швейцарських франках (у доларах та євро впала), вартість активів у нерухомості та депозитах також збільшилась.

Інвестування пенсійних коштів у міжнародні ринки у Фінляндії обмежує втрати у порівнянні з інвестуванням у національні фонди. У зв'язку з кризою, інвестиційний прибуток пенсійних фондів Фінляндії у середньому зменшився на 14%. За результатами дослідження міжнародного пенсійного експерта Проекту USAID “Розвиток ринків капіталу” Г.Гендрікса, такі результати можуть бути пов'язані зі значною диверсифікацією пенсійних активів Фінляндії за географічним принципом. У Фінляндії у 2008 р. вітчизняні інвестиції склали 36% загального портфелю пенсійних активів, у той час як інвестиції в європейські ринки – 32% та ще 32% – інші країни світу [188, с. 2].

Зменшення прибутку на пенсійному ринку Франції пояснюється великим відсотком інвестування в акції. Збитки у розмірі 24,8% пов'язані з великим відсотком інвестицій в акції у період з 2003 по 2006 р. Впродовж цього періоду, відсоток акцій в інвестиційному портфелі складав понад 60%, а потім зменшився до 49%, після прийняття нових директив у жовтні 2008 р., які також збільшили відсоток інвестицій у державні боргові цінні папери.

Світова економічна криза значно вплинула на вартість шведських активів, зокрема, на акції шведських емітентів. Чотири “буферних” пенсійних фонди Швеції (AP1 – AP4) отримали збитки на рівні 20-24%. Ці фонди збалансовують пенсійний бюджет, щоб не допустити дефіциту, обумовленого великим обсягом виплат, у зв'язку з масовим виходом на пенсію людей, які народилися під час демографічного вибуху 1943-1960 рр. Державний пенсійний фонд AP Fonden 1 оголосив про зміну своєї

інвестиційної політики після того, як у 2008 р вартість його активів зменшилась майже на 50 млрд. шведських крон (6 млрд. дол. США). Це змусило фонд змінити структуру інвестиційного портфелю та поточну стратегію інвестування, яка передбачає, що 50-60% складатимуть тільки довгострокові лістингові пайові цінні папери; зменшити відсоток коштів, інвестованих в акції публічних компаній на користь акцій непублічних компаній, частка яких в портфелі фонду збільшиться до 5%; збільшити частку нерухомості в портфелі фонду до 8% [2].

Експерти МВФ передбачають, що в країнах Центральної та Східної Європи криза може посилити інтерес до міжнародних активів. Шок, пов'язаний з падінням вартості активів на 38,1% на одному з найпотужніших ринків Центральної Європи – у Польщі, та на 80% у Росії, змушує інвесторів замислитись та зробити відповідні висновки. Багато інвесторів у країнах Східної Європи недооцінили рівень нестабільності ринкових інвестицій, розглядаючи їх як “ощадні рахунки з кращими фінансовими результатами”. Падіння вартості активів посилилось ще і тим, що більшість акцій, в які інвестувалися кошти, були вітчизняними. Тому необхідне здійснення кращої диверсифікації активів, з метою забезпечення розподілу ризиків. У короткостроковій перспективі, можливо, з'явиться інтерес до більш надійних консервативних та прозорих інвестиційних продуктів. Також не виключено зростання зацікавленості щодо інвестування в міжнародні активи, які до сьогодні вважались непривабливими через їхню меншу доходність у порівнянні зі східноєвропейськими ринками.

У Росії зменшення вартості пенсійних активів за період останньої фінансової кризи склало в середньому 25,5% (від 52% “Тройка Діалог”, “Металінвесттраст” до 2,2% “Віка”), та невеликих збитків, на рівні трохи менше 2%, – для Внешкономбанку, який контролюється державою та управляє більш ніж 90% пенсійних активів. Внешкономбанк заявив про збитки у 2008 р. у сумі 1,16 млрд. руб. Банк здійснює управління приблизно 352 млрд. руб. пенсійних коштів (9,7 млрд. дол. США), тобто активами

більшості російських працівників, які вирішили не переводити свої накопичувальні пенсійні рахунки до недержавних пенсійних фондів або до компаній з управління активами [301, с. 143].

Недержавні пенсійні фонди Чилі втратили у 2008 р. 22,5% своєї вартості, і на кінець року вартість їхніх активів загалом становила 74,31 млрд. дол. США, тобто на 21,56 млрд. менше, ніж у 2007 р. Хоча усі недержавні пенсійні фонди, які класифікуються в залежності від ступеню ризику та віку учасників, показали від'ємну дохідність, їхні збитки фактично були різними. У той час як фонди з високим ступенем ризику втратили до 80% активів, інвестованих в акції упродовж 2008 р., фонди із середнім ступенем ризику втратили до 40% своєї вартості, то консервативні фонди з низьким ступенем ризику, орієнтовані більше на інвестування в інструменти з фіксованою дохідністю, показали збитки у розмірі 0,93%. На кінець 2009 р. фонди трохи реабілітувались у результаті позитивної дохідності за іноземними акціями, особливо азійськими [290, с. 3].

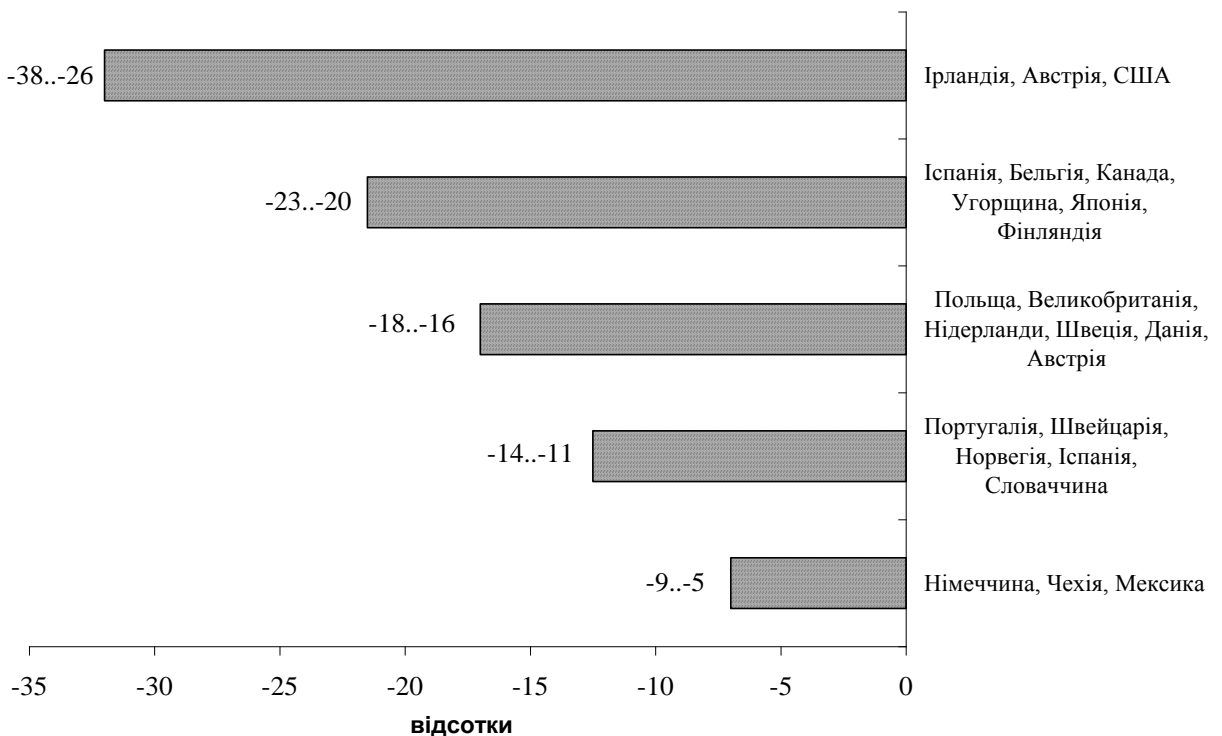

Рис. 3.12. Втрати пенсійних фондів у 2008 р. у країнах світу [425, с. 16]

У результаті фінансової кризи у 2008 р., усі країни отримали від'ємний інвестиційний дохід на пенсійні активи. Найменші втрати отримали пенсійні фонди Мексики, Чехії, Німеччини, Словаччини (5-11%), а найбільші Ірландія, Австрія, США (38-26%) (рис 3.12). За інформацією ОЕСР, фондові ринки розвинутих країн у 2008 р. втратили 43% своєї вартості [301, с. 139].

Загалом глобальні пенсійні активи у 2008 р. впали на 21% проти їх обсягів наприкінці 2007 р. Однак уже у 2009 р. вони відновили 17% втраченої суми, а у 2010 р. додали ще 12% і вийшли на рекордні 26,5 трильйона доларів, що на 1,6 трильйона дол. більше, ніж у кризовому 2007 р. – 24,9 трильйона доларів [383].

Не зважаючи на складну ситуацію, пенсійні ринки США, Японії та Великої Британії залишились найбільшими пенсійними ринками світу і складають 61, 13 та 9% відповідно до загального обсягу пенсійних активів світу. США та Японія володіють 74,3% усіх активів, не дивлячись на зменшення частки активів до 13,4% у Японії та до 60,9% у США на початку 2009 р. [301, с. 140].

Таким чином, глобальна фінансова криза негативно вплинула на програми соціального забезпечення багатьох країн світу. Серед невеликої кількості державних установ соціального страхування, які покладаються на резервні фонди щодо фінансування солідарних пенсійних схем, більшість отримала від'ємну доходність у 2008 р. Втрати у вартості активів фондів, що працюють за пенсійними схемами з визначеними внесками, мають прямий вплив на розмір пенсійних виплат, особливо для осіб, які близькі до пенсійного віку. Масштаб такого впливу залежить від природи пенсійного доходу, який особи очікують отримувати: чи стануть основним джерелом доходу пенсійні фонди (дуже часто недержавні), чи це буде державна пенсія за віком.

На сьогоднішній день у країнах Європи та Центральної Азії кількість громадян, які досягли пенсійного віку, в накопичувальній пенсійній системі не так багато, тому що вона була запроваджена відносно недавно, і, як

правило, працівники більш старшого покоління не були включені. Найперша накопичувальна система була запроваджена в Угорщині і Казахстані у 1998 р. і в 1999 р. у Польщі. В Угорщині в накопичувальну пенсійну систему вступали особи, які лише починали свою трудову діяльність, а для всіх інших працівників це було добровільним рішенням. Особам віком від 52 років, які все ж приєдналися до накопичувальної системи, було рекомендовано повернутися до старої розподільчої системи. У Польщі працівникам, старшим 50 років, не дозволялося вибирати накопичувальний план, а для осіб у віці від 30 до 50 років такий план був добровільним. У результаті в накопичувальній системі на сьогодні не дуже багато пенсіонерів. У Казахстані ситуація зовсім інша. Всі працівники були переведені до другого рівня, але особи, які уже вийшли на пенсію, отримують виплати в рамках розподільчої складової в залежності від стажу роботи. З накопичувальної системи пенсіонери отримують ті невеликі виплати, які вони встигли вкласти за час її існування [213, с. 11].

Слід також відзначити, що і до настання кризи ставка прибутковості накопичувальних систем у багатьох країнах Європи та Центральної Азії була відносно скромною у порівнянні із зростанням загального доходу. Однак буде неправильно судити про інвестування, ґрунтуючись на ставці прибутковості протягом короткого періоду часу, так як ціни на активи постійно змінюються. У перші роки розвитку пенсійних фондів зростання доходів і зростання заробітної плати було дуже високим, так як ці країни виходили з кризи 1990-х рр. Тим не менш, недостатньо ефективна діяльність фондів говорить про те, що необхідно вирішити ряд проблем, пов'язаних із регулюванням і розвитком фінансового ринку. Різке падіння цін на активи в результаті кризи тільки підкреслює недостатність ставки заміщення, що генерується фондами. У той же час поточна ситуація дає можливість зробити необхідні реформи для поліпшення діяльності пенсійних фондів в короткостроковій і довгостроковій перспективі.

Уряди країн Центральної та Східної Європи намагаються знайти відповіді на фінансові виклики. Так, Росія та Румунія у зв'язку з кризою і необхідністю збільшення доходів скасували нещодавно введені скорочення ставки пенсійних внесків, які мали сприяти зменшенню витрат на працю та формальну участь на ринку праці. Але, у зв'язку з кризовою ситуацією, виникла необхідність збільшення доходу, і ці норми були скасовані.

Словаччина, Естонія, Литва, Румунія та Болгарія вжили заходів щодо скорочення внесків до обов'язкових схем другого рівня з 4-6% до уніфікованих сталих 2% і використовують цю різницю для фінансування своїх систем першого рівня. Голова відділу пенсійної політики ОЕСР Е.Уайтхаус відзначив, що ці заходи нежиттєздатні і підірвали значення приватних, професійних пенсій. Мова йде про великі накопичення грошей, а сьогодні склалася така ситуація, що в деяких з цих країн 70% і більше працівників є учасниками приватних пенсійних схем. Румунія у 2010 р. повернулася до позначки 2,5%, хоча Світовий банк рекомендував збільшити цей показник до 3% [328, с. 4].

Безумовно, всі ці дії приведуть до тимчасового росту доходу і знизять у деякій мірі існуючий дефіцит фінансових ресурсів, але в довгостроковій перспективі це означає, що працівники будуть отримувати меншу пенсію в рамках другої рівня по досягненню ними пенсійного віку. Так як вони зробили більше внесків до державної накопичувальної системи, то природно будуть чекати компенсації у межах першої складової. Фінансові наслідки компромісу між довгостроковими і короткостроковими діями залежать від особливостей кожної пенсійної системи, змін розміру пенсійних внесків, і від того, як часто такі зміни вводилися.

Інші країни (Угорщина, Словаччина) дозволили вкладникам, які є учасниками обох рівнів, повністю повернутися до першого рівня пенсійної системи. Дозволивши перехідній когорті, особливо тим, хто наблизився до пенсійного віку, повернутися до першого рівня, уряд забезпечить їм більше гарантій. Однак надання цієї можливості більш молодому поколінню і новим

вкладникам створює додаткову невпевненість у плані державного фінансування пенсійних виплат.

У багатьох країнах з накопичувальною пенсійною системою пенсійні фонди відреагували на спад цін на фінансові активи через виведення активів з акцій і їх переведення у фіксовані інструменти доходів. Тим не менш, це може призвести до небажаних втрат пенсійних портфелів і можливості відшкодувати втрачене, коли ціни на активи відновляться. Так як основна функція пенсійних фондів полягає в довгостроковому заощадженні, то фонди повинні сфокусувати свою діяльність на довгострокових завданнях і уникати панічних спроб встигнути за ринком.

Щоб зробити більш гнучким процес оплати послуг адміністраторів пенсійних фондів, переглядають умови виплати винагород. Зокрема, Словацький уряд прийняв законопроект, відповідно до якого зменшується фіксована винагорода, яку компанії з управління пенсійними фондами можуть призначати на другому рівні пенсійної системи – системи капіталізованих індивідуальних накопичувальних рахунків. Згідно з пропозицією уряду, виплати компаніям з управління пенсійними фондами за адміністрування пенсійних заощаджень повинні складатися з фіксованої та змінної частини. Щомісячна фіксована винагорода зменшена з 0,065% до 0,025% від суми активів, що знаходяться в управлінні. Решта – оплата, прив'язана до збільшення вартості пенсійних активів, яка розраховується кожні шість місяців. Якщо прибутки будуть позитивними, тоді компаніям з управління пенсійними фондами дозволять отримати відсоток від прибутків як винагороди за обслуговування. Деякі компанії з управління активами вважають це короткостроковим антикризовим заходом, стверджуючи, що заплановані винагороди є надто низькими, і що термін у шість місяців не має сенсу в контексті логіки довгострокових пенсійних інвестицій [187, с. 2]. Подібні заходи здійснені у Великобританії та Естонії.

Іншими заходами, до яких вдалися уряди і фонди, є утримання перерахунків пенсій та зменшення їх розмірів. Так, британським

пенсіонерам, що не проживають у Британії, не проводиться індексація їхніх пенсій до рівня інфляції згідно з тими правилами, що діють для британських пенсіонерів, які проживають у Великобританії. Попри те, що впродовж трудової діяльності вони у повному обсязі сплачували страхові внески, їм відмовили у підвищенні пенсій, передбаченим законом, тільки через країну їхнього проживання. Ті британці, які живуть в країнах, що мають взаємні домовленості з Великобританією (США, Швейцарія, Ісландія, Норвегія, Туреччина та ЄС) – отримують збільшені пенсійні виплати. А пенсіонери, що проживають у понад 150 країнах, з якими у Великобританії немає таких домовленостей (Канада, Південна Африка, Нова Зеландія, Австралія) – не отримують індексованих пенсій, а лише пенсії, призначені їм на момент виїзду з Великобританії [237, с. 4]. Подібні обмежуючі заходи здійснені в Угорщині, Латвії, Литві, Ірландії, Сербії.

З метою стимулювання пенсійних доходів та економіки, уряд Мексики розглядає можливість збільшити внесок з 6,5% до 14% від заробітної плати працівника. Асоціація пенсійних фондів вважає, що теперішній внесок (6,5%) є недостатнім для належної пенсії. Підвищення пенсійних внесків збільшить накопичення суми до 2030 р. приблизно до 50% від ВВП у порівнянні з теперішніми 10% і стимулюватиме мексиканські інвестиції у проекти інфраструктури [238, с. 4].

Масштабна фінансова криза не оминула Україну і в результаті поглибила проблеми, які вже до того існували в системі пенсійного забезпечення. Частка власних доходів Пенсійного фонду скоротилася з 74,6% у 2007 р. до 62,2% у 2009 р [176]. Щоб забезпечити вчасну та в повному обсязі виплату пенсій, постійно зростає сума трансфертів з державного бюджету, яка у 2009 р. склала 48,9 млн. грн. [177]. Розмір пенсій у більшості громадян залишається низьким, посилилась залежність Пенсійного фонду від Держбюджету [51, с. 6].

Щодо діяльності НПФ, то, як зазначає Г.Гендрікс, немає підстав говорити, що криза дестабілізувала їх діяльність в Україні. Хоча вартість

активів знизилась більше, ніж у багатьох інших країнах, вона знову підніметься. Якщо середня вартість таких класів, як акції, не повернеться до свого попереднього значення впродовж двох років економічного зростання, це означає, що вони ще до кризи були переоцінені. Це може бути як внаслідок надмірної спекуляції (що характерно для Сполучених Штатів), так і внаслідок маніпуляцій з ціною (що характерно для України) [47].

У цілому, в умовах кризи втрачає, насамперед, той інвестор, який приймає необдумані рішення, фіксуючи збитки. Не варто піддаватися паніці, оскільки за будь-яким спадом обов'язково наступить підйом. Недержавні пенсійні фонди, в яких зосереджені довгострокові інвестиції, менше піддані впливу кризових явищ. Певною проблемою для пенсійних фондів в період кризи є зменшення обсягів внесків через фінансові проблеми у багатьох підприємств. Проте більшість НПФ демонструють позитивну динаміку розвитку [291].

Природно, що у період фінансово-економічної кризи найменші (слабкі) учасники ринку залишають бізнес недержавного пенсійного забезпечення. Аналогічне відсіювання відбувається і у середовищі компаній з управління активами. Очікується, що під час кризи слабкіші компанії можуть закритись або об'єднатися з іншими, що здійснюють такі ж функції. Скоріше за все, консолідація також покращить якість управління активами. Не потрібно вживати заходів щодо рятування недержавних пенсійних фондів, адміністраторів або компаній з управління активами, які виявилися слабкими та закриваються. Єдине застереження, щоб фонди та компанії з управління активами, які залишають ринок, належним чином організували процес передачі коштів клієнтів своїм конкурентам.

Як і усі попередні кризи, остання світова фінансово-економічна криза викрила слабкі місця III Рівня пенсійного забезпечення та фінансових установ, що його обслуговують. Більшість з цих слабких місць вже була відома, а криза тільки підкреслила критичну потребу у їх виправленні. Серед таких недоліків – недостатня прозорість фондових бірж, що призводить до

надмірних коливань вартості акцій, ринкові маніпуляції, а також практики бухгалтерського обліку, які вважалися б незаконними у деяких країнах. Якщо ці недоліки не будуть виправлені, вони будуть стримувати розвиток недержавного пенсійного забезпечення і знову боляче вдарять під час наступної кризи.

Таким чином, існуючі пенсійні системи у країнах світу з визначеними внесками чи з визначеними виплатами потерпіли від економічної кризи, що змусило уряди та самі пенсійні фонди розробляти заходи щодо убезпечення фінансових ресурсів від втрат. Зважаючи на різний економічний стан країн, традиції та менталітет, заходи державної політики щодо пенсійного забезпечення їх громадян є досить різними. Зокрема країни Європи (Франція, Данія, Великобританія та інші) розглядають питання збільшення пенсійного віку до 70 років. Канадський уряд навпаки вирішив зменшити частку державної пенсії та зробити ставку на соціальні відрахування в пенсійні фонди, що будуть інвестувати кошти в цінні папери та отримувати прибутки. Людина може вийти на пенсію з 55 років, а державна винагорода за стаж є лише незначною частиною пенсійного забезпечення [295]. Відмінності існують між країнами і між пенсійними фондами, які відображують різницю у розміщенні коштів за класами активів та у тому, наскільки зменшилась вартість активів у тій чи іншій країні. Пенсійні фонди з великими пакетами акцій та великим ступенем ризику втратили більше, ніж ті, які мають консервативні інвестиційні портфелі.

Уряди активно реалізують й інші заходи державної політики, які здійснюють загальний позитивний вплив на економіку країн в цілому, і, в тому числі, на розвиток пенсійного забезпечення. Зокрема: стимулювання більш пізнього виходу на пенсію; легалізація зайнятості; сприяння розвитку недержавних пенсійних фондів; розвиток галузевих пенсійних фондів; розвиток фондового ринку тощо. Усі заходи в комплексі дають можливість розподілити фінансові ризики між рівнями пенсійної системи та основними її

суб'єктами: державою, роботодавцями, громадянами та пенсійними фондами [356, с. 139].

Зарубіжний досвід чітко показує наслідки впливу світової фінансової кризи, яка вимагає від пенсійного сектору гнучкості і домагатися адаптуватися до нових умов. Уряди всіх країн переглядають нормативні акти, вводять різні обмеження та пропонують нові умови, аби дозволити пенсійним фондам оптимізувати інвестиційну стратегію. Тому перед Україною стоїть завдання вдосконалення та приведення національних соціальних стандартів у відповідність з міжнародними нормами і стандартами, забезпечення прозорості діяльності пенсійних фондів, їх відкритості і контролю з боку громадськості.

Сьогодні глобальна економіка переживає важку рецесію, викликану великомасштабною фінансовою кризою. За оцінками Світового банку, обсяг виробництва у світі у 2009 р. скоротився на 2,2%. Прогнозувалося, що фінансові умови на розвинутих ринках поліпшуватимуться, водночас потоки капіталу у країни з ринками, які формуються, залишаються на низькому рівні. В умовах штучної макроекономічної стабільності останніх років у світі відбувалося накопичення зайвих і надлишкових інституційних ланок, слабких конструкцій, спостерігався гіпертрофований розвиток окремих ринків. Завдяки новим фінансовим інституціям та інструментам, інвестори отримали можливість занижувати оцінку ризиків до таких розмірів, якими можна було нехтувати при виборі глобальних напрямів і форм інвестування. Через це було істотно викривлено сприйняття економічної реальності, яка слугувала основою для нібито раціональної й ефективної структури глобальних фінансових потоків. Накопичення результатів зазначеної діяльності призвело до руйнівних процесів.

Вплив світової фінансово-економічної кризи на Україну зумовлено дією низки зовнішніх і внутрішніх факторів, до яких економіка країни виявилася не готовою, що пов'язано з незавершеністю важливих процесів ринкової трансформації, слаборозвиненістю внутрішнього ринку, великою

залежністю від зовнішньої кон'юнктури, низьким рівнем економічного суверенітету в умовах прискорення темпів монетизації й рівня доларизації, а також випереджальним зростанням фінансового сектору у відриві від реального, відсталою структурою економіки та її надмірною енергоємністю. Все це супроводжувалося швидким зростанням зовнішнього боргу, який переважно спрямовувався не на зміцнення експортного потенціалу, а на збільшення споживчого кредитування. В умовах сприятливої зовнішньої кон'юнктури орієнтація економіки України на зовнішні ринки компенсувала її інституційну, технологічну і структурну відсталість, створюючи своєрідний важіль прискореного зростання, але не стимулюючи необхідних процесів модернізації виробництва, еволюції структури власності, розбудови фінансового ринку тощо [31, с. 10].

Кризи завжди приносили значні втрати для фінансової системи і негативно відбивались на економіці країни. Нерідко це сприймалось як стихійне лихо. Але у міру усвідомлення суспільством руйнівності фінансових криз, причетності до них фінансових гравців, їхньої некоректної поведінки, проблема обчислення втрат від криз стала дуже актуальною. Реально постало питання, чого більше – вигід чи втрат від фінансових сплесків і перекосів, хто більше виграє, а хто втрачає. Тим не менш, досі немає досконалої системи моніторингу втрат від фінансових криз. Тому для ефективної боротьби з фінансовими кризами потрібні методологія й організація системного моніторингу і обчислення наслідків криз, щоб адекватніше оцінювати їх вартість для суспільства і необхідність відповідних застережних заходів для пенсійних фондів.

Аналіз кризових чинників свідчить, що необхідно розробити певний стандарт системи антикризових заходів, які б сигналізували про загрозливі диспропорції у фінансовій системі, стримували та локалізували кризові ризики, як для економіки в цілому, так і для системи пенсійного забезпечення. Прояви світової фінансової кризи та внутрішні економічні суперечності формують низку довгострокових викликів, які вимагають

кваліфікованого реагування з боку уряду. По-перше, негативні процеси, що розгортаються у фінансовій сфері України, тісно взаємопов'язані і підсилюють один одного: ужорсточення політики доходів та монетарної політики, уповільнення динаміки кредитів, зниження споживчого і інвестиційного попиту, уповільнення економічного зростання, зростання неплатежів по кредитах. Розгортання цього ланцюжка загрожує лавиноподібним наростанням розбалансованості усієї економіки країни.

По-друге, післякризова ситуація характеризуватиметься істотним погіршенням зовнішніх умов функціонування української економіки унаслідок різкого підвищення цін на газ, падіння кредитних рейтингів України і перенасиченості ринків збуту традиційних товарів українського експорту. Ймовірним є період помітного сповільнення темпів економічного зростання, що вестиме як до зниження динаміки доходів, так і до чергового підвищення ризиків для вітчизняної банківської системи через послаблення платоспроможності боржників. Простого відновлення економічної активності за рахунок вищої цінової конкурентоспроможності може виявитися недостатнім для пожвавлення економіки. Для подолання кризи потрібні масштабні інвестиції у модернізацію української економіки, зростання продуктивності праці, підвищення конкурентоспроможності українських виробників, а також суттєве посилення ролі внутрішнього ринку у споживанні товарів українського виробництва.

Проведені дослідження свідчать, що при формуванні та реалізації антикризової політики слід враховувати низку імперативів:

- підтримання відносно високих темпів економічного зростання, від чого критично залежить стабільність банківського сектору та фіскальної сфери, у тому числі - фінансова забезпеченість соціальної політики держави;
- недопущення зниження добробуту населення, від чого критично залежить стан внутрішнього попиту;

– підтримання в прийнятних межах платіжного балансу, від чого критично залежить стабільність національної валюти, яка вкрай важлива в контексті високого співвідношення зовнішньоторговельного обороту до ВВП та значної залежності від світових ринків капіталу.

Відтак перед антикризовою політикою постають серйозні дилеми, пов'язані з правильним вибором її пріоритетів, необхідністю розмежування поточних антикризових і стратегічних пріоритетів та розробки несуперечливого комплексу заходів щодо їх досягнення. Зокрема, антиінфляційні заходи монетарної політики, а також дії НБУ щодо обмеження обсягів банківського кредитування досить ефективні у короткостроковому вимірі, проте суперечать середньо– і довгостроковим цілям фінансової стабілізації, яка має спиратися на стимулювання ділової та інвестиційної активності. Отже, тривалість їхньої дії має бути якнайменшою, й вони мають бути якнайшвидше замінені на антиінфляційні заходи структурного характеру.

Продовження швидкого зростання внутрішнього споживчого попиту матиме дедалі слабший вплив як стимул економічного зростання: в умовах погіршення умов для розвитку вітчизняного виробництва все більш посилюватиметься імпортна складова наповнення споживчого ринку, а за неможливості цього – відбуватиметься конвертація зростання попиту в інфляційні тенденції. Це загострює проблему співвідношення між споживанням і нагромадженням у макроекономічному вимірі та у фінансовій політиці.

Викладене підкреслює важливість адекватної оцінки ситуації при виробленні антикризових заходів, що повинні поєднувати стимулювання економічної активності, втримання темпів інфляції на прийнятному для української економіки рівні, забезпечення валютної стабільності та стабільності банківського сектору економіки. Лише вкрай виважена грошово-кредитна, валютна й фіскальна політики дадуть можливість підтримати внутрішній попит і відновити інвестиційну активність без стимулювання

інфляційних процесів, забезпечити ефективну конкуренцію на товарних ринках без суттєвого погіршення позицій вітчизняних виробників.

Таким чином, антикризова політика держави має концентруватися на заходах системного впливу. Першочергова увага має надаватися антиінфляційним заходам структурного характеру, які концентруються на розбудові внутрішнього ринку.

Незважаючи на усю серйозність наслідків фінансової кризи, не слід забувати, що наближається демографічна криза, яка буде мати більш довгостроковий вплив на пенсійні системи. Тому урядам необхідно упевнитися, що дії, які вони здійснюють у відповідь на фінансову кризу, не призведуть до додаткового фінансового тягаря в майбутньому, коли вони будуть ще більш обмежені в ресурсах, ніж сьогодні. Довгострокові цілі повинні бути сфокусовані на таких завданнях:

- захист купівельної спроможності пенсіонерів та фінансової стійкості системи, як під час кризи, так і на постійній основі, шляхом індексації пенсійних виплат до інфляції;
- підвищення пенсійного віку, вирівнювання пенсійного віку чоловіків і жінок і обмеження дострокового виходу на пенсію;
- підвищення обізнаності громадян про обмежені можливості державної пенсійної системи в майбутньому у зв'язку їх збільшенням чисельності населення пенсійного віку.

Необхідність реформування пенсійних системи полягає в тому, що традиційні системи більше не працюють належним чином, і, в першу чергу, через зміну структури населення. Сьогодні відбуваються відповідні реформи практично у всіх країнах. Уряду України необхідно врахувати зарубіжний досвід реформування пенсійних систем, визначити заходи не тимчасового покращання ситуації, а кардинального вирішення проблем. З огляду на це, необхідним є проведення реформи щодо подолання негативних тенденцій, враховуючи, що "...брак прозорості, корупція, корпоративізм, обмінні курси, зафіксовані на нереальному співвідношенні, та інші внутрішні фактори

обов'язково призводять до краху економічної системи. Це видимі чинники економічної кризи..." [417]. Вони здійснюють свій негативний вплив і на пенсійну систему.

Не виключення, що через деякий період часу виникне наступна фінансова, економічна чи інша криза в глобальній економіці, яка обов'язково зачепить і Україну. У зв'язку з цим, економіка України, фінансовий сектор, пенсійна система мають бути готовими до протистояння її проявів. Тому уже сьогодні необхідно розробляти та здійснювати заходи державної політики оперативного реагування на кризові процеси та управління ризиками. Це дасть можливість забезпечити систему пенсійного забезпечення, фінансову систему та економіку країни в цілому від фінансових втрат.

Зважаючи на світовий досвід формування пенсійних систем, ринкові перетворення, зростання тривалості життя, вітчизняну практику формування фінансових механізмів пенсійного забезпечення, сформувалася авторська система поглядів (концепція) щодо подальшого реформування системи пенсійного забезпечення в Україні.

Реформа пенсійної системи в Україні забезпечить її стійкість до фінансово-економічних криз, політичних, економічних та демографічних ризиків і водночас підвищить рівень життя людей похилого віку та інших громадян, які втратили працездатність.

Реформування пенсійної системи вбачається здійснювати за трьома основними напрямками:

- раціоналізація солідарної пенсійної системи, що передбачає забезпечення її соціальної справедливості, уніфікацію пенсійного законодавства та здійснення громадського контролю за діяльністю Пенсійного фонду України;
- запровадження накопичувальної складової загальнообов'язкового державного пенсійного забезпечення;
- розвиток ефективної системи недержавного пенсійного забезпечення.

Для забезпечення соціальної справедливості та стабільного функціонування солідарної пенсійної системи необхідно:

- посилити платіжну дисципліну стосовно сплати страхових внесків до Пенсійного фонду України;
- підвищити рівень заробітної плати та вести роботу по її легалізації, скороченню нелегальної та неповної зайнятості і безробіття, що забезпечить наповнення Пенсійного фонду;
- поетапно здійснити перехід до єдиних правил призначення пенсій, які базуються на сплаті страхових внесків і пенсійному стажі, що забезпечить рівноправність громадян у пенсійній системі;
- поступово здійснити перерозподіл навантаження із сплати страхових внесків між роботодавцем та працівником, що забезпечить контроль за перерахуванням страхових внесків з боку застрахованої особи – майбутнього пенсіонера;
- створити сприятливі умови для громадян щодо продовження трудової діяльності після досягнення пенсійного віку;
- запровадити корегуючі коефіцієнти для визначення розміру пенсій при достроковому та більш пізньому її оформленні;
- скасувати верхню межу розміру заробітної плати при нарахуванні страхових внесків для підприємств недержавного сектору економіки.

Для формування передумов запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування необхідно:

- внести зміни до чинного законодавства щодо здійснення пенсійного забезпечення працівників, зайнятих на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці, що дають право на призначення пенсій за віком на пільгових умовах або за вислугу років, через корпоративні та професійні пенсійні фонди;
- з метою посилення довіри населення до накопичувальної системи пенсійного забезпечення Національному банку України, необхідно розробити дієвий механізм захисту коштів учасників цієї системи від знецінення та

інших ризиків (пенсійні вклади повинні бути визначені як внутрішній борг держави);

- вдосконалити чинне законодавство в частині повноважень здійснення державного нагляду та контролю в системі накопичувального пенсійного забезпечення;

- гармонізувати функціонування накопичувальної пенсійної системи із податковим, фінансовим і трудовим законодавством;

- підвищити рівень обізнаності громадян щодо пенсійної реформи шляхом проведення ефективної інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення, роботодавців, профспілок, юридичних осіб, зокрема щодо переваг та ризиків функціонування системи накопичувального пенсійного забезпечення.

При запровадженні накопичувальної пенсійної системи необхідно враховувати різноманітність суб'єктів на ринку праці, складнощі пенсійних прав окремих категорій працівників, відсутність дієвих механізмів регулювання ринку робочої сили. Успіх запровадження накопичувальних схем у значній мірі залежить від взаємодії регуляторів з бізнесом та громадськими організаціями. Крім того, важливим є врахування економічної та політичної готовності країни, її технічної спроможності, а також демографічної ситуації (кількість та вікову структуру населення, міграційні процеси), стану економіки, інституційного розвитку фінансових ринків, національних особливостей державного регулювання (інституційну структуру та функціональну організацію державних регуляторів). Крім того, сьогодні є важливим здійснення й інших заходів державної політики, які тою чи іншою мірою здійснюють вплив на розвиток пенсійного забезпечення: стимулювання розвитку підприємництва, створення умов для конкуренції і вільного ринку. Саме ці заходи сприятимуть створенню робочих місць, розширенню бази сплати страхових внесків на пенсійне забезпечення.

При переході від розподільної пенсійної системи до накопичувальної слід враховувати так званий “ефект подвійного тягаря”: зростання витрат на

пенсійне забезпечення, пов'язаний з тим, що за рахунок страхових внесків працівників треба одночасно виплачувати пенсії сьгоднішнім пенсіонерам та забезпечити накопичення пенсійного капіталу працюючих. Висока вартість переходу від розподільчої до накопичувальної пенсійної системи вимагає поетапного запровадження накопичувальної складової загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування забезпечить диверсифікацію джерел отримання доходів у старості та послабить у подальшому вплив демографічного фактору на фінансовий стан солідарної пенсійної системи.

Для формування ефективної, надійної системи недержавного пенсійного забезпечення необхідно:

- розширити напрями інвестування пенсійних активів за наявності сприятливих умов на фондовому ринку та макроекономічної стабільності;
- розробити та запровадити фінансові механізми зацікавленості для роботодавців, брати активну участь розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення;
- забезпечити розвиток фондового ринку;
- сприяти розвитку недержавного пенсійного забезпечення.

Очікувані результати. Реалізація концепції дасть змогу забезпечити фінансову стабільність пенсійної системи, високий рівень пенсійних виплат, справедливий механізм їх зростання у солідарній пенсійній системі, розвиток системи недержавного пенсійного забезпечення. Формування в Україні трирівневої системи пенсійного забезпечення відповідає поширеній світовій практиці запровадження багаторівневої моделі пенсійної системи.

Зволікання із подальшим реформуванням пенсійної системи призведе до порушення фінансової стабільності у солідарній системі, позбавить можливості підвищувати рівень пенсійного забезпечення, посилить зростання дотацій з державного бюджету України до Пенсійного фонду.

Послідовність і розробленість реформи виступає одним з найважливіших параметрів перебудови пенсійних систем.

Відмінність запропонованої наукової концепції від діючих полягає у тому, що вона враховує ринкові фінансові механізми, які забезпечують стійкість пенсійної системи до політичної кон'юнктури. Її ціллю є не тільки забезпечення самодостатності Пенсійного фонду сьогодні, а розвиток пенсійної системи в цілому із врахуванням песимістичних прогнозів демографічної ситуації. Пенсійна реформа як конституційна норма соціальних зобов'язань держави має цілісно і системно визначати інші реформи. Реалізація концепції передбачає зростання провідної ролі держави як соціального арбітра у відносинах громадян та пенсійних фондів, посиленні захищеності фінансових інтересів застрахованих осіб у період фінансово-економічних криз.

Висновки до розділу 3

1. Проведене дослідження дозволило встановити, що складна демографічна ситуація є характерною не тільки для України, але й для більшості європейських країн. Це змушує уряди до пошуку нових механізмів формування фінансових ресурсів. Загалом фахівці-прогнозисти не вважають вірогідним повернення до розширеного відтворення населення, що у свою чергу здійснюватиме навантаження на розподільчу пенсійну систему. Тому пенсійна реформа повинна ґрунтуватись на аналізі демографічної ситуації з метою прогнозування її впливу на соціально-економічне становище в країні.

2. Дослідження світових наукових інститутів доводять, що демографічні процеси є стійкими та інерційними, формуються десятиліттями під впливом різноманітних чинників, серед яких слід виділити: соціально-політичні, економічні, природно-кліматичні, історико-релігійні тощо. Негативні тенденції сучасного розвитку демографічних процесів свідчать про демографічну кризу. Скорочення чисельності економічно активного населення у поєднанні з його старінням спричинить, у майбутньому, значний

дефіцит робочої сили. Збільшення частки громадян пенсійного віку у загальній структурі населення обов'язково посилить фінансове навантаження на працюючих, що підтверджує необхідності перегляду межі пенсійного віку в Україні, яка сьогодні є у середньому на 5 років нижчою у порівнянні з країнами Європи.

3. На фінансову спроможність солідарної пенсійної системи вирішальний вплив має співвідношення пенсіонерів та платників пенсійних внесків, яке, у свою чергу, залежить від: рівня демографічного навантаження на населення працездатного віку (співвідношення чисельності населення пенсійного і працездатного віку); рівня зайнятості населення працездатного віку; питомої ваги зайнятих в складі економічно активних; питомої ваги платників страхових внесків у загальній чисельності зайнятих.

Зайнятість населення є головною ланкою соціально-економічного розвитку суспільства та пов'язана з пенсійним забезпеченням. Офіційно зайняте населення разом із роботодавцями формує фінансові ресурси для виплати пенсій сьогоденним пенсіонерам у солідарній системі. Зайнятість забезпечує можливість напрацювати право на пенсію в майбутньому, а також брати участь у добровільному пенсійному страхуванні. Для вирішення проблем зайнятості необхідні колегіальні зусилля як держави, місцевих органів влади, роботодавців так і самих громадян. Тому сприяння зайнятості, розвиток людських ресурсів і боротьба з безробіттям, легалізація тіньової зайнятості тощо мають враховуватись програмами соціально-економічного розвитку, а також при реформуванні пенсійного забезпечення в Україні.

Крім того, підвищення рівня зайнятості є важливою умовою розвитку економіки України, оскільки завдяки трудовій діяльності людей створюються національне багатство та добробут громадян. Зайнятість населення є невід'ємною складовою економічного устрою будь-якої країни, основою економічних процесів й економіки загалом. Тому зайнятість має перебувати у тісному взаємозв'язку з макроекономічною динамікою. У свою чергу,

макроекономічна динаміка зайнятості та динаміка розвитку пенсійного забезпечення повинні мати взаємообумовлений вектор розвитку.

4. В умовах реформування вітчизняної системи пенсійного забезпечення, важливе значення має нерозривний зв'язок питань формування доходів населення та їх ефективного заощадження. В основі пенсійних трансформацій повинні знаходитися не лише технічні аспекти заощадження та збереження персоніфікованих пенсійних активів, але й весь комплекс питань, що стосуються формування доходів населення як основного джерела фінансових ресурсів системи пенсійного забезпечення. Проблематика розподілу доходів та формування пенсійних заощаджень вимагає врахування теоретичних засад фінансового механізму їх формування, залучення представників державних та недержавних інститутів пенсійної системи до розроблення збалансованих інвестиційних стратегій задля забезпечення достатньої доходності та високого рівня безпеки пенсійних активів.

Незадекларовані доходи підвищують добробут їх одержувачів, але між тим негативно позначаються на рівні життя решти населення, оскільки з них не сплачуються податки і не формуються відрахування до соціальних фондів. Зростання тіньового сектору економіки у вигляді неофіційних доходів громадян різко змінює структуру доходів та їх розподіл між верствами суспільства. Вирішення питання легалізації заробітної плати повинно здійснюватися через співпрацю всіх гілок влади та соціальних партнерів: створення сприятливих умов для розвитку підприємницької діяльності, малого та середнього бізнесу.

Доходи громадян і, зокрема, заробітна плата є результатом ефективності економіки і соціальної політики держави та спроможності суспільства в цілому забезпечити право людей на гідне життя. Заробітна плата є основою добробуту людей. У свою чергу, зарплата є базою нарахування та джерелом сплати страхових внесків, а заощадження громадян на банківських рахунках, накопичувальних пенсійних фондах – важливим внутрішнім інвестиційним ресурсом розвитку національної економіки.

Заходи державної політики у сфері регулювання доходів населення повинні сприяти формуванню надходжень до Пенсійного фонду України та розвитку недержавного пенсійного забезпечення.

5. Світова фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. справила значний вплив на пенсійні системи в країнах світу, змушуючи уряди приймати різного роду заходи у відповідь на зростаючий дефіцит пенсійних коштів. Криза посилила існуючу фінансову нестійкість пенсійних систем, різко знизивши доходи від вкладень, а також призвела до різкого зниження цінності фінансових активів. Таким чином, криза показала, що жодна пенсійна система, незалежно від своєї структури, не захищена від її впливів.

Дослідження довели, що у глобальній економічній системі кризи регулярно повторюються, і не є виключенням, що через певний період часу виникне наступна фінансова, економічна чи інша криза, яка торкнеться і України. Тому економіка країни, фінансовий сектор, пенсійна система мають бути готовими до протидії її проявів. У зв'язку з цим, уже сьогодні необхідно розробляти та здійснювати заходи державної політики оперативного реагування на кризові процеси та управління ризиками, що дасть можливість убезпечити пенсійну систему від фінансових втрат.

Основні положення цього розділу дисертації представлені у друкованих працях [337; 338; 341; 342; 343; 346; 356; 362; 365].

РОЗДІЛ 4

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

4.1. Об'єктивна необхідність посилення державного регулювання системи пенсійного забезпечення

У період глобалізації соціально-економічних відносин одним із основних завдань державної політики є забезпечення ефективного управління усіма сферами та соціально-економічними процесами, що відбуваються у суспільстві. Державне управління являє собою “організуючий і регулюючий вплив держави на економічну діяльність суб'єктів ринку з метою її впорядкування та підвищення результативності” [69, с. 17]. Забезпечує таке управління функція регулювання. У її основу закладено систему знань про закономірність впливу регулюючих заходів з боку держави на результати соціально-економічного розвитку, а практична реалізація полягає у здійсненні цілеспрямованого впливу з метою реалізації економічної політики держави. Іноді чітко не визначається відмінності між економічною політикою та регулюванням економіки. Зокрема, І.Михасюк та Л.Швайка [185, с. 21] визначають економічну політику держави як систему соціально-економічних ідей та цілей розвитку країни, основних завдань, засобів їх досягнення, а також діяльність органів державної влади щодо їх реалізації.

Державне регулювання пенсійного забезпечення базується на визначених принципах державного регулювання економіки у тій чи іншій країні. Тому еволюція наукових поглядів на регулювання розвитку пенсійного забезпечення цілком логічно є наслідком розвитку вчення про регулювання економіки в цілому, яку однією з перших досліджувала школа меркантилізму (Франція XVII ст.). Її прихильники вважали, що держава зобов'язана відігравати активну роль у регулюванні господарського життя нації [415]. Як антитезу меркантилістам у XVIII ст. економісти-фізіократи

науково обґрунтували концепцію лібералізації регулювання економіки. Фундатор цього напрямку Ф.Кене був засновником вчення про “природний порядок”, за яким приватний інтерес не може відокремлюватись від інтересу суспільного. А це можливо лише за панування принципу економічної свободи. Відстоюючи ліберальні принципи, Ф.Кене допускав збереження абсолютизму в державному управлінні [115]. Ідеї “природного порядку” поділяв А.Сміт, який обґрунтовував необхідність обмеження “руки держави” в економіці, оскільки об’єктивний інтерес та конкурентна боротьба природно поєднують досягнення власної вигоди з реалізацією інтересів суспільства загалом. Саме завдяки цьому, на переконання А.Сміта, економіка управляється „невидимою рукою” [309].

У XIX ст. Дж.С.Мілль та його однодумці запропонували доктрину “природної свободи”, за якої вільна конкуренція найкраще враховує інтереси всіх прошарків суспільства. На цій основі формується класична теорія регулювання (саморегулювання), яка заперечує будь-яке втручання держави в економіку. Основними регуляторами визначаються ринкові механізми, спроможні встановлювати економічну рівновагу між попитом і пропозицією [183]. Класична теорія саморегулювання посідає особливе місце в еволюції теорії державного регулювання економіки. Проте далеко не всі вчені були на її позиціях. К.Маркс, Ф.Енгельс, С.Сімонді, Р.Буем та інші теоретики критично сприймали ідею саморегулювання. Вони пропонували замінити механізми саморегулювання “видимою рукою” держави [168]. Необхідність регулювання марксистки відстоювали через ідеологічно-соціалістичні позиції. У той же час відомий вчений Дж.Кейнс пропонував потребу активного державного втручання в економіку з ринкових позицій [114, с. 88]. Однак кейнсіанська парадигма не могла остаточно витіснити неокласичну школу. Починаючи з середини 70-х років XX ст., в економічній політиці держав кейнсіанство дедалі більше поступалось неокласичній теорії саморегулювання економіки, школи Фрідмена–Хаєка, яка виникла у 50-х роках на протигагу кейнсіанству. М.Фрідмен був прихильником вільного

ринку, конкуренції, нульового патерналізму і противником державного регулювання [393].

Логічним продовженням розвитку теорії регулювання економіки став “неокласичний синтез” – теорія, яка поєднала переваги кейнсіанства і лібералізму і стала науковою базою для змішаної системи регулювання, де основний регулятор – ринкові механізми, а доповнюючий – держава. Пізніше П.Самуельсон з’єднав “неокласичний синтез” А.Маршала з теорією Кейнса в частині державного регулювання економіки в єдине ціле – “новий неокласичний синтез” [378]. Економічну модель Кейнса, за якої національний дохід дорівнює сумі споживання та інвестицій, П.Самуельсон суттєво доповнив ще однією складовою – потребою у додаткових державних інвестиціях на розвиток науково-технічного прогресу.

Криза 2008-2009 рр. змусила уряди країн світу здійснювати широкомасштабні антикризові заходи, які, головним чином, ґрунтуються на посиленні державного регулювання багатьма сферами, у тому числі і пенсійним забезпеченням. У США фінансовий сектор, з яким тісно пов’язано пенсійне забезпечення, отримав безпрецедентну матеріальну підтримку держави. У країнах Євросоюзу сформувались дві ключові моделі антикризової політики. Перша – англосаксонська, яка характеризується впливом держави переважно на фінансовий сектор (у Великобританії на антикризові фінансові заходи витрачено понад чверть ВВП) [372]. Друга модель – континентальна. Тут виділяються два підходи. Французький підхід, який передбачає потужне державне втручання у промисловість, схожий з політикою “де-голівського дирижизму”. Німецький підхід характеризується більш стриманою позицією держави та її підтримкою переважно малого і середнього бізнесу. Обидві моделі об’єднує спільна риса – посилення державного втручання.

Виклик неолібералізму і апелювання до “державного дирижизму” зумовлене об’єктивними кризовими обставинами. Криза девальвувала довіру у населення та реального бізнесу до фінансової системи, представники якої

найбільше пропагували неолібералізм. Водночас уряди країн виявились найбільш авторитетними, і під час кризи до них апелювали не лише споживачі, інвестори, бізнесмени, але й сама фінансова система. Криза показала, що недостатня участь держави так само погано позначається на економіці, як і надлишкова. Необхідність тісної взаємодії між державою і приватним капіталом змусило шукати нові форми. У 2009 р. розпочався пошук шляхів прагматичного співробітництва у банківській сфері, які спирались на компроміси між англо-саксонською та континентальною моделями державного регулювання економіки.

У науковій літературі “державне регулювання” розглядається у широкому розумінні – за об’єктами регуляторного впливу, і вузькому – за спрямованістю. Виділяють також загальне і спеціальне регулювання, пряме і опосередковане, короткострокове і довгострокове. Зокрема В.Воротін вважає, що державне (макроекономічне) регулювання економіки – це організуючий і регулюючий вплив держави на економічну діяльність суб’єктів ринку з метою її впорядкування та підвищення результативності [44, с. 25]. В умовах глобальних ринкових трансформацій є необхідність державного регулювання – створення такої господарської системи, яка б орієнтувалась на вибір найефективніших варіантів використання наявних факторів виробництва та забезпечення сприятливих соціально-економічних умов життєдіяльності [321, с. 5-6]. Л.Дідківська та Л.Головко вважають, що державне регулювання є система заходів підтримуючої, компенсаційної та регулюючої діяльності держави, спрямованої на створення належних умов ефективного функціонування ринку та вирішення складних соціально-економічних проблем розвитку національної економіки й усього суспільства [74, с. 22]. Російський вчений Г.Мальцев метою державного регулювання економіки вбачає створення і забезпечення державою спільних правил поведінки (діяльності) суб’єктів суспільних відносин і їх корегування; імперативні й переважно адміністративно-правові способи регулювання; триєдине регулювання в економічній сфері (єдині правила, різні режими)

[166, с. 340-341]. У законі України “Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності” [257] поняття “державне регулювання” визначено як напрям державної політики щодо вдосконалення господарських та адміністративних відносин між органами державної влади та суб’єктами господарювання. У більш системному значенні категорія “державне регулювання” передбачає використання організаційних, правових та інших методів [402].

Отже, як зазначає М.Миколайчук [182, с. 13], політика визначає пріоритети соціально-економічного розвитку, а державне регулювання забезпечує досягнення цілей.

Дослідження показують, що різні визначення державного регулювання здебільшого відрізняються такими характерними рисами: інструментами державного впливу; повнотою охоплення регуляторного поля; актуальністю вибору напрямів, або об’єктів регулювання, зумовлених відхиленнями ринкового механізму саморегулювання економіки від суспільно пріоритетних параметрів. Л.Пельтек [211] вважає, що сьогодні ще немає механізмів оптимального регуляторного впливу держави на економіку. Масштаби державного регулювання, співвідношення ринку і держави не є сталою величиною. Це співвідношення досить динамічне і змінюється під впливом багатьох чинників.

Економічна теорія і механізми ринкового саморегулювання базуються на принципі впливу стимулів на людську поведінку таким чином, що останню можна передбачити, оскільки людина вибирає той спосіб дій, який забезпечує їй найбільше вигоди і найменші витрати. Але у випадку створення суспільних благ цей принцип призводить до суперечності між індивідуальними і суспільними інтересами, які неможливо врегулювати ринковими механізмами. Тому виникає потреба у використанні зовнішнього регулятора – держави, яка повинна у таких випадках здійснювати пряме втручання і, таким чином, знаходити “точку рівноваги” індивідуальних і суспільних інтересів. Суспільство вимагає, щоб процес планування і

виробництва суспільних благ був об'єктом державного регулювання. І саме держава, як визначав А.Сміт, має право робити те, що люди поодиноці, без її втручання, або взагалі, не можуть зробити, або роблять це не дуже добре [308, с. 61].

Ринкова економіка ґрунтується на поєднанні як власної саморегулюючої дії, що становить саму її основу, так і системи державного регулювання. На основі балансу попиту і пропозиції через механізм вільного ціноутворення ринок самостійно регулює розвиток окремих галузей, виробництво певних товарів та сферу послуг. Однак, як зазначає О.І.Кілієвич, саморегульована ринкова економіка є утопією. Потрібна певна державна політика, спрямована на досягнення різних цілей, котрі ставить суспільство перед владою, однією з яких є соціальний захист громадян, що втратили працездатність з віком, по інвалідності та втратою годувальника [119, с. 132].

Довгий час держава не звертала особливої уваги на соціальну сферу, соціальний захист населення знаходився чи не на останньому місці. На сьогоднішній день, після фундаментальних досліджень багатьма українськими та зарубіжними вченими цього напрямку, з'явився принципово новий підхід до визначення ролі держави у розвитку соціальної сфери в цілому і пенсійного забезпечення зокрема. Науковці розглядають сьогодні роль держави, як найважливішого інституту суспільства, який відповідає за колективні інтереси, реалізація котрих вимагає фінансових ресурсів [46, с. 9].

З усіх аспектів соціальної політики держави пріоритетними є проблеми пенсійного забезпечення громадян, у зв'язку з тим, що вони поширюються як на працююче, так і непрацююче (пенсіонери) населення. Саме через це, як зазначає М.В.Ключевська [123], соціальна політика є одним із основних напрямків внутрішньої політики держави, яка створює передумови для розширеного відтворення не лише людиною своєї діяльності, а й суспільної системи в цілому, забезпечує захист прав людини, дає підстави суспільству відчувати підтримку держави, гарантії того, що громадяни можуть відстояти свої права.

В усі часи держава тією або іншою мірою втручалася в економічні процеси, проте рівень цього втручання в різних моделях економіки був неоднаковий. У першу чергу, це втручання обумовлюється необхідністю вилучення частини суспільного продукту для покриття загальнонаціональних витрат: утримання апарату державного управління, армії, міліції, освіти, культури, науки, системи соціального захисту тощо.

У ринковій економіці держава втручається в ринок з метою забезпечення стійкості й макроекономічної рівноваги. Механізм функціонування ринку (ринкового саморегулювання) спрацьовує ефективно не завжди, а тільки за ідеальних умов. Однак в суспільстві часто виникають ситуації, в яких ринковий механізм не забезпечує оптимального використання ресурсів, і тоді проявляються вади ринку.

Державне регулювання ринкових відносин є необхідним для виконання двох взаємопов'язаних цілей:

- захист інтересів як громадян, так і суспільства в цілому від тих негативних наслідків, які можуть для них породжувати ринкові відносини;
- забезпечення реалізації окремих суспільних інтересів, які не може реалізувати ринок.

У всіх розвинених країнах базовими елементами механізму координації системи господарства є ринок і держава. Важливе практичне значення має проблема їхнього раціонального співвідношення, яке не є сталим і залежить від багатьох умов: рівня економічного розвитку, специфіки виробництва, менталітету нації, політичної ситуації тощо. Ось чому практично неможливо розробити модель співвідношення між ринковим і державним механізмами координації національної економіки, яка була б спільною для всіх країн.

Обидва механізми мають свої переваги й недоліки, а тому головним завданням державної політики є раціональний розподіл функцій між державою і ринком. Держава регулює ті сфери і процеси, які ринок виконує недостатньо ефективно або не в змозі чи не бажає координувати взагалі. Ринку притаманні такі негативні явища, як неповна зайнятість населення,

циклічність економічного розвитку, монополізм, нестабільність рівня цін, несправедливий розподіл доходів тощо. Існують сфери діяльності, які не завжди привабливі для приватного бізнесу – наука та освіта, охорона здоров'я, охорона довкілля, соціальний захист. Є також сфери, де ринкові механізми або спрацьовують із запізненням, або не спрацьовують зовсім (зокрема, це стосується ринку робочої сили). Багато економічних проблем мають соціальний і політичний характер, тому втручання держави для їх врегулювання є необхідним [340, с. 77]. Таким чином, в цілому державне регулювання необхідне для досягнення суспільно значущих цілей: захист прав і свобод громадян; забезпечення громадської безпеки і захист життя та здоров'я людей; дотримання прийнятих у суспільстві норм (соціальних стандартів), збирання податків та інших обов'язкових платежів тощо.

Державне регулювання, як визначає В.Ф.Золотарьова [103, с. 138], – це здійснення державою комплексних заходів (організаційних, правових, економічних тощо) у сфер соціальних, економічних, політичних, духових та інших суспільних процесів з метою їх упорядкування, встановлення загальних правил і норм суспільної поведінки, а також запобігання негативних явищ у суспільстві. Л.І.Дідківська визначає державне регулювання, як управління соціально-економічним розвитком країни, тобто сукупність заходів державного впливу на об'єкти і процеси з метою певного спрямування господарської діяльності суб'єктів національної економіки, узгодження їхніх інтересів і дій для реалізації певних цілей [74].

Узагальнюючи вищевикладене, можна стверджувати, що державне регулювання у сфері пенсійного забезпечення передбачає встановлення загальних правил поведінки усіх суб'єктів його системи, їх відповідальність за дотриманням цих правил, включає пряме втручання держави у діяльність економічних структур. Це регулювання базується на законодавчо визнаній стратегії суспільного розвитку, державних соціально-економічних програмах, механізмі правового примусу, економічних інтересах суб'єктів господарювання.

Відповідно до Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, метою державного регулювання у сфері пенсійного забезпечення є [255, ст. 103]:

- проведення єдиної та ефективної державної політики у цій сфері;
- забезпечення реалізації прав громадян на пенсійне забезпечення;
- створення умов для ефективного функціонування та розвитку системи загальнообов’язкового державного та недержавного пенсійного страхування;
- забезпечення дотримання суб’єктами пенсійної системи вимог законів, інших нормативно-правових актів, що регулюють відносини у цій сфері;
- адаптація системи загальнообов’язкового державного пенсійного страхування до міжнародних стандартів.

Серед усіх функцій, які сьогодні виконує держава, найважливішою є економічна, тому, що вона забезпечує реалізацію інших функцій держави. Економічна функція сучасної держави поєднує в собі велику кількість дрібних, які взаємопов’язані між собою. Їх головне завдання – створення передумов, необхідних для ефективної економічної діяльності суспільства [69, с. 9].

Економічні функції держави у пенсійному забезпеченні полягають у таких напрямках державного регулювання [103, с. 138]:

- правове регулювання;
- створення умов для ефективного розвитку господарської діяльності підприємств усіх форм власності;
- стабілізація економічного розвитку;
- сприяння конкуренції та пом’якшення наслідків від невдач ринку;
- організація виробництва колективних благ;
- коригування побічних наслідків діяльності (переливів);
- регулювання соціальних відносин;
- перерозподіл доходів;

- здійснення макроекономічної політики;
- забезпечення економіки необхідною кількістю грошей.

Методи державного регулювання – це способи впливу держави на сферу підприємництва, інфраструктуру ринку, некомерційний сектор економіки з метою створення умов їх ефективного функціонування відповідно до напрямків державної політики. Згідно із цим визначенням, методи державного регулювання у системі пенсійного забезпечення – це способи впливу держави на суб'єкти пенсійної системи з метою формування відповідних фінансових ресурсів для виплати пенсій.

Методи державного регулювання пенсійного забезпечення можна згрупувати за двома ознаками: за формами і засобами впливу (рис. 4.1). Кожен метод ґрунтується на використанні сукупності інструментів (регуляторів, важелів).

Рис. 4.1. Методи державного регулювання пенсійного забезпечення [103, с. 139]

Суб'єктами державного регулювання пенсійного забезпечення є Міністерство праці та соціальної політики України, Рахункова палата

України, Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України, Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Національний банк, які здійснюють регулювання та нагляд за діяльністю суб'єктів пенсійної системи, а їх рішення є обов'язковими для виконання Пенсійним фондом, компаніями з управління активами, уповноваженим банком, зберігачем, страховими організаціями [255, ст. 103].

В основу державного регулювання пенсійного забезпечення закладено загальні принципи державного регулювання економіки: адекватність, комплексність, постійність, ефективність, науковість (рис. 4.2) [371, с. 15].

Рис. 4.2. Основні принципи державного регулювання пенсійного забезпечення

Роль держави як соціально-політичного арбітра у суспільстві обумовлюється різноспрямованістю індивідуальних та групових інтересів. Саме на державу покладено завдання зі встановлення загальних правил розподілу соціальних цінностей та доступу до ресурсів. При цьому держава-арбітр не просто спостерігає за розподілом цінностей та ресурсів у

суспільстві, але й наділена правами та повноваженнями втручатися у цей розподіл та регулювати його з урахуванням соціальної справедливості й стабільності в інтересах суспільства в цілому. У цьому розумінні держава є соціально нейтральним інститутом, повинна протистояти будь-якому негативному впливу та нейтралізувати його спроби з боку певних осіб та груп [167].

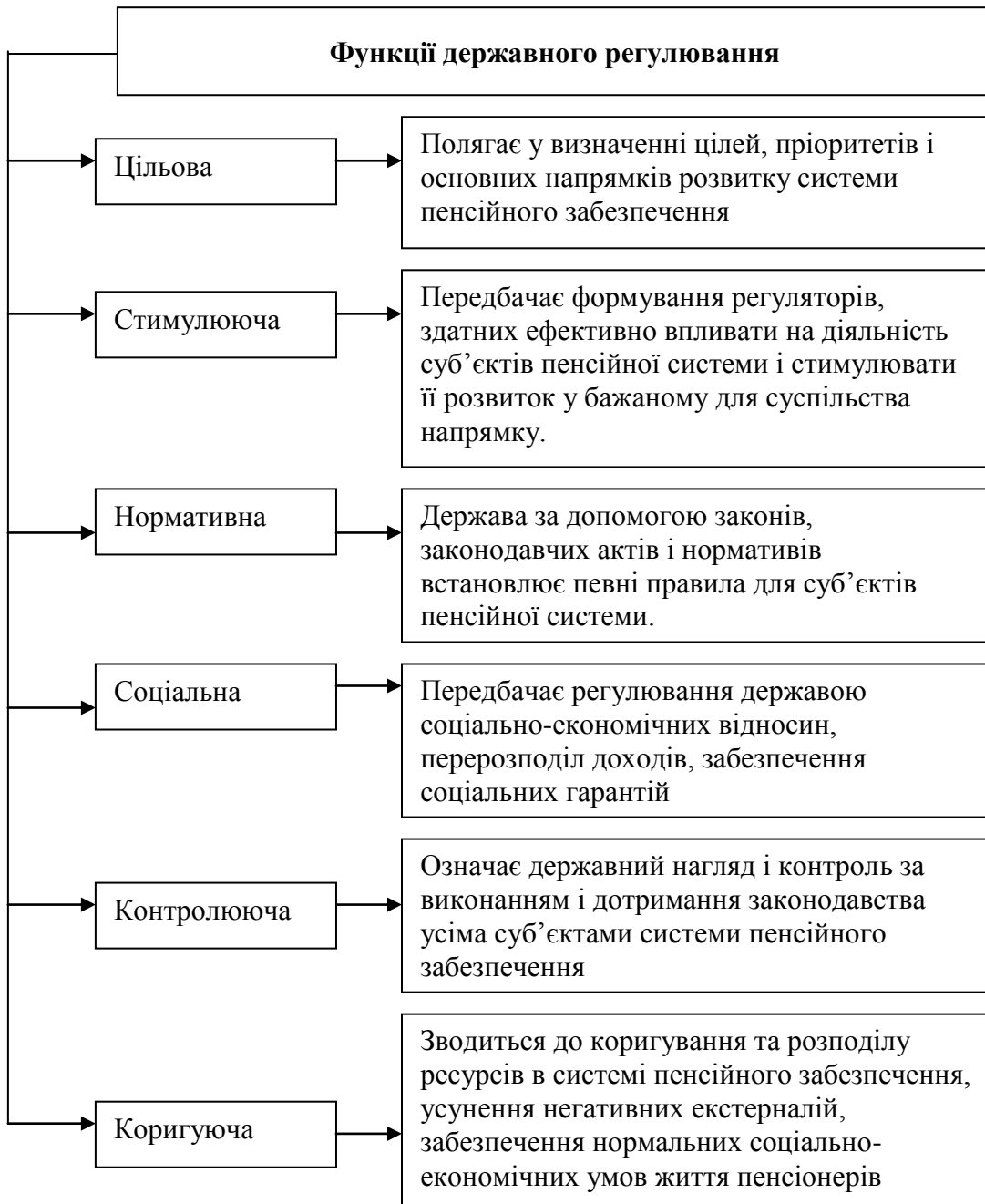

Рис. 4.3. Основні функції державного регулювання пенсійного забезпечення

Функції державного регулювання пенсійного забезпечення, що сприяють меті його організації, визначаються загальними функціями регулювання економіки (рис. 4.3).

Складовою пенсійної системи України є система недержавного пенсійного забезпечення (НПЗ). Необхідність і значущість недержавних пенсійних фондів (НПФ) визначається їх здатністю бути суттєвим джерелом підтримки соціальних стандартів та одночасно акумулятором внутрішніх інвестиційних ресурсів для розвитку національної економіки.

Досліджуючи проблеми розвитку НПФ, Н.В.Статівка та Н.В.Вечирко [319] виділяють два концептуальних підходи щодо регулювання розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення, один з яких є втручання до мінімуму, зважаючи на те, що НПЗ розглядається як саморегульовальна система у ринковій економіці. Зарубіжний досвід свідчить, що за сприятливих умов клієнтська база недержавних пенсійних фондів зростає швидкими темпами, переважно за рахунок того, що кошти, які акумульовані у фондах, не використовуються для виплат пенсій зразу, а дають інвестиційний дохід. Такі системи забезпечують підтримку доходів пенсіонерів, дають підприємствам змогу використовувати ефективні програми управління людськими ресурсами. Інший концептуальний підхід базується на гарантуванні державою ефективної діяльності НПФ, унеможливленні втрати коштів вкладниками та прийнятті всіх ризиків.

З метою розвитку НПЗ в Україні прийнято відповідний пакет нормативно-правових актів, які регламентують діяльність його суб'єктів. Зокрема юридичних осіб, які надають послуги з адміністрування чи з управління активами пенсійних фондів, висунуті особливі вимоги. Насамперед це стосується допуску таких осіб до надання ними послуг адміністратора чи компанії з управління активами недержавних пенсійних фондів, що включає процедуру отримання ними статусу фінансової установи та процедуру ліцензування їх діяльності.

Оскільки регулювання системи недержавного пенсійного забезпечення сконцентровано у декількох державних органах, за таких обставин важливим моментом виступає побудова системи ефективного взаємозв'язку між "регуляторами". Для досягнення ефективності регулювання потрібно поставити на новий рівень обмін інформацією між державними органами, у тому числі отриманою за результатами перевірок фінансових установ, та прискорити створення інтегрованої системи обміну інформацією між органами, що здійснюють регулювання у системі недержавного пенсійного забезпечення.

До того ж питання встановлення додаткових вимог до компаній із управління активами, відповідальності зберігачів пенсійних фондів за невиконання функцій контролю за операціями з активами фондів, удосконалення нормативної бази з питань переходу права власності на цінні папери, встановлення більш суворих правил торгів, удосконалення процедури інвестування коштів у цінні папери іноземних емітентів, чітка взаємодія з фондовими біржами, рейтинговими агентствами з питань надання інформації про укладання угоди по операціях з цінними паперами, визначення більш чіткого переліку витрат, на які можуть бути використані пенсійні активи тощо, знаходяться у спільній площині інтересів "регуляторів", і вони повинні вирішувати їх у тісній співпраці.

З метою досягнення економічних цілей, кожна країна обирає той чи інший напрямок розвитку власних пенсійних систем. У більшості країн пенсійні фонди, участь в яких є добровільною, мають більш ліберальні обмеження для власної інвестиційної діяльності. Як зазначає О.В.Мелешко [172, с. 58], ліберальні законодавчі обмеження у розвинутих країнах призвели до потужної концентрації фінансових ресурсів НПФ в інструменти фондового ринку, що стало однією з причин їх значних втрат навіть за умови виваженої диверсифікаційної політики.

Узагальнюючи досвід діяльності НПФ у країнах світу, можна виділити 3 основні методи портфельного регулювання: якісні портфельні обмеження; кількісні портфельні обмеження та їх комбінація (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Управління фінансовими ресурсами НПФ у різних країнах світу [183]

Країна	Інвестування тільки в дозволені інструменти	Ліміти по окремих інструментах	Ліміти для набору інструментів	Ліміти по емігентах	Ліміти за ризиком	Мінімальний рівень прибутковості	Ліміти зарубіжного інвестування
Польща	+	+	+	+		+	+
Чехія	+	+		+			+
Естонія	+	+		+			+
Литва							
Латвія							
Угорщина	+	+		+	+		+
Словенія							
Казахстан	+	+		+		+	+
Швеція		+		+			
Великобританія							
Нідерланди							
Канада		+		+			+
США							
Аргентина	+	+		+	+	+	+
Бразилія	+	+		+	+	+	+
Болівія	+	+	+	+	+		+
Чилі	+	+	+	+	+	+	+
Коста-Ріка	+	+	+	+	+		+
Сальвадор	+	+	+	+	+	+	+
Перу	+	+	+	+	+	+	+
Мексика	+	+	+	+	+		+
Уругвай	+	+	+	+	+	+	+

Зокрема, країни Латинської Америки та Центральної і Східної Європи більш схильні до застосування методу кількісних обмежень, як основи управління фінансовими ресурсами пенсійних фондів. Кількісний підхід передбачає різноманітні інвестиційні обмеження, яких зобов'язані

дотримуватися інвестиційні менеджери при формуванні портфеля від імені пенсійного фонду.

Інвестиційні обмеження та пруденційні правила у різних обсягах застосовуються в усіх країнах, незалежно від обраного методу портфельного регулювання. У країнах, фінансові ринки яких знаходяться на нижчих ступенях розвитку, інвестиційні ліміти встановлені практично по всіх класах активів. Також існують обмеження на концентрацію власності (максимальна частка випуску акцій компанії, яку дозволено тримати), на придбання активів окремих емітентів, заборона операцій, які підвищують ризики втрати активів.

Дослідження доводять існування певних загальних підходів до регулювання діяльності пенсійних фондів. По-перше, до переліку класів фінансових активів, які можна тримати в інвестиційному портфелі НПФ, у національних законодавствах включено ті види інвестицій, що в умовах національного ринку мають “прийнятні” рівні ризиків неплатоспроможності та ліквідності. По-друге, характер обмежень на вкладення в окремі класи активів зумовлений станом розвитку національного фінансового ринку та економіки в цілому, пропозицією відповідних активів на ринку; розвитком ринку цінних паперів і корпоративної культури; історичними традиціями, а також негативним досвідом інвестування в деякі класи активів. По-третє, у багатьох країнах більше половини інвестицій НПФ здійснюється в інструменти з фіксованою дохідністю, що свідчить про схильність до консервативної стратегії інвестування. По-четверте, спостерігається переважання інвестицій на внутрішньому ринку, що пояснюється намаганням уникнути валютного ризику, а також тим, що НПФ мають зобов'язання, як правило, виражені у національній валюті та політикою держав для спрямування пенсійних коштів на розвиток національних економік.

Серед країн ОЕСР у 2008 р. більше 50% активів пенсійних фондів розміщено в облігації: у Мексиці – 82,5%, Чехії – 78,9%, Польщі – 74,9%. Проте в таких країнах, як США, Австралія, Ірландія більше 50% активів

пенсійних фондів розміщено в акціях. В інших інструментах фінансового ринку розміщено незначна частина пенсійних активів (табл. 4.2.). Розширення фінансового інструментарію та створення нових надійних фінансових інструментів, які будуть забезпечувати надійність системи недержавного пенсійного забезпечення та нададуть можливість отримувати дохідність пенсійних активів на рівні, що перевищує рівень інфляції, сприятиме розвитку системи.

Таблиця 4.2

Структура пенсійних активів в окремих країнах ОЕСР у 2008 р. [425, с. 7]

Країна	Готівка і депозити	Облігації	Акції	Нерухомість	Інші
Польща	2,5	74,9	21,9	-	0,7
Угорщина	3,0	62,0	34,4	0,3	0,3
Чехія	8,1	78,9	6,2	0,9	6,0
Австрія	15,2	50,3	21,2	2,1	11,1
Швейцарія	8,8	31,4	43,0	10,8	6,1
Швеція	3,0	58,1	30,4	4,7	3,8
Данія	0,6	55,8	17,7	1,2	24,7
Ірландія	10,9	26,1	52,3	8,4	2,4
Нідерланди	4,8	41,2	37,3	2,7	14,1
Австралія	10,7	4,4	78,1	4,5	2,3
Мексика	0,02	82,5	11,2	0,01	6,2
США	1,2	24,0	54,1	1,7	19,0

Запровадження єдиної грошової одиниці країнами Євросоюзу, як зазначає Д.Котляр, позбавило сенсу посилення контролю захисту НПФ у цих країнах від валютних ризиків та необхідність задоволення вимог щодо відповідності валюти активів валюті зобов'язань всередині Євросоюзу. Проте це не усунуло необхідності диверсифікації активів, забезпечення їхньої ліквідності на основі точної оцінки вартості та тривалості взятих зобов'язань з пенсійних виплат [137].

Єдиний ринок та єдина валюта дійсно відкрили широкі можливості для розвитку недержавного пенсійного забезпечення в ЄС у зв'язку із розширенням фінансового ринку та його ліквідності. Проте окремі правила контролювання країн-членів, зокрема інвестиційні, стають цьому на заваді. Маються на увазі кількісні та жорсткі правила розміщення активів, що

застосовуються у деяких країнах Євросоюзу. Так було визнано, що обмежувальні нормативи інвестування в акції часто істотно знижують рівень доходності пенсійних активів без досягнення при цьому більшого захисту від ризиків. А жорсткі кількісні обмеження можуть стати загрозою адекватному захисту від втрати активів. Тому саме якісний підхід був визнаний як такий, що може забезпечити необхідну гнучкість при управлінні активами та досягненні оптимального співвідношення між ризиком та можливим прибутком від інвестування в умовах значних демографічних змін та можливостей єдиного європейського ринку капіталів. При цьому, у тих країнах, де добре розвинена система НПЗ, а пенсійні фонди достатньо успішно здійснюють свою діяльність, кількісні обмеження щодо складу інвестиційного портфеля відсутні.

Здійснюючи пенсійну реформу, в Україні перш за все необхідно законодавчо врегулювати питання випуску та обігу таких фінансових інструментів, як середньо- та довгострокових державних цінних паперів для розміщення на внутрішньому фондовому ринку, деномінованих у твердій валюті з фіксованим валютним доходом; іпотечних цінних паперів, випущених під заставу землі та інших об'єктів нерухомості з плаваючим доходом; боргових цінних паперів з плаваючим доходом – купоном, що враховує рівень інфляції в період, за який виплачується дохід; депозитних сертифікатів українських комерційних банків, деномінованих у твердій валюті з фіксованим валютним доходом; валютних депозитів українських комерційних банків з виплатою валютних відсотків. Крім того, необхідно прискорити роботу щодо прийняття Міністерством фінансів України відповідних нормативних актів щодо випуску та порядку розміщення нових довгострокових державних облігацій зі змінною ставкою доходу [55, с. 9].

У країнах світу для регулювання інвестиційної діяльності пенсійних фондів традиційно використовуються три підходи: кількісні обмеження, правило “обережної людини”; правило “обережного інвестора” [61, с. 247]. При кількісному підході метою є збереження основної суми, обмежуючи

ринковий ризик, виходячи із ризикових переваг регулюючого органу. У зв'язку з цим із портфеля видаляються ті види активів, які вважаються надмірно ризикованими (з точки зору ринкового чи кредитного ризику). Загалом існує затверджений перелік цінних паперів, у який, наприклад, можуть входити (не входити) будь-якого роду акції чи іноземні цінні папери. Крім того, до затверджених (дозволених) цінних паперів діють межі щодо максимального і мінімального розміру інвестицій.

Правило “обережної людини” полягає у розумній і обачній поведінці суб'єкта при здійсненні інвестицій. За такого підходу деякі класи активів, які вважаються надто ризикованими, розглядаються як такі, що не годяться для вкладення коштів. Однак, на відміну від кількісного підходу, тут відсутня верхня і нижня межа інвестицій. Згідно правила “обережний інвестор”, основна увага суб'єкта зосереджується на віддачі усього портфеля, а не ризикованості окремих класів активів, і тому управляючі фондами компанії можуть мати будь-які активи.

Державне регулювання інвестицій пенсійних фондів у країнах Латинської Америки та Східної Європи здійснюють ліцензовані компанії, робота яких жорстко регулюється щодо видів послуг, які вони мають право надавати. Крім усього іншого, у більшості країн компанії, що управляють пенсійними фондами, можуть пропонувати лише один фонд. Стосовно їхніх операцій діють якісні обмеження, і вони зобов'язані гарантувати мінімальну відносну дохідність. Для прикладу, у Мексиці гарантія мінімальної відносної дохідності відсутня, а відповідно до законодавства, компанії, що управляють пенсійними фондами, можуть пропонувати кілька фондів. Проте на сьогодні пропонується лише один фонд.

Кількісні обмеження введені у восьми країнах Латинської Америки, де використовуються державні пенсійні схеми з установленими внесками. Очевидно, що в одних країнах ці обмеження більш істотні, ніж в інших. Так, у Мексиці пенсійні фонди не мають права вкладати кошти ні в акції, ні в

цінні папери іноземних компаній чи держав. Найгнучкіший інвестиційний режим існує в Болівії.

Ризики фінансового ринку, що проявилися в умовах фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр., змусили уряди країн світу розглядати нові методичні рекомендації міжнародних організацій щодо регулювання пенсійного забезпечення. Зокрема, Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) розробила нові рекомендації для посилення регулювання діяльності приватних пенсійних фондів та удосконалення функціонування банківського сектора [201, с. 2].

Рекомендації ОЕСР щодо розвитку системи пенсійного забезпечення надають розробникам пенсійної політики можливість вдосконалення приватних пенсійних систем та нагляду за ними, охоплюючи різноманітні аспекти діяльності цих систем: ліцензування, управління, фінансування, інвестиції, а також права учасників пенсійних планів. Методичні рекомендації з питань регулювання системи пенсійного забезпечення передбачають чітке визначення та розподіл операційних і наглядових обов'язків, призначення актуарія, аудитора, внутрішніх контролерів, що діють на основі оцінки ризиків, причому розподіл обов'язків має відображати характер фонду та ризики, на які він наражається.

Великі державні пенсійні фонди США, з активами вартістю понад 900 млрд. дол. США, пенсійні фонди державних службовців Каліфорнії та група інших пенсійних фондів спільно розробили нові принципи фінансового регулювання з метою відновлення довіри до світових ринків. Зокрема було відмічено, що питання підвищення прозорості є питанням першочергового значення. Пенсійний регулятор Великої Британії у лютому 2009 р. оприлюднив заяву, у якій зазначив, що під час економічного спаду пенсійні схеми стають більш вразливими, та закликав до посилення пильності щодо визначення можливих причин для стурбованості. На це наголошує і Світовий банк [318, с. 2].

В якості успішного прикладу формування інститутів, які підтримують стабільність пенсійної системи, можна навести Швецію, де в рамках реформи були збалансовані інтереси держави, населення, фінансових інститутів і (меншою мірою) роботодавців. Оскільки пенсійна система збудована на основі високої стійкої солідарної складової і професійних пенсійних схем, можливі проблеми мінімізовані [329, с. 144].

Отже, державне регулювання пенсійного забезпечення – це сукупність форм, методів та інструментів, за допомогою яких держава регулює діяльність суб'єктів господарювання і ринкову кон'юнктуру з метою формування необхідних фінансових ресурсів та їх розподіл у системі пенсійного забезпечення. Головною метою державного регулювання пенсійного забезпечення в Україні є реалізація державної пенсійної політики, спрямованої на забезпечення гідного рівня життя людей похилого віку та інших категорій громадян, які втратили працездатність з віком, адекватного їх життєвим потребам, створення дієвих механізмів захисту прав та інтересів пенсіонерів, забезпечення прозорості пенсійної системи. Державне регулювання НПЗ ґрунтується на регулятивних можливостях та законодавчих обмеженнях інвестиційної діяльності пенсійних фондів, визначенні структури пенсійних активів, оптимізації інвестиційного доходу тощо. Здійснення ефективного державного регулювання функціонування пенсійної системи сприяє розвитку як державного, так і недержавного пенсійного забезпечення.

4.2. Формування нормативно-правового забезпечення процесу реформування пенсійної системи України

Пенсійне забезпечення в Україні є основною складовою системи соціального захисту населення і охоплює непрацездатних громадян похилого віку, інвалідів, осіб, які втратили годувальника, і здійснюється у відповідному правовому полі. Правове регулювання пенсійного забезпечення

можна визначити як форму регулювання суспільних відносин у цій сфері, за допомогою якої поведінка учасників цих відносин приводиться у відповідність до вимог, що містяться у нормах права [92, с. 56]. Об'єктом правового регулювання є суспільні відносини, що виникають у сфері пенсійного забезпечення (нарахування та сплата страхових внесків, призначення та виплата пенсій, участь у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та недержавному пенсійному страхуванні).

У процесі правового регулювання пенсійного забезпечення використовуються як імперативні (вказують на необхідність діяти певним чином), так і диспозитивні (передбачають вибір особою того чи іншого варіанта поведінки) правові норми та норми, які встановлюють міру відповідальності учасників правовідносин.

Переважає більшість правових норм у сфері пенсійного забезпечення має імперативний характер. Це пов'язано, передусім, з необхідністю встановлення чітких прав і обов'язків суб'єктів системи пенсійного забезпечення. Серед імперативних правових норм можна назвати встановлений обов'язок платників сплачувати страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, їх відповідальності за несвоєчасну сплату страхових внесків, набуття особою права особи на пенсію та розрахунок її розміру.

До диспозитивних норм можна віднести положення Закону "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" щодо добровільної участі осіб у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. У цьому випадку суб'єкти наділені правом вибору варіанта поведінки: брати чи не брати добровільну участь у системі пенсійного страхування.

Правові відносини у сфері пенсійного забезпечення виражаються у взаємних правах і обов'язках суб'єктів пенсійної системи та поділяються на такі групи [92, с. 57]:

1. Залежно від кількості суб'єктів – загальні (кількість уповноважених або зобов'язаних суб'єктів не визначено) і конкретні (кількість їх точно визначена). До загальних можна віднести правовідносини, що виникають при сплаті страхових внесків. До конкретних правовідносин належать правовідносини щодо управління Пенсійним фондом України та окремими недержавними пенсійними фондами.

2. За кількісним складом суб'єктів – прості (правовідносини між двома суб'єктами) і складні (правовідносини між трьома і більше суб'єктами). До першої групи правовідносин можна віднести, наприклад, правовідносини між окремим пенсійним фондом та особою, яка звернулася за призначенням пенсії. До другої групи належать правовідносини з виплати пенсій, оскільки вони виникають між окремим органом пенсійного фонду, установою, що виплачує пенсії та самим пенсіонером.

3. Залежно від елемента юридичної норми (диспозиція або санкція), на підставі якої вони виникають, – регулятивні й охоронні. До першої групи відносяться майже всі правовідносини, що виникають у сфері пенсійного забезпечення. До другої групи належать правовідносини щодо накладення адміністративних стягнень і фінансових санкцій на роботодавців за несплату або несвоєчасну сплату страхових внесків.

Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення можна також класифікувати за правовими інститутами пенсійного страхування, предметом регулювання, характером участі у них суб'єктів пенсійного страхування та ін. Усіх учасників правовідносин у цій сфері умовно можна поділити на три великі групи [92, с. 58]:

1. Учасники правовідносин в частині пенсійних виплат, до яких належать застраховані особи (в окремих випадках члени їх сімей), пенсійні фонди в особі їх органів та організації, уповноважені здійснювати виплату та доставку пенсій.

2. Суб'єкти правовідносин в частині сплати страхових внесків на пенсійне забезпечення. До них належать страхувальники, застраховані особи, пенсійні фонди.

3. Правовідносини, що виникають при управлінні системою пенсійного забезпечення. Суб'єктами цих правовідносин є Президент України, Кабінет Міністрів України, Пенсійний фонд України, адміністратори недержавних пенсійних фондів, інші державні органи.

В умовах трансформації суспільних відносин усі питання, пов'язані із пенсійним забезпеченням, важко врегулювати одним законодавчим актом. Часто виникає потреба у застосуванні правових норм інших галузей права. Отже, окремі питання, які виникають у сфері пенсійного забезпечення, регулюються цивільним, кримінальним, адміністративним законодавством, законодавством у сфері праці, підприємництва та ін. Наприклад, стягнення заборгованості по сплаті страхових внесків з підприємств, установ та організацій, відносно яких порушено справу про банкрутство, регулюється спеціальним Законом “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” [252]; порядок виконання вимог органів Пенсійного фонду України врегульовано в іншому Законі “Про виконавче провадження” [251]. Статтею 212 Кримінального кодексу України [143] визначено відповідальність за ухилення від сплати страхових внесків; Кодекс України про адміністративні правопорушення [129] визначає загальні принципи притягнення до адміністративної відповідальності осіб, які вчинили правопорушення, зазначені у статті 106 Закону України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”.

Усі нормативно-правові акти, що регулюють відносини суб'єктів системи пенсійного забезпечення, можна класифікувати за різними критеріями. Найбільш загальним є їх поділ на дві групи з огляду на юридичну природу норм, що містяться в актах, які регулюють відносини соціального забезпечення. За цим критерієм вирізняють акти договірною характеру та нормативно-правові акти [228, с. 35].

До перших належить чимала група законодавчих актів, норми яких є результатом договірного правовстановлення, тобто прийняті за угодою двох чи більше осіб і спрямовані на врегулювання відносин учасників, які уповноважили цих осіб на підписання договору. Зазвичай нормативно-правовий договір містить правила, що поширюються на певне коло суб'єктів, вони є чинними впродовж тривалого часу або безстроково, не вичерпують своєї обов'язковості визначеною кількістю застосувань, і їх виконання забезпечується державним примусом.

Систему договорів у сфері пенсійного забезпечення України складають:

- міжнародні договори (міжнародно-правові акти), які уклала, до яких приєдналася чи щодо яких в порядку правонаступництва підтвердила свої повноваження Україна;
- договори, укладені у сфері соціального партнерства, як результат колективних переговорів. Це договори, які, крім регулювання трудових відносин, містять положення, що стосуються пенсійного забезпечення.

Виходячи з особливостей нормативно-правових угод, укладених на міжнародному рівні, їх можна поділити на два види: міжнародні договори та міжнародно-правові акти. Міжнародний договір – це виражена певним чином угода між двома або кількома державами чи іншими суб'єктами міжнародного права щодо встановлення, виконання, зміни або припинення їх взаємних прав і обов'язків [416]. Ці угоди встановлюють відповідні норми права, які кожен з учасників договору зобов'язується виконувати, переважно на своїй території, стосовно другої сторони – держави, або стосовно громадян цієї держави.

Стаття 9 Конституції України визначає, що чинними є міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [134, ст. 9]. Не є винятком і законодавство, що регулює правовідносини у сфері пенсійного забезпечення. Якщо міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші

норми, ніж ті, що передбачені законодавством України про пенсійне забезпечення, то застосовуються норми міжнародного договору [255, ст. 4].

Усього на сьогодні діє 21 міжнародний договір, укладений між Україною та іншими державами щодо пенсійного забезпечення громадян, котрими передбачено спеціальні умови пенсійного забезпечення громадян держав, які підписали відповідні договори, відмінні від загальних правил, встановлених національним законодавством [94, с. 43]. Зазначені договори (угоди) розподіляються на дві групи:

- договори, що базуються на територіальному принципі, коли витрати на виплату пенсій здійснює держава, на території якої проживає отримувач. Такі угоди укладено з країнами СНД, Угорщиною, Румунією – всього 15 країн.

- договори, що базуються на пропорційному принципі, за якими кожна договірна сторона призначає та виплачує пенсію за відповідний страховий (трудовий) стаж, набутий на території держави, особі, якій призначається пенсія. За принципом пропорційності Україною укладені договори про соціальне (пенсійне) забезпечення з Болгарією, Іспанією, Словаччиною – всього 7 країн [94, с. 44].

Зростаючі глобалізаційні тенденції актуалізують питання виплати пенсій громадянам, які проживають за межами рідної країни, або напрацювали страховий стаж за її межами. У минулому в країнах СНД для призначення пенсійних виплат іноземним громадянам діяв принцип територіальності. Для призначення пенсії застосовувалось законодавство країни, громадянство якої мала особа. Періоди роботи в іншій країні враховувались так само, як і у країні постійного проживання. Пенсії з однієї країни в іншу не пересилались. Країна громадянства припиняла виплачувати пенсію, якщо пенсіонер виїздив в іншу країну на постійне місце проживання.

У країнах Європи застосовується інший підхід, так званий “*lex loci laboris*” (перебування за місцем роботи). У цьому випадку ставлення до іноземних працівників таке саме, як і до громадян даної країни. Для

встановлення пенсійних прав та розрахунку розміру пенсій застосовується законодавство тієї країни, де працювала особа. Кожна країна продовжує здійснювати пенсійні виплати громадянам, які переїхали в іншу країну на постійне місце проживання після виходу на пенсію [93].

Різниця між цими двома підходами полягає у тому, що у країнах колишнього Радянського Союзу країна громадянства виплачувала пенсію незалежно від того, де виконувалася робота. У країнах Європи пенсію виплачувала та країна, в якій виконувалася робота, незалежно від країни громадянства.

Принцип територіальності сьогодні втрачає свою актуальність. По-перше, пенсійні системи швидко змінюються і розвиваються в різних напрямках. Принцип територіальності діє ефективно тільки тоді, коли як пенсії, так і рівні внесків у відповідних країнах є подібними. Також існує припущення, що до деякої міри є певна рівновага в обміні працівниками і пенсіонерами. Якщо рівноваги не існує, тоді принцип територіальності діє на користь країни з великою кількістю іноземних працівників, які повертаються до країни свого громадянства, щоб отримати пенсії згідно із її законами і за рахунок її фінансових ресурсів. Країна, яка використовує працю іноземних працівників, може збирати внески протягом багатьох років і водночас уникати необхідності виплачувати пенсії, і навпаки. Тому принцип “*lex loci laboris*” (перебування за місцем роботи) є прозорішим і діє краще між країнами з повністю незалежними економіками і несхожими системами пенсійного забезпечення.

Відправним пунктом аргументації з боку держави, як правило, є той факт, що за таких обставин країна втрачає кошти. Контраргументом є те, що пенсіонеру, який проживає в іншій країні, вже не потрібно витратити державні кошти на медичне обслуговування та інші послуги, які б надавалися, якщо б пенсіонер проживав у країні, де він заробив свою пенсію. Крім того, оскільки ці кошти були зароблені та зараховані на користь даної

особи в результаті її праці, зобов'язання держави забезпечити виплату пенсії має бути виконано незалежно від місця проживання людини.

Ратифікуючи міжнародні угоди держави-учасниці беруть на себе зобов'язання дотримуватися певних норм права стосовно своїх громадян. Це міжнародно-правові акти з прав людини. Вони поширюють свою дію на територію відповідної держави після їх ратифікації уповноваженими державними органами. Ці акти встановлюють загальноправові стандарти прав і свобод особи, що визначають відповідний рівень соціального забезпечення, який держави зобов'язуються забезпечити, гарантуючи права і свободи для своїх громадян.

Права на соціальний захист та соціальне забезпечення визнані світовим співтовариством і закріплені у міжнародних правових актах: Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Європейська соціальна хартія (1961 р.), Європейська хартія про основні соціальні права трудящих (1989 р.). Серед міжнародних актів, які мають універсальне значення для всіх держав у справі захисту прав людини, є Міжнародний біль про права, який складається із Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [186].

Пенсійне забезпечення, що здійснюється у межах системи соціального захисту, регулюється конвенціями Міжнародної організації праці, які є набором певних критеріїв для внесення змін до національного законодавства. Зокрема, Конвенція МОП №102 від 28 червня 1952 р. визначає дев'ять видів соціального забезпечення, які включають пенсії по старості, у випадку втрати годувальника, по інвалідності та інші соціальні виплати, у зв'язку із нещасним випадком на виробництві та професійним захворюванням, допомогу у разі хвороби, вагітності та пологів, безробіття, сімейну та медичну допомогу. Держави, що ратифікували зазначену Конвенцію, беруть на себе зобов'язання включити її положення до своїх законодавчих актів і

мати як мінімум три види пенсій із сукупності всіх видів пенсій та допомогу по безробіттю, а також зобов'язуються у відповідних випадках встановити норми мінімальних розмірів пенсій, компенсацій та медичної допомоги, а також рівня мінімального охоплення певної частини населення.

Історичним актом у питанні забезпечення реалізації права людини на соціальний захист стала Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН на першій сесії 10 грудня 1948 р. [138, с. 29]. Цей документ заклав основи подальших міжнародних угод на світовому і регіональному рівнях, у галузі прав людини, зокрема і у сфері пенсійного забезпечення.

Рис. 4.4. Класифікація нормативно-правової бази пенсійного забезпечення в Україні

Акти, які видаються органами державної влади і регулюють відносини суб'єктів пенсійного забезпечення поділяють: за сферою дії – на загальнодержавні та локальні; за ступенем загальності правових норм – загальні та спеціальні.

Увесь масив нормативно-правових актів, що регулює правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні можна класифікувати за такими критеріями, як юридична сила нормативно-правових документів та предмет їх правового регулювання (рис. 4.4.).

До першої групи відносять: закони України та підзаконні нормативно-правові акти. З-поміж останніх виділяють: укази Президента, постанови Кабінету Міністрів, нормативні акти міністерств та відомств, нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування.

Акти Президента України (укази та розпорядження), акти Кабінету Міністрів України (постанови та розпорядження), які видаються у межах компетенції Глави держави або Уряду, що визначені Конституцією та Законами України, мають вищу юридичну силу по відношенню до нормативно-правових актів інших органів державної влади. Закони України приймаються у відповідності з Конституцією України, і як акти вищої юридичної сили з огляду на їх значущість та місце у системі законодавства пенсійного забезпечення поділяються на:

- конституційні або основні. Це, передусім, Конституція та закони з питань пенсійного забезпечення, що безпосередньо впливають із Конституції;
- звичайні або поточні. Це всі інші чинні в державі закони, що регламентують окремі правовідносини у системі пенсійного забезпечення.

До другої групи (за предметом правового регулювання) нормативно-правові акти у сфері пенсійного забезпечення відносять [223, с. 45]:

1. Акти, що регулюють відносини, пов'язані з пенсійним забезпеченням громадян (право на пенсійне забезпечення, його види, умови та механізм призначення і виплати пенсій).

2. Акти, що регулюють права, обов'язки та відповідальність у сфері загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

3. Акти, що регулюють питання, пов'язані з формуванням та використанням коштів загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (порядок нарахування та сплати страхових внесків, їх обліку, фінансування витрат на виплату пенсій тощо),

4. Акти, що визначають статус Пенсійного фонду та його органів, їх структуру, порядок організації їх роботи, статус, повноваження, права та обов'язки працівників органів Пенсійного фонду.

5. Акти, що регламентують діяльність недержаних пенсійних фондів.

6. Акти, що регулюють питання міжнародного співробітництва у сфері загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Підзаконні нормативно-правові акти ухвалюються компетентними органами на підставі законів та спрямовані на його виконання. До них належать укази Президента України; постанови Кабінету Міністрів України; інструкції, положення, розпорядження міністерств та відомств України; нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування. Частка підзаконних актів у системі законодавства, що регулює пенсійне забезпечення України, досить велика. Підзаконні акти іноді ще називають похідними чи конкретизуючими. Зокрема, Порядок видачі свідоцтва про загальнообов'язкове державне соціальне страхування; постанови про періодичну зміну й встановлення мінімальних розмірів пенсій; про затвердження Списків № 1 і № 2 виробництв, робіт, професій, посад і показників, що надають право на пенсію за віком на пільгових умовах.

Іншим видом нормативно-правових актів є акти, що ухвалюються пенсійними фондами. У межах своєї компетенції пенсійні фонди вправі ухвалювати документи нормативного характеру, які стосуються прав і обов'язків страхувальників та застрахованих осіб. Ці акти підлягають державній реєстрації в порядку, встановленому для реєстрації нормативно-

правових актів органів виконавчої влади. Тобто з моменту такої реєстрації вони отримують державне санкціонування і набувають ознак правових актів. Разом з іншими нормативно-правовими актами та нормативно-правовими договорами вони забезпечують повноту правового регулювання відносин у сфері пенсійного забезпечення громадян України.

Основним законом, що регулює питання загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, є Закон України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” від 9 липня 2003 р. № 1058-IV, який містить 15 розділів і 113 статей. Його важливість полягає у тому, що він вперше визначив поняття пенсійного законодавства та предмет його правового регулювання. Згідно ст. 4 Закону законодавство про пенсійне забезпечення базується на Конституції України, складається з Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, Закону “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”, Закону України “Про недержавне пенсійне забезпечення”, законів, якими встановлюються умови пенсійного забезпечення, відмінні від загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та недержавного пенсійного забезпечення, міжнародних договорів з пенсійного забезпечення, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також інших законів і нормативно-правових актів, ухвалених відповідно до законів про пенсійне забезпечення, що регулюють відносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні.

Виключно законами у сфері пенсійного забезпечення України визначено:

- види пенсійного забезпечення;
- умови участі в пенсійній системі чи її рівнях;
- пенсійний вік для чоловіків і жінок, з досягненням якого особа має право на пенсійні виплати;
- джерела формування коштів, що спрямовуються на пенсійне забезпечення;

- умови, норми та порядок пенсійного забезпечення;
- організація та порядок управління в системі пенсійного забезпечення.

Щодо Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, то більшість його норм є нормами прямої дії, тобто їх застосування не потребує будь-якого іншого правового врегулювання.

Статтею 103 цього Закону встановлено право давати роз’яснення щодо застосування його норм. Таке право, зокрема, мають Міністерство праці та соціальної політики України та Пенсійний фонд щодо норм, які стосуються призначення і виплати пенсій, нарахування і сплати страхових внесків у системі загальнообов’язкового державного пенсійного страхування.

Також Законом “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” передбачено застосування норм пенсійного законодавства, яке діяло раніше, зокрема Закону України “Про пенсійне забезпечення”

У сфері пенсійного забезпечення досі частково діє низка нормативних актів, ухвалених в СРСР. До них, зокрема, належать окремі роз’яснення Держкомпраці СРСР, Положення про порядок забезпечення допомогами з державного соціального страхування, затверджене постановою Президії ВЦРПС від 12 листопада 1984 р., правила обчислення безперервного трудового стажу працівників і службовців для призначення пенсій та деякі інші акти. Застосовуються ці акти лише у тих випадках, коли вони не суперечать законодавству України і відповідають вимогам Закону України “Про правонаступництво України” [266].

Окрему групу складають нормативно-правові акти, прийняті іншими центральними органами, тобто акти, видані Міністерством праці та соціальної політики України, Міністерством фінансів, Міністерством економіки та з питань європейської інтеграції, Міністерством охорони здоров’я України, Національним банком України та Пенсійним фондом. Наприклад, огляди громадян та встановлення їм інвалідності, визначення

характеру професійних захворювань регулюються переважно нормативно-правовими актами, прийнятими Міністерством охорони здоров'я України.

Локальні нормативно-правові акти приймаються підприємствами та організаціями в порядку стимулювання трудової діяльності громадян. Такі акти характерні для колективних сільськогосподарських підприємств, творчих організацій (театрально-видовищних колективів, об'єднань композиторів і письменників). Вони передбачені Кодексом законів про працю України [128, ст. 9], в якому зазначено, що підприємства, установи, організації в межах своїх повноважень і за рахунок власних коштів можуть встановлювати додаткові, порівняно з законодавством, трудові та соціально-побутові пільги для своїх працівників. Це положення Кодексу та деякі інші правові акти стали правовою базою для створення недержавних пенсійних фондів.

У цілому, як доводить історичний досвід, у розвитку правового регулювання пенсійного забезпечення можна виділити три етапи, що зумовлено впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників: зародження правового регулювання пенсійного забезпечення до 1917 р.; становлення законодавства щодо матеріального забезпечення осіб похилого віку в радянський період; розвиток національного пенсійного законодавства в період незалежності України. У визначених періодах завжди існували певні категорії осіб (військовослужбовці, державні службовці), які були привілейовані та підлягали першочерговому або спеціальному матеріальному забезпеченню з боку держави [202, с. 5]. Продовження існування спеціальних законів для окремих категорій громадян посилює необхідність уніфікації пенсійного законодавства, скасування необґрунтованих пільг та започаткування єдиних страхових засад пенсійного забезпечення громадян України.

Розглядаючи формування законодавства, яке регулює відносини суб'єктів системи пенсійного забезпечення в Україні з моменту проголошення її незалежності, слід відзначити, що за цей час так і не було

створено системи, тобто єдиної і внутрішньо несуперечливої юридичної структури, законодавчих актів, які регулюють усі питання пенсійного забезпечення. Певним чином це пояснюється специфікою самої системи соціального захисту, складовими якої є пенсійне забезпечення та пенсійне страхування. Тому складність об'єкта правового регулювання та різноманітність соціальних проблем породжують певні ускладнення в коригуванні правових норм. Внаслідок цього виникають розбіжності у різних законах з одного і того ж питання, що ускладнює можливість їх безпосереднього застосування.

Йдеться не про недостатню кількість законодавчих актів, а навпаки, існує занадто багато законів та підзаконних нормативно-правових актів, які нерідко суперечать один одному. Зокрема, з метою забезпечення соціальної політики та формування основ соціального захисту і соціальних гарантій населення України, Верховна Рада в липні 1991 р. прийняла Закони “Про мінімальний споживчий бюджет” та “Про індексацію грошових доходів населення”. У першому визначено поняття мінімального споживчого бюджету. Закон “Про індексацію грошових доходів населення” визначає механізм підвищення грошових доходів населення, що дає можливість відшкодувати громадянам подорожчання товарів. Але дія цього Закону була зупинена Декретом Кабінету Міністрів України у грудні 1992 р. Таким чином, мінімальні соціальні гарантії залишалися без законодавчого врегулювання до 1994 р., коли Верховна Рада України прийняла Закон „Про внесення змін і доповнень до Законів Української РСР “Про мінімальний споживчий бюджет” та “Про індексацію грошових доходів населення”. Цими законами було встановлено, що в період спаду економіки та виробництва замість мінімального споживчого бюджету встановлювався новий соціальний норматив – величина вартості межі малозабезпеченості. Проте лише у жовтні 1995 р. була затверджена величина вартості межі малозабезпеченості, яка так і не стала базою для визначення мінімальної зарплати та пенсії.

Практика застосування Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” дозволяє зробити висновок про те, що пенсії фактично залежать не від заробленого, а від того, в якому році людина вийшла на пенсію. Це відбувається внаслідок наступних обставин.

Формулою, передбаченою ст. 27 і ст. 40 зазначеного Закону, розмір пенсії за віком залежить від величини середньої заробітної плати працівників, зайнятих у галузях економіки, за календарний рік, що передує року звернення за призначенням пенсії. Надалі цей показник не змінюється для непрацюючих пенсіонерів. Тому розміри пенсій, призначених громадянам, які мають однаковий стаж роботи і однаковий коефіцієнт заробітної плати, але виходять на пенсію у різні роки, будуть відрізнятися у зв’язку зі зміною розміру середньої заробітної плати працівників, зайнятих у галузях економіки.

Навіть передбачене частиною другою ст. 42 цього Закону щорічне підвищення розмірів пенсій на коефіцієнт, який відповідає не менше ніж 20% темпів зростання середньої заробітної плати в Україні порівняно з попереднім роком, передбачає компенсацію лише 1/5 від темпів зростання середньої зарплати в Україну, і, отже, лише частково усуває диспропорцію між розмірами пенсій, призначених у різні роки [89].

Сьогодні потребує законодавчого врегулювання перерахунків розмірів пенсій відповідно темпам зростання національної економіки та усунення існуючих диспропорцій між розмірами пенсій, призначених у різні роки.

Частиною четвертою ст. 42 Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” (зі змінами) передбачено проведення перерахунків пенсій з урахуванням страхового стажу, набутого після її призначення чи чергового перерахунку, та показника середньої заробітної плати на одну застраховану особу в цілому по Україні за рік, що передує року перерахунку пенсії.

Показник середньої заробітної плати в середньому на одну застраховану особу в цілому по Україні, з якої сплачено страхові внески, за

2009 р. (1650,43 грн.), застосовується у 2010 р. при нових призначеннях пенсій, як це визначено підпунктом другим пункту 11 постанови Кабінету Міністрів України від 28.05.2008 р. № 530 “Деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян”.

У зв'язку з відсутністю на сьогоднішній день в Україні законодавчого врегулювання питання застосування показника середньої заробітної плати на одну застраховану особу, для проведення перерахунків пенсій відповідно до підпункту третього пункту 11 вищевказаної постанови застосовується показник середньої заробітної плати на одну особу за 2007 р. – 1197,91 грн.

Вказану проблему необхідно врегулювати законодавчо, шляхом внесення змін до статті 28 і 42 Закону України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”, які передбачають щорічний перерахунок розмірів пенсій із застосуванням нового показника середньої заробітної плати працівників, зайнятих у галузях економіки України за попередній рік, визначеного Державною службою статистики України.

У травні 2008 р. була прийнята постанова Кабінету Міністрів України №530 “Деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян”, а 16.07.2008р. №654 “Про підвищення рівня пенсійного забезпечення громадян”, якими встановлено розміри пенсій без урахування різного роду надбавок та підвищень у твердих розмірах. Зазначені зміни визначені Конституційним Судом України (Рішення від 22.05.2008р. №10-рп/2008) не конституційними [207].

Так, як на даний час розміри пенсій інвалідам внаслідок Чорнобильської катастрофи визначаються на підставі постанови Кабінету Міністрів України №654 від 16.07.2008р., а в статтю 54 Закону України “Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС” не внесено змін, ця правова колізія вирішується у судовому порядку.

Інша проблема, яка потребує законодавчого врегулювання, стосується визначення розміру надбавки дітям війни. Статтею 6 Закону України „Про соціальний захист дітей війни” передбачається, що дітям війни пенсії або

щомісячне довічне грошове утримання, що виплачується замість пенсії, підвищуються на 30% мінімальної пенсії за віком.

Статтею 111 Закону України “Про Державний бюджет України на 2007 рік” [65] передбачалось, що у 2007 р. підвищення до пенсії відповідно до ст. 6 Закону України “Про соціальний захист дітей війни” виплачується особам, які є інвалідами, у розмірі 50% від розміру надбавки, встановленої для учасників війни. Рішенням Конституційного Суду України від 09.07.2007 р. положення цієї статті визнані такими, що не відповідають Конституції України та змушує пенсіонерів, які належать до цієї категорії, звертатися до суду щодо захисту своїх прав.

На сьогодні, в чинній пенсійній системі, за один рік страхового стажу 10 млн. пенсіонерів нараховується 1,3% заробітку, а іншим – у чотири, п’ять, разів більше. Аналогічна ситуація і у випадку призначення пенсій у разі втрати годувальника. Відповідно до чинного законодавства, пенсія на одного непрацездатного члена сім’ї становить 50% пенсії за віком померлого годувальника, тоді, як за Законом України “Про наукову та науково-технічну діяльність” – 40%, а за Законом “Про державну службу” – 70%.

Є ціла група пенсіонерів (депутати, державні службовці, працівники прокуратури, науковці, журналісти і т. ін.), які одержують пенсію до 90% своєї колишньої зарплати. Відбувається це тому, що пенсійне забезпечення в Україні регулюється великою кількістю законодавчих актів, які мають свій механізм призначення пенсій. По окремих з них коефіцієнт заміщення 80-90% заробітку. Середня пенсія, призначена відповідно до закону “Про пенсійне забезпечення”, становить лише 7,3% середньої пенсії, призначеної відповідно до Закону “Про статус народного депутата”. У зарубіжних країнах діють також спеціальні пенсійні системи, але розмір пенсії призначених за цими законами та трудової пенсії коливається в межах 10%. Наприклад, у Австралії державним службовцям пенсії призначаються у розмірі 80% заробітку, але і трудова пенсія досягає рівня 80%. У Франції пенсія державних службовців складає 75%, а трудова 72% заробітку, в Італії

державні службовці одержують – 80%, а трудова пенсія 70% заробітку [265]. Тому сьогодні в Україні необхідно уніфікувати спеціальні пенсійні системи.

Ухвалення у 90-х роках минулого століття низки законодавчих актів, що встановлюють пільговий вік виходу на пенсію, стало однією з головних причин зростання чисельності пенсіонерів в Україні. На 5–15 років було знижено віковий ценз для виходу на пенсію за віком на пільгових умовах для понад 20 категорій працівників (у окремих галузях це поширюється майже на всіх працюючих), а також для виходу на пенсію за вислугу років. До цієї категорії відносяться працівники автотранспорту, освіти, охорони здоров'я, прокуратури, суду, сільського господарства. Значно знижений вік виходу на пенсію учасникам ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. При цьому розміри пільгових пенсій здебільшого перевищують пенсії за віком. Частка пенсіонерів, які одержують пенсію за віком на пільгових умовах має тенденцію до зростання [19].

У сфері пенсійного забезпечення діють також і інші закони – “Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ” від 9 квітня 1992 р., “Про пенсії за особливі заслуги перед Україною” від 1 червня 2000 р.

Соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС, регулюється Законом України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” від 19 грудня 1991 р.

Крім того, окремі питання пенсійного забезпечення регулює щороку Закон України “Про державний бюджет”. Зокрема, цим законом щороку регулюється мінімальний розмір пенсії та визначаються розміри надбавок до пенсій, а також розмір трансфертів Пенсійному фонду України на пенсійне забезпечення військовослужбовців, надбавок та підвищень до пенсій, призначених за різними пенсійними програмами.

Закон України “Про збір та облік єдиного соціального внеску”, який набрав чинності з 1 січня 2011 р., визначає правові та організаційні засади

забезпечення збору та обліку єдиного соціального внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, умови та порядок нарахування і сплати єдиного соціального внеску та повноваження органу, що здійснює його збір та облік.

Законом передбачається консолідація в одному органі – Пенсійному фонді України, подібних для усіх фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування функцій, а саме: взяття на облік платників, формування та ведення Державного реєстру соціального страхування (який включатиме організаційно – технічну систему відомостей про страхувальників і застрахованих осіб), забезпечення єдиної звітності, здійснення контролю за повнотою та своєчасністю справляння єдиного соціального внеску.

Європейська інтеграція, яка є стратегічним пріоритетом зовнішньої політики України, передбачає розбудову держави за сучасними європейськими стандартами. Це зумовлює необхідність приведення норм і нормативів соціального забезпечення, у тому числі і пенсійного, українського законодавства до стандартів, які визначені в Конвенціях МОП, Європейській соціальній хартії, Європейському Кодексі соціального забезпечення тощо. Такий підхід дозволить відійти від соціальних мінімумів і наблизитися до цивілізованих соціальних стандартів, що забезпечать гідний рівень життя всього населення та окремих його груп.

Попри усе інше, як зазначає О.І.Кілієвич [120, с. 155], для України залишається актуальним питання впровадження методології аналізу державної політики у практику державного управління, що передбачає ретельну підготовку проектів рішень нормативних актів, які можуть справляти регуляторний вплив. При цьому має бути сформована чітка постановка проблеми, яка вирішуватиметься з прийняттям нормативного акту, обґрунтування доречності втручання органів влади у розв'язання питань, розгляд альтернативних підходів до вирішення проблеми і

порівняння їх із заздалегідь визначеною системою критеріїв та метою вибору кращого варіанта, який відповідає цілям і завданням державної політики.

Таким чином, основою для ефективного функціонування пенсійної системи є досконале пенсійне законодавство. На сьогодні нормативно-правова база пенсійного забезпечення в основному сформована. Закон передбачає розвиток трирівневої системи пенсійного забезпечення. Проте, з іншої сторони, нормативно-правова база пенсійного забезпечення потребує удосконалення відповідно до ринкових умов розвитку українського суспільства. Крім основних законів “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” та “Про недержавне пенсійне забезпечення”, в Україні діє більше двадцяти галузевих законодавчих актів, які відрізняються механізмом призначення пенсій і переобтяжують пільгами солідарну пенсійну систему. Сьогодні, здійснюючи пенсійну реформу в Україні, необхідно систематизувати пенсійне законодавство, привести його у відповідність з реаліями сьогодення. У його основі повинно бути закладено чіткий взаємозв’язок між сплаченими пенсійними внесками працівника і його пенсією. Системне удосконалення нормативно-правового забезпечення дасть можливість ефективній діяльності усіх суб’єктів пенсійної системи та забезпечить розвиток її в цілому.

4.3. Застосування механізмів фінансового контролю в системі пенсійного забезпечення

Важливою функцією державного управління, яка перебуває у тісному зв’язку з іншими функціями та забезпечує ефективність і якість управління, є контроль. За допомогою контролю, який в кібернетиці та техніці називають “зворотнім зв’язком”, суб’єкт управління отримує інформацію про результати діяльності, а також про ті помилки та зміни ситуації, що можуть призвести до невиконання поставлених завдань чи отримання зовсім інших результатів. Маючи таку інформацію, держава може оперативно привести

важелі управління у відповідність з умовами, що виникають та попереджати небажані наслідки. Контроль дає можливість не лише коригувати управлінську діяльність, але й допомагає передбачити перспективи подальшого розвитку та досягнення конкретного результату [71, с. 222].

У процесі управління контроль виконує заключну функцію управління, яка спрямована на виявлення (моніторинг) та порівняння показників досягнення цілей (конкретних реальних результатів) з плановими (цілі як очікувані результати) з метою своєчасного використання механізму коригування планів та впливів для ефективного вирішення поставлених завдань. Фактично йдеться про своєчасність та адекватність контролю. Ця функція має тісно поєднуватися з плануванням у зв'язці «планування – контроль (оцінювання)», оскільки для ефективного контролю мають бути закладені певні планові вимірювальні показники [15, с. 14].

У ринкових умовах господарювання важливо оптимально поєднати притаманні ринку регулятори економіки з належно організованим державним управлінням. За умов дефіциту бюджетних коштів актуального значення набирає фінансовий контроль з боку органів державної влади та управління за ефективністю витрачання не тільки бюджетних коштів, а і коштів цільових фондів. Тому фінансовий контроль необхідно розглядати як систему активних дій, які здійснюються органами державної влади за суб'єктами господарювання в частині створення, розподілу та використання фінансових ресурсів, з метою оцінки економічної ефективності господарської діяльності, виявлення та блокування відхилень, що суперечать законному й ефективному використанню майна та коштів, задоволенні державних, колективних та приватних інтересів і потреб, вдосконалення управління економікою в цілому і окремими її сферами [63]. Одним із важливих завдань державного управління є дієво відреагувати на невиконання норм законів. Отже, функція контролю, яку виконує державне управління, є принципово важливою у суспільстві [78, с. 16].

Контроль (від франц. *controle* – перевірка) тлумачать як: 1) складову управління економічними об'єктами та процесами, що полягає у спостереженні за об'єктом з метою перевірки відповідності його фактичного стану бажаному чи необхідному, визначеному законами, положеннями, інструкціями, іншими нормативними актами, а також програмами, планами, договорами, проектами, угодами; 2) контроль над об'єктом, реальну владу, зосередження прав управління об'єктом в одних руках [297, с. 15].

У свою чергу, як зазначає Б.М.Андрушків, фінансовий контроль є одним із видів управлінської діяльності, за допомогою якого керівництво організації визначає, наскільки правильні його управлінські рішення, а також напрями здійснення необхідних коректив [206, с. 165]. В.Д.Базилевич визначає державний фінансовий контроль, як сукупність дій та операцій здійснюваних державними органами при перевірці фінансових та пов'язаних з ними видів діяльності суб'єктів господарювання із застосуванням специфічних форм і методів його організації [12, с. 241]. М.М.Артус зазначає, що фінансовий контроль є перевіркою державними, аудиторськими та іншими органами законності та обґрунтованості процесів утворення і використання фінансових ресурсів для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства, передбаченого фінансовою політикою [5, с. 186].

І.К.Дрозд і В.О.Шевчук наголошують, що фінансовому контролю в умовах ринку і економічної свободи господарюючих суб'єктів притаманна багатозмістовність завдань. За таких обставин фінансовий контроль – не лише перевірка правильності фінансової документації і дотримання законодавства, виявлення порушень фінансової дисципліни. Це діяльність, орієнтована на перевірку законності та ефективності управлінських рішень використання державних коштів та майна [82, с. 5].

Як функція управління фінансами, фінансовий контроль – це специфічна діяльність, що реалізується через систему спостереження і перевірки законності і ефективності процесів формування і використання грошових доходів і грошових фондів з метою оцінки обґрунтованості

прийняття управлінських рішень [36, с. 534]. Таке визначення фінансового контролю забезпечує його специфічне місце серед інших видів контролю та безпосередньої мети його здійснення – сприяти успішній реалізації фінансової політики, ефективному використанню фінансових ресурсів.

В Україні термін “контроль” традиційно трактують як інспектування, ревізія, перевірки тощо, тобто лише як виявляючі фіскальні заходи. Водночас у країнах Європи під цим терміном розуміють частину функцій менеджменту. Говорячи “я контролюю”, європейські керівники мають на увазі “я володію ситуацією та здатен управляти процесом” [76, с. 118].

Із визначення сутності фінансового контролю випливає, що його об’єктом є процеси формування й використання фондів фінансових ресурсів. Суб’єкт контролю – це носій контрольних функцій щодо об’єкта контролю. Він, як правило, визначається законодавством, нормативно-правовими актами суб’єктів фінансової діяльності. Види, форми і методи фінансового контролю, які використовуються у системі пенсійного забезпечення, представлені на рис. 4.5.

Контроль, як правова форма державного управління у системі пенсійного забезпечення, означає встановлення компетентними органами ступеня відповідності результатів діяльності суб’єктів цієї системи, визначених законодавством правилам, нормам і нормативам, а також виявлення порушень у діяльності цих суб’єктів, застосування заходів щодо їх усунення, у тому числі правових санкцій. Існування фінансового контролю зумовлюється об’єктивним характером існування фінансів. Формування страхових пенсійних фондів здійснюється під впливом складних економічних процесів. Цим і обумовлена об’єктивна необхідність державного фінансового контролю як однієї з функцій управління [78, с. 16].

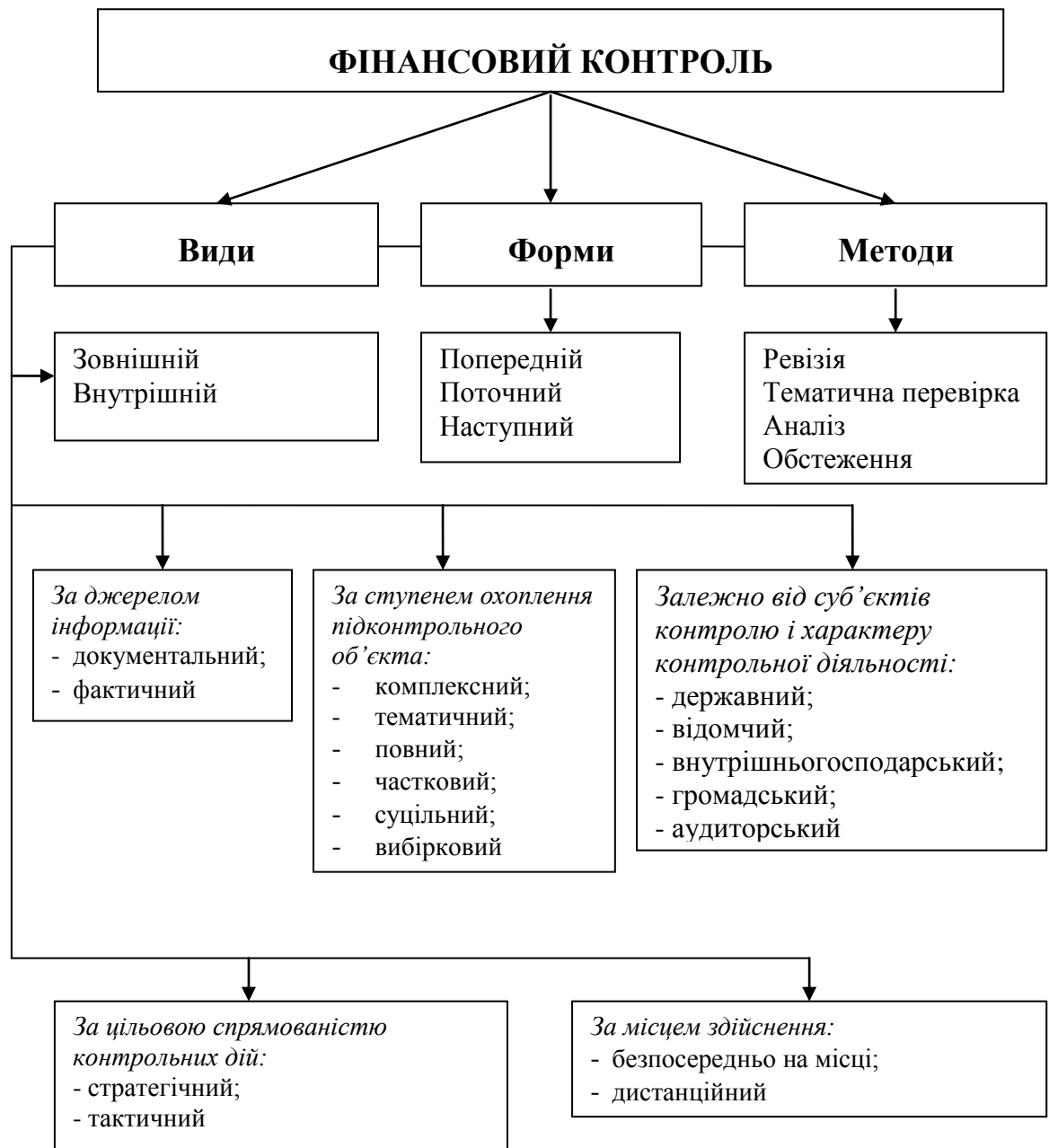

Рис. 4.5. Класифікація фінансового контролю в системі пенсійного забезпечення [284, с.52]

Науковці П.К.Германчук, І.Б.Стефанюк, Н.І.Рубан, О.І.Назарчук вважають, що основними видами фінансового контролю, який також здійснюється у сфері пенсійного забезпечення, залежно від суб'єктів його ініціювання і здійснення є державний, муніципальний і господарський [49, с. 34]. Такий поділ охоплює всі суб'єкти його ініціювання та здійснення і відразу дає відповідь, хто організовує контроль і є основним користувачем його результатів у сфері пенсійного забезпечення. В умовах реформування

пенсійної системи важливого значення набувають сучасні методи контролю за діяльністю пенсійних фондів. Особливо, як відмічає І.М.Ткачук, важливо визначити методику перевірки повноти і достовірності даних обліку і звітності в пенсійних організаціях та подати методичні рекомендації по їх застосуванню [336, с. 36].

Суб'єктами державного фінансового контролю у системі пенсійного забезпечення є юридичні особи, які від імені держави, відповідно до визначених правових норм, здійснюють різні форми контролю за діяльністю пенсійних фондів в частині дотримання ними встановлених обмежувальних параметрів щодо обігу фінансових ресурсів. Такими суб'єктами державного фінансового контролю в системі пенсійного забезпечення держави є Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України, Рахункова палата, Міністерство фінансів України, Державний департамент фінансового моніторингу, Державна податкова служба, Державна контрольно-ревізійна служба, Державне казначейство України, Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України, Фонд державного майна України [101, с. 21].

Важливою ознакою державного фінансового контролю є форма його здійснення. Форма контролю – це спосіб відстеження (порівняння, зіставлення) певного явища, об'єкта, процесу, охопленого контрольними діями. Тобто під формами державного фінансового контролю потрібно розуміти способи конкретного вираження та організації дій, спрямованих на виконання його функцій [36, с. 542].

Основними функціями фінансового контролю у сфері пенсійного забезпечення є: профілактична, інформаційна, мобілізуюча. У результаті реалізації цих функцій сформувався спеціальний метод фінансового контролю, який є вираженням засад загального підходу до об'єкта перевірки. В основі цих засад лежить поєднання загальнонаукових і методичних прийомів пізнання, що дають можливість комплексно вивчити законність,

достовірність, доцільність і економічну ефективність господарських і фінансових операцій та процесів на основі використання облікової, звітної, нормативної та іншої економічної інформації у поєднанні з дослідженням фактичного стану об'єкта контролю [364, с. 87].

Відповідно, методикою державного фінансового контролю в системі пенсійного забезпечення є сукупність технічних (методичних) прийомів, яка дає змогу всебічно, повно і об'єктивно дослідити здійснені господарські і фінансові операції суб'єктами системи пенсійного забезпечення, усунути і попередити порушення у використанні фінансових ресурсів. У першу чергу, це стосується контролю фінансових операцій, пов'язаних з інвестуванням пенсійних активів у інструменти фінансового ринку.

Особливість державного фінансового контролю у сфері пенсійного забезпечення полягає у тому, що він є позаповідомчим, проводиться спеціальними державними органами стосовно будь-якого пенсійного фонду. Ефективність контролю – це здатність його до розв'язання певної проблеми у визначених умовах [404, с. 53]. З позицій державного управління, ефективність фінансового контролю можна визначити, як результат, зіставлений із витратами на його досягнення або з цілями [173, с. 230].

Поняття “ефективність контролю” необхідно відрізнити від поняття “ефект контролю”. Ефект контролю – це наслідок його використання у визначених умовах. Ефективність контролю, яка на даний момент часу не дає належного ефекту, є потенціалом контролю. Ефективність контролю як ступінь його пристосованості до розв'язання певної проблеми є однозначною. Ефект контролю, як результати його застосування у визначених умовах, є багатозначним і може бути передбачуваним та непередбачуваним, сприятливим, індиферентним, несприятливим і навіть шкідливим.

Зміст фінансового контролю у сфері пенсійного забезпечення полягає у дотриманні загальних принципів державного фінансового контролю: об'єктивність, системність, систематичність і регулярність, оперативність,

дієвість, масовість та вибірковість, гласність, плановість, економічність, науковість, ефективність [204, с. 310] (рис. 4.6). Дотримання цих принципів, як відмічає В.С.Рудницький [286, с. 42], є важливою умовою формування ефективної роботи служби внутрішнього контролю в органах Пенсійного фонду.

Рис. 4.6. Загальні принципи здійснення контролю в системі пенсійного забезпечення

Внутрішньогосподарський фінансовий контроль в системі органів Пенсійного фонду проводиться економічними службами (бухгалтерія, фінансовий відділ тощо). Об'єкт контролю – господарська і фінансова діяльність самого пенсійного фонду та його структурних підрозділів.

Громадський фінансовий контроль у сфері пенсійного забезпечення здійснюють громадські організації (партії, рухи, профспілкові організації). Він може проводитись групами спеціалістів, які створюються при комітетах Верховної Ради, комісіях місцевих Рад. Зважаючи на той факт, що відповідно до Конституції (ст. 5), джерелом влади в Україні є народ, вважаємо, що громадський контроль, як ніякий інший вид контролю, реалізує зазначену норму. Суб'єкти громадського контролю здійснюють його за дотримання законодавства про зайнятість, заробітну плату, про працю та умови праці, виконанням колективних договорів і угод, у тому числі і пенсійного забезпечення. В умовах реформування пенсійної системи України громадський контроль повинен сприяти удосконаленню пенсійного законодавства, підвищенню рівня пенсій, раціонального розподілу функцій між державою, роботодавцями і найманими працівниками щодо соціального захисту громадян похилого віку.

Аудиторський контроль проводиться регулярно аудиторською фірмою по окремих питаннях, або комплексно усієї діяльності пенсійного фонду за відповідний період, з метою захисту пенсійних активів та убезпечення пенсійних фондів від ризиків невиплати пенсій у майбутньому. Доречним прикладом своєчасного такого контролю є здійснення аудиторського контролю у фонді CALPERS – державному фонді службовців, що є найбільшим у світі пенсійним фондом та CALTRS – пенсійному фонді викладачів штату Каліфорнія (США) і пенсійної системи університету штату Каліфорнія, що був проведений за дорученням губернатора штату. У результаті перевірки виявлено “дірку” в пів трильйона доларів США, що у кілька разів більше, ніж про це повідомляли фонди офіційно. Це означає, що з часом пенсійним фондам може не вистачити коштів для виплати пенсій, і

що реформа пенсійної системи є необхідною, або все більша частина державного фінансування програм (розвиток шкіл, парків, охорони здоров'я) будуть спрямовані на виплату цього боргу [275, с. 5].

Щодо оперативного аудиту, то це форма державного фінансового контролю, яка спрямована на запобігання фінансовим порушенням, забезпечення суб'єктами господарювання законодавства.

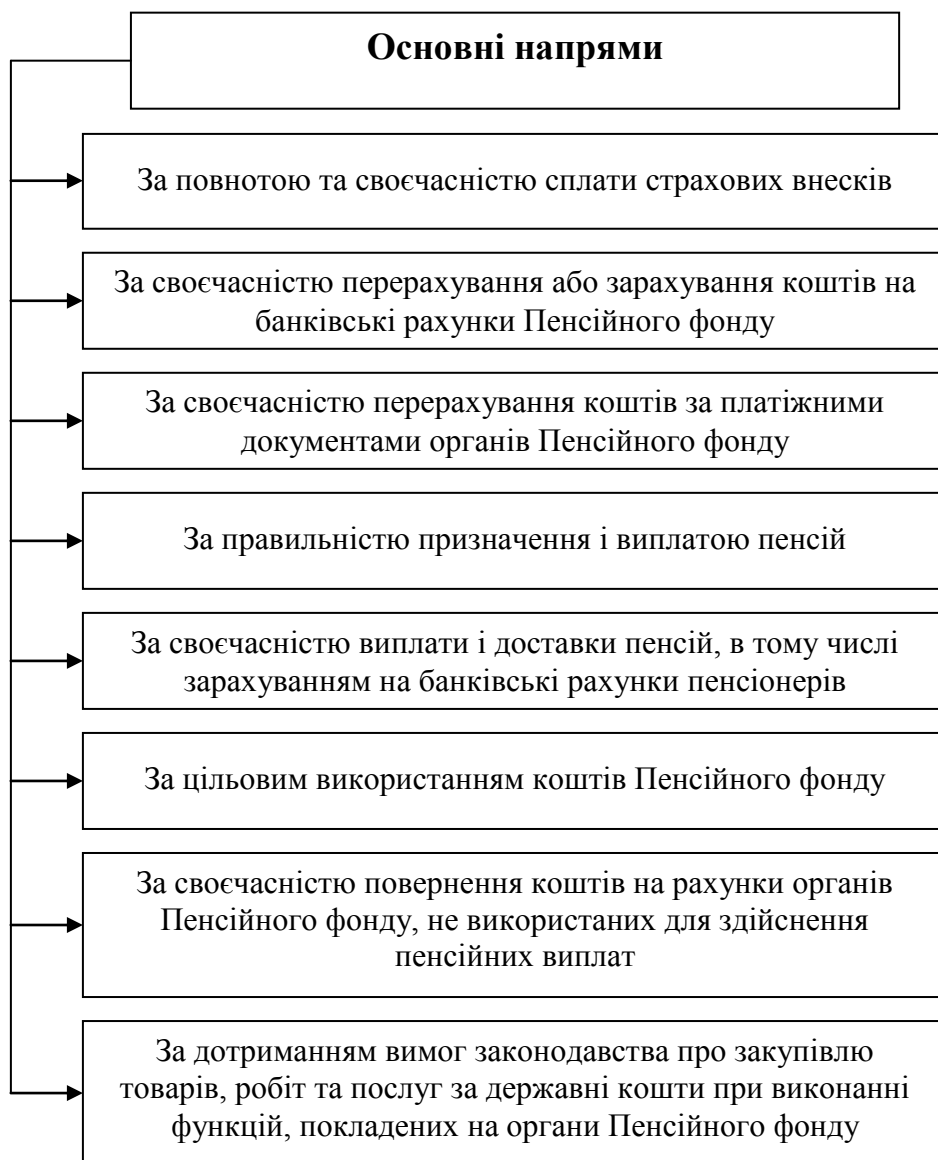

Рис. 4.7. Основні напрями фінансового контролю в солідарній системі пенсійного забезпечення [223, с. 265]

В умовах реформування пенсійної системи дієвість контролю за дотриманням і зміцненням бюджетної і фінансової дисципліни, цільовим та ефективним використанням коштів солідарної системи є гарантом своєчасної виплати пенсії, подальшого підвищення їх розмірів. У зв'язку з цим, розглянемо більш детально напрями та рівні здійснення фінансового контролю в солідарній системі пенсійного забезпечення України (рис. 4.7).

Щодо використання коштів солідарної пенсійної системи, контроль здійснюється на двох рівнях:

1. Зовнішній контроль, який відповідно до норм Закону [255, ст. 103] здійснюють:

– Міністерство соціальної політики та його територіальні органи (за правильністю призначення (перерахунком) і виплатою пенсій у солідарній системі, взаємодією Пенсійного фонду з фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування);

– Міністерство фінансів України – Головне контрольно-ревізійне управління та Рахункова палата (щодо цільового використання коштів Пенсійного фонду України).

2. Внутрішній контроль, який відповідно до Інструкції про порядок проведення комплексних ревізій роботи регіональних управлінь, районних, міських відділів (управлінь) по виконанню бюджету Пенсійного фонду України, здійснюється ревізійними групами у складі працівників контрольно-ревізійного управління Фонду та фахівців інших структурних підрозділів центрального апарату.

Особлива увага при здійсненні внутрішнього фінансового контролю в органах Пенсійного фонду України повинна звертатися на правильність нарахування, повноту і своєчасність сплати страхових внесків та інших платежів, які є основним джерелом формування доходів Пенсійного фонду України. Внутрішній контроль можна визначити як цілеспрямований процес, що здійснюється персоналом Пенсійного фонду і розробляється з метою управління ризиками і забезпечення прийнятого рівня впевненості в

досягненні визначеної місії органу управління та його головних цілей: належного, етичного, економічного, ефективного й результативного здійснення діяльності, забезпечення підзвітності, прозорості і відповідальності, дотримання законодавства і запобігання непродуктивному, неналежному і неправильному витрачання ресурсів. Тобто призначення внутрішнього фінансового контролю – управління ризиками у процесі досягнення місії та основних цілей органу управління, і, як зазначає Г.В.Дмитренко, управління ризиками є однією з вискоєфективних інноваційних технологій менеджменту [77, с. 129].

Внутрішній фінансовий контроль в органах Пенсійного фонду здійснюється в основному у формі ревізій та перевірок. Поєднанням обох форм фінансового контролю є проведення комплексних ревізій, що сприяє зміцненню фінансової дисципліни, покращанню надходження коштів до Пенсійного фонду України, ефективному і цільовому їх використанню.

Враховуючи вище викладене, можна виділити такі основні завдання внутрішньогосподарського фінансового контролю в системі органів Пенсійного фонду:

- запобігання ухваленню рішень, які суперечать законодавству (аналіз нормативно-правових актів, методичних розробок);
- забезпечення своєчасного та повного відображення всіх операцій з виконання бюджету;
- виявлення слабких місць у фінансовій роботі (аналіз показників статистичної та фінансової звітності);
- розробка пропозицій щодо підвищення ефективності використання фінансово-господарських ресурсів.

При перевірках цільового використання коштів ПФУ використовують, як правило, усі складові контролю в комплексі, що дає можливість підвищити об'єктивність та ефективність таких перевірок. Так, контроль за використанням коштів ПФУ структурними підрозділами УДППЗ “Укрпошта” включає звірку взаєморозрахунків управлінь Фонду в районах,

містах і районів у містах та вузлів (центрів) поштового зв'язку і поштамтів з виплати пенсій [223, с. 266].

Чіткий і оперативний контроль з боку органів ПФУ за обґрунтованістю наданих заявок на потребу в коштах, уточнення сум фінансування є важливим моментом у забезпеченні ефективного і раціонального використання пенсійних коштів підрозділами УДППЗ “Укрпошта” та подальшому їх обігу. Здійснення такого контролю ґрунтується на перевірці дотримання ними Інструкції про порядок організації оформлення, фінансування та виплати пенсій, грошової допомоги підприємствами поштового зв'язку України [108], що регламентується Порядком проведення перевірок, затвердженим спільним наказом Пенсійного фонду і Держкомзв'язку [109].

Поточний контроль за використанням пенсійних коштів полягає у перевірці правильності розрахунків за надані послуги по виплаті пенсій згідно з встановленими тарифами банківських операцій, своєчасності та повноти зарахування коштів на особові рахунки пенсіонерів. Здійснення фінансового контролю за повнотою сплати та ефективністю використання коштів Пенсійного фонду покладається на районні (міські) управління, які безпосередньо ведуть первинний облік платників страхових внесків і одержувачів пенсій – пенсіонерів. Саме від їх якості роботи та контролювання залежить дотримання чинного законодавства і недопущення фінансових порушень, а також наповнення Пенсійного фонду.

Світова практика виділяє два основні методи державного фінансового контролю у системі пенсійного забезпечення: метод реагування на порушення встановлених законодавством правил функціонування суб'єктів системи пенсійного страхування та метод запобігання можливим порушенням зазначених правил і їх попередження [92, с. 226]. У разі застосування першого методу, уповноважені державні органи реагують лише на випадки погіршення функціонування окремих осіб – суб'єктів системи.

При застосуванні методу запобігання й попередження, уповноважені державні органи стежать за роботою кожного суб'єкта системи, постійно збираючи та аналізуючи їхні звіти й інформацію, що отримується при проведенні планових, позапланових перевірок і перевірок на місцях.

Відповідно до Закону “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” (ст. 103), метою державного контролю у сфері пенсійного забезпечення є:

- проведення єдиної та ефективної державної політики у цій сфері;
- забезпечення реалізації прав громадян на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування;
- створення умов для ефективного функціонування та розвитку системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;
- забезпечення дотримання суб'єктами системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування вимог законів, інших нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;
- адаптація системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування до міжнародних стандартів.

Закон також передбачає відповідний інструментарій для реалізації повноважень органів державного контролю. До них, зокрема, належать видання цими органами рішень, обов'язкових для виконання суб'єктами системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, встановлення термінів для усунення порушень, повноваження на скасування незаконних рішень, скликання засідання правління Пенсійного фонду або Ради Накопичувального фонду, призначення додаткової аудиторської перевірки діяльності суб'єктів солідарної та накопичувальної системи пенсійного страхування.

Із метою захисту майнових прав та законних інтересів учасників недержавного пенсійного забезпечення, держава здійснює контроль

діяльності НПФ. Органи, які здійснюють державний фінансовий контроль суб'єктів недержавного пенсійного забезпечення, зобов'язані:

- обмінюватися інформацією, необхідною для здійснення ними регулювання системи недержавного пенсійного забезпечення;
- оприлюднювати перелік юридичних осіб, які провадять діяльність у системі недержавного пенсійного забезпечення;
- здійснювати інші дії з координації своєї діяльності, передбачені законодавством з регулювання ринків фінансових послуг, у тому числі, спільні перевірки відповідних осіб, що надають послуги у системі недержавного пенсійного забезпечення [30, с. 294].

Необхідність розроблення обґрунтованої політики держави щодо посилення державного фінансового контролю у системі недержавного пенсійного забезпечення, як зазначають Н.В.Статівка та Н.В.Вечирко [319], зумовлено також негативними результатами діяльності трестів та НПФ у 1990-х рр., що за сучасних умов є одним із суттєвих факторів недовіри населення до будь-яких фінансових інститутів.

Державний контроль за діяльністю недержавних пенсійних фондів, страхових організацій та банківських установ здійснює Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України у межах повноважень і в порядку, визначених Законом України “Про недержавне пенсійне забезпечення” [261, ст. 67], Законом України “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг” [270] та іншими актами законодавства. Державний контроль за діяльністю осіб, що здійснюють управління активами пенсійних фондів та зберігачів здійснює Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку в межах повноважень та в порядку, передбачених законодавством [27, с. 239]. Контроль за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції у недержавному пенсійному забезпеченні здійснює Антимонопольний комітет України, який зобов'язаний повідомляти Державну комісію з регулювання ринків фінансових послуг України про прийняті ним рішення щодо

виявлених порушень законодавства про захист економічної конкуренції учасниками недержавного пенсійного забезпечення.

Рішення органів, що здійснюють державний контроль у системі недержавного пенсійного забезпечення, є обов'язковими для виконання пенсійними фондами, адміністраторами, особами, що здійснюють управління активами, зберігачами, страховими організаціями, банківськими установами, що відкривають пенсійні депозитні рахунки. Дії зазначених органів можуть бути оскаржені у порядку, визначеному законодавством, у тому числі в судовому порядку.

Функціонування системи недержавного пенсійного забезпечення пов'язане з діяльністю фінансових інституцій, які надають певний спектр фінансових послуг їх споживачам в умовах ринкової конкуренції. Будь-яка система накопичення грошових коштів у будь-якій країні наражається на різноманітні ризики. І для того, щоб їх вплив не набував руйнівної сили у процесі функціонування системи недержавного пенсійного забезпечення, з метою захисту та збереження накопичених пенсійних коштів, чинним законодавством передбачено комплекс захисних механізмів, реалізація яких проводиться як за допомогою зовнішнього контролю, так і через установлення контрольних процедур у самій системі [149, с. 10].

Одним із механізмів контролю захисту пенсійних активів можна вважати обов'язкове дотримання законодавчо встановленого рівня їх диверсифікації, а також законодавчо визначених напрямів витрат, за якими вони можуть використовуватися, зокрема: інвестування пенсійних активів виконання зобов'язань перед учасниками; оплата послуг особам, які обслуговують недержавні пенсійні фонди тощо,

Щодо внутрішнього системного контролю можна зазначити наступне. Система недержавного пенсійного забезпечення побудована таким чином, що пенсійні заощадження розмежовані та відокремлені від активів засновників пенсійних фондів, адміністраторів фондів, осіб, що здійснюють управління пенсійними активами, та інших установ, які будь-яким чином могли б бути

зацікавлені у запозиченні чи використанні цих коштів. Такий стан речей дозволяє уникнути несанкціонованого розпорядження коштами пенсійних фондів та їх банкрутства.

Слід зазначити, що учасники недержавних пенсійних фондів мають можливість самостійно контролювати ефективність роботи цих фондів, а також рух власних коштів, які вони довірили їм. Перш за все це відбувається завдяки обов'язковому щорічному опублікуванню результатів діяльності фондів у засобах масової інформації: фінансові показники, отримані за результатом річної роботи, перелік фінансових активів, їх частка в загальному інвестиційному портфелі фонду та інша важлива інформація, яка дозволяє вчасно зорієнтуватись учаснику в надійності вибраного ним фонду. Щодо особистих накопичень, контроль реалізується завдяки наданню інформації адміністратором фонду з індивідуального пенсійного рахунку, відкритого на ім'я такого учасника. До того ж останній у будь-який час може здійснити запит про стан облікованих коштів на власному рахунку. Не менш важливим також є право учасників фондів бути активно задіяними у поточній діяльності через участь на засіданнях ради фонду – єдиного органу управління, який приймає рішення щодо основних питань роботи.

Необхідність саме державного контролю за діяльністю установ недержавного пенсійного забезпечення є очевидною та впливає з того, що споживачі відповідних послуг не володіють достатніми знаннями у цій сфері, тому мають бути захищені. Підходи до контролювання істотно різняться у країнах світу. У деяких країнах ЄС діяльність пенсійних фондів регулюється спеціальними правилами, в інших – на загальних зі страховими компаніями підставах (тобто вони підпадають під такі ж вимоги до платоспроможності, технічних резервів та обмеження інвестування, що й компанії страхування життя). При цьому, при всіх відмінностях контролю, спільним залишається наступне [137]:

- вимога реєстрації пенсійних фондів регулюючим органом;
- певна юридична форма організації;

- регулярне звітування та повноваження контролюючого органу втручатися у діяльність пенсійних фондів у визначених випадках;
- дотримання правил щодо інвестування накопичених пенсійних внесків, особливо вимога здійснення “розсудливого” інвестування.

Отже, в системі недержавного пенсійного забезпечення існує декілька рівнів контролю: взаємний контроль суб’єктів недержавного пенсійного забезпечення; державний контроль; контроль з боку ради недержавного пенсійного фонду, його учасників, вкладників та засновників; державне ліцензування всіх юридичних осіб, що здійснюють свою діяльність в системі недержавного пенсійного забезпечення [4]. Створення дієвої системи захисту та контролю за діяльністю суб’єктів системи недержавного пенсійного забезпечення великою мірою унеможлиблює зловживання пенсійними коштами та запобігає їх нецільовому використанню.

Проте, оскільки контроль в системі недержавного пенсійного забезпечення сконцентровано у декількох державних органах, за таких обставин важливим моментом виступає необхідність побудови системи ефективного взаємозв’язку між контролюючими органами. Для досягнення такої ефективності потрібно поставити на новий рівень обмін інформацією між державними органами, у тому числі інформацією, отриманою за результатами перевірок фінансових установ, та створити ефективну інтегровану систему обміну інформацією між органами, що здійснюють фінансовий контроль у системі недержавного пенсійного забезпечення.

Підсумовуючи викладене, можемо відзначити, що фінансовий контроль в системі пенсійного забезпечення – це одна із функцій управління цією системою, яка передбачає контроль за процесами формування, збереження, перерозподілу та фінансуванням виплати пенсій. У солідарній системі Пенсійний фонд, як центральний орган виконавчої влади, є контролюючим органом і одночасно об’єктом контролю щодо якості виконання визначених йому завдань. Завданням державної політики у сфері пенсійного забезпечення є удосконалення фінансового контролю з боку

держави на суб'єкти ринку з метою створення умов ефективного розвитку пенсійної системи, надання переваг тим суб'єктам ринку, які стимулюють розвиток соціальної сфери в цілому і пенсійного забезпечення як її складової.

4.4. Врахування чинників глобалізації в державній політиці пенсійного забезпечення

Сучасний етап світового розвитку характеризується динамічним поглибленням процесів інтеграції політичного, економічного, культурного життя країн світу. У широкий вжиток увійшов термін глобалізація, яка здійснює суттєвий вплив на систему міжнародних економічних відносин, визначає тенденції розвитку національних економік. Триває зближення різних країн і народів, проникнення інформаційних технологій, політична трансформація і інтеграція на регіональному і світовому рівнях [48].

Глобалізація (від англ. “globe” – земна куля) – складний, багатогранний процес, який має безліч проявів. Під глобалізацією світового господарства розуміють процес посилення взаємозв'язку національних економік країн світу, що знаходить своє вираження в утворенні світового ринку фінансів, товарів і послуг; становленні глобального інформаційного простору, перетворенні знань в основний елемент суспільного багатства; виході бізнесу за національні кордони через формування транснаціональних компаній; впровадженні і домінуванні у повсякденній практиці міжнародних відносин і внутрішньополітичного життя народів принципово нових і універсальних ліберально-демократичних цінностей [39]. Саме це унеможливорює дати єдине, однозначне сформульоване визначення глобалізації, яке б охопило всі сторони цього вкрай складного явища, що має планетарні масштаби.

Зростання ролі зовнішніх факторів у економіці, створення єдиного світового ринку без національних бар'єрів і забезпечення однакових правил гри для усіх учасників – такий основний перелік економічного аспекту глобалізації. Проте вона не обмежується суто соціально-економічними

змінами, які полягають у поширенні ринкової моделі неоліберального зразку на всій планеті. Відбувається також трансформація політичних і культурних інститутів за переважно західним типом, із властивими йому формами і нормами демократії та суспільних цінностей. Тому деякі дослідники визначають глобалізацію як продукт західного світу, акцентуючи увагу саме на його американській складовій.

У кінці ХХ ст. почався новий виток фінансової глобалізації. Розрив між темпами зростання виробництва товарів і послуг та темпами зростання фінансових операцій істотно посилюється. З 1991-го по 2001 рр. курси акцій на біржах Франції і Великобританії вирости вдвічі, а на біржах США – втричі. Стало схоже на те, як бум на фінансових ринках США у 1920-х рр. передував виникненню Великої депресії. Нині фінансова глобалізація найбільше розкручується через міжнародний ринок капіталу. За останні чотири роки світові обсяги іноземних інвестицій зросли у три рази. Обсяги портфельних інвестицій за останні 10 років зросли у 5,5 рази. Капіталізація світового ринку акцій до світового ВВП за останні 20 років зросла майже у 10 разів і перевищує 100% [240, с. 356]. Швидко розрослися останніми роками хеджеві фонди, діяльність яких часто підсилює паралельну зміну цін на активи та віртуальність їх оцінки. Фінансова глобалізація і надалі посилюватиметься з використанням нових фінансових інструментів, нових фондів і гравців на міжнародних фінансових ринках.

За своєю природою глобалізм є пульсуючим явищем, яке переживає часи спаду і підйому, прискорення і сповільнення. Тож кризи закладені в самій природі глобалізації. Це, насамперед, викликано зростанням глобалізаційних викликів і загроз. Залежність банківських систем країн, що розвиваються, від зовнішніх ресурсів призвела до того, що вони швидко відчували на собі вплив глобальної кредитної кризи. Як наслідок, різко знизився рівень довіри між партнерами на світовому фінансовому ринку. У цьому й полягає основний вплив світової фінансової кризи на ринки економік

країн, що розвиваються: ресурси стали дорожчими, а отже, їх важче отримати.

З одного боку, глобалізація сприяє наданню всім суб'єктам світогосподарських відносин рівних умов діяльності на ринку і підвищує їхні шанси на ефективний економічний розвиток шляхом застосування всіх переваг вільного переміщення капіталу і продуктивних сил. З іншого боку-глобалізація збільшує диференціацію доходів населення і провокує загострення соціальних конфліктів, тим самим послаблюючи внутрішній і зовнішній захисний потенціал економічної безпеки. Вплив глобалізації на такий структурний елемент економічної безпеки держави як економічний суверенітет носить гостро виражений негативний характер з погляду внутрішнього змісту цієї категорії. Основними напрямками обмеження суверенітету держави в умовах глобалізації є: часткова втрата державного контролю за діяльністю суб'єктів національної економіки; обмеження контролю держави над суспільством, яке поступово перетворюється у метасуспільство; обмеження суверенітету держави у сфері регулювання потоків інформації і технологій; різний ступінь залучення регіонів у світовий економічний простір; необхідність структурної перебудови та шляхів реформування системи соціальних прав і гарантій соціальної безпеки; обмеження інструментів регулювання нерівномірного розподілу вигод і втрат від глобалізації [84, с. 56].

У рамках Європейського союзу досить давно йдуть процеси інтеграції, які у фінансовій сфері в основному проявляються у формі гармонізації законодавства країн – членів ЄС і однакового застосування норм права. Крім того, найважливішим проявом процесів інтеграції стало прийняття загальноєвропейських законодавчих актів, у тому чи іншому вигляді обов'язкових для проходження у всіх країнах ЄС, частина з яких прямо стосуються питань регулювання фінансового сектора.

Фінансова глобалізація стала головною рушійною силою розвитку світової економіки, рівень якої досяг певної зрілості, про що свідчать,

зокрема, валютно-фінансові кризи 1997-1998 рр., які відбулися у всіх країнах, тим самим підтвердивши високий рівень фінансової взаємозалежності. Яскравим свідченням прискореного розвитку фінансової глобалізації є висока динаміка й зростаючий обсяг валютних і євровалютних ринків, банківських депозитів в іноземній валюті, коштів, притягнутих з міжнародного фінансового ринку, сукупних ресурсів інституціональних інвесторів, частки іноземних ресурсів у соціально-економічному розвитку окремих країн тощо [304, с. 317].

Зростання світових фінансових ринків в умовах глобалізації здійснюється в декількох формах: позичкового капіталу, міжнародних кредитів (міжбанківських, міжурядових та ін.). Формою, яка переважає у темпах та абсолютному обсязі серед можливих, є портфельні інвестиції, які за своїми обсягами перевищують прямі іноземні інвестиції. Бурхливе зростання в останні роки портфельних інвестицій зумовлено сек'юритизацією кредитних відносин, які все більше здійснюються у формі вільної купівлі-продажу цінних паперів, а не як раніше за допомогою кредитних договорів.

Основною причиною даної тенденції є широкі можливості вторинного ринку цінних паперів, за допомогою якого цінний папір може переміщуватись між інвесторами залежно від їхніх інтересів та потреб. Сьогодні міжнародні фондові ринки здебільшого поповнюються борговими цінними паперами (державними та приватними), а в останні роки міжнародні випуски акцій щорічно збільшуються майже на чверть, і з національних ринків акції все більше потрапляють на фінансові ринки інших країн та у позабіржовий обіг.

В умовах міжнародної грошово-валютної лібералізації окремі держави вже не можуть гарантувати валютно-фінансової стабільності. Далеко не кожна держава може мати фіксований валютний курс, відкриту економіку і одночасно проводити незалежну грошово-кредитну політику. Фундаментально розв'язати цю проблему самостійно держави, без підтримки

міжнародних фінансових організацій і механізмів впливу, уже не можуть. Тому у 2010 р. на саміті у Брюсселі міністри фінансів ЄС затвердили нову систему фінансового регулювання в Євросоюзі. Реформа передбачає створення спеціального європейського органу, який буде оцінювати ризики, аналізувати стан фінансової системи, а також трьох регуляторів, які здійснюватимуть нагляд за банківським, страховим та фондовими ринками. Ці органи зможуть контролювати фінансові інститути країн Євросоюзу, в разі згоди керівництва цих країн, і тоді, коли внутрішні фінансові регулятори будуть не в змозі самотійно справитись. Крім того, нові органи зможуть виступати в ролі арбітра в спірних питаннях між регуляторами різних країн Євросоюзу та здійснювати контроль за рейтинговими агентствами. Також схвалено новий порядок формування національних бюджетів в ЄС, які будуть затверджуватись національними парламентами тільки після рекомендацій Єврокомісії. Євросоюз розраховує попередити зростання дефіцитів національних бюджетів окремих країн та їх переростання в бюджетні кризи. В ЄС також запроваджують нові правила для суверенних фондів, хедж-фондів і фондів приватних інвестицій. Нові правила вимагають, щоб всі європейські хедж-фонди і фонди приватних інвестицій були зареєстровані, розкривали фінансову інформацію і мали достатній капітал для здійснення своїх операцій. Крім того, правила виключають спекулятивні операції на ринку капіталу з метою отримання швидкого прибутку.

В умовах глобальної кризи виникає проблема взаємовідносин глобального і національного, збереження національних пріоритетів. На думку Ю.Хабермаса, сучасна глобалізація уніфікує національно-державні пріоритети і призводить до “постнаціонального саморозуміння політичного цілого”, “постнаціонального суспільства”, формування позанаціональної загальної політичної культури, яка дозволить перебудувати солідарність громадян “на абстрактній основі конституційного патріотизму”, не вдаючись до ментальної укоріненості в нації, історії [424, с. 154].

Із посиленням тенденцій дестабілізації світової економіки (на прикладі глобальної фінансово-економічної кризи) орієнтація на ринковий механізм як саморегулюючу систему відходить на другий план, а основні зусилля направлені на пошук регулятора, роль якого вже не може виконувати держава. Навіть за наявності оптимального національного режиму регулювання та нагляду у сфері фінансових ринків, жодна країна не може відчувати себе в безпеці через велику кількість зовнішніх ризиків, які формуються за межами національної юрисдикції. Тому захист від кризових явищ лише на рівні національного регулювання і нагляду в сучасному світі абсолютно недостатній. Глобалізація фінансових ринків природним чином вимагає глобалізації регулювання та нагляду. Виникає потреба у залученні міжнародних структур, які мають глобальні перспективи і наділені повноваженнями приймати рішення наднаціонального характеру та здійснювати моніторинг за їх виконанням у сфері забезпечення економічної безпеки.

Одним з найважливіших наслідків реакції світового співтовариства на глобальну фінансово-економічну кризу став висновок про необхідність формування елементів регулювання та нагляду на наднаціональному рівні. Така необхідність обумовлена різким збільшенням кількості та обсягу транскордонних операцій, кардинальним посиленням ролі транснаціональних фінансових організацій, що у сукупності веде до принципово іншого рівня взаємозалежності країн на світовому ринку капіталу.

Однак створити глобальне фінансове регулювання, повністю адекватне досягнутому рівню глобалізації, дуже важко в силу суперечливих національних інтересів різних країн. Без світового уряду введення глобального регулювання можливо тільки на умовах домовленості, по крайній мірі, хоча б провідних країн світу. Саме тому в сучасних умовах стало можливе використанн лише окремих елементів глобального регулювання та нагляду на фінансових ринках. При цьому необхідно виділити два рівні, на яких впроваджуються такі елементи: власне рівень

всього світу і рівень окремих регіональних об'єднань країн, що відрізняється підвищеним ступенем інтеграції національних економік і національних фінансових ринків.

На абсолютно глобальному рівні, тобто на рівні всього світу, можливості впровадження елементів глобального регулювання і нагляду виявилися вкрай обмеженими. Найбільш значущим досягненням на цьому рівні став комплекс домовленостей про посилення ролі міжнародних фінансових організацій та зміцненні їхньої взаємодії.

На рівні регіональних інтеграційних об'єднань існує більше передумов для впровадження елементів наднаціонального регулювання та нагляду. При цьому двома основними чинниками, що визначають ступінь просування по шляху формування наднаціонального регулювання та нагляду, є ступінь інтеграції національних соціально-економічних систем в рамках регіонального об'єднання і накопичені до цього часу досягнення у сфері побудови наднаціонального регулювання та нагляду [105, с. 81].

У боротьбі за визначення майбутніх напрямів економічного та соціального розвитку країн в сучасному глобалізованому світі беруть участь Міжнародний валютний фонд, Світовий Банк, Європейський Союз, Міжнародна організація праці, Міжнародний банк реконструкції та розвитку та Міжнародна асоціація розвитку. Фінансова та економічна допомога цих міжнародних організацій зосереджена на сприянні країнам в стабілізації їх економіки, проведенні економічних реформ, поліпшенні стану платіжного балансу, збереженні та розвитку систем соціального захисту відповідно нинішнім умовам соціально-економічного розвитку з урахуванням демографічної ситуації.

В умовах великого кількості зовнішніх ризиків, які формуються за межами національної юрисдикції, навіть за наявності оптимального національного режиму регулювання та нагляду у сфері фінансових ринків, жодна країна не може відчувати себе в безпеці. Тому захист від кризових явищ лише на рівні національного регулювання і нагляду в сучасному світі

абсолютно недостатній. Глобалізація фінансових ринків природним чином вимагає глобалізації регулювання та нагляду.

Ідеї ліберальної економіки оправдують себе під час економічного зростання, але погані в період депресії, кризи і можливого економічного колапсу зазначає Дж. Конуей (фінансовий аналітик Billiton, Австралія) [441, с. 19]. Неокласичні теорії по-суті призвели до абсолютизації неоліберальної моделі регулювання економіки, що мало негативні наслідки. Так, з кінця 70-х років ХХ ст. поширюється лібералізація ринкових відносин, знижуються темпи економічного зростання (ВВП на душу населення), та прискорюються темпи зростання економічної нерівності як серед країн, так і серед населення. Криза 2008-2009 рр., за оцінками дослідників, стала концентрованим виразом краху ліберальної моделі організації економічного життя. Цей крах був об'єктивно обумовлений внутрішньою природною властивістю неолібералізму, яка полягає у поступовому відокремленні грошового капіталу від матеріального виробництва та його нарощуванні шляхом віртуальних фінансових інструментів. Більше того, неолібералізм створив умови для паразитування фінансової системи на виробничій сфері та зростання спекулятивної компоненти в економіці. Якщо на початку неолібералізації 90% міжнародних фінансових угод відносились до реальної економіки, і тільки 10% були спекулятивними, то вже до середини 90-х років це співвідношення змінилось на протилежне [325, с. 16].

Виклик неолібералізму і апелювання до “державного дирижизму” зумовлений об'єктивними кризовими обставинами. Криза девальвувала довіру у населення та реального бізнесу до фінансової системи. Водночас уряди країн виявились найбільш авторитетними. До них під час кризи апелювали не лише споживачі, інвестори, бізнесмени, але й сама фінансова система. Криза показала, що недостатня участь держави так само погано позначається на економіці, як і надлишкова. Необхідність тісної взаємодії між державою і приватним капіталом змусило шукати нові форми. Вже у 2009 р. почалися пошуки шляхів прагматичного співробітництва в

банківській сфері, які спирались на компроміси між англосаксонською та континентальною моделями державного регулювання економіки.

Криза показала необхідність перегляду регуляторних доктрин у сфері економіки. У 80-х рр. ХХ ст. у світі панувала так звана доктрина Лоусона, згідно з якою, держава повинна піклуватися лише про свої макроекономічні показники (дефіцит держбюджету і державний борг). Дефіцит балансу поточних операцій та корпоративна заборгованість має регулюватися ринковими силами, оскільки приватний сектор здатен реально оцінити ризики [370, с. 6-12]. Досвід криз, що відбулися в країнах світу з кінця ХХ ст. та початку ХХІ ст., показав, що надії на саморегулювання приватного сектору не завжди обґрунтовані, і у випадку кризи національна фінансова система все одно розраховує на допомогу від держави. Уряд (бажає він цього чи ні) розглядається ринком як кредитор останньої інстанції. На думку Дж. Сороса, ринковий фундаменталізм становить більшу загрозу відкритому суспільству, ніж тоталітарна ідеологія. Ринку не можна давати повної свободи, оскільки це неминуче призведе до хаосу в економіці та фінансах [313]. Реально ці застереження Дж.Сороса проявились під час останньої фінансово-економічної кризи. На це наголошує чимало дослідників. Криза виявила втрату довіри до фінансових інститутів і до держави, як до регулятора [381, с. 238], стала каталізатором неефективного використання традиційних методів макроекономічного регулювання. Без державного втручання подолати наслідки кризи було б неможливим [288]. Криза показала, що лібералізація ринків призупинилась, і настає новий період активізації втручання держави в економіку [410].

Економічні кризи обумовлюють посилення втручання держави, зміну форм, механізмів, методів та інструментів регулювання. Французький дослідник М.Рогальський, наприклад, наголошує не на послабленні, а на зміні функцій держави [444, с.7]. Американський дослідник Л.Туроу наполягає на збереженні державою своїх регуляторних функцій [451, с. 101-112]. Дж.Сорос вважає, що підтримка стабільності на фінансовому ринку

повинна стати офіційною функцією держави [313]. На думку російського вченого С.П.Перегудова, роль держави в глобалізованій економіці не зменшується і не зникає, а лише видозмінюється [224]. І.Осадча зазначає, що в умовах глобалізації, відбувається зміна в інструментах і методах державного втручання в економіку [205, с. 14]. Ю.Шишков вважає, що відбуваються два паралельні процеси: поступове посилення і ускладнення державного втручання в економіку і водночас звуження обсягу регулюючих функцій держави, внаслідок часткового перетікання їх до наднаціональних регуляторів [410].

Криза 2008-2009 рр. істотно активізувала структурні зміни та пропорції у функціях ринкового і державного регулювання. Дослідження міжнародного інституту післякризового розвитку свідчать, що переважна більшість експертів серед основних причин кризи на перше місце ставлять “слабкість регуляторних механізмів”. Зокрема частка експертів, які визначили провідну роль цього чинника, становить 68%, в т.ч. у розвинених країнах – 79,5%, а в країнах, що розвиваються – 56,5% [191, с. 27]. З цього приводу заслуговують на увагу оцінки експертів із країн, які відчутно постраждали від кризи і водночас належать до різних груп за рівнем розвитку. Наприклад, професор економіки М.Інтрілігатар (США), акцентує увагу на регуляторних причинах кризи: “відновлення практики спекуляцій на фінансовому ринку за неефективного національного та наднаціонального регулювання”. А.Ж.Курманов (Казахстан) вказує на недосконалість архітектури регулювання економіки і фінансового ринку та неспроможність реагування на глобальні виклики [191, с. 25]. Очевидно, що усі ці чинники лежать у площині недосконалості регуляторної системи. Звідси й пропозиції експертів щодо її вдосконалення: 1) розвиток внутрішніх ринків – 23,6% відповідей; 2) довгострокове комплексне державне планування – 23,6%; 3) посилення державного та міждержавного регулювання – 21,8% [191, с. 39] (рис. 4.8).

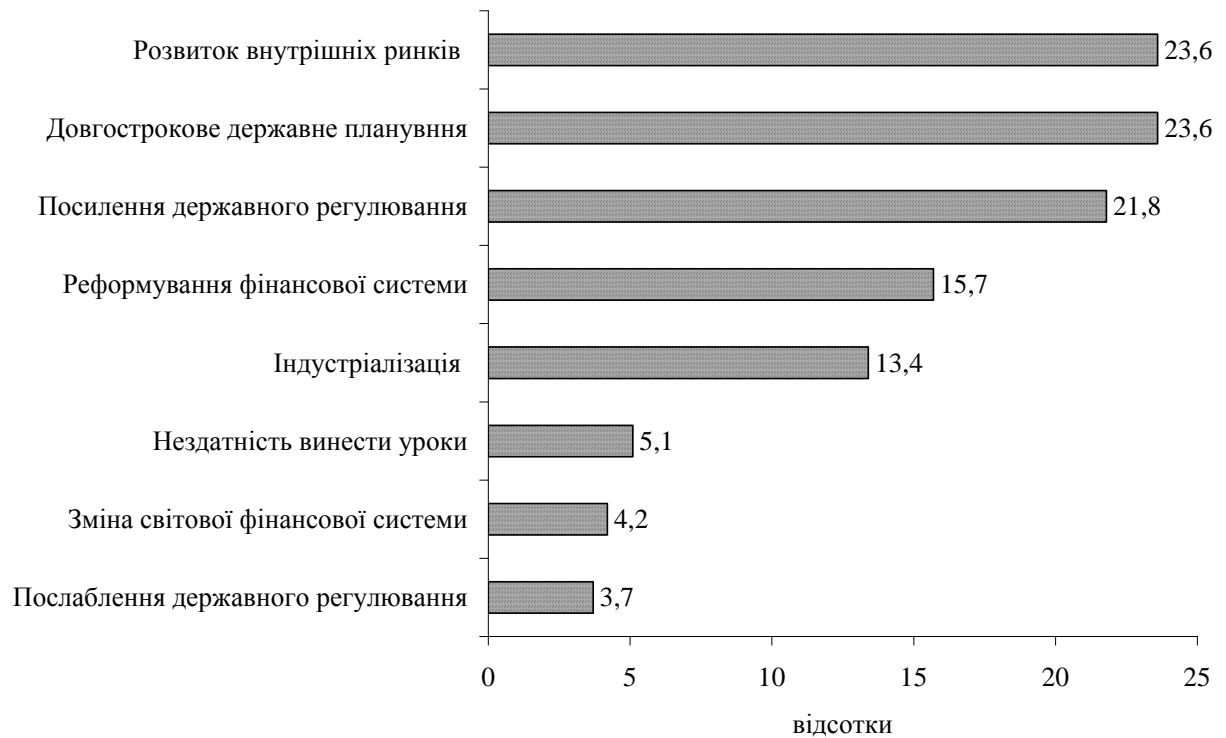

Рис. 4.8. Оцінка експертами головного уроку світової кризи для України [191, с. 39]

Сума відповідей перевищує 100% у зв'язку з тим, що респондент міг вибрати декілька варіантів.

Специфіка минулої фінансово-економічної кризи у тому, що розподільчі ліберальні норми стикнулися з нормами традиційними, національними. А також криза змістила центр інновацій з технологічних речей до генетичних і біологічних технологій. Виник серйозний конфлікт цінностей першого порядку: свобода і життя. Поява нової хвилі ніколи раніше не зачіпала базові цінності людства. А ця хвиля розділила людство на довгожителів і людей з короткою тривалістю життя. Сьогоднішній чотирнадцятирічні громадяни у багатих країнах мають шанс дожити до ста і більше років, чого звісно не можуть їх ровесники з бідних країн [441, с. 8]. Така ситуація, як в багатих, так і в бідних країнах, вплине на системи пенсійного забезпечення.

Заходи по боротьбі з цією кризою лежать поза економічною площиною. Щоб провести кардинальні зміни, необхідно змінити свідомість тих, хто задає пріоритети і темпи розвитку країни. Необхідно, по-перше,

системно змінювати установки з точки зору способу життя, пріоритети споживання всього населення. У пострадянському просторі був сформований абсолютно зляканий стереотип споживання по відношенню до західних установок постійного споживання. Для нової епохи необхідні нові ідеали нової людини, новий спосіб виробництва. По-друге, необхідно змінювати підходи до оцінки ефективності та неефективності бізнесу взагалі. Потрібна чітка і жорстка установка на відмову від ставки на капіталізацію, тому що увесь бізнес чомусь зорієнтований на капіталізацію, а не на саму ефективність корисність для суспільства в цілому. Ставка на капіталізацію зараз вже не працює. Необхідно чимось заповнити цю відкриту нішу, наприклад, та ж потокова ефективність, та ж корисність для суспільства в цілому. А суспільство має дати для бізнесу системи зворотного сигналу про те, чи корисний цей бізнес в цілому, або це просто використання якихось можливостей для того, щоб отримати ренту, не вкладаючи і не даючи суспільству щось взамін. Мається на увазі, громадян, які у процесі своєї корисної праці мали б створити відповідні накопичення для виплати пенсій, а держава забезпечити збереження накопичених коштів і виплату пенсій на рівні достойному нормальної життєдіяльності.

Чимало дослідників вважають, що криза поклала початок неоліберальної глобалізації у розвитку світової економіки. Понад 60% експертів, опитаних міжнародним інститутом післякризового розвитку світу, вказали, що у найближчі 10 років світова економіка буде розвиватись за стратегією неоліберальної глобалізації. “Криза показала неспроможність ліберальної моделі глобалізації і в наступні 10 років буде відбуватися обмежена глобалізація” (Дж.Пенісбург, Франція). “Для наступних 10 років слід вибрати модель неоліберальної глобалізації” (І.Коккорсі, Греція). “У 10-річній перспективі – неоліберальна глобалізація. Це буде вибір, зроблений заради посилення контролю і регулювання” (І.Зонтаг, Німеччина). “Саме до неоліберальної моделі, скоріше за все, приведе розвиток економічних інститутів у Китаї. Схожа модель фактично реалізується в Індії” (О.Алокніва,

Росія) [191]. При цьому майбутнє неоліберальної моделі у глобалізації експерти пов'язують з досягненням балансу між ринковим, державним і наднаціональним регулюванням транснаціональних потоків капіталу і товарів.

Таким чином, головні уроки глобалізації для національних урядів, названі експертами, можна коротко сформулювати як нову парадигму ролі держави в регуляторній системі як: стимулятора національних ринків; центру вироблення національної економічної стратегії; регулятора національних ринків; як співорганізатора наднаціональної системи регулювання міждержавних ринків. Отже, традиційно суперечливе питання про роль держави в економіці наближається до більш однозначної відповіді. Звичайно, така відповідь у значній мірі зумовлена поточною кон'юнктурою кризових чинників – рецесією і депресією. У ситуації підйому і стабілізації економічного розвитку можливе коливання маятника регуляторних опонентів і в протилежний бік. Але за умов нестійкої економічної рівноваги посилення державного регулювання є необхідним.

У світі з'являється розуміння того, що глобалізація економіки – не лише створення більш широких ринків. Її не можна відокремити від соціальної політики і пустити на самоплив. “Суспільство, позбавлене соціальних цінностей, не може вижити, і глобальне суспільство потребує універсальних цінностей, здатних утримати його від розпаду”, – стверджує Дж.Сорос. Аналізуючи створення “правил гри” і “гру за правилами”, Сорос робить такі висновки: “Люди мають схильність до голосування гаманцями і лобіювання законодавства, що служить їхнім власним інтересам. Та гірше те, що виборні представники також часто ставлять свої особисті інтереси вище суспільних... Зведення корисливих інтересів у ранг моральних принципів корумпувало політику, а неспроможність політики, у свою чергу, стала найсильнішим аргументом на користь надання ринкам повної свободи... Якщо ви можете вільно обертатися у бізнесі, соціальні норми зв'язують вас

набагато менше. І, якщо доцільність підносять у ранг соціальної норми, таке суспільство обов'язково буде нестабільним” [379, с. 27].

Досвід розвинених країн підтверджує, що глобалізація світової економіки та зростання відкритості національних економік приводять не до згортання економічної ролі держави, а до посилення її управлінських функцій. У програмних документах та рішеннях Організації економічного співробітництва та розвитку акцент робиться не на дерегуляції економіки, а на “реформі регулювання”. Зарубіжні аналітики Капстейн та Родрік наголошують: “Процес згортання ролі держави (якою була тенденція в 90-х роках) здатний погіршити перспективи вільної торгівлі у глобальному масштабі. Глобалізація вимагає посилення, а не послаблення втручання держави” [379, с. 29].

За умов лобювання керівництвом розвинених країн інтересів своїх товаровиробників, що широко практикується останнім часом, ключова роль держави полягає у стимулюванні використання переваг глобалізації з однієї сторони і в протидії її негативному впливу – з іншої. Така політика сприятиме посиленню конкурентних переваг національної економіки та ефективності соціальної політики, стане невід’ємною складовою системи національної безпеки держави.

Процес глобалізації ще більш загострює питання щодо обґрунтування соціально-економічного розвитку країни та його економічної моделі розвитку. Сьогодні в Україні все чіткіше розуміють, що форми і методи реалізації національних інтересів мають відповідати умовам глобалізації. Це потрібно для того, щоб поєднувати вимоги світового ринку із забезпеченням соціального розвитку країни, розмежовувати та одночасно поєднати інтереси національного з інтересами міжнародного капіталу.

Отже, доводиться визнати, що сучасні міжнародні фінансові кризи з їх соціальними наслідками провокують і процеси глобалізації, яка найновішими технологіями, зростанням продуктивності праці й далі спричинятиме скорочення чисельності працівників. Більше того, з’явилася загроза

утворення суспільства “20 на 80%”, для якого прогнозується ситуація, коли тільки 20% населення буде активно працювати та споживати, а 80% населення переважно країн, що розвиваються, приречені на одержання благодійної допомоги [394].

У загальному, у дискусіях науковців та експертів відмічається тенденція, що зміни, які сьогодні відбуваються в державній політиці країн світу, є не що інше, як результат глобалізації. Поширюється це і у сфері пенсійного забезпечення, що є ключовим елементом передових систем соціального захисту. Збільшення кількості пенсіонерів, зменшення кількості працюючого населення в країнах Європи негативно впливає на пенсійні системи, змушуючи уряди здійснювати різного роду заходи щодо реформування національних пенсійних систем.

Загальне бачення глобалізації у тому, що національна держава є відносно безсилою в умовах зростання нерівності і може втручатися тільки в обмеженому ступені, щоб компенсувати чи збалансувати таку нерівність. Це має далекосяжні наслідки для соціального забезпечення, у тому числі і для пенсійного забезпечення літніх людей [452, с. 2].

В економічно розвинених країнах літні люди є основними бенефіціарами витрат на соціальне забезпечення (пенсії, медичне обслуговування, довічне утримання). Міжнародні економічні установи розглядають сьогодні питання щодо стійкості пенсійних систем до викликів глобалізації. Великий внесок у стабілізацію національних пенсійних систем робить Міжнародний валютний фонд. Фондом було розроблено і запропоновано багаторівневу систему пенсійного забезпечення, а також надано допомогу фінансовими ресурсами урядам країн Центральної та Східної Європи на реформування їх пенсійних систем. Із своїми наднаціональними партнерами МВФ розробляє заходи державної політики щодо протистояння національних пенсійних систем глобальному старінню населення, міжнародній міграції робочої сили тощо та можливі напрями реформування національних пенсійних систем з посиленням

накопичувальної складової та державного контролю в недержавному пенсійному забезпеченні. МВФ передбачає, що перехід до накопичувальної пенсійної системи допоможе пом'якшити страхи глобалізації, оскільки накопичувальна пенсійна система розширює громадянам перспективи у збільшенні майбутніх пенсій.

Точний вплив глобалізації на державну політику національних урядів у сфері пенсійного забезпечення важко визначити. Основним питанням залишається, якою мірою повинні бути уніфіковані національні пенсійні системи, засновані на обов'язковому страхуванні, та розвиток накопичувальних складових. У посткомуністичних країнах, до числа яких належить і Україна, населення має схильність до заощаджень значно менше, ніж у країнах Західної Європи. У зв'язку з невисоким рівнем доходів громадян, пенсійні системи повинні мати обов'язковий характер, щоб запобігти їх бідності в пенсійному віці.

Що стосується недержавних пенсійних фондів, то повинні бути дотримані зобов'язання гарантованої норми прибутку, витримані певні обмеження на свободу активів НПФ в реалізації інвестиційної стратегії з метою максимального убезпечення їх від інвестиційного ризику. Природно, що лібералізація прийняття рішень фонду щодо оплати послуг компаніям з управління активами впливає на результати інвестиційної діяльності. Свобода може спонукати менеджерів фондів взяти на себе занадто багато інвестиційних ризиків. Особливо важливим є обмеження на інвестування в інструменти фінансових ринків зарубіжних країн, які можуть бути істотно вразливими в період фінансових криз. Здійснюючи інвестиційну політику, НПФ повинні також прийняти до уваги, що криза поширюється не у всіх частинах світу рівномірно і може приймати різні відмінні розміри на ринках країн, що розвиваються, та на розвинених ринках [431].

За даними опитування організації "Global Pensions 100" (світові пенсійні фонди) 60% респондентів заявили, що стратегія щодо стабілізації Єврозони та запобігання впливу кризи заборгованості у Греції, яку

репрезентували ЄС та МВФ, дала їм можливість почувати себе більш комфортно, володіючи боргами та акціями єврозони. З іншого боку, 40% респондентів не відчують себе більш захищеними після запровадження пакету заходів, спрямованих на вихід з кризи. (Пакет включає кредит на суму 750 мільярдів євро та резервний фонд для 16 країн-членів ЄС, в яких євро використовується як грошова одиниця.) За даними “Global Pensions”, деякі респонденти вказували, що ринок, як і раніше, потребує певного часу, для того, щоб отримати ефект від запровадження цього пакету [292, с. 4].

Державний фонд добробуту Норвегії, який також називають Державним Пенсійним Фондом “Глобальним”, є фондом, в який вкладають залишок матеріальних цінностей, що створюються завдяки прибутку від видобування нафти для фінансування майбутніх пенсій. Це один з найбільших пенсійних фондів у світі, хоча, якщо говорити точніше,-- це державний фонд соціального забезпечення, який створений не за рахунок пенсійних внесків. Відкривши регіональне азійське представництво в Сінгапурі, він збільшує свою присутність у регіоні, в якому інвестує 10 % своїх коштів. Кошти вкладаються в Сінгапурі, Китаї, Японії, Південній Кореї, Малайзії та Таїланді. Інґве Слінґстад, керівник фірми “Norges Bank Investment Management” (NBIM), яка є частиною Центрального банку Норвегії, що управляє фондом добробуту, заявив: “Азія стає все важливішою для нашої фірми. Рух до Китаю два роки тому також допоміг нам укласти нові ділові контракти та знайти інвестиційні можливості на важливому ринку. Наступним кроком буде подальше посилення наших операцій в цьому регіоні” [292, с. 4].

Мегапенсійний фонд в Каліфорнії (США) повертається до нерухомості. Комітет з інвестицій Пенсійної системи викладачів штату Каліфорнія (CalSTRS’) з фондом у 138 млрд. дол. США ухвалив нову стратегію для свого портфелю нерухомості у розмірі 12,7 млрд. дол. США. Він підвищив клас активів у своїх профільних інвестиціях, з 30% до 50% від вартості портфелю. Джон Кьянг (Каліфорнія, США) висловив свою стурбованість

щодо того, що могло б трапитися, якби мало місце стрімке падіння цін на нерухомість такого масштабу, яке потрясло ринки у 2008–2009 рр. Комітет з інвестицій CalSTRS' прийняв рішення щодо забезпечення належного контролю за фінансовими ризиками, а також вирішив розпочати виконання програми з постачання товарів як частини класу активів, індексованих за рівнем інфляції. На цю категорію може припадати до 5% суми внесків. У минулому році ціни на товари підвищились на 23%, що було спричинено перспективами економічного зростання і споживання сировини Китаєм. За останні вісім років ф'ючерсні контракти на мідь зросли вчетверо, а на сиру нафту – їх кількість зросла більш ніж удвічі [192, с. 4].

Світова фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. знищила значні матеріальні активи пенсійних фондів, що змусило уряди країн та самих фондів переглянути інвестиційну політику, вжити додаткових заходів щодо регулювання не тільки економіки, а й системи пенсійного забезпечення, як на рівні окремих країн, так і на міжнаціональному рівні. Криза, негативні наслідки якої ще продовжують проявлятися, є першим глобальним проявом негативних дисбалансів, що зародилися у світовій економіці, геополітиці, ціннісних орієнтирах в розвитку цивілізації. Як зазначає Ж.Курманов, (Казахстан) до кардинальних змін світу криза не привела, проте запустила механізм майбутніх змін [191, с. 49]. А це вкотре підтверджує про необхідність посилення державного регулювання як на державному, так і на міждержавному (глобальному) рівнях.

Вчених та політиків постійно хвилювало питання про роль і функції держави у суспільному житті. Проте тільки в останні два-три десятиріччя його почали активно аналізувати в контексті глобалізації. Питання про “розміри держави” в національних економіках стало особливо актуальним в період переходу від державного інтервенціонізму в економіці, протекціонізму у зовнішній торгівлі до економічного лібералізму, вільної торгівлі в постсоціалістичних країнах, і, зокрема, в Україні. Проблема співвідношення держави і ринку – це одвічна проблема, яка на кожному етапі

цивілізованого розвитку у кожній окремій країні вирішується самостійно під впливом цілого ряду об'єктивних і суб'єктивних факторів та національних особливостей. З погляду сучасної економічної теорії та крізь призму критичного аналізу усталеної нескінченної палітри національних моделей економіки, все переконливішим стає висновок про існування не тільки загальних принципів взаємодії, а й окремих особливостей, що мають місце на сучасному етапі цивілізаційного розвитку в окремій країні. Незважаючи на процеси глобалізації, абсолютно ідентичних національних економік не буває у зв'язку з історичними, національними та інституційними обставинами.

Проте варто розрізняти теорію глобалізації з її практикою. Сьогодні на Заході відбувається не згортання економічної ролі держави, а зміна її господарських функцій у бік більш активної участі в боротьбі за провідні позиції у світовій економіці. Таким чином, глобалізація є незворотнім процесом поглиблення зв'язків між різними країнами світу, їх інтеграції на економічному, політичному, культурному, технологічному та інших рівнях.

Реакція національних урядів на негативні впливи глобалізації може бути конструктивною, спрямованою на досягнення консенсусу у сфері нової моделі глобалізації, враховуючи регіональну та національну специфіку. Вона буде тим більш ефективною, чим більшим буде розуміння з боку країн – світових лідерів.

Посилення ролі держави надає нові шанси країнам з сильними державноцентричними традиціями. Можливі позитивні зміни і в характері глобальної інтеграції. До теперішнього часу інтеграція носила, умовно кажучи, вербальний характер, коли країни-лідери скидали в країни-аутсайдери застарілі виробництва, займаючи власні трудові ресурси більш дохідним бізнесом. І хоча частковий виграш отримували і країни-реципієнти, вони при цьому завжди залишалися на другому місці. У випадку глобальних змін в балансі світових сил досить імовірним стане розвиток процесу горизонтальної інтеграції в середовищі країн “другого ешелону” з метою актуалізації їх потенційних конкурентних переваг шляхом об'єднання зусиль.

Цей процес, у свою чергу, може стати ключовим при визначенні світового і регіонального лідерства в близькій та далекій перспективі. Загроза надмірного впливу наднаціональних органів регулювання компенсується можливістю участі в новостворюваних наднаціональних органах периферійних країн, які не могли раніше й уявити своєї участі у міжнародному регулюванні.

Модернізація лібералізму, подальший розвиток неоліберальної моделі - поки це магістральний шлях пошуку. Причому, одні експерти закликають повернутися до “істинної демократії” та “традиційних цінностей капіталізму” – свободі підприємництва, недоторканності приватної власності, конкуренції разом з політичними і особистими свободами. Ці цінності були “підірвані”, на їхню думку, сформованими в кінці ХХ ст. глобальним світовим порядком і транснаціональною бюрократією, які “порушували” природну роботу світових ринків. Інші експерти, навпаки, бачать шлях в посиленні наддержавного глобального регулювання і збільшення повноважень щодо захисту цих міжнародних інститутів, аж до створення світового чи надрегіональних урядів. У цьому випадку глобальні інститути сприймаються як механізм запобігання майбутніх криз.

Посилення ролі держави – так можна коротко сформулювати головні уроку нинішньої кризи для національних урядів. Держава має стати центром вироблення національної економічної стратегії, стимулятором і регулятором національних ринків і, нарешті, архітектором системи регулювання міжнародних ринків. Таким чином, питання про роль держави в економіці, який активно сьогодні дискутується, схоже, отримує новий ракурс. За підсумками світової кризи, одним з головних питань порядку денного є якість державного управління, яке стає особливо актуальним в процесі вироблення та реалізації антикризових заходів. Невпевненість у роботі глобальних ринків тільки зміцнює значення цього чинника у подальшому розвитку національних економік. Рівень держави визначає якість ринків, якість конкуренції, захист приватної власності і підприємницької волі. Тому

внутрішні держреформи можуть стати для тих чи інших країн успішною стратегією протидії зовнішнім викликам нестабільності.

Відповідно до прогнозів ряду експертів, наступна криза буде не тільки економічною, а й безпосередньо торкнеться міжнародної політики і самих основ державного устрою. Тому ефективність держуправління виходить на передній план, і коли мова йде про конкурентні переваги держав в умовах загострення світових протиріч, вона стає головним чинником, що визначає лідерство країни як в регіональному, так і в глобальному масштабі.

Таким чином, можна очікувати, що в найближче десятиліття питанням номер один стануть інновації в держуправлінні, оновлення моделей державного устрою, принаймні для тих країн, які беруть участь у світовій гонці за лідерство. Усвідомлення наслідків кризи спровокує інтерес до тих моделей, які раніше сприймалися як “периферійні”. У перехідний час відсутність тривалих державних традицій виявляється перевагою з точки зору вироблення та реалізації випереджальних адміністративних реформ. Тому особливу увагу привертають молоді держави, які набирають чинності на хвилі нинішньої кризи і можуть стати в XXI ст. лідерами у сфері державного управління.

Висновки до розділу 4

Дослідження науково-практичних засад фінансових механізмів державного регулювання пенсійного забезпечення, закономірностей та особливостей організації фінансового контролю та необхідності актуалізації нормативно-правового регулювання пенсійної системи дало підстави зробити наступні висновки:

Пенсійне забезпечення слід розглядати не тільки як напрям соціального захисту, а як важливу складову фінансової системи, що забезпечує відтворення і розвиток населення, економічне зростання та конкурентоспроможність економіки країни. При цьому надзвичайно важливо сформувати пенсійну систему таким чином, щоб у суспільстві не панувала

думка про те, що пенсіонери є утриманцями для працюючих чи держави. Зокрема, використання підходу до пенсійного забезпечення як до форми соціальних і демографічних інвестицій сприятиме ефективному вирішенню зазначеної проблеми.

Державне регулювання в системі пенсійного забезпечення – це сукупність форм, методів та інструментів, за допомогою яких держава здійснює організаційний вплив на діяльність суб'єктів господарювання і ринкову кон'юнктуру з метою формування необхідних фінансових ресурсів для пенсійного забезпечення. Зміст такого регулювання полягає у реалізації ефективної та прозорої пенсійної політики, спрямованої на забезпечення гідного рівня життя людей похилого віку та інших категорій громадян, які втратили працездатність. Здійснення ефективного державного регулювання у пенсійній сфері сприяє розвитку як державного, так і недержавного пенсійного забезпечення.

Актуальними завданнями подальшого розвитку і вдосконалення пенсійного забезпечення є: концентрація правових норм, які регулюють пенсійне забезпечення, у спеціальні “пенсійні” закони з одночасним вилученням цих норм з інших законодавчих актів; диференціація умов призначення пенсій окремим громадянам залежно від особливостей їх професійної діяльності за єдиними законодавчо визначеними принципами. Головними з яких повинні бути розмежування двох складових пенсійного забезпечення – страхової пенсії (призначається на загальних підставах і виплачується за рахунок коштів Пенсійного фонду України в розмірі, що залежить від тривалості страхового стажу та заробітку, з якого сплачено страхові внески) та додаткової (призначається за рахунок держави або спеціалізованих професійних та корпоративних недержавних пенсійних фондів в розмірах, залежно від умов, тривалості професійної діяльності, соціального статусу чи заслуг одержувача). Іншим актуальним питанням щодо удосконалення національного пенсійного законодавства є його гармонізація з міжнародно-правовими нормами у сфері соціального

забезпечення, а також із законодавством зарубіжних країн, з якими Україна має і розвиває соціально-економічні зв'язки. У цьому аспекті важливим є міждержавне договірно-правове регулювання питань пенсійного забезпечення.

Забезпечення ефективного і дієвого контролю у пенсійній системі є однією з необхідних передумов її розвитку. Завдання такого контролю – підвищити ефективність використання та управління коштами пенсійної системи. Сьогодні можна вважати теоретично доведеним і підтвердженим досвідом багатьох економічно розвинених країн те, що для досягнення оптимальної ефективності державного контролю, перш за все необхідно сформувати його правову базу, яка відповідає економічному розвитку країни. Тому є необхідність спрямувати зусилля державних органів на організацію формування системи контролю в цілому, у тому числі і у сфері пенсійного забезпечення. У свою чергу, фінансовий контроль слід розглядати як багатоаспектну систему спостереження і перевірки законності, доцільності, раціональності процесів формування і використання фінансових ресурсів системи пенсійного забезпечення на всіх рівнях та досягнення на цій основі стабільного розвитку пенсійного забезпечення.

Сьогодні значною мірою на розвиток кожної країни впливають глобалізаційні процеси, наслідки яких є не стільки прямі, скільки опосередковані і реалізуються в основному через перетікання фінансових ресурсів між країнами на ґрунті нееквівалентного обміну. Будучи багато разів посилені глобалізацією, це проходить приховано, не фіксуєчись. Так, країна може мати високі темпи економічного зростання, але при цьому виснажуватися, втрачати доходи і зрештою відставати від економік, що розвиваються на основі знижених темпів зростання, і, навпаки, в країні помітні темпи зростання, а наслідки відставання проявляться значно пізніше, коли адекватні відгуки на виклики глобалізації будуть уже неможливі.

За будь-яких варіантів глобалізації національна держава не в змозі зберегти свої функції у попередніх обсягах, але їх розмивання ще не є

явищем аномальним. Кризовим, на наш погляд, його робить не те, що відбувається підбив національної ідентичності та національного суверенітету, а те, що неоліберальна глобалізація не створює адекватних політичних та суспільних структур, здатних підхопити прерогативи, які впливають від національних держав та суспільств, і сконцентрувати їх на більш широкому геополітичному просторі. За умов уже достатньо високої та зростаючої взаємозалежності національних господарств, уряди змушені формувати та реалізовувати свою політику, зважаючи на суб'єкти міжнародних економічних відносин (МВФ, Всесвітній банк, СОТ, МТНК).

Як показує практика, в умовах глобалізації посилюється роль держави у розробці й реалізації національних пріоритетів. Послаблення макроекономічного регулювання в умовах глобалізації супроводжується різким загостренням проблем екстерналізації як всередині країни, так і в світовому господарстві в цілому. Бізнес перекладає суспільні труднощі і проблеми на державу, яка має бути гарантом стійкості й ефективним органом регулювання усієї системи соціального захисту.

Основні положення цього розділу дисертації представлені у друкованих працях [340; 353; 356; 364; 365; 368].

РОЗДІЛ 5

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ЗАСТОСУВАННЯ ФІНАНСОВИХ МЕХАНІЗМІВ ПЕНСІЙНИМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ

5.1. Формування фінансових ресурсів пенсійного забезпечення в умовах трансформації соціально-економічних відносин

Пенсійний фонд України сьогодні відіграє основну роль в пенсійному забезпеченні громадян, виступаючи страховиком і водночас є органом, який здійснює управління солідарною системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, провадить збір, акумулювання та облік страхових внесків, призначає пенсії та готує документи для їх виплати, забезпечує своєчасне і в повному обсязі фінансування та виплату пенсій, допомоги на поховання, інших соціальних виплат, визначених законодавством [247, с. 99].

Питання ефективного функціонування пенсійної системи, зокрема формування доходів Пенсійного фонду, в умовах трансформаційних процесів які відбуваються в Україні, є одним із актуальних. Спад виробництва, складний фінансовий стан підприємств, високий рівень інфляції і низька заробітна плата, які спостерігаються в період економічних криз, здійснюють негативний вплив на формування доходів Фонду, що призводить до необхідності державного втручання, тобто фінансової допомоги з державного бюджету.

Бюджет Пенсійного фонду – це план утворення й використання цільового страхового фонду, що формується за рахунок страхових внесків та інших джерел, визначених Законом України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” [255, ст. 71]. Джерела доходів Пенсійного фонду можна систематизувати в такі групи:

- власні кошти Пенсійного фонду України;
- кошти Державного бюджету України;

– кошти Державних позабюджетних цільових фондів.

Основним джерелом формування фінансових ресурсів Пенсійного фонду є внески, нараховані на фонд заробітної плати, що сплачуються роботодавцями від імені їх працівників, і внески самозайнятих осіб. З 1 січня 2011 р. сплата страхових внесків здійснюється відповідно до Закону України “Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування” [259]. Згідно із ст.1 Закону, “єдиний внесок на загальнообов’язкове державне соціальне страхування – консолідований страховий внесок, збір якого здійснюється до системи загальнообов’язкового державного соціального страхування в обов’язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту прав застрахованих осіб та членів їхніх сімей на отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов’язкового державного соціального страхування”

Новою інноваційною нормою в Законі є те, що розмір єдиного внеску визначено для кожної категорії платників в залежності від ступеня ризику та пропорції його розподілу за видами загальнообов’язкового державного соціального страхування з урахуванням того, що це повинно забезпечувати застрахованим особам страхові виплати і соціальні послуги, передбачені законодавством; фінансування заходів, спрямованих на профілактику страхових випадків; створення резерву коштів для забезпечення страхових виплат та надання соціальних послуг застрахованим особам; покриття адміністративних витрат із забезпечення функціонування системи загальнообов’язкового державного соціального страхування.

Страхові внески складають лівову частку доходів Пенсійного фонду і визначаються як власні доходи. У 2010 р. власні доходи Пенсійного фонду України у порівнянні з відповідним періодом минулого року зросли на 19,5% і досягли 119,3 млрд. грн., але на 5,4 млрд. грн. менше запланованого (рис. 5.1). Трансферти з держбюджету склали 64,1 млрд. грн., у тому числі на покриття дефіциту фонду – 26,6 млрд. грн. 7,9 млрд. грн. отримані у вигляді кредиту з держбюджету на покриття касових розривів. Упродовж останніх

років спостерігається зростаючий дефіцит Пенсійного фонду, який уряду доводиться регулярно покривати коштами держбюджету [220].

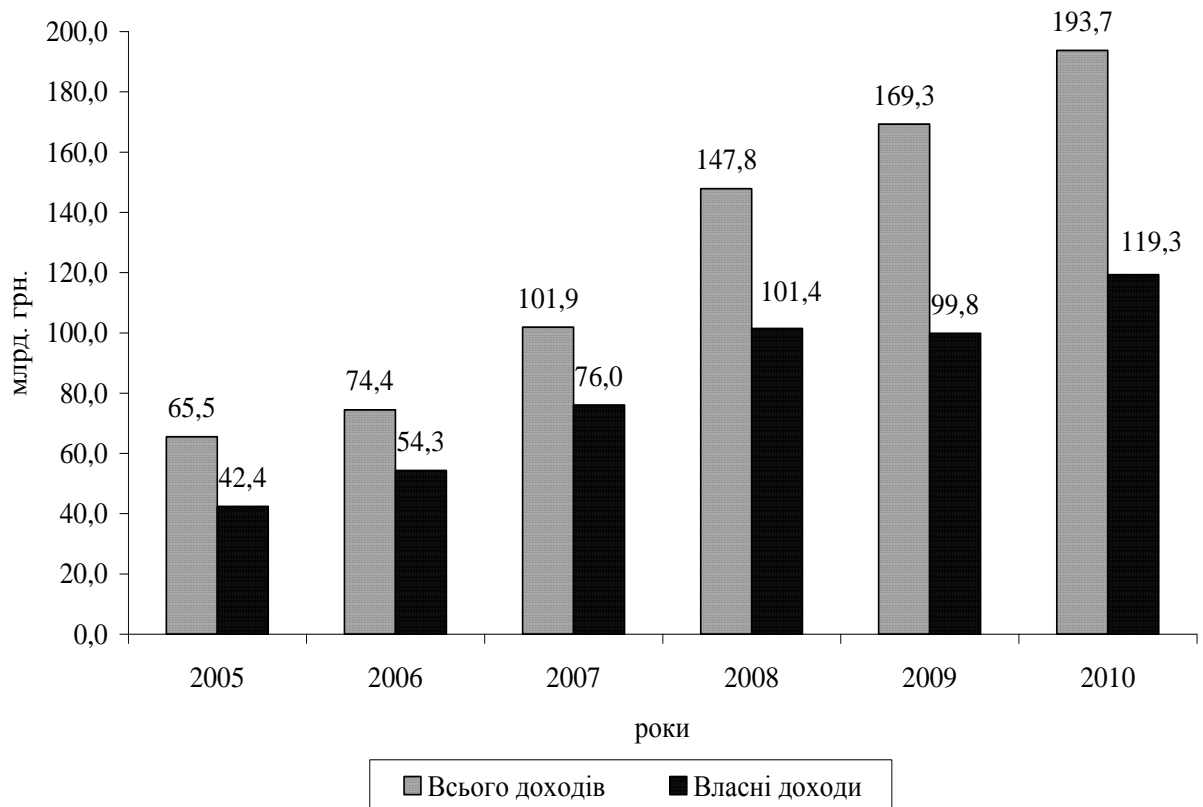

Рис. 5.1. Динаміка доходів Пенсійного фонду України [142, с. 10]

Частка власних доходів Пенсійного фонду в загальних доходах суттєво коливається по роках (рис. 5.2.). У 2006 та 2007 рр. власні доходи склали 73,0 та 74,6 відсотки, що було результатом пожвавлення економічного розвитку та зростання заробітної плати і в свою чергу сприяло сплаті страхових внесків. 2008 та 2009 рр. охоплені світовою фінансово-економічною кризою, у результаті якої скоротилися темпи росту заробітної плати і в свою чергу внески до ПФУ. У 2010-2011 рр. спостерігається зростання частки власних доходів яка у першому півріччі 2011 р. досягла рівня 2008 р. (68,5%). Виплати з Пенсійного фонду в період економічного спаду не зменшилися, а навіть зросли, що потребувало залучення коштів державного бюджету.

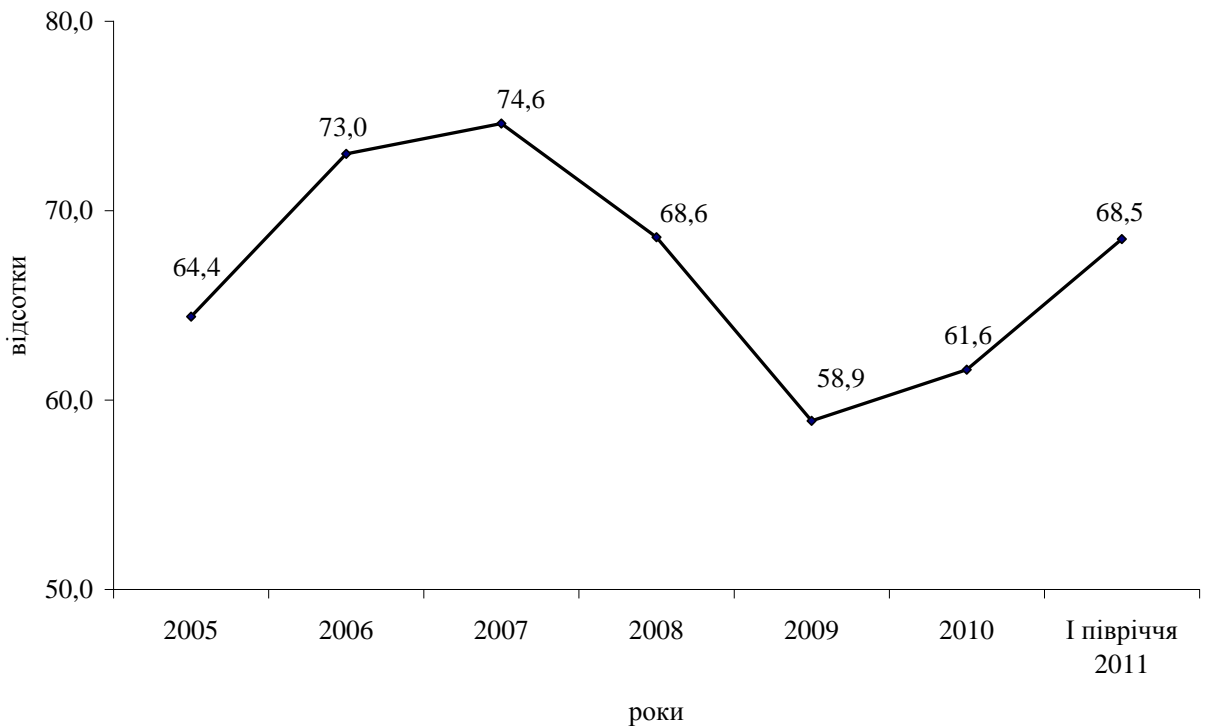

Рис. 5.2. Частка власних доходів Пенсійного фонду України [432]

На обсяг власних доходів Пенсійного фонду впливають сукупність факторів, зокрема, величина фонду оплати праці підприємств, установ, організацій; ставки страхових внесків. З метою збалансування фінансових ресурсів соціального страхування держава впливає на їх дію шляхом регулювання величини фонду оплати праці та визначення ставки страхових внесків. Регулювання величини фонду оплати праці тією чи іншою мірою відбувається, оскільки держава встановлює розмір мінімальної заробітної плати в країні для найманих працівників. Зміни обсягів фінансових ресурсів соціального страхування відбуваються у такий самий спосіб і з такими самими темпами, що й зміни розмірів мінімальної та середньої заробітної плати в Україні [296, с. 9].

Щодо трансфертів з державного бюджету Пенсійному фонду то слід відмітити, що у 2004 р. трансферти склали 5,9 млрд. грн., а у 2009 р. уже 48,9 млрд. грн. (у 8 разів рис. 5.3), у тому числі на покриття дефіциту Пенсійного фонду – 13,1 млрд. грн. [174]. Величина трансфертів з державного бюджету Пенсійному фонду у 2010 р. становить 67,8 млрд. грн.,

із них планові трансферти – 38,2 млрд грн, кошти на покриття дефіциту Пенсійного фонду – 29,6 млрд грн. Значною також є частка трансфертів у видатках Пенсійного фонду. Зокрема, у 2009 р. майже на 40% Пенсійний фонд фінансувався з державного бюджету, що негативно вплинуло на стан розвитку економіки загалом, оскільки дані кошти могли б спрямовуватися на виконання програм соціально-економічного розвитку країни. Дотаційна солідарна пенсійна система у таких великих розмірах відволікає бюджетні ресурси від цілей розвитку, ставить під загрозу виконання державою своїх функцій та зобов'язань в економічній, соціальній, гуманітарній, військовій та інших сферах.

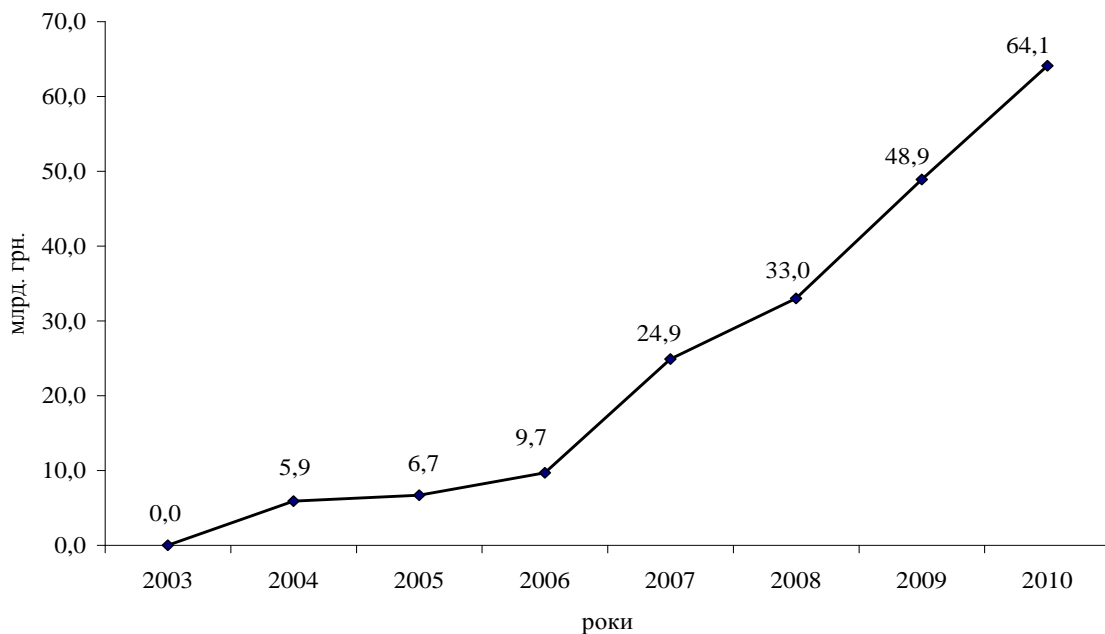

Рис. 5.3. Трансферти з державного бюджету Пенсійному фонду України [177]

Дефіцит Пенсійного фонду вимагає від Уряду пошуку додаткових джерел його наповнення, постійно вживати різноманітні заходи для вирішення проблем фінансового забезпечення виплати пенсій. Але заходи щодо наповнення пенсійного фонду, які здійснювались в останні роки були недостатньо ефективними, оскільки здійснювались не системно та носили переважно характер “латання дірок”. Зокрема, із метою одержання додаткових фінансових ресурсів для пенсійного забезпечення, у 1998 р. було

запроваджено “додатковий збір на обов'язкове державне пенсійне страхування” з: операцій продажу і купівлі іноземної валюти; відчуження автомобілів; нерухомого майна (будинків і квартир); реалізації ювелірних виробів та дорогоцінного каміння; послуг стільникового рухомого зв'язку [260]. Запровадження додаткових зборів на певному етапі відіграло важливу роль у вирішенні проблеми фінансового забезпечення Пенсійного фонду. У 1999 р. було погашено понад 1 млрд. грн. заборгованості з виплати пенсій минулих років [99, с. 2].

Щодо запровадження додаткових зборів до Пенсійного фонду, то сьогодні є різні точки зору. Зокрема, проведені дослідження Німецькою Консультативною Групою при Уряді України доводять, що на сьогоднішній день збір до Пенсійного фонду з купівлі-продажу валюти необхідно скасувати у зв'язку з тим, що він гальмує надходження іноземних інвестицій в Україну, обмежує імпорт товарів та ліквідність валютного ринку, шкодить розвитку внутрішнього ринку капіталів.

Справляння додаткових зборів до Пенсійного фонду, на думку Н.В.Якуші [422, с. 516], не відповідає меті і принципам пенсійного страхування, оскільки об'єктом нарахування страхового внеску має бути фонд оплати праці (дохід), а не окремі види господарської діяльності, що є цілком доречним. Додаткові збори мають залишитися елементом системи оподаткування і входити до групи загальнодержавних податків.

Щодо сумарного розміру пенсійного внеску в Україні, то він є одним із найвищих у Європі, що пов'язано не лише з високим рівнем старіння населення, а й із національними особливостями зайнятості та соціального захисту. При цьому для роботодавців ставки єдиного соціального внеску, що сплачується з 1 січня 2011 р., встановлюються відповідно до класів професійного ризику виробництва, до яких віднесено платників єдиного внеску з урахуванням видів їх економічної діяльності. Класів професійного ризику виробництва визначено 67 та відповідна ставка внеску становить від 36,76% для першого класу до 49,7% для 67 класу професійного ризику

виробництва. Працівники сплачують від 2,6 до 6,1% суми заробітної плати, тобто роботодавці сплачують понад 93% загального обсягу пенсійних внесків. У більшості європейських країн 2/3-3/4 загального розміру внесків обов'язкового пенсійного страхування сплачує роботодавець, решту 1/3-1/4 – працівник. Деякі країни використовують близький до паритетного розподіл (Велика Британія, Польща, Франція), у Нідерландах працівники сплачують 3/4 загального розміру страхового внеску [352, с. 335] (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Тарифи внесків на пенсійне страхування в деяких країнах світу

Країна	Тарифи внесків, %		
	Працівник	Роботодавець	Разом
Австрія	10,25	12,55	22,80
Албанія	10	26	36
Аргентина	11	16	27
Бельгія	7,8	8,86	16,36
Болгарія	6,9	22,1	29
Велика Британія	10	12,2	22,2
Греція	6,67	13,33	20
Ісландія	4	8,5	12,5
Італія	8,89	21,81	30,7
Канада	3,5	3,5	7
Люксембург	8	8	16
Нідерланди	17,9	6,95	24,85
Німеччина	9,75	9,75	19,5
Південна Корея	3	6	9
Польща	9,76	9,76	19,52
Словаччина	5,9	20,6	26,5
США	6,2	6,2	12,4
Туреччина	9	11	20
Угорщина	6	22	30
Україна	1–5	33,2	33–37
Фінляндія	5,55	19	24,55
Франція	6,55	8,2	14,75
Чехія	6,8	20,4	27,2
Швейцарія	4,2	4,2	8,4
Швеція	1	19,03	20,03
Японія	8,7	8,7	17,4

Складено на основі джерел [110; 395]

Високі ставки страхових внесків породжують незадоволення у платників, які змушені платити до Пенсійного фонду третину фонду заробітної плати, що збільшує собівартість продукції, знижує її

конкурентоспроможність та породжує тіньовий сектор. Тому мову сьогодні треба вести про перерозподіл сплати страхових внесків пропорційно між роботодавцем та працівником [361, с. 131]. Таку принципову позицію підтримує і Рада підприємців [158]. Збільшення частки внеску, який сплачують безпосередньо застраховані особи, на наш погляд, посилить зацікавленість працівників у детінізації їх заробітної плати, стимулюватиме їх до активнішої участі у пенсійному страхуванні, сприятиме формуванню серйозного ставлення до соціального страхування в цілому.

Перерозподіл навантаження зі сплати страхових внесків від роботодавця до працівника необхідний також з огляду на підготовку до запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового пенсійного страхування. Це є один із напрямів реформування, в процесі якого платники внесків (громадяни) стають повноправними суб'єктами пенсійного страхування [312, с. 12]. Беззаперечність права приватної власності на кошти, акумульовані на індивідуальному накопичувальному пенсійному рахунку, вимагає, щоб внески надходили саме від власника рахунку.

Здійснення перерозподілу ставки страхових внесків від роботодавця до працівника має супроводжуватися відповідною брутизацією заробітної плати, тобто вивільнені завдяки зменшенню розміру страхових внесків кошти роботодавці мають спрямовувати на адекватне підвищення заробітної плати найманим працівникам. В іншому випадку, може зменшитися реальна заробітна плата та загальна сума витрат на робочу силу (фонд оплати праці з нарахуваннями по соціальному страхуванню), що матиме також і фіскальні наслідки – меншими будуть бюджетні надходження від податку на доходи фізичних осіб, оскільки зменшиться база для його нарахування. На державному рівні забезпечити адекватність збільшення номінальної заробітної плати працівників зменшенню витрат роботодавців на пенсійне страхування надзвичайно складно. Підвищення мінімальної заробітної плати, що є прямим методом регулювання заробітної плати, не може повністю вирішити це питання. Тому, на наш погляд, доцільно здійснювати такий

перерозподіл поетапно (на 1-2% щороку) і з широким застосуванням механізмів соціального діалогу на всіх рівнях.

Об'єктивна необхідність удосконалення фінансових механізмів державного управління пенсійним забезпеченням сьогодні зумовлена, перш за все, погіршенням демографічної ситуації; абсолютизацією солідарної пенсійної системи, що супроводжується низьким рівнем заміщення заробітку пенсією та низьким розмірами пенсії у більшості громадян; великим розривом між максимальними та мінімальними пенсіями; зростанням частки пенсійних виплат у ВВП; невідповідністю витрат доходам, що вимагає постійного субсидування Пенсійного фонду України з державного бюджету. Світовий досвід доводить можливість вирішення фінансових проблем у пенсійній системі шляхом застосування накопичувальних механізмів формування пенсійних коштів, які є одночасно і джерелом для економічного розвитку країни. Одним з таких механізмів, який дає можливість залучити фінансові ресурси громадян є випуск пенсійних облігацій.

Облігація (зобов'язання) – це емісійний цінний папір, що засвідчує внесення її власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного паперу в передбачений в ньому строк з виплатою фіксованого відсотка і розповсюджуються на добровільних засадах [6, с. 577]. У свою чергу, пенсійна облігація – це документарний цінний папір, виконання зобов'язань за якими дозволяє отримати громадянам додатковий дохід до пенсії заробленої в солідарній пенсійній системі.

В Законі України “Про цінні папери та фондову біржу” визначено, що цінними паперами є грошові документи, що засвідчують право володіння і можуть бути іменними або на пред'явника [4, ст. 4]. Конституція України закріплює право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю [5, ст. 41]. Отже, випуск пенсійних облігацій та розповсюдження їх у першу чергу серед приватних підприємців і самозайнятого населення, які б

гарантували в майбутньому дохід до державного пенсійне забезпечення може бути одним із механізмів залучення коштів до Пенсійного фонду (рис. 5.4).

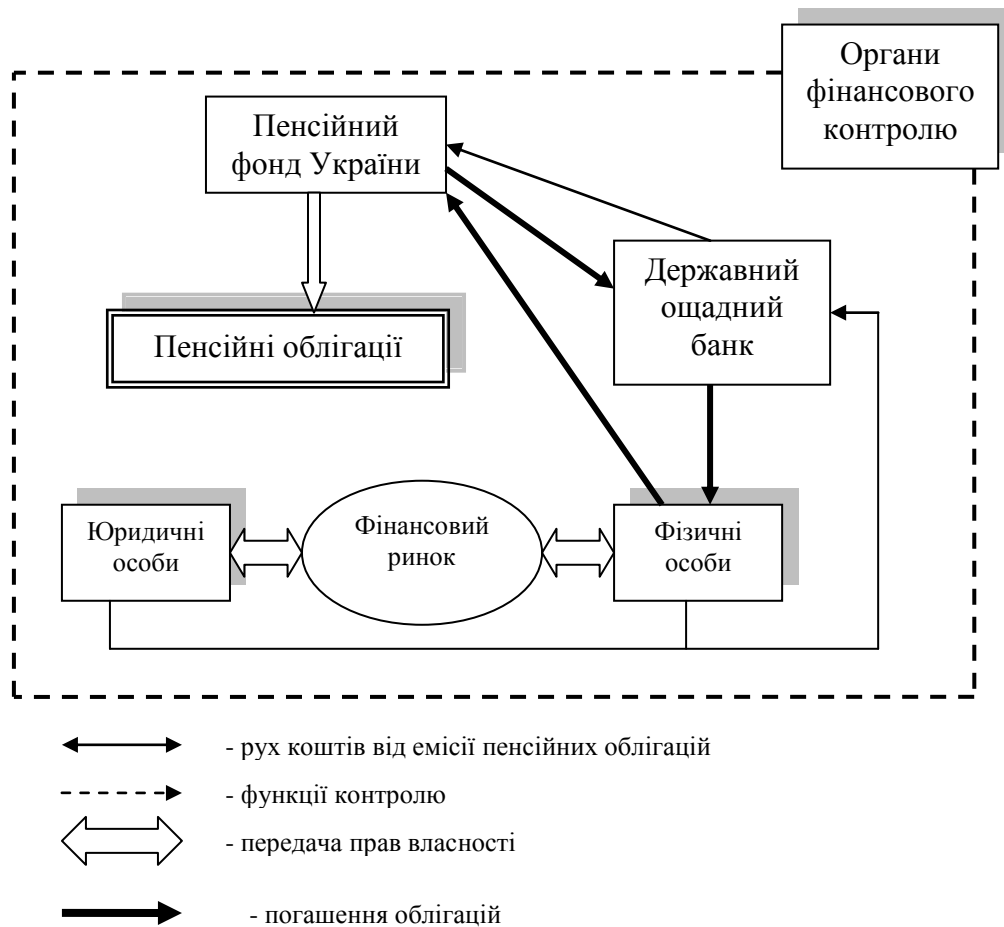

Рис. 5.4. Фінансовий механізм забезпечення обігу пенсійних облигацій

Суб'єктами у цьому процесі є: Пенсійний фонд України, який випускає в обіг пенсійні облигації і бере на себе (від імені держави) зобов'язання при досягненні пенсійного віку виплачувати визначену суму коштів його пред'явнику (фізичній особі); громадяни, фізичні особи-підприємці, самозайняте населення які купляють пенсійні облигації безпосередньо для себе, а також юридичні особи, які придбавають їх для свої працівників; державний ощадний банк або інший державний банк, який надає послуги із збереження грошових коштів та здійснення виплати доходу пред'явникам пенсійних облигацій за розпорядженням Пенсійного фонду; органи

фінансового контролю. Для запровадження в Україні пенсійних облігацій потрібно прийняти окремий закон, яким чітко врегулювати усі моменти цього процесу, чітко визначити права та зобов'язання його учасників.

Механізм випуску пенсійних облігацій повинен контролюватися Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку, яка здійснює увесь контроль за додержанням законодавства Пенсійним фондом при випуску пенсійних облігацій. Комісія забезпечує реалізацію єдиної державної політики у сфері розвитку і функціонування ринку цінних паперів в Україні, сприяє адаптації національного фондового ринку до міжнародних стандартів; координація діяльності державних органів по питанню формування в Україні ринку цінних паперів; державне регулювання і контроль за випуском і обігом цінних паперів і їх похідних на території України, забезпечення законодавчого регулювання в цій сфері. Крім того, Комісія зосереджує свою увагу на проблемах, які являються найбільш актуальними для розвитку економіки України – сприяння розвитку інвестиційно-привабливого середовища для залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій.

Документарна форма пенсійних облігацій забезпечує відповідний ступінь їх захисту та має містити такі основні реквізити: найменування емітента; номінальну вартість облігації; термін погашення; розмір і строки виплати відсотків (для відсоткових облігацій); серію та номер облігації.

Випуск пенсійних облігацій повинен передбачати альтернативні варіанти вибору їх придбання і отримання доходу для громадян: більший дохід у продовж 1 року чи менший дохід у продовж 3 чи 5 років, у будь-який час після досягнення пенсійного віку. Пенсійні облігації повинні мати вільний продаж та бути власністю особи, що гарантує останній повернення їх вартості з урахуванням рівня інфляції та додаткового відсотка. А також мати вільний обіг між її пред'явниками, тобто продаватися, передаватися в спадок, даруватися при цьому використовуватися не тільки при досягненні громадянами встановленого пенсійного віку в країні, але і при настанні інших страхових випадків (інвалідність, втрата годувальника тощо) (рис.5.5).

Як і ощадні облігації, пенсійні облігації призначені для громадян, котрі використовують їх для збереження і нагромадження власних коштів для пенсійного забезпечення. Довгострокова можливість використання коштів Пенсійним фондом забезпечує формування ефективної фінансової політики в країні в цілому.

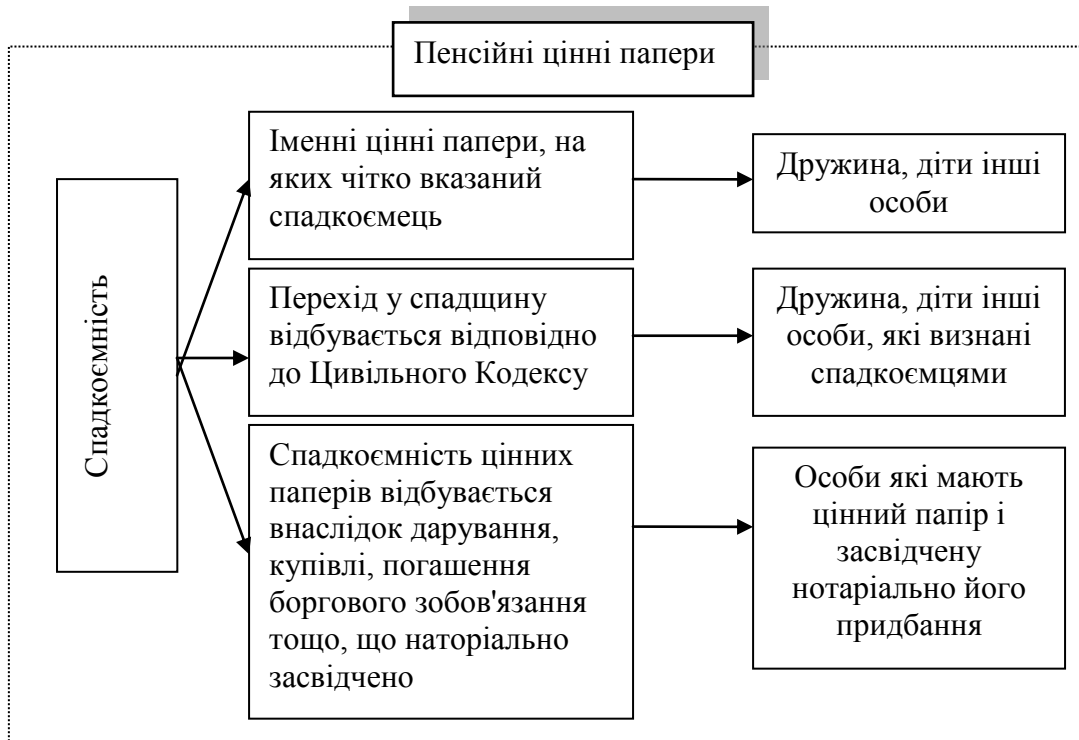

Рис. 5.5. Механізм спадкоємності пенсійних облігацій

До основних переваг запровадження в обіг пенсійних облігацій слід віднести:

1. Можливість залучення додаткових коштів до Пенсійного фонду та забезпечення прозорості пенсійної системи.
2. Легалізація частини накопичених заощаджень громадян.
3. Забезпечує регулювання грошової маси в обігу.
4. Поступове впровадження пенсійних облігацій посилює роль держави у контролі за пенсійною системою.
5. Не потребує значних коштів для впровадження.
6. Формується інвестиційний капітал для економіки країни.
7. Не суперечить існуючій фінансовій системі.

8. Посилює контроль держави над усією фінансовою системою.
9. Сприяє розвитку фондового ринку в країні.
10. Утверджує відповідальність особи за свою майбутню пенсію.
11. Формує чітку залежність майбутніх виплат із вкладеними коштами.
12. Пенсійні облігації мають вільний обіг (продаються, даруються, передаються у спадок при цьому використовуватися тільки на пенсійне забезпечення).
13. Громадяни які працюють закордоном та самозайняте населення має можливість інвестувати особисто майбутню пенсію.

Як і будь-які фіскальні документи пенсійні облігації піддаються групі ризиків, що визначає їх слабкі сторони (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Ризики впровадження пенсійних облігацій

Ризики	Шляхи вирішення
1. Відсутність досвіду використання пенсійних облігацій в сфері пенсійного забезпечення.	- теоретико-методологічне обґрунтування; - експертний аналіз; - статистична оцінка; - прогнози; - навчальні заходи (семінари, круглі столи); - випуск посібників; - проведення експерименту у визначених регіонах.
2. Високий та непередбачуваний рівень інфляції.	Прив'язка гарантійності фінансування зобов'язань пенсійних облігацій до курсу національного банку.
3. Прив'язка до національної грошової одиниці.	Розвиток зазначеного механізму на початкових стадіях буде гальмуватися значними недоліками (громадяни звикли заощаджувати кошти у іноземній валюті), однак в подальшому сприятиме девальвації заощаджень і зміцнить національну грошову одиницю.
4. Потреба популяризації як серед населення, підприємців так і органів влади.	Розробка комплексу заходів (конференції, виступи в засобах масової інформації, розповсюдження буклетів тощо).
5. Необхідність внесення змін в низку нормативно-правових актів.	Здійснення аналізу відповідності пропонованого механізму Конституції України, чинній нормативно-правовій базі.

Випуск пенсійних облігацій пропонується здійснювати за такими двома сценаріями:

Сценарій перший. У зв'язку з відсутністю великої кількості вільних грошей у громадян та обмеженим їх бажанням вкладати кошти у пенсійні облігації, останні мають мати прийнятну номінальну вартість: 1000, 2000, 3000, 5000 грн. Термін дії від 5 до 20 років у залежності від настання періоду страхового випадку. Мається на увазі, що особа впродовж певного періоду (від 5 до 20 років) може періодично, маючи фінансові можливості, придбавати пенсійні облігації, які у майбутньому забезпечать її додатковий дохід до пенсійного забезпечення.

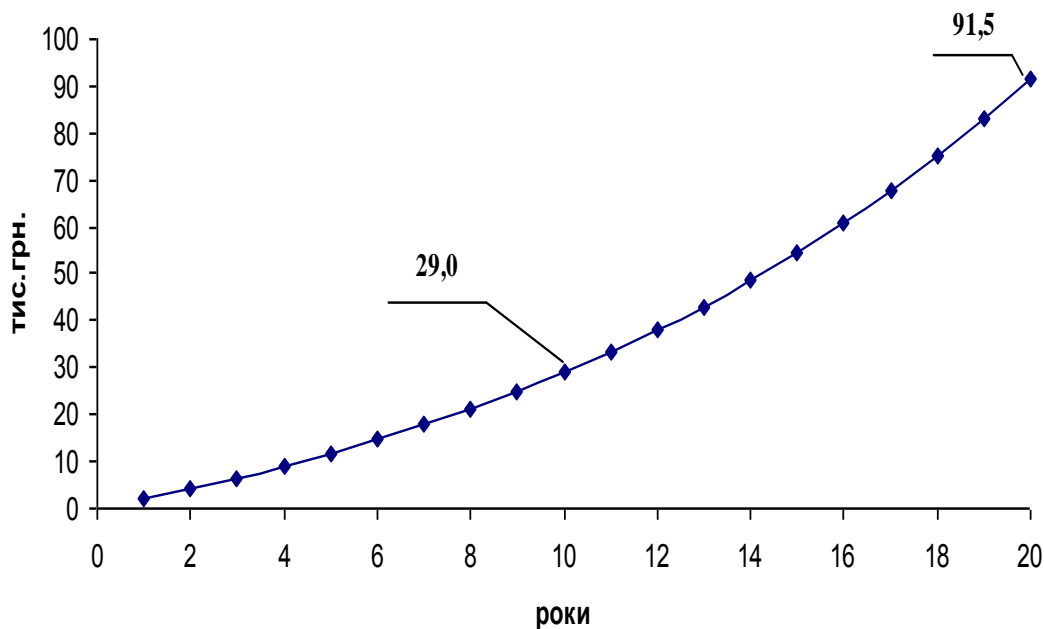

Рис. 5.6. Накопичення коштів від придбання облігацій

Для прикладу, приватний підприємець, після сплати усіх податків і обов'язкових страхових внесків, щороку придбає пенсійну облігацію на суму 2 тис. грн. (один раз у пів року по 1 тис. грн.). Через 20 років накопичена сума від придбання пенсійних облігацій складе 91,5 тис. грн. (рис. 5.6), яку особа може використати (отримає дохід додатковий до пенсії) у продовж 15 років (15 років – середня тривалість життя у пенсійному віці) у розмірі по 500 грн. щомісячно. Громадянин може визначити самостійно час та період

отримання цього доходу (5, 10 або 15 років). Невикористана сума коштів переходить у спадок дружині (чоловікові), дітям на пенсійне забезпечення або формування їх пенсійної програми.

$$H_t = H_0 + N_{t-1} * (1 + z) \quad (1)$$

H_t – розмір фонду накопичення в момент часу t ;

H_0 – початковий внесок;

z – рівень інфляції;

t – рік (за порядком у часі).

Сценарій другий. Пенсійні облігації випускає Пенсійний фонд з гарантованими відсотками (5, 10, 15, 20) доходу визначеного від мінімального розміру пенсії. Тобто, Пенсійний фонд продає відсотки доплати до пенсії громадян на визначений період (5 років) видаючи на руки громадянам пенсійну облігацію. Пред'явлені громадянами на погашення у Пенсійний фонд пенсійні облігації, дають право на отримання у продовж вибраного ними періоду (1-5 років) щомісячно доходу до заробленої пенсії у відсотках (5, 10, 15, 20 від мінімальної пенсії) (рис. 5.7).

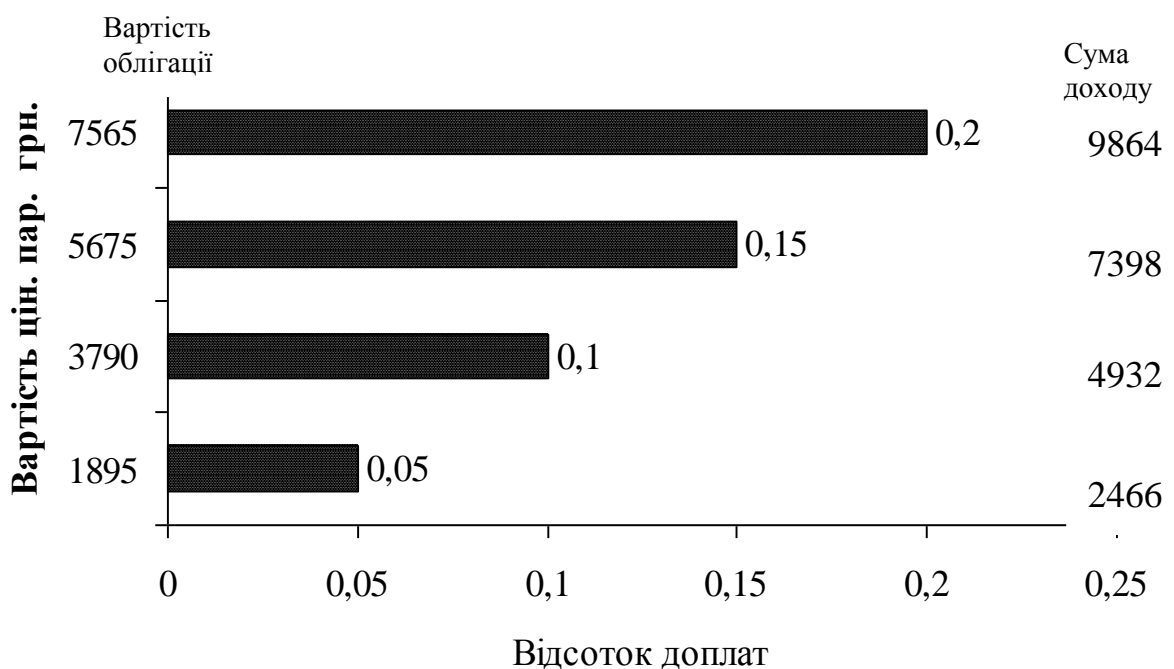

Рис. 5.7. Дохід від придбання пенсійних облігацій

$$\begin{cases} Y_0(1+Z) - M_n * K_{\%} = Y_1 \\ Y_1 * (1+Z) - M_n K_{\%} = Y_2 \\ Y_{59} * (1+Z) - M_n K_{\%} = Y_{60} \end{cases}$$

$K_{\%}$ обирається за умови Y_{60} рівне 0

Y_0 – номінальна вартість цінного паперу;

$Y_1, \dots, Y_{60}$ – залишкові вартості цінного паперу на 1, ... 60 – тий календарні місяці;

Z – норма прибутковості;

M_n – мінімальна пенсійна ставка на 1 – ший календарний місяць;

$K_{\%}$ – обумовлений відсоток доплат.

Для розрахунку взято мінімальний розмір пенсії – 882 грн., розмір прибутковості пенсійної облігації 11% річних. Таким чином, придбавши сьогодні пенсійну облігацію з правом одержувати 5% доходу, розрахованого зі встановленого мінімального розміру пенсії 882 грн., особа має заплатити 1895 грн. Щомісяця у продовж 5 років (наприклад, з 60 до 65 років) отримуватиме по 44,10 грн. Загальна сума доходу складе 2466 грн.

Якщо особа придбає пенсійну облігацію з гарантією доплати у 20% буде повинна заплатити 7565 грн., при цьому отримуватиме у продовж 5 років щомісячний дохід у розмірі 176,4 грн. (загальна сума виплаченого доходу складе 9864 грн.)

Номінальна вартість пенсійної облігації, яка дає право на додатковий дохід до пенсії у відсотках буде залежати від рівня мінімальної пенсії та закладеного рівня прибутковості на момент придбання такої облігації. Зростання розміру мінімальної пенсії буде збільшувати вартість пенсійної облігації, але і збільшуватиметься щомісячна сума доходу.

З метою збалансування інтересів емітента (Пенсійного фонду) і покупців пенсійних облігацій та зростання попиту з боку населення до їх придбання, враховуючи досвід зарубіжних країн, доходність за пенсійними облігаціями необхідно забезпечити вищу показника інфляції на фіксовані 2-4%. Адже саме низький рівень доходу, який є нижчим за рівень інфляції, є

однією з проблем, що стримують розвиток внутрішніх державних запозичень. Досвід зарубіжних країн доводить, що дотримання таких умов запровадження цінних паперів сприяє розвитку фондового ринку та подовженню термінів державних запозичень. Зокрема, у Мексиці після фінансової кризи 1994-1995 рр. через випуск облігацій з ставкою прив'язаною до темпів інфляції, середній термін внутрішніх боргових зобов'язань уряду було подовжено з 8 місяців у 1995 р. до 25 місяців у 2001 р. [8, с. 380]. Таким чином, розширення урядом пропозицій державних фінансових інструментів для населення у тому числі запровадження пенсійних облігацій, сприятиме задоволенню інвестиційних потреб ринку.

Ефективним механізмом швидкого залучення коштів на бюджетні потреби є випуск спеціальних державних облігацій та їх розміщення серед мігрантів і діаспори. За останні 60 років цим механізмом скористались Уряди більше 20 країн світу на суму понад 50 млрд. дол. США (Ізраїль, Індія, Бангладеш, Китай, Ефіопія, Еритрея, Ліван, Пакистан, Непал, Марокко, Ямайка, Зімбабве, Кенія тощо). Найбільший досвід накопичили Ізраїль та Індія, які за 60 років залучили майже 40 млрд. дол. США [3]. Для України це одне потужних джерел притоку капіталу із-за кордону, яке досі не набуло офіційного статусу у державній економічній (фінансовій, бюджетній, банківській) політиці. Мова йде про кошти, зароблені українськими емігрантами за кордоном і переказані на батьківщину. За різними оцінками міжнародних організацій, які постійно проводять моніторинг ситуації та використовують вихідні дані різних джерел, масштаби міграції українців коливаються від 7 млн. до 15 млн. Розрахунки зроблені А.Гайдучьким по 22 країнах світу, в яких працює найбільша кількість українців доводять, що емігранти щорічно надсилають на батьківщину в середньому 25,6 млрд. дол. США в рік. Один мігрант в середньому на рік надсилає 3,6 тис. дол. США. Такі обсяги міграційного капіталу для України є вражаючими. Це майже п'ята частина ВВП країни і значно більше за обсяги річних надходжень іноземних інвестицій [2, с. 310]. Водночас інституціональне забезпечення

використання грошових переказів на цілі економічного розвитку, у тому числі і пенсійне забезпечення, в Україні знаходиться на дуже низькому рівні. Значення міграційного капіталу для економіки України важко переоцінити. Кошти від продажу пенсійних облігацій емігрантам в майбутньому можна використати не лише для вирішення нагальних фінансових проблем, але і для розвитку інфраструктури регіонів країни.

Незаперечним є той факт, що в Україні існують міцні родинні традиції та прив'язаність до основного місця проживання. Так, можемо припустити, що особи у віці 50-60 років повернуться в Україну для подальшого проживання. Зазначеній категорії осіб важко адаптуватися у чужій країні, сподіватися на достатнє соціальне забезпечення маючи певні права на отримання пенсії в Україні.

Саме вони, на нашу думку, мали б бути найбільш зацікавленими у майбутньому пенсійному забезпеченні і мають фінансову можливість направити частину коштів на пенсійне страхування. Дослідження міграційних процесів доводять, що питома вага українських мігрантів у віці 50-60 років складає до 30 відсотків, тобто приблизно 5 млн. осіб, які в рік надсилають в Україну 1,8 млрд. дол. США. При умові, що ця категорія громадян готова витратити на пенсійне страхування 10% перерахованих коштів на батьківщину, до Пенсійного фонду може надійти 180 млн. дол. США в рік (1,4 млрд. грн.). Проте, в Україні відсутні альтернативні фінансові механізми, які б зацікавили українських громадян вкладати зароблені кошти за кордоном у вітчизняну пенсійну систему отримуючи в замість гарантії на пенсійні виплати.

Крім того, необхідно приділити увагу участі сільського населення у пенсійному страхуванні. На сьогоднішній день передбачено їх участь у обов'язковій накопичувальній системі пенсійного забезпечення, але є проблема визначення їх доходів, за рахунок яких повинні бути здійснені накопичувальні платежі. Проблема пов'язана як з достовірністю даних, так і з виробленням оптимальної методології розрахунку [1 с. 85]. Тому

використання такого фінансового механізму, як пенсійні облигації є цілком можливим для формування їх пенсійної програми.

Зростаючий тиск на солідарні пенсійні системи змусив уряди багатьох країн до здійснення пенсійної реформи – запровадження накопичувальних механізмів пенсійного забезпечення. Трансформація пенсійної системи із солідарної у змішану – процес складний і затратний. Як приклад успішного переходу, часто називають Чилі, де авторитарний уряд зумів здійснити відносно швидке реформування пенсійного забезпечення. При реформуванні були повністю враховані пенсійні права, набуті у розподільчій пенсійній системі. Всі працівники, які вирішили перейти в нову накопичувальну пенсійну систему, отримали облигацію – “визнання пенсійного боргу”, яку вносили на індивідуальний рахунок у новій системі пенсійного страхування.

У демократичних країнах послідовність і розробленість реформи виступає одним з найважливіших параметрів перебудови пенсійних систем. Вдалий приклад – система страхування по старості у Великобританії, яка сформувалася в результаті багатьох поступових інституційних змін, проведених за останні десятиріччя. У результаті було створено стійку модель, в якій державні і приватні джерела фінансування тісно переплетені один з одним, що обумовлює порівняно низький рівень державних видатків на пенсійне забезпечення громадян. Прикладом одномоментної реформи може служити пенсійна система Польщі, де, на відміну від більшості інших країн, реформа проводилася з мінімальною зміною планів після прийняття законодавчої бази. Особливо слід відзначити створення спеціального органу, відповідального за розробку і реалізацію реформ та його незалежність від політичної кон'юнктури. Змінювані уряди утримувалися від прийняття популістських заходів і убезпечували пенсійну систему від спроб зовнішнього втручання. Це не вдалося зробити в Угорщині та багатьох країнах Латинської Америки (за винятком Чилі) [329, с. 142].

Особливостями трансформаційних процесів є, по-перше, наявність зрілих, універсальних, розподільних схем, що охоплюють усе населення й

доповнені діючими в основному у приватному секторі добровільними системами, заснованими на особистому страхуванні. По-друге, врахування соціально-економічного й політичного розвитку, а отже, здійснення змін таким чином, щоб не порушувати згоди як політичних, так і соціальних партнерів; віри населення в дієвість систем пенсійного забезпечення. Ці два моменти визначали напрями пенсійних реформ.

“Трирівнева” модель пенсійної системи за останні десятиліття стала основою пенсійних реформ у країнах світу. Розробивши цю модель, фахівці Світового банку активно пропонували її у рамках програм підтримки економічних реформ, що дозволяє робити достатні, прийнятні з точки зору витрат, стійкі і надійні пенсійні виплати, і одночасно реалізувати програми підвищення добробуту населення з урахуванням специфіки країни.

Варто також відмітити, що, по-перше, накопичувальні пенсійні системи (НПС) успішно вводились або демократичними політичними режимами на основі консенсусу, або авторитарними режимами диктаторськими методами. (У другому випадку суттєвими були коригування плану реформ у процесі їх виконання.) По-друге, істотною проблемою при введення НПС була і залишається їх гармонізація з податковим, фінансовим і трудовим законодавством. По-третє, введення НПС сприяє легалізації ринку праці і збільшенню зайнятості, але досить часто призводить до утворення нових адміністративних бар’єрів і появи трансакційних витрат, сприяючи стабільності, але приводячи до втрати гнучкості системи. По-четверте, при інтеграції розподільних систем і НПС необхідно враховувати різноманітність суб’єктів на ринку праці, складнощі і портативність пенсійних прав, відсутність дієвих механізмів регулювання ринку робочої сили. Успіх упровадження накопичувальних схем у значній мірі залежить від взаємодії регуляторів із бізнесом та громадськими організаціями.

При переході від розподільної пенсійної системи до накопичувальної слід враховувати так званий “ефект подвійного тягаря”: зростання витрат на пенсійне забезпечення, пов’язаний з тим, що за рахунок страхових внесків

працівників треба одночасно виплачувати пенсії сьгоднішнім пенсіонерам та забезпечити накопичення пенсійного капіталу працюючих. Даний ефект проявляється тим сильніше, чим швидше здійснюється перехід до накопичувальної системи, і діє тим довше, чим більш плавно це відбувається. Перші представники у накопичувальній пенсійній системі з'являться через 20 років після її запровадження. Однак “ефект подвійного тягаря” зберігатиметься до тих пір, поки пенсію отримуватимуть покоління пенсіонерів, які або не були охоплені накопичувальною системою, або взагалі не накопичували на пенсію у період трудової діяльності. Отже, “ефект подвійного тягаря” буде відчуватися, хоча все слабшим, приблизно упродовж 50 років, причому за умови, що співвідношення відрахувань на розподільну і накопичувальну частини пенсії залишиться незмінним. Висока вартість переходу від розподільчої до накопичувальної пенсійної системи (за підрахунками експертів від 20 до 60% ВВП) змушує країни здійснити поетапне запровадження цієї моделі пенсійної системи [20, с. 134]. Даний ефект буде максимальним, коли серед працюючих майже не залишиться тих, хто не робить відрахування на накопичувальну частину пенсії, а серед пенсіонерів ще не буде її одержувачів.

Для переходу до розподільчо-накопичувальних або повністю накопичувальних моделей пенсійного забезпечення у зарубіжних країнах використовувались такі джерела фінансування [75, с. 47]:

- підвищення державного боргу (Угорщина);
- доходи від приватизації державної власності (Польща);
- кредити міжнародних організацій (Казахстан);
- поступове формування пенсійних резервів із коштів, що залишаються після виплати пенсій у розподільній системі (Фінляндія);
- об'єднання коштів державних пенсійних та інших фондів для отримання додаткового інвестиційного доходу (Норвегія).

Велика робота щодо реформування пенсійних систем здійснена Світовим банком, який є визнаним лідером у наданні допомоги країнам світу.

Починаючи з 1984 р., банк надав фінансову допомогу 68 країнам у реформуванні пенсійних систем [439, с. 119].

За розрахунками спеціалістів, солідарна пенсійна система не спроможна забезпечити пенсію розміром більше 40% середньої заробітної плати, накопичувальна – до 70%. Найбільшу вигоду отримають ті особи, які розпочнуть трудову діяльність одночасно із вступом до накопичувальної пенсійної системи. Отже, щоб майбутні пенсіонери в Україні стали не на словах, а на ділі заможними людьми, вже сьогодні потрібно здійснювати радикальну пенсійну реформу, яка змінила б саму структуру пенсійної системи та створила сприятливі умови для поступового збільшення розмірів пенсій. Саме з цих позицій більшість країн обрала багаторівневу модель пенсійної системи. Персональні рахунки другого рівня стимулюють трудову діяльність та сплату внесків на пенсійне забезпечення [360, с. 245-246].

Запровадження індивідуальних накопичувальних рахунків означає встановити ще один утворюючий чинник всієї пенсійної системи. Це також означає диверсифікацію джерел фінансування пенсій та їх поступове підвищення [170, с. 59]. За прогнозами фахівців, інвестиційний ресурс накопичувальних коштів за рік міг би становити 3,4 млрд. грн., а за п'ять років – 60 млрд. грн. Індивідуальні рахунки дозволяють організувати систему так, що досягається міжгенераційна рівновага, а це означає, що інтереси працюючих і пенсіонерів мають однакову цінність. Іншими словами, система, яка базується на індивідуальних рахунках, перестає бути фінансовою пірамідою [217, с. 47].

Як засвідчує зарубіжний досвід, накопичувальна пенсійна система поширюється тільки на працівників з постійним доходом. Громадяни, які мають випадкові або тимчасово-постійні заробітки, із системи автоматично виключаються. Вони можуть розраховувати тільки на державну допомогу розміром не більше 35–40% мінімальної заробітної плати [75, с. 46].

Дослідження Аналітично-дорадчого центру Блакитної стрічки ПРООН доводять, що сума накопичених внесків з використання індивідуальних

рахунків майже втриє більша, ніж сума внесків, сплачених упродовж періоду трудової діяльності особи (40 років) у солідарній системі. Збільшення суми на рахунку відбувається не лише за рахунок збільшення кількості внесків, але й часу, протягом якого громадяни беруть участь у накопичувальній системі пенсійного страхування.

Система, що базується на заощадженнях, (на противагу традиційній солідарній системі) гарантує, що особа отримає від пенсійної системи те, що вже безпосередньо сплатила, плюс відсотки. Стабільність і міцність накопичувальної пенсійної системи забезпечить упевненість громадян в майбутніх пенсіях, зникатиме бажання приховувати дохід, що дозволить зменшити обсяг тіньового сектору економіки.

Наведене нашою хує на більш ширші роздуми. Законодавством України передбачена добровільна участь у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування із сплатою щомісячного внеску у розмірі не меншому, як з мінімальної зарплати (для прикладу з 1 січня 2011 р. 331,23 грн.) У цьому випадку особа при сплаті упродовж 20 років при настанні пенсійного віку отримає мінімальну пенсію. Проте, на нашу думку, це не зацікавлює громадян сплачувати в рік 3974,76 грн. та 79495 грн. упродовж 20 років і отримати у кінцевому результаті мінімальну пенсію. Якщо ці кошти 3974,76 грн. в рік направити у накопичувальну систему, то через 20 років ця сума складе 137,5 тис. грн., а через 40 років – 502,8 тис. грн. (рис. 5.8.). Звернувшись за призначенням пенсії в 65 років (цей вік може бути визначений як оптимальний) з очікуваною тривалістю життя у віці виходу на пенсію 12 років для чоловіків та 16 років для жінок [209], громадяни можуть отримати пенсію у розмірі значно вищому, ніж мінімальна пенсія (рис. 5.9).

Накопичення.

$$\Phi_t^H = (\Phi_{t-1}^H + B_t^{BH}) * (1 + K_d) \quad (5.3)$$

t – час у роках

Φ_t^H – величина пенсійного фонду накопичення однієї особи в t-му році (періоді)

V_t^{BH} – внесок за t-ий рік

K_d – рівень доходності (за визначений період сплати внесків)

$\Phi_0^H = 0$ – величина фонду на початок сплати

$T_{\text{внесків}} = 40$ років (тривалість внесків)

$K_d = 5\%$ (обраний для розрахунків рівень доходності)

Споживання (виплати).

$$\Phi_t^B = (\Phi_{t-1}^B - \Phi_t^{\text{Вип}}) * (1 + K_d) \quad (5.4)$$

Φ_t^B – Величина пенсійного фонду особи в t – му році (період виплати)

$V_t^{\text{Вип}}$ – виплати за t-й рік.

$T_{\text{вип}} = 30$ років (передбачувальний період виплати)

Узгодження фонду накопичення і споживання на момент початку пенсійних виплат

$$\Phi_{T_{\text{внесків}}}^H = \Phi_0^B$$

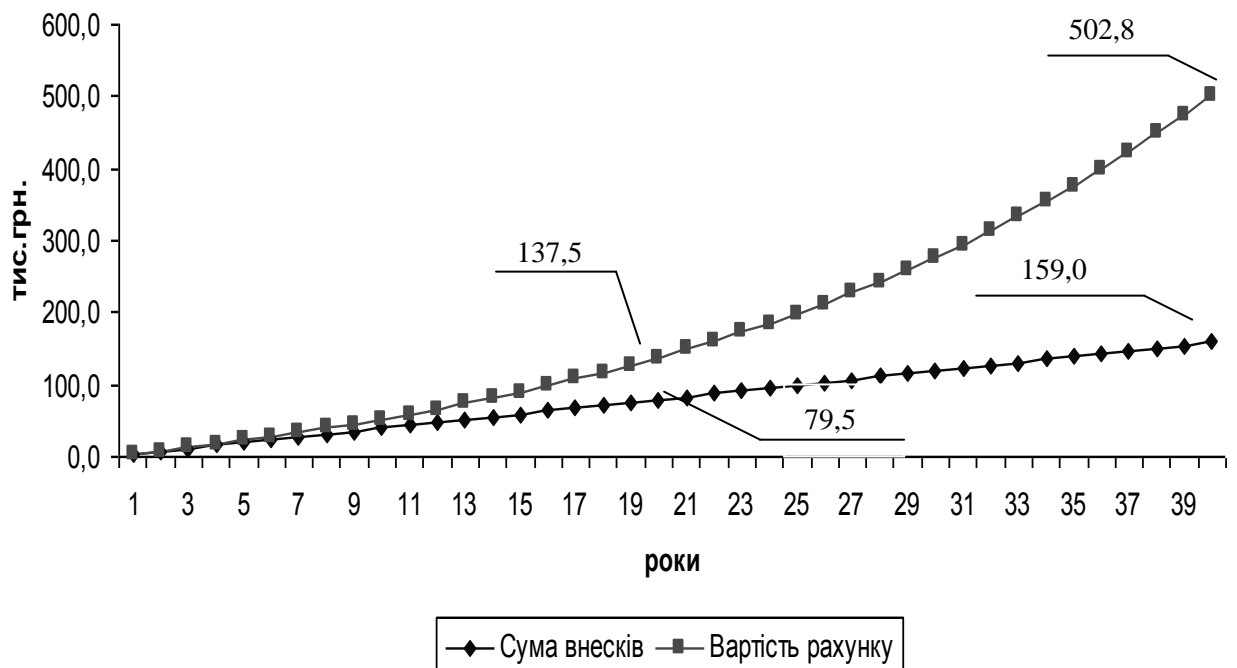

Рис. 5.8. Динаміка зростання накопичення страхових внесків та вартість рахунку

Примітка. (Розрахунок зроблено без врахування інфляції. Рівень доходності взяти 5 % річних. Суму, яку вносить працівник 331,23 грн. - розмір мінімального страхового внеску на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування).

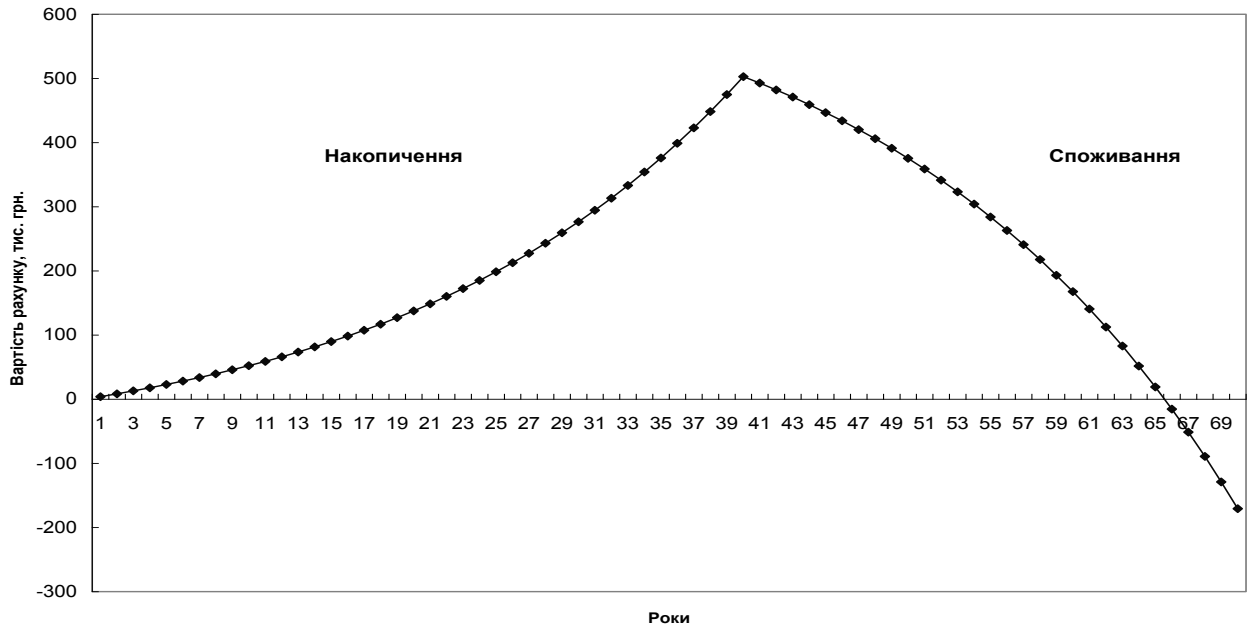

Рис. 5.9. Динаміка накопичення та використання коштів на індивідуальному пенсійному рахунку особи

Пенсійні внески, накопичені на індивідуальних рахунках, держава може використовувати для фінансування інвестиційних проектів, зберігаючи їх від інфляції та збільшуючи за рахунок інвестиційного прибутку. Ці запозичені гроші повинні вважатися внутрішнім державним боргом і в майбутньому мають бути повернуті у формі щомісячної пенсії на користь позикодавця, тобто майбутнього пенсіонера. Пенсійному фонду України необхідно розширити повноваження щодо права на участь у інвестиційних проектах та особисто вкладати накопичені кошти у вигідні проекти і заробляти гроші. Проте ми вважаємо, що це має бути здійснено на базі механізму колегіальності і гарантованості забезпечення від ризиків, і в першу чергу політичних. Тут необхідно зробити вибір між банківським підходом “заробляння”, акційним і класичним інвестиційним.

Зарубіжний досвід доводить, про різну специфіку збору страхових внесків у накопичувальній системі в окремих країнах-членах ЄС:

- у Болгарії, Естонії, Латвії, Литві внески на обов’язкове накопичувальне пенсійне страхування є частиною єдиного соціального внеску, що розподіляється між фондами соціального страхування та

накопичувальним пенсійним фондом на індивідуальні пенсійні рахунки громадян;

– у Польщі, Румунії, Словаччині законодавством встановлені окремі ставки страхових внесків на різні види соціального страхування, у тому числі пенсійного страхування. До накопичувальних пенсійних фондів спрямовується частина внеску на пенсійне страхування;

– в Угорщині збір внесків на обов'язкове накопичувальне пенсійне страхування здійснюється децентралізовано, страхові внески надходять безпосередньо до приватних пенсійних фондів.

Розмір ставок та умови сплати страхових внесків на обов'язкове накопичувальне пенсійне страхування різняться поміж країн: найбільш високі ставки страхових внесків у Словаччині (9%), Угорщині (8%), Польщі (7,3%) які були встановлені одразу. Найнижчий – в Естонії (1%). В окремих країнах ставка страхових внесків була встановлена на низькому рівні та щороку підвищувалась: у Болгарії з 2% у 2002 р. до 5% у 2007 р., у Литві – з 2,5% у 2004 р. до 5,5% у 2007 р. [398]. У зв'язку з фінансовою кризою, у 2009 р. уряд Латвії зменшив ставку страхових внесків з 8% до 2%, Естонії – з 2% до 1% при незмінному розмірі загальної ставки страхових внесків на пенсійне страхування. Вивільнені кошти спрямовуються на покриття дефіциту бюджету пенсійного фонду. Недоотримані суми страхових внесків планується компенсувати підвищенням ставки після відновлення економічного зростання.

В Угорщині, Румунії та Польщі внески на обов'язкове накопичувальне пенсійне страхування сплачують лише наймані працівники, тоді як в Словенії – лише роботодавці. В окремих країнах частка страхових внесків, яку сплачують працівники, поступово зростає поряд з одночасним зменшенням частки страхових внесків, яку сплачують роботодавці. Так, у Болгарії частка працівників зросла з 0,25 у 2002 р. до 0,5 у 2010 р., відповідно частка роботодавців зменшилась.

Світова фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. стала перевіркою змішаних пенсійних систем на міцність. У більшості країн з реформованою пенсійною системою пенсійні накопичення понесли суттєві інвестиційні втрати. З іншого боку, фінансові ринки країн з високим рівнем накопичувальної складової у пенсійній системі (Польща, Чилі, Австралія) виявились більш стійкими, НПС показала себе сильним “вбудованим стабілізатором”.

Запровадження в Україні другого накопичувального рівня пенсійного страхування, за переконанням О.Г.Мордівнова [192, с. 190], дасть можливість:

- збільшити загальний розмір пенсійних виплат завдяки отриманню інвестиційного доходу (сукупний середній розмір пенсійних виплат із солідарної та обов’язкової накопичувальних систем забезпечить на рівні 55-60% середньої заробітної плати в Україні);
- посилити залежність розміру пенсії від трудового вкладу особи, а отже, підвищити зацікавленість громадян та їх роботодавців у сплаті пенсійних внесків;
- зменшити “податковий тиск” на фонд оплати праці роботодавців за рахунок перерахування частини обов’язкових пенсійних внесків до Накопичувального фонду, що здійснюватиметься із заробітку працівника;
- успадковувати кошти, обліковані на персональному пенсійному накопичувальному рахунку, родичами застрахованої особи;
- створити джерело інвестиційних ресурсів для національної економіки;
- розподілити ризики виплати низьких розмірів пенсій між першим та другим рівнем пенсійної системи і, таким чином, застрахувати майбутніх пенсіонерів від негативних демографічних тенденцій та коливань в економічному розвитку держави;

– підвищити ефективність управління системою пенсійного забезпечення за рахунок передачі недержавним компаніям функції управління пенсійними активами.

Проте другий накопичувальний рівень пенсійної системи вимагає добре розвинутих ринків фінансових послуг для розміщення накопичених пенсійних коштів. З цього приводу М.Свенціцкі застерігає, що в Україні слабо розвинені фінансові ринки, і вони не будуть спроможні в широкому масштабі забезпечити достатню пропозицію акцій [289]. Поява довгострокових активів, на наш погляд, сприятиме розвитку ринків капіталу. До цього процесу можна залучити установи третього рівня, у яких уже є певний досвід управління довгостроковими фінансовими ресурсами.

Водночас не варто переоцінювати роль накопичувальних пенсійних систем. Вони теж залежать від економічних ризиків (рівня інфляції, ставки інвестиційного доходу, стабільності фондового ринку тощо) і теж не зовсім убезпечені від негативних змін у демографічних процесах.

Трансформація фінансових механізмів державного управління пенсійною системою в Україні означає формування міцної накопичувальної складової, яка акумулюватиме необхідні кошти для виплати пенсій, а також інвестиційні ресурси для економіки країни. До того ж це будуть не “короткі” спекулятивні кошти, вкладені в банки на кілька місяців, а “довгі”, які гарантовано підлягають вилученню лише через десятки років. У економічно розвинених країнах саме пенсійні фонди здійснюють значну частину інвестицій. Для прикладу, у Польщі протягом двох років в економіку було інвестовано близько 1 млрд. “пенсійних” доларів. В Угорщині за рахунок інвестування пенсійних накопичень вдалося знизити ставки банківських кредитів із 20 до 10% [58].

Сьогодні другий накопичувальний рівень пенсійної системи функціонує у 24 країнах світу. Зокрема, у країнах СНД та Східної Європи: Росія, Казахстан, Латвія, Польща, Болгарія, Естонія, Хорватія, Угорщина та інші. З них у 17 країнах функціонує централізоване акумулювання коштів, а

у 7 – децентралізоване. У трьох із 24 зазначених країн діє централізоване управління коштами другого рівня, а у 21 країні – децентралізоване (недержавне). Для держави перевагою централізованого управління коштами другого рівня є можливість їх інвестування у проекти, які вона підтримує. Проте пріоритетом такого управління не є досягнення найвищих прибутків за мінімальних ризиків [347, с. 234].

Світова практика доводить, що у процесі запровадження другого накопичувального рівня пенсійного забезпечення обов'язково слід враховувати економічну та політичну готовність країни, а також технічну спроможність. Також необхідно врахувати демографічну ситуацію (кількість та вікову структуру населення, міграційні процеси), стан економіки, інституційний розвиток фінансових ринків, національні особливості державного регулювання (інституційну структуру та функціональну організацію державних регуляторів). Пенсійна система залежить від економіки, а ефективність реформування пенсійної системи залежить від економічної ситуації. Тому сьогодні є важливим здійснення й інших заходів державної політики, які тою чи іншою мірою здійснюють вплив на пенсійне забезпечення: стимулювання розвитку підприємництва, створення умов для конкуренції і вільного ринку. Саме ці заходи сприятимуть створенню робочих місць, розширенню бази сплати страхових внесків, у тому числі і на пенсійне забезпечення.

Створення загальнообов'язкової накопичувальної пенсійної систем дасть початок довгостроковому процесу зменшення пенсійних зобов'язань держави. Проте відбудеться зменшення поступлень коштів, доступних для фінансування пенсій теперішнім пенсіонерам, що означає необхідність короткострокової субсидії, тобто допомоги держави. З метою гарантування того, що потреби учасників накопичувальної системи, надавачі послуг та економічні потреби країни є збалансовані між вимогами, які конкурують між собою, функціонування другого рівня повинно підлягати моніторингу як з боку уряду, так і з боку регуляторів.

Запровадження у пенсійну систему накопичувальних механізмів вимагає економічної й політичної стабільності у суспільстві, стійкості фінансової системи в цілому, що дозволить довгострокове планування й реалізацію фінансової політики. Крім того, необхідно забезпечити: розвиток фінансової інфраструктури, що сприятиме функціонуванню накопичувальних механізмів; державний нагляд та контроль за фінансовим станом пенсійних фондів з метою забезпечення прозорості й гарантій пенсійних виплат у повному обсязі [160, с. 8].

Виходячи із важливості та соціальної й економічної значущості запровадження в Україні обов'язкової накопичувальної складової пенсійної системи, необхідно врахувати міжнародний досвід, а також вітчизняні реалії формування недержавного пенсійного забезпечення, поточну і середньострокову соціально-економічну ситуацію в країні та міжнародний досвід мінімізації негативних наслідків фінансово-економічної кризи для накопичувальної складової пенсійного забезпечення.

Для того, щоб запровадження обов'язкової накопичувальної пенсійної системи стало дієвим інструментом соціального захисту українських громадян, необхідна практична реалізація пенсійної реформи, яка містить соціальні, економічні, демографічні, фінансові та політичні складові. Вирішення зазначеного питання неможливе без комплексного підходу, коли темпи і параметри пенсійної реформи мають бути узгоджені з темпами економічного розвитку держави, реформами рівня життя і доходів населення, податкової реформи, розвитком фондового ринку тощо. Здійснення пенсійної реформи насамперед потребує державно-управлінського впливу на інституційну сферу (формування відповідної нормативно-правової бази), розвиток економіки, функціонування фондового ринку, підвищення надійності інвестиційних інструментів для пенсійних фондів, проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо прав і обов'язків учасників нової пенсійної системи, покращення фінансової та правової обізнаності населення у питаннях пенсійного забезпечення. Також слід відмітити, що у

деяких країнах, де працює другий рівень пенсійного забезпечення, намічаються перспектива, що поняття пенсійного віку може взагалі перестати існувати, як основна умова виходу на пенсію. У Великій Британії висуваються ініціативи щодо повної відмови від поняття пенсійного віку: кожен громадянин сам визначатиме, коли йому виходити на пенсію. Основною умовою при оформленні пенсії буде накопичена сума на персональному рахунку, якої має вистачати, щоб безбідно жити.

Таким чином, державна політика щодо реформування фінансових механізмів державного управління пенсійним забезпеченням в Україні повинна здійснюватися комплексно. Вирішення проблем детінізації економіки шляхом удосконалення законодавства і посилення фінансового контролю; створення нових робочих місць в офіційному секторі економіки; легалізація доходів громадян та істотне їх підвищення; впровадження економічних стимулів для легалізації реальної величини заробітної плати, доходу платників податків і страхових внесків значно розширить базу їх нарахування та збільшить надходження до Пенсійного фонду, сприятиме розвитку системи пенсійного забезпечення в цілому.

5.2. Трансформація основних факторів фінансового механізму солідарної системи пенсійного забезпечення

У результаті еволюційного розвитку пенсійного забезпечення виокремилося два концептуальні підходи до його формування. Перший підхід ґрунтується на обов'язку кожного члена суспільства брати участь у колективному страхуванні на випадок ризиків: старості, втрати працездатності, хвороби, інвалідності (загальнообов'язкове державне страхування). Тобто впродовж усього життя людини суспільство на основі системи обов'язкового страхування протистоїть ризикам. Згідно з іншим підходом, кожна людина відповідальна за забезпечення умов свого життя у пенсійному віці. Ця концепція передбачає паралельно існування державної

пенсійної системи і приватних структур накопичення коштів, що базуються на принципі індивідуального фінансування пенсій самим працівником за рахунок частини заробітної плати й інвестиційного доходу [250, с. 23].

Основне завдання солідарної пенсійної системи – запобігати бідності серед осіб похилого віку через перерозподіл коштів спеціального фонду в інтересах громадян, які одержували низькі доходи. Ресурсне забезпечення цієї моделі визначається за принципом: наступне покоління фінансує попереднє, а зібрані страхові внески, що сплачуються роботодавцями і громадянами, повністю витрачаються на виплату пенсій сьогднішнім пенсіонерам. Отже, рівень пенсійного забезпечення залежить від економічного стану сьогднішнього покоління, на яке вони вже ніяк не можуть вплинути. Пенсія у солідарній системі має соціальну природу, а її виплата гарантується державою. Перевага пенсійних систем, заснованих на поточному фінансуванні (принцип солідарності), полягає в незалежності розмірів пенсій від результатів функціонування фінансових ринків, що забезпечують більш надійний захист і більш високу норму заміщення (відношення пенсії до заробітної плати) для осіб з невисокою заробітною платою. Однак сумарна величина пенсійних внесків прямо залежить від демографічних факторів, ринку праці, рівня зайнятості, безробіття, заробітної плати тощо.

Фінансова спроможність пенсійної системи є запорукою матеріального добробуту пенсіонерів. В Україні, де пенсіонери становлять майже 30% населення, пенсії є важливим джерелом доходів домогосподарств, які у 2011 р. склали 10,9% усіх доходів. Крім того, пенсійні виплати виконують важливу соціальну функцію – підтримання життєвого рівня не тільки пенсіонерів, а й інших членів їх сімей. У деяких домогосподарствах пенсії є єдиним джерелом грошового доходу. Особливо це характерно для сільської місцевості, де спостерігається високий рівень безробіття.

Матеріальним забезпеченням громадян, які втратили працездатність з віком, є пенсія та інші види доплат (надбавок), передбачені законодавством.

За рахунок коштів Пенсійного фонду виплачуються пенсії по старості, у зв'язку з інвалідністю, у випадку втрати годувальника, соціальні пенсії відповідно до Законів України “Про пенсійне забезпечення” і “Про статус і соціальний захист громадян, постраждалих в наслідок Чорнобильської катастрофи”, пенсії військовослужбовцям строкової служби та інші виплати, передбачені чинним законодавством [267; 268].

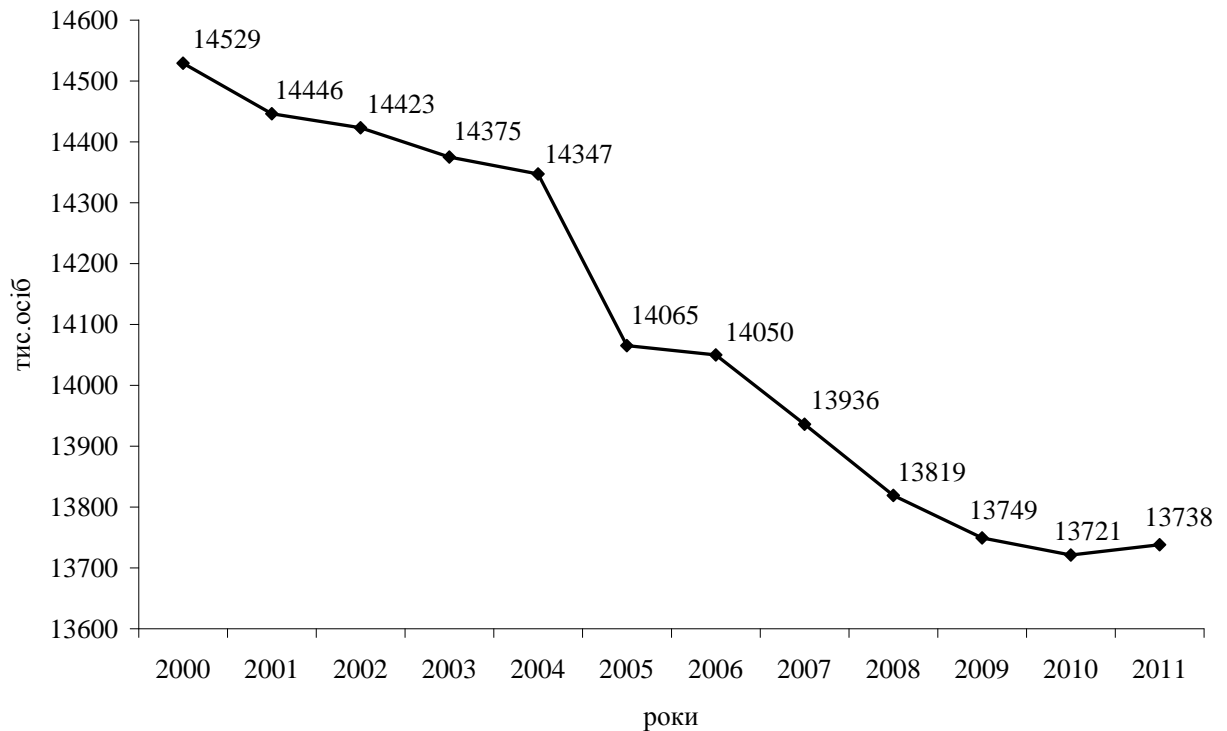

Рис. 5.10. Динаміка чисельності пенсіонерів в Україні [68]

Станом на 1.01.2011 р. в Україні було 13738 тис. пенсіонерів. За останні п'ять років їх кількість зменшилась на 312 тис. (рис. 5.10). Однак чисельність пенсіонерів в Україні, за прогнозами експертів АДЦ Блакитної стрічки, повільно зростатиме упродовж 2010-2050 рр. і збільшиться на 900 тис., у той же час кількість платників зменшиться. Майже усе збільшення відбудеться за рахунок кількості пенсіонерів за віком і досягне 14,6 млн. осіб. Тобто кількість пенсіонерів буде більшою, ніж кількість платників пенсійних внесків (11,6 млн. осіб), що значно посилює фінансове навантаження на працююче населення [65, с. 11].

Подібна ситуація спостерігається і в багатьох країнах Європи. За прогнозами ООН, у світі кількість людей віком від 60 років щорічно збільшується на 2%. Уже сьогодні у більшості європейських країн частка пенсіонерів перевищує 20%, що призводить до зменшення коефіцієнта демографічної підтримки людей похилого віку. Загальноєвропейські тенденції – зменшення дохідної частини бюджетів державних пенсійних фондів через підвищення демографічного навантаження; збільшення витрат на виплату пенсій населення, у зв'язку із зростанням тривалості життя; підвищення загального рівня життя населення європейських країн [334] є характерними і для України. Це є підтвердженням необхідності поступової трансформації систем пенсійного забезпечення з підвищенням ролі накопичувальних компонентів.

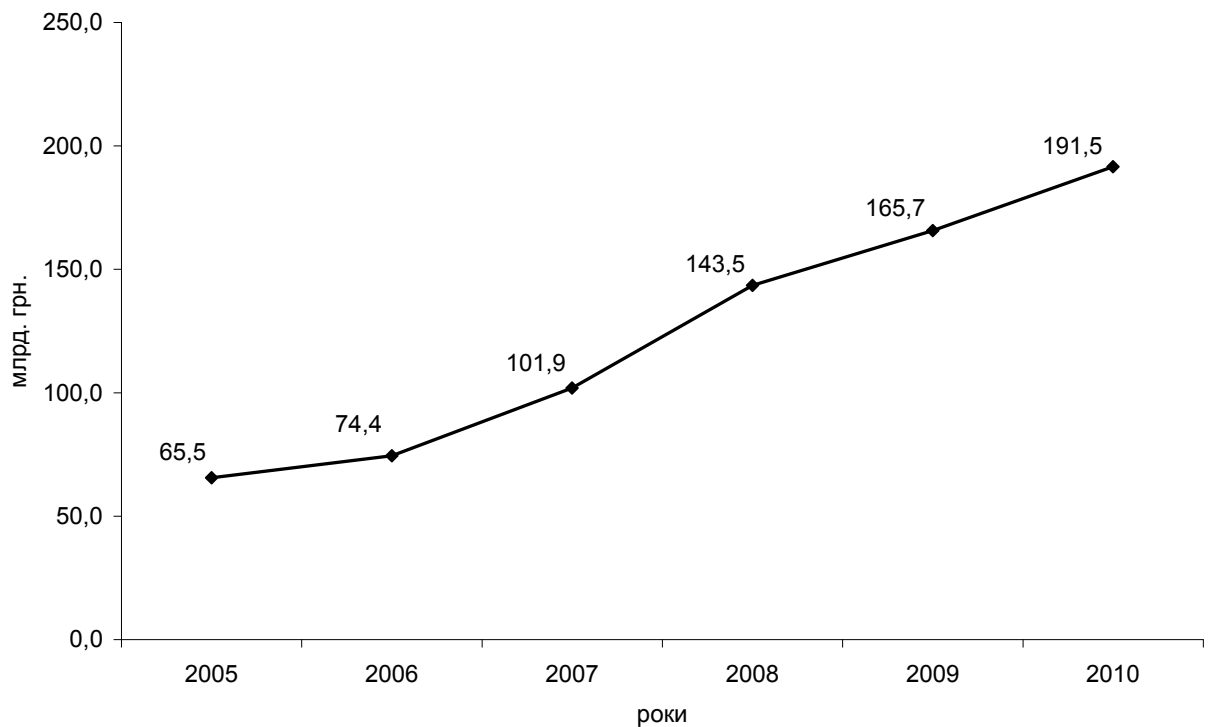

Рис. 5.11. Динаміка витратків на виплату пенсій

Видатки Пенсійного фонду на виплату пенсій в Україні у 2010 р. склали 191,5 млрд. грн., що на 25,8 млрд. грн. більше у порівнянні з 2009 р. Починаючи з 2007 р., видатки Пенсійного фонду мають тенденцію до стрімкого збільшення (рис. 5.11). Якщо у 2007 р. Фонд забезпечив себе

власними доходами на 74,6%, то у 2009 р. частка цього покриття зменшилась до 60,2%. Тобто з кожної 1000 грн., яку отримував пенсіонер у 2009 р., 378 грн. були не пенсією, а дотацією з державного бюджету, і лише 622 грн. можна назвати пенсією [16]. У 2010 р. частка покриття видатків Фонду власними коштами зросла на 2%.

Різке зростання видатків призвело до того, що Пенсійному фонду не вистачає коштів для виплати пенсій. Цей дефіцит щороку зростає, що, у свою чергу, зумовлює необхідність постійних трансферів із держбюджету для його покриття. Так, у 2007 р. Пенсійний фонд отримав із держбюджету 18,7 млрд. грн., у 2009 – 40,2 млрд. грн. (2,1 раза), у 2010-му – 60,0 млрд. грн. (3,2 раза). На 2011 рік на дотації Пенсійному фонду у держбюджеті заплановано 54,8 млрд. грн., з яких 37 млрд. – дотація на виплату пенсій, надбавок та підвищень до пенсій, призначених за різними пенсійними програмами, і 17,8 млрд. грн. – покриття дефіциту Пенсійного фонду [396].

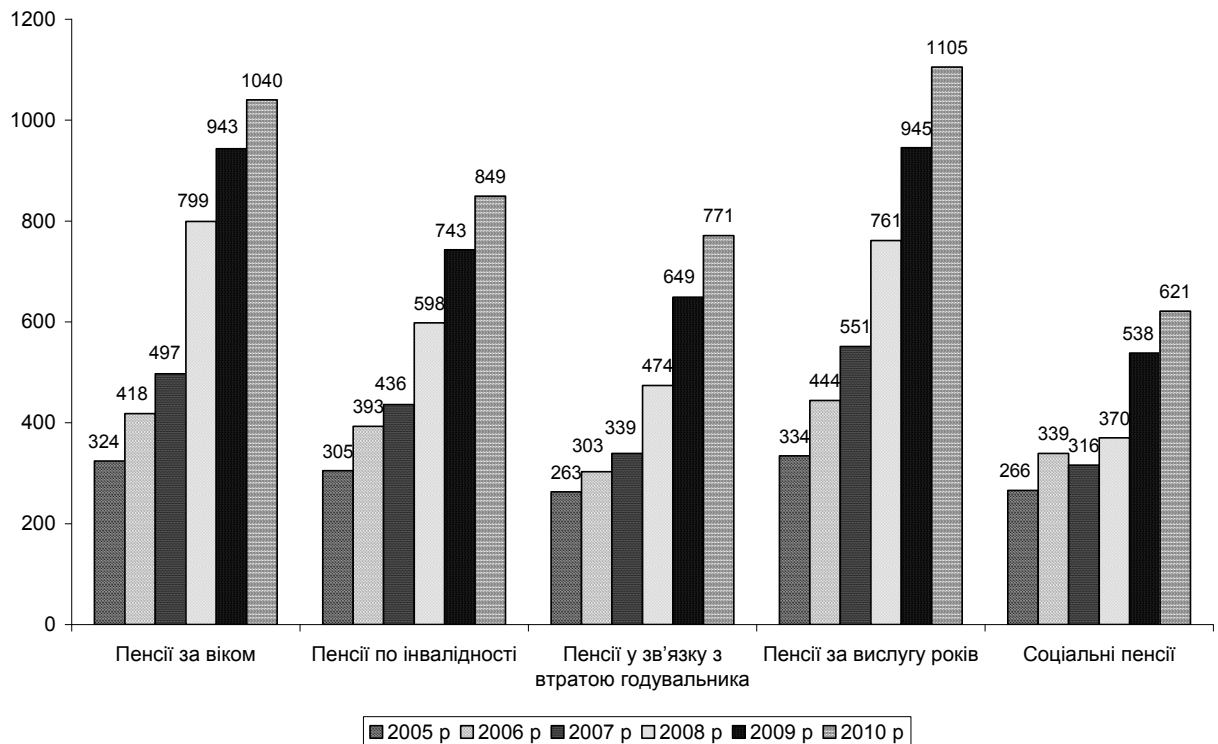

Рис. 5.12. Динаміка середнього розміру пенсій [94]

Щороку в Україні зростає середній розмір пенсії, проте не по всіх категоріях на однаковий відсоток. Зокрема, пенсії за віком та за вислугу років

у 2010 р. зросли у 3,3 раза у порівнянні з 2005 р., а інші пенсії (соціальні, по втраті годувальника, по інвалідності) у 2,3– 2,9 рази (рис. 5.12). І хоча розмір мінімальної (у 2005 р. – 332 грн./ міс., у 2007 р. – 380 грн., 2009 р. – 498 грн.) та середньої пенсії у солідарній системі постійно зростає, розмір реальної пенсії (враховуючи темпи інфляції) збільшується значно повільніше.

Попри те, що пенсійний вік в Україні нижчий як в інших європейських країнах, чинне законодавство передбачає дострокове призначення пенсії для окремих категорій працюючих. Два мільйони теперішніх пенсіонерів вийшли на пенсію на 5–20 років раніше від загального пенсійного віку, причому коло осіб, які мають на це право за фаховою ознакою, за останні десять років різко розширилося. Якщо у 1971 р. дострокову пенсію одержували 7% пенсіонерів, то у 2001 р. вже 16%, а у 2009 р. 17,8% усієї чисельності пенсіонерів, або 23% від кількості пенсіонерів, які отримують пенсію за віком. Кількість пільгових пенсіонерів збільшилась з 2309 тис. осіб у 2000 р., до 2448 тис. осіб у 2009 р., що на 962 тис. менше у порівнянні з найвищим показником 2004 р (3410 тис. осіб). У результаті, середній вік виходу на пенсію за вислугою років становить 51,5 роки у чоловіків і 48 – у жінок [58]. Назвати справедливою практику фінансування дострокових виплат за рахунок перерозподілу коштів солідарної системи не можна.

Пенсійне страхування, як і інші види страхування, базується на тому, що необхідно сформувати страховий фонд, з якого виплачується пенсія. Відмінність пенсійного страхування від інших видів у тому, що страховий випадок настає практично завжди (за винятком смерті людини), а страхову виплату необхідно здійснювати не одноразово, як в інших видах страхування, а впродовж певного періоду, який може тривати від декількох місяців до десятків років.

Сьогодні рівень пенсійного забезпечення в Україні не має чіткої залежності з обсягом сплачених страхових внесків та страховим стажем. Певна частина населення робить незначну сплату страхових внесків, хоча водночас має право на одержання пенсій з Пенсійного фонду. Функціонуюча

система допускає перерозподіл частини коштів на користь пенсіонерів з числа пільгових категорій працівників. Унаслідок недосконалого механізму нарахування пенсій спостерігається суттєва поляризація в їх розмірах.

При розрахунку розміру пенсій основну роль має відігравати сума сплачених страхових внесків особою за період її трудової діяльності. У свою чергу, розмір пенсійних накопичень залежить від заробітку, з якого сплачуються страхові внески, та періоду їх сплати. Таким чином, чим вищі ці два показники, тим більшою буде сума сплачених страхових внесків, а у кінцевому результаті і розмір пенсії. Проте, у реальному житті дуже рідко буває, коли обидва показники є максимально високими. На початковому етапі трудової діяльності заробіток у більшості громадян є невисоким. Із набуттям професійних навичок зростають і заробітки громадян. Щодо періоду сплати страхових внесків, то він є теж різний – навчання, період пошуку роботи, народження та догляд дітей, догляд за перестарілими батьками тощо.

На сьогодні в Україні діючий механізм призначення пенсій є дуже складним і недостатньо зрозумілим щодо його сприйняття. Приблизно однаковий розмір пенсії отримують особи, які зробили різний вклад у пенсійну систему (сплатили різну кількість страхових внесків та мають різний страховий стаж). Зокрема:

– Закон дає право на призначення пенсії за віком особам, які мають страховий стаж 20/25 років і вік 55/60 років для жінок і чоловіків відповідно. Стаж рахується страховим при сплаті страхових внесків з липня 2002 р., а трудовим до липня 2002 р. При розрахунку пенсії враховується заробіток за 5 років підряд за період до липня 2002 р. і дані персоніфікованого обліку за період з липня 2002 р. по дату подання заяви для призначення пенсії. Таким чином, фактично враховується страховий стаж (сплата страхових внесків) лише за 15 років, а 10 років зараховується без представлення заробітку. Тобто особа має запис у трудовій книжці, що працювала, а розмір її заробітку і сплата страхових внесків не враховані;

– формула призначення пенсії, яку використовують, є недосконалою. Особа, яка дотрималась усіх вимог для призначення пенсії за віком (вік, страховий стаж, заробіток), при розрахунку може отримати розмір пенсії, нижчий прожиткового мінімуму, що встановлений для пенсіонерів. У цьому випадку їй доплачують до встановленого прожиткового мінімуму для пенсіонерів;

– закон дозволяє призначення пенсій за віком особам, які досягли пенсійного віку і мають не менше (до 1 жовтня 2011 р. 5 років) 15 років страхового стажу. До розрахованого розміру пенсії (пенсія по віку в розрахунку страхового стажу) особі доплачують з Пенсійного фонду до встановленого мінімального розміру пенсії в країні.

Таким чином, три особи, які зробили різний вклад у пенсійну систему, отримуватимуть однаковий розмір пенсії.

Головними чинниками, що визначають обумовлену потребу аналізу, є визначення мотиваційних складових в процесі нарахування майбутніх пенсій, зокрема, встановлення залежності між зарплатою, страховим стажем та розміром пенсії.

В основу зазначеної оцінки покладено статистичну вибірку з бази даних управління Пенсійного фонду України в м. Тернополі, яку здійснено випадковим методом і з подальшим кореляційно-регресійним аналізом, що дозволяють виявити окремі залежності та підтвердити (спростувати) їх достовірність. Таким чином, для здійснення аналізу було вибрано з масиву призначених пенсій дані по 60 особах (30 жінок і 30 чоловіків), яким призначено пенсію у першому кварталі 2011 р. (Додаток Д). Розмір вибірки та випадковість вибору статистичних даних, які лягли в її основу, дають підстави стверджувати про той факт, що вона охопила усі значущі аспекти досліджуваного явища та є достовірною.

На основі зазначених даних нами розроблено графічні моделі залежності розміру пенсії від страхового стажу та заробітної плати. З метою з'ясування впливу страхового стажу та заробітної плати на розмір пенсії, здійснено

відповідні графічні порівняння та перевірку на корелятивність. Розрахунки показали неоднозначні результати.

Аналіз впливу фактору страхового стажу на розмір нарахованої пенсії.

Графічна інтерпретація функціонального зв'язку між стажем та розміром пенсії для чоловіків наведено на рис. 5.13, жінок – рис. 5.14.

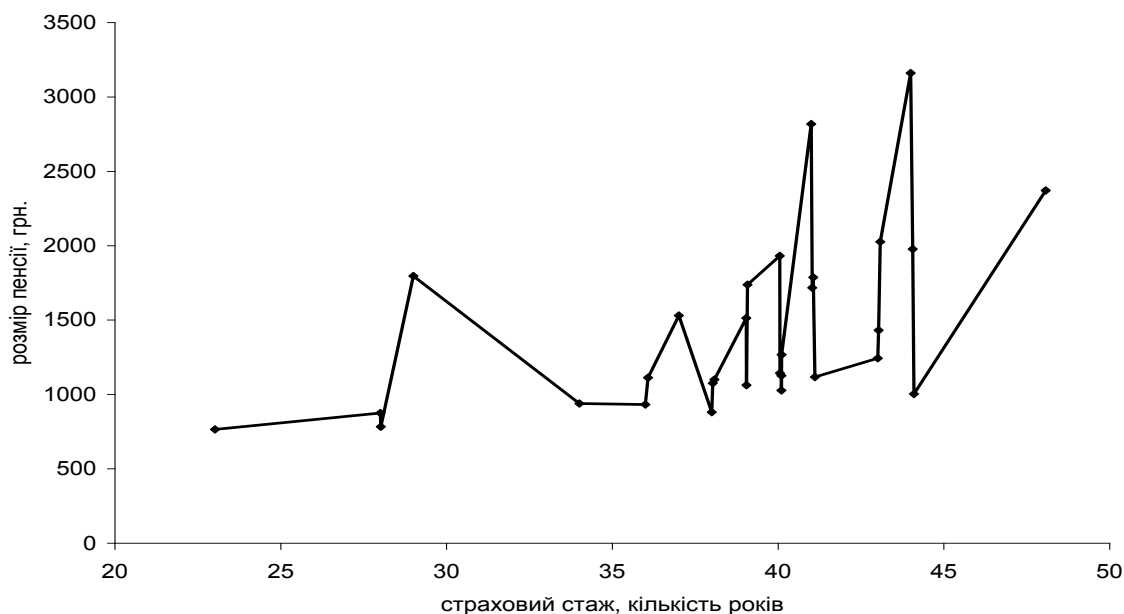

Рис. 5.13. Графічна залежність між фактором страхового стажу та розміром пенсії у чоловіків.

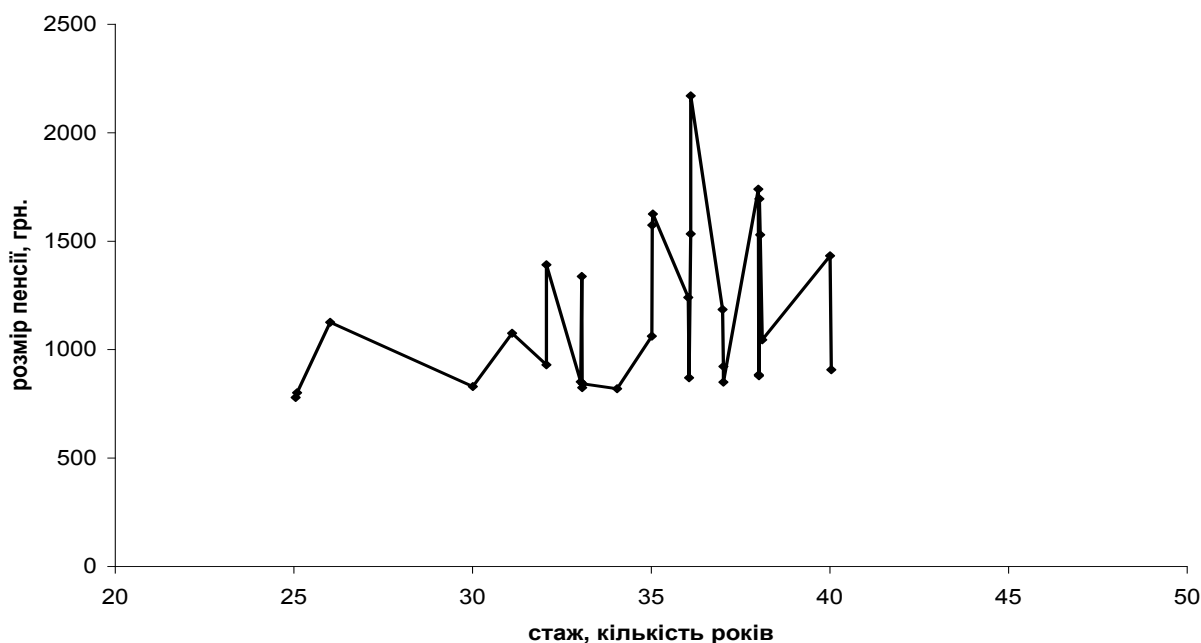

Рис. 5.14. Графічна залежність між фактором страхового стажу та розміром пенсії у жінок

Наведені залежності (рис. 5.13 та рис. 5.14) характеризуються значним стохастизмом (випадковістю) значень результативної ознаки (пенсії) від факторної (страхового стажу).

Наявність зв'язку між величиною розміру пенсії та страховим стажем була перевірена шляхом розрахунку коефіцієнта парної кореляції. У випадку чоловіків було отримано його значення 0,51, жінок 0,34. Як для першого, так і для другого випадку, хоча і вдається прослідкувати позитивний зв'язок між величиною стажу і розміром пенсії, однак такий зв'язок є однозначно слабким (меншим або близьким до 0,5).

Принциповим при дослідженні будь-яких явищ, у тому числі і тих, що мають економічну природу, є встановлення форми зв'язку та побудови економетричної моделі. Для досліджуваного випадку було проведено регресійний аналіз залежностей, наведених на рис. 5.13 та рис. 5.14.

Регресійний аналіз був комплексним та враховував перевірку гіпотези про наявність зв'язку досліджуваних чинників на підставі побудови рівнянь регресії найбільш поширених форм. Графічні результати аналізу відображено на рис. 5.15 та рис. 5.16.

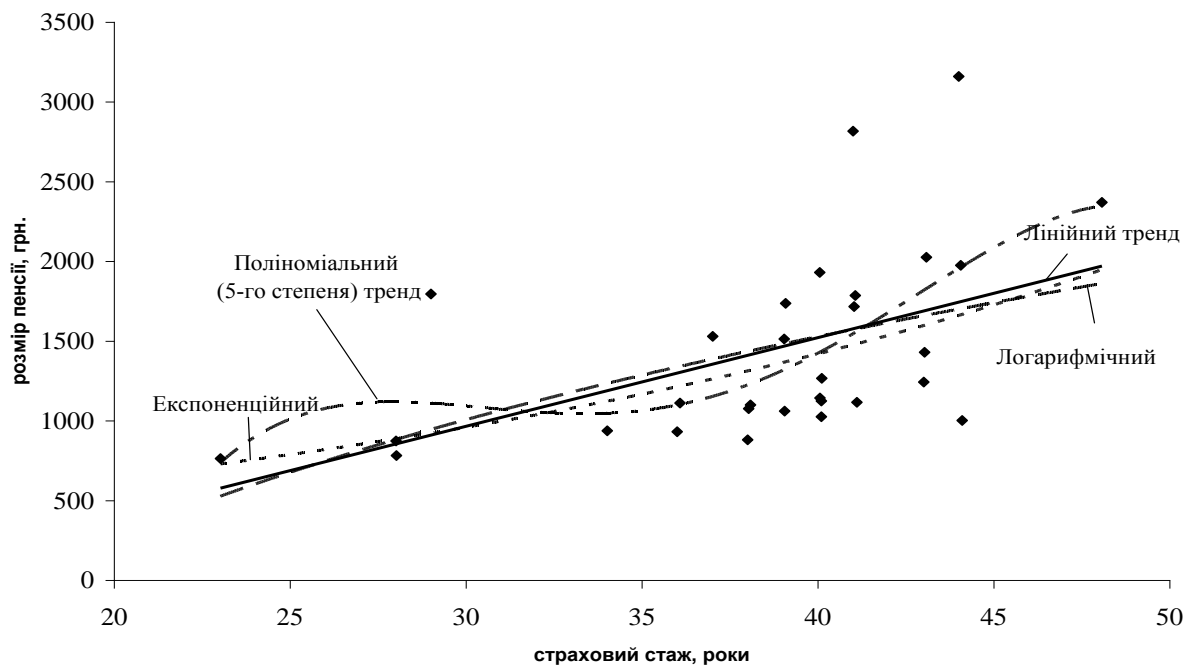

Рис. 5.15. Графічна інтерпретація регресійних залежностей між фактором страхового стажу та розміром пенсії у чоловіків

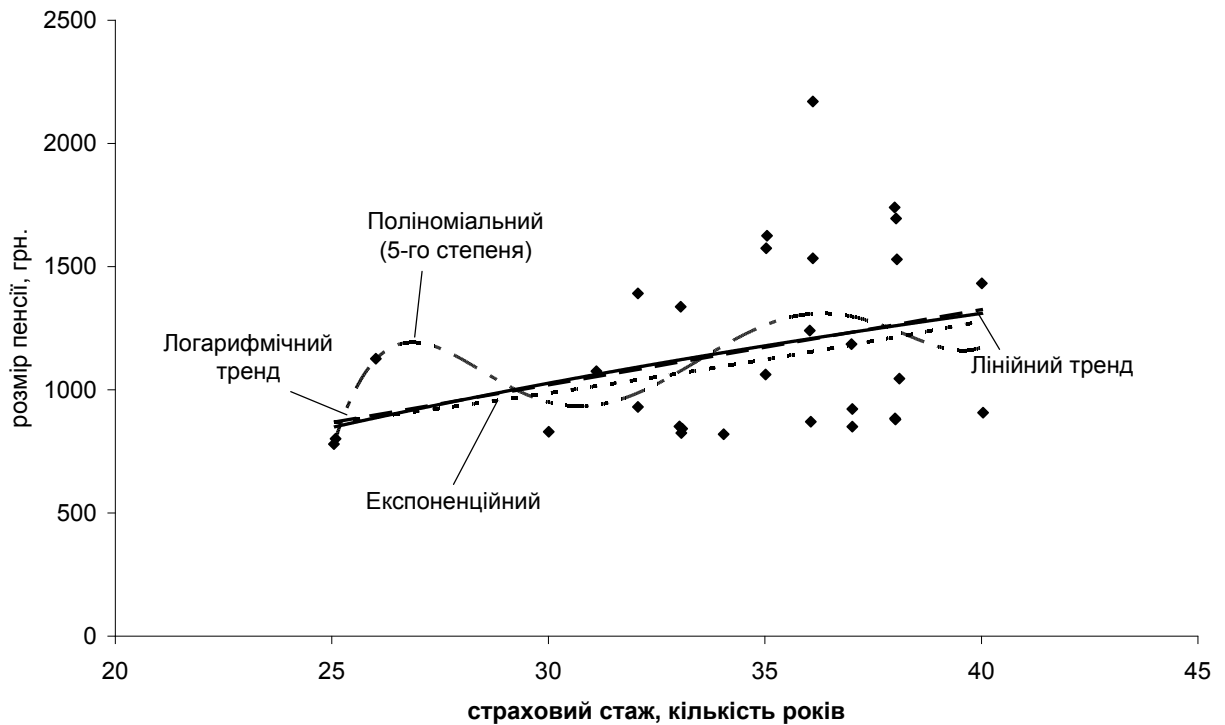

Рис.5.16. Графічна інтерпретація регресійних залежностей між фактором страхового стажу та розміром пенсії у жінок

Із метою експертизи економетричних моделей за кожною із гіпотез було проведено розрахунок коефіцієнтів детермінації (табл. 5.3 та табл. 5.4).

Таблиця 5.3

Економетричні моделі та коефіцієнти детермінації залежності пенсій від страхового стажу у чоловіків

Тип регресійної залежності	Економетрична модель	Коефіцієнт детермінації (R2)
Лінійна	$y = 55,568x - 700,71$	0,26
Логарифмічна	$y = 1811,4\text{Ln}(x) - 5153,4$	0,24
Експоненційна	$y = 296,43e^{0,0392x}$	0,33
Поліноміальна (5-го степеня)	$y = -0,0002x^5 - 0,0037x^4 + 3,3027x^3 - 223,84x^2 + 5715,2x - 50143$	0,35

Економетричні моделі та коефіцієнти детермінації залежності пенсій
від страхового стажу у жінок

Тип регресійної залежності	Економетрична модель	Коефіцієнт детермінації (R2)
Лінійна	$y = 30,534x + 103,27$	0,114
Логарифмічна	$y = 985,05\text{Ln}(x) - 2324,1$	0,116
Експоненційна	$y = 453,59e^{0,0259x}$	0,13
Поліноміальна (5-го степеня)	$y = 0,0661x^5 - 11,033x^4 + 731,13x^3 - 24044x^2 + 392352x - 3E+06$	0,18

Отримані результати дозволили виявити наступне:

– між розміром пенсії та страховим стажем у сучасній пенсійній системі України не існує однозначно детермінованого зв'язку. Коефіцієнти варіації для чоловіків коливаються у межах 0,26 – для лінійного до 0,35 для поліноміального (найбільш придатного для опису складних залежностей) тренду. Для жінок 0,114 та 0,18 відповідно. Враховуючи, що для різних за математичним змістом економетричних моделей отримано фактично схожі коефіцієнти детермінації, припущення про відсутність детермінованого зв'язку є цілком обґрунтованим;

– враховуючи, що економетричний зміст коефіцієнту детермінації показує, на скільки відсотків зміна фактору веде до зміни результативної ознаки, слід зробити окремий висновок про відсутність вагомого впливу фактору страхового стажу на розмір пенсії особи (наприклад, для жінок при гіпотезі лінійної залежності даних чинників – зростання фактору стажу на 100% сприяє зростанню отримуваної пенсії тільки на 12%);

– отримані коефіцієнти кореляції для чоловіків 0,51 та жінок 0,34 підтверджують результат, отриманий при побудові регресійних моделей, та однозначно визначають зв'язок між стажем та пенсією як слабкий.

Аналіз впливу фактору заробітної плати на розмір нарахованої пенсії.

Графічна інтерпретація функціонального зв'язку між заробітною платою та розміром пенсії для чоловіків наведено на рис. 5.17, жінок – рис. 5.18.

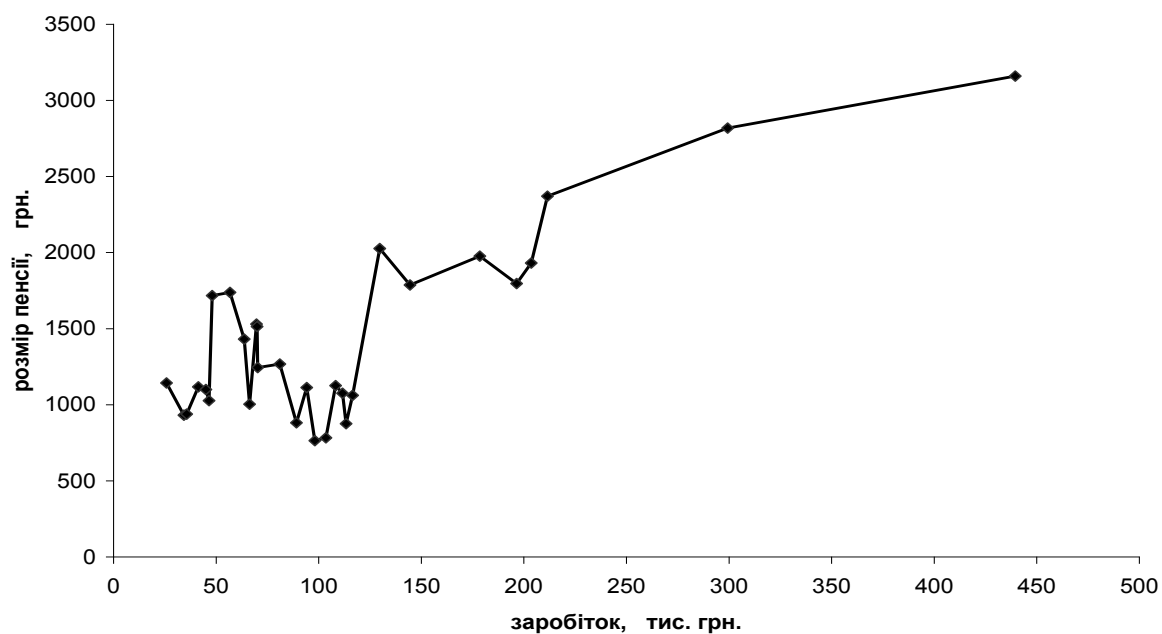

Рис. 5.17. Графічна залежність між фактором заробітної плати та розміром пенсії для чоловіків.

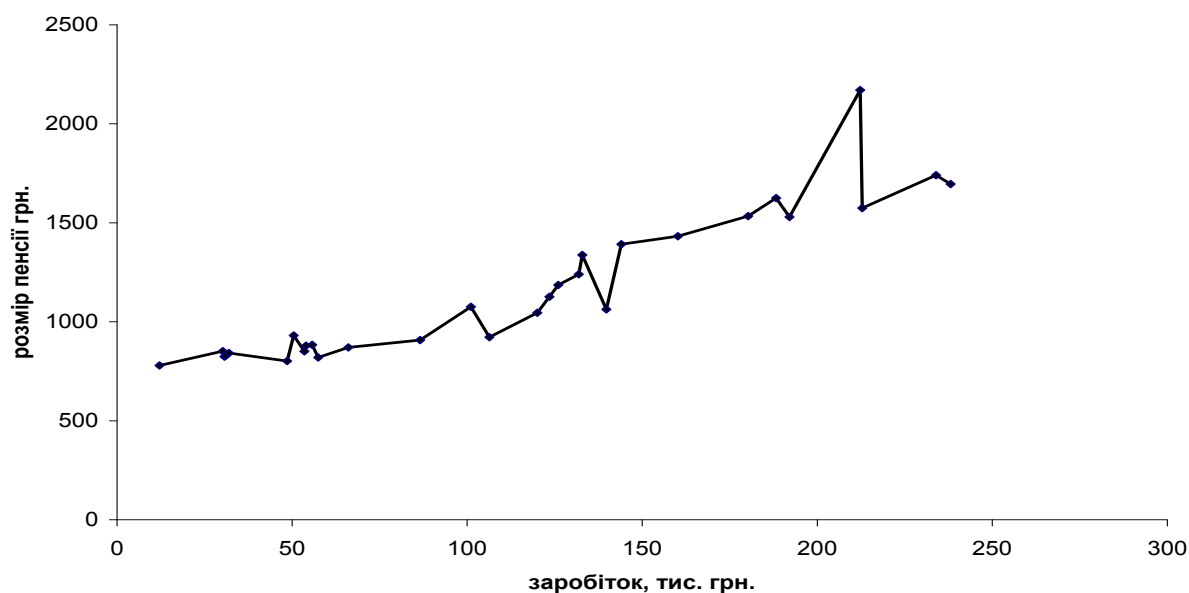

Рис. 5.18. Графічна залежність між фактором заробітної плати та розміром пенсії у жінок

Наведені залежності рис. 5.17 та рис. 5.18 у порівнянні із рис. 5.9 та рис. 5.10 хоча і характеризуються певним стохастизмом значень результативної ознаки (пенсії) від факторної (заробітної плати), однак дозволяють прослідкувати зв'язок між їх взаємним зростанням. Зазначене підтверджує розрахунок коефіцієнта парної кореляції. У випадку чоловіків було отримано його значення 0,82, жінок 0,93. Як для першого, так і для другого випадку існує позитивний зв'язок між величиною заробітної плати і розміром пенсії, який є однозначно суттєвим (більшим за 0,7).

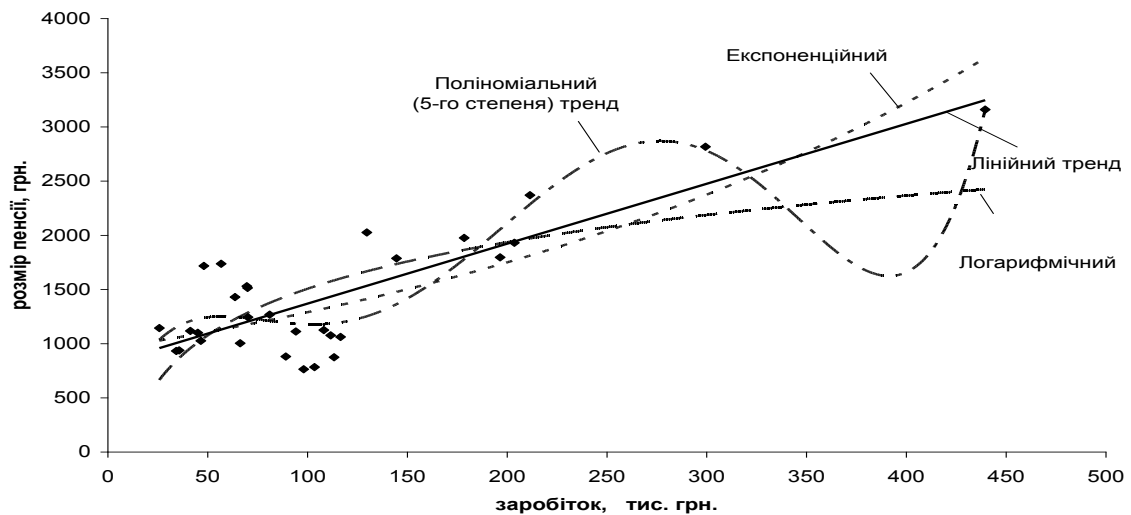

Рис. 5.19. Графічна інтерпретація регресійних залежностей між фактором заробітної плати та розміром пенсії у чоловіків

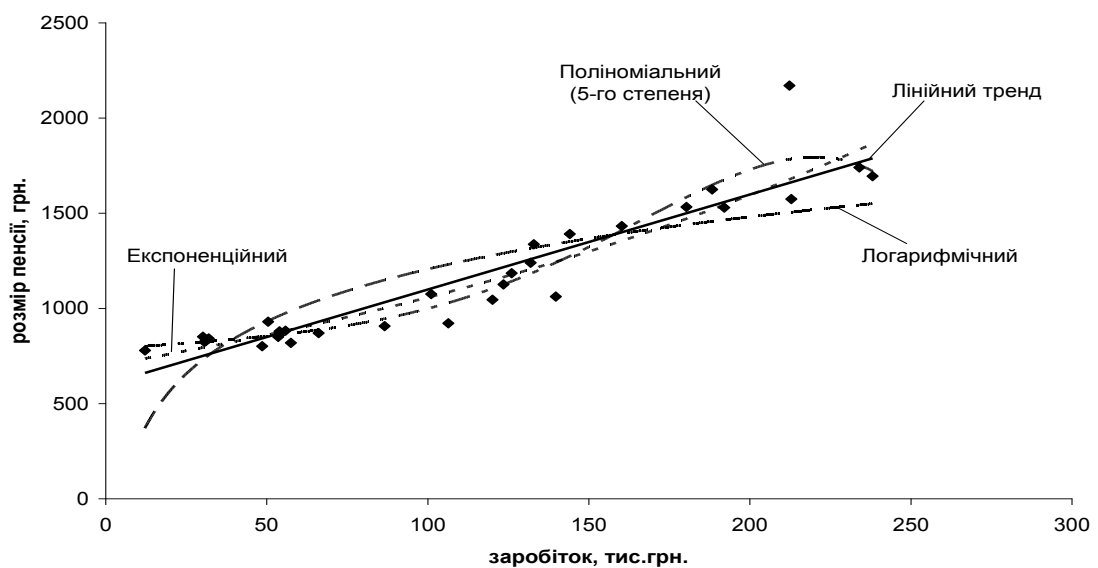

Рис. 5.20. Графічна інтерпретація регресійних залежностей між фактором заробітної плати та розміром пенсії у жінок

Результати регресійного аналізу на предмет перевірки гіпотези про наявність зв'язку досліджуваних чинників наведено на рис. 5.19 та рис. 5.20.

Результати розрахунку коефіцієнтів детермінації по кожній із економетричних моделей наведено у таблицях 5.5 та 5.6.

Таблиця 5.5

Економетричні моделі та коефіцієнти детермінації залежності пенсій від розміру заробітної плати у чоловіків

Тип регресійної залежності	Економетрична модель	Коефіцієнт детермінації (R ²)
Лінійна	$y = 0,0055x + 815,69$	0,68
Логарифмічна	$y = 620,84\ln(x) - 5642,1$	0,48
Експоненційна	$y = 950,03e^{3E-06x}$	0,52
Поліноміальна (5-го степеню)	$y = 2E-23x^5 - 2E-17x^4 + 6E-12x^3 - 8E-07x^2 + 0,0488x + 226,96$	0,77

Таблиця 5.6

Економетричні моделі та коефіцієнти детермінації залежності пенсій від розміру заробітної плати для жінок

Тип регресійної залежності	Економетрична модель	Коефіцієнт детермінації (R ²)
Лінійна	$y = 0,005x + 600,43$	0,87
Логарифмічна	$y = 396,78\ln(x) - 3362,4$	0,69
Експоненційна	$y = 700,64e^{4E-06x}$	0,91
Поліноміальна (5-го степеню)	$y = -1E-23x^5 + 4E-18x^4 - 3E-13x^3 + 2E-08x^2 + 0,0006x + 791,09$	0,91

Отримані результати дозволили виявити, що між розміром пенсії та розміром заробітної плати у сучасній пенсійній системі України існує позитивний детермінований зв'язок, що підтверджується значеннями коефіцієнтів кореляції (для чоловіків 0,82 та жінок 0,93). Коефіцієнт детермінації даного зв'язку для гіпотези лінійної економетричної моделі є досить високим та становить 0,68 та 0,87 у випадку чоловіків та жінок відповідно. І хоча для більш точних економетричних моделей, зокрема поліноміального тренду, і вдається отримати коефіцієнт детермінації більший, однак його величина несуттєво перевищує тотожну лінійній залежності (див. табл. 5.5 та 5.6). Зважаючи на зазначене та той факт, що, відповідно до даних рис. 5.15 та 5.16, лінійний тренд значно достовірніше відображає взаємозв'язок величини заробітної плати та розміру пенсії, зокрема у випадку їх високих значень, можемо припустити, що між даними чинниками існує стійка лінійна залежність.

Із метою підтвердження адекватності припущення про лінійну залежність було проведено оцінку:

- невинновості високого значення коефіцієнту детермінації (R^2) шляхом порівняння обчисленого значення критерію Фішера із його табличним значенням. Так, для чоловіків критерій Фішера становив 57, табличне значення для 28 степеней свободи 4,2. Для жінок відповідно 183 при 28 степенях свободи та 4,2. Перевищення отриманих значень критерію Фішера над табличним дає підстави стверджувати, що зв'язок є невинновим;

- перевірки значущості коефіцієнтів рівняння лінійної регресії та вільного члена шляхом розрахунку коефіцієнтів t_{ϕ} статистики та їх порівняння із табличними дозволили встановити, що коефіцієнти t_{ϕ} статистики у випадку чоловіків: для a_1 7.6, для a_0 7.8 та у випадку жінок: для a_1 13.5, для a_0 12.5. Табличне значення для 28 степеней свободи рівне 2.05. Перевищення величин коефіцієнтів t_{ϕ} статистики над табличними для обох випадків лінійної регресії є свідченням значущості її коефіцієнтів.

Кластерний аналіз впливу факторів заробітку і стажу на розмір нарахованої пенсії.

Слід зазначити, що попередні розрахунки не дають змоги оцінити сукупний вплив факторів заробітку та стажу на розмір нарахованої пенсії. Зокрема існує необхідність групування осіб вибірки (Додаток Є) за схожістю даних факторів та величиною їх впливу на розмір отримуваної пенсії.

У якості підходу зазначеного групування було обрано метод мереж Кохонена. Вхідними параметрами мережі є фактори стажу та заробітної плати, вихідним – розмір пенсії. Спосіб розділення досліджувальної множини – випадковий. Тестова вибірка містила 5% даних. Метод початкової ініціалізації карти – із власних векторів. Радіус дослідження: на початку – 4, наприкінці – 0,1. Функція сусідства – ступінчата. Кількість кластерів – 6. Отримані результати кластерного аналізу відображено у Додатку Б та Додатку В.

Результати проведеного групування на основі механізму впливу вхідних факторів (стажу та заробітної плати) на формування розміру пенсії показали певну подібність та підтвердили результати попередніх досліджень. Середні показники по групах (чоловіки табл. 5.7) дають підстави зробити наступні висновки:

- різниця середньої пенсії між 1 і 3 групами складає 39 грн., заробіток у третій групі більший у 1,76 раза, стаж на 6 років, що підтверджує незначну залежність стажу і малу залежність заробітку;
- різниця у розмірі пенсії між 2 та 3 групами складає 213 грн., розмір заробітку у 2 групі більший у 1,97 раза, а стаж практично однаковий – 37 і 38 років, що підтверджує більшу залежність розміру пенсії від заробітку і майже відсутність залежності від стажу;
- порівнюючи середній розмір пенсії по 4 і 6 групах, де стаж майже однаковий, розмір заробітку у групі 4 більший у 1,3 раза і розмір пенсії більший у 1,2 раза, що підтверджує залежність розміру пенсії від заробітку, при практично однаковому розмірі страхового стажу.

Таблиця 5.7

Зведена таблиця результатів групування одержувачів пенсії
(чоловіки)

Групи №п/п	Номер кластера	Кількість одержувачів	Середній розмір пенсії (грн.)	Середній розмір заробітна плата (тис. грн.)	Середній розмір страхового стажу (років).
1.	0	7	839	35,9	32
2.	1	5	1091	124,9	37
3.	2	5	878	63,2	38
4.	3	7	1695	208,3	37
5.	4	5	1146	110,0	30
6.	5	1	1432	160,2	40

Подібна ситуація прослідковується по групах і для випадку жінок. Так, у групах 2-5 практично однаковий середній розмір страхового стажу 36-38 років, та дуже відрізняється розмір пенсії та розмір заробітку, що підтверджує вплив заробітку на розмір пенсії. Проте, у 3 групі вищий розмір пенсії на 108 відсотків у порівнянні з 2 групою, а розмір заробітку менший на 3,7 відсотка, що заперечує таку залежність у цій групі (табл. 5.8).

Таблиця 5.8

Зведена таблиця результатів групування одержувачів пенсії
(жінки)

Групи №п/п	Номер кластера	Кількість одержувачів	Середній розмір пенсії (грн.)	Середній розмір заробітна плата (тис. грн.)	Середній розмір страхового стажу (років)
1.	0	7	837	33,6	30
2.	1	4	1599	206,1	38
3.	2	4	1725	198,4	36
4.	3	6	868	62,3	37
5.	4	5	1091	124,9	37
6.	5	4	1232	125,4	31

Провівши комплексне дослідження впливу ключових факторів (страхового стажу та заробітку) на розмір пенсії, можемо зробити загальний висновок про те, що такий зв'язок існує. Зокрема, розмір пенсії має набагато більший зв'язок із заробітком, як із страховим стажем. Отже, діюча пенсійна система України не стимулює громадян до продовження трудової діяльності з мінімальними та невисокими заробітками. Тобто великий розмір страхового стажу зовсім невідчутно вплине на розмір пенсії у порівнянні із заробітком.

Триваюча пенсійна реформа в Україні покликана, насамперед, збільшити величину коефіцієнта заміщення заробітної плати пенсією, який у розвинених країнах значно вищий: в Австрії, Італії, Португалії – 80% середньої заробітної плати, у Німеччині та Франції – 50–60%, у США – 40–50% і в Японії – більше 30% [77, с. 46].

Здійснюючи пенсійну реформу в Україні, слід врахувати дві основні проблеми, що стоять перед пенсійним забезпеченням майже у всіх країнах світу: охоплення і управління. Загальне охоплення пенсійним страхуванням є першим і найбільш важливим із нормативних принципів. Проте забезпечити всеохопленість громадян пенсійним страхуванням практично неможливо через великі масштаби неформального сектору робочої сили: велика кількість міських самозайнятих громадян та багато працюючих в особистому господарстві у сільській місцевості. Ефективне управління є ключем до якісного функціонування пенсійної системи, яке охоплює процеси консультацій та прийняття рішень, інституційні механізми, управлінські і адміністративні функції, пов'язані із здійсненням та контролем систем соціального забезпечення громадян, які втратили працездатність. У багатьох країнах через недосконале управління виникли проблеми з функціонуванням пенсійних систем. Іноді вони проявлялись через його політизацію, у інших випадках – результатом недосконалих адміністративних процедур. Неefективне управління у деяких країнах призвело до високих адміністративних витрат і зниження рівня обслуговування пенсіонерів. Питання охоплення і управління, у першу чергу, мають значення для країн,

що здійснюють пенсійні реформи і розвивають ринкову економіку, до яких відноситься і Україна, тому що у розвинених країнах, як правило, високий рівень охоплення і досить добре управління [435, с. 23].

Країни, які ввели накопичувальну складову пенсійної системи, домоглися різних результатів з точки зору динаміки цього показника. У деяких (наприклад, у Швеції) прагнули знизити коефіцієнт заміщення на кілька відсотків. У Польщі встановлено мінімальний рівень – 28% середньої заробітної плати, а низькі пенсії компенсуються з державного бюджету. Що стосується країн, які повністю перейшли на накопичувальну пенсійну модель, то у Чилі коефіцієнт заміщення, в залежності від виду пенсії, становить від 30 до 50%. У Казахстані він знизився з 27,3% у 2000 р. до 21,7% у 2007 р. Така ж динаміка спостерігається і у Росії. В Україні і Білорусії, де збереглася традиційна розподільна система, за цей же період величина коефіцієнта заміщення змінилася відповідно з 36,5 до 53,6% і з 47,5 до 45,2% [75, с. 47]. Проте солідарна пенсійна система все більше стає фінансово обтяжливою для держави. В загальному, як свідчить зарубіжний досвід, чим вищий рівень розвитку країни, тим менш радикальні здійснювались реформи: основний акцент зроблено на збереженні та подальшому вдосконаленні базової розподільної системи. Накопичувальні моделі використовують для розширення спектру додаткових державних і недержавних колективних, перш за все професійних, схем з метою підвищити загальний рівень пенсій, а також посилити їх диференціацію. Приватні накопичувальні схеми застосовують, щоб забезпечити індивідуальні потреби високооплачуваних груп населення у збереженні досягнутого рівня доходів протягом усього життя.

В Україні останні п'ять років влада активно займався реформуванням лише солідарної складової пенсійного забезпечення, змінюючи її в режимі “ручного” керування, страхові засади підмінюються підвищенням пенсій за категоріальними ознаками, що призводить до посилення залежності пенсійної системи від Держбюджету. А сама пенсійна система перетворилася

на один із інструментів маніпулювання суспільною думкою для досягнення політичних цілей [51, с. 6].

Принципово важливим питанням при здійсненні пенсійної реформи є врахування інтересів застрахованих осіб. Саме це стосується накопичених коштів на персональному рахунку. Ці суми мають залишатися власністю застрахованої особи і при їх невикористанні (передчасна смерть) або неповному використанні повинні переходити у спадок подружжю, або дітям (але тільки на пенсійне забезпечення). Таким чином, у першому випадку одне з подружжя зможе отримувати надалі більший розмір пенсії. У другому випадку – діти зможуть продовжити пенсійну програму розпочату батьками. Накопичені кошти на персональному рахунку Пенсійний фонд зможе використовувати як інвестиційний ресурс, зберігаючи їх від інфляції та збільшуючи за рахунок інвестиційного прибутку. Це підвищить довіру громадян до необхідності пенсійного страхування [363, с. 74].

Участь у додатковій (добровільній) накопичувальній системі (третій рівень) розрахована на тих людей, хто хоче і може зробити більші, ніж звичайно, нагромадження на старість. Крім того, саме в рамках додаткових систем фінансуються, наприклад, дострокові пенсії працівникам ряду галузей і професій.

Оскільки накопичувальна система – і другий, і третій рівні – існує лише за рахунок перерозподілу споживання протягом життя однієї й тієї ж людини і не припускає перерозподілу від одних людей до інших, автоматично розв'язуються проблеми, обумовлені соціальною несправедливістю. Також немає і не може бути жодних обмежень максимальної величини пенсій – скільки відклав, стільки й одержав, а також фінансування пільг, наданих одним категоріям осіб за рахунок інших, – усі професійні пільги повинні оплачуватись з відповідних професійних пенсійних фондів. Оскільки значну частину коштів у такі фонди вносить роботодавець, у нього з'являються серйозні стимули впроваджувати нові технології, що дозволяють значно скоротити кількість робочих місць із

шкідливими для здоров'я умовами праці, чим, власне, і мотивується призначення дострокових пенсій.

Зрозуміла залежність розміру пенсії від суми накопичених коштів (у свою чергу, обумовленої сумою внесків до пенсійних фондів) найкраще стимулює легалізацію доходів, отримуваних протягом трудового життя. Якщо найманий працівник заперечує – роботодавець не зможе вільно платити зарплату в “конверті”. Визначення величини пенсії з урахуванням усіх внесків, зроблених протягом усього періоду трудової діяльності, розв'язує і проблему штучного збільшення заробітків – чи то за два роки, чи то за п'ять, що використовується сьогодні при розрахунку пенсії.

Таким чином, сформована по-новому пенсійна система України повинна забезпечити не міфічний соціальний захист, а бути ефективним механізмом розподілу індивідуального доходу людини протягом періоду її життя. Саме у цьому її соціальна, державницька місія. Кожен учасник такої пенсійної системи заощаджує впродовж трудового періоду і споживає ці заощадження та отриманий на них дохід у пенсійному віці. Держава не має давати подачки у вигляді “чергового підвищення пенсій” до якоїсь дати чи виборів, а створити громадянам умови для забезпечення себе у старості. Під захистом держави мають бути лише ті громадян, які через різні незалежні від них обставини не змогли заробити на достойну пенсію. При цьому підтримка таких категорій громадян, пов'язана з платежами за інвалідністю, виробничими травмами чи захворюваннями, має бути відокремлена від механізму пенсійної системи за віком.

Нова пенсійна система повинна поступово, покоління за поколінням, замінити стару систему, яка є фінансовою пірамідою і перебуває на межі краху. Пенсії мають залежати лише від особистого вкладу людини (величини сплачених страхових внесків і періоду страхового стажу), а не від пенсійного віку. Навпаки, громадяни самі мають вирішувати – працювати довше, щоб отримувати більшу пенсію, чи уже відпочивати. Саме так сьогодні працюють пенсійні системи у країнах, які провели відповідні реформи.

Пенсійна реформа – і в Україні, і в інших країнах – адресується не тільки і не стільки старшим поколінням, як молоді, яка завдяки цьому набуває впевненості у своєму майбутньому. Реформа може бути успішною лише тоді, коли всі громадяни суспільства усвідомлять її необхідність і невідворотність. Їхня підтримка буде забезпечена лише за умови впевненості, що пенсійне забезпечення в результаті реформ покращилось. Тому потрібні чіткі формулювання напрямів реформ, широка роз'яснювальна робота. Громадяни мають отримувати достовірну інформацію і про справжні причини поганого пенсійного забезпечення, і про кінцеву мету реформи, її основні принципи і можливі ризики. Не можна обіцяти того, що виходить за межі фінансових можливостей пенсійної системи і економіки держави.

Чим швидше здійснюватимуться відповідні заходи по реформуванню пенсійного забезпечення та інших сфер, пов'язаних з ним, тим швидше українське суспільство отримає дієву пенсійну систему.

5.3. Управління основними ризиками функціонування фінансових механізмів державного управління пенсійним забезпеченням

Категорія ризик, яка сьогодні увійшли майже у всі сфери функціонування держави та життя людей, базується на невизначеності параметрів, об'єктивній неможливості отримати абсолютне значення, точну інформацію про ключові умови розвитку того чи іншого явища. Сучасне суспільство також можна вважати суспільством ризику. На всіх етапах його розвитку однією з найбільш неоднозначних, залежних від динаміки інших галузей та важко прогнозованих і ризикованих вважається фінансова діяльність. Системою, яка залучає великі обсяги фінансових ресурсів і містить багато ризиків, є пенсійна система. Тому державна політика у цій сфері повинна бути спрямована на використання спеціальних підходів та методів виявлення ризиків та адекватного реагування на їх негативні прояви.

Історія розвитку пенсійного забезпечення свідчить про те, що сьогодні необхідно підхопити до регулювання діяльності пенсійних фондів з урахуванням усіх можливих ризиків. Державне управління системою пенсійного забезпечення передбачає не тільки впровадження регулятивних норм, але і створення такої системи оцінки та контролю за пенсійними фондами, де головна увага зосереджується на ідентифікації й оцінці ризиків. Тому виникає питання: як ідентифікувати ризики пенсійних фондів, і який механізм можна використати, щоб зменшити пенсійний ризик, або взагалі його уникнути?

Втручання держави у діяльність ринку може бути виправдано проявами неефективності ринкового механізму. У фінансових системах екстерналії, асиметрична інформація та монополія є трьома основними типами прояву неефективності ринкового механізму [443]. Пенсійні плани є довгостроковими контрактами, і вони складають значну частину грошових накопичень індивіда. Однак наявність активів у пенсійних фондах не усуває небезпеку, наприклад, масові вилучення внесків, що можуть виникати при банківських кризах (тобто екстерналіях). У діяльності пенсійних фондів монополія буде менш проблематичною, оскільки тут вхідні бар'єри нижчі, ніж у банківській галузі.

Вирішення пріоритетних завдань соціального захисту пенсіонерів в умовах геоекономічного розвитку України повинно здійснюватися на засадах соціально орієнтованої економіки, яка тісно пов'язана зі змістом та суттю соціальної політики держави. Головною умовою реалізації державної політики у соціальній сфері, як вважає Н.С.Борецька [29, с. 99], є врахування принципу взаємозв'язку із соціальними та економічними ризиками.

Є.І.Крихтін [314] розглядає соціальні ризики як ймовірну (непередбачувану) подію в житті людини, поява якої призводить до втрати працездатності, тобто доходу. В.Роїк під поняттям соціальний ризик розуміє вірогідність настання матеріальної незабезпеченості працівників внаслідок втрати заробітку та втрати працездатності (професійні та загальні

захворювання, нещасні випадки як на виробництві, так і поза ним) [298]. Досліджуючи ризики системи недержавного пенсійного забезпечення у контексті діяльності недержавних пенсійних фондів, К.А.Грем'яцька [60] відмічає, що учасники будь-якої системи накопичення грошових коштів у будь-якій країні стикаються з трьома основними видами ризиків: інвестиційними, інституціональними і системними.

Найбільш високий рівень соціальних ризиків характерний для працездатного населення, жінок, молоді та безробітних, що прямо чи опосередковано пов'язано з їх майбутнім пенсійним забезпеченням. У свою чергу, економічні ризики домінують серед громадян пенсійного віку, інвалідів, безробітних та молоді. Питома вага економічних ризиків значно перевищує рівень соціальних ризиків як загалом, так і по окремих категоріях. Тому в умовах демократичних перетворень однією з важливих функцією держави стає забезпечення чіткої узгодженості економічних пріоритетів з пріоритетами і темпами проведення реформ. Це вимагає завчасного перерахунку показників економічної безпеки, соціальних наслідків запровадження заходів економічного характеру, рішучого подолання ставлення до соціальних проблем, як до другорядних, тобто піднесення регулятивної ролі держави на якісно новий рівень.

В економічній науці існують дві теорії ризику – класична та неокласична. Представниками класичної теорії були Дж. Міль та Н.У.Сеньйор, які розглядали ризик як математичне очікування втрат, що можуть виникнути у результаті прийнятого рішення [184, с. 46]. Тобто ризик вони визначають як збитки, заподіяні реалізацією певного управлінського рішення. Згідно з неокласичною теорією економічного ризику, розробленою у 20–30-х роках ХХ ст. економістами А.Маршаллом та А.Пігу [227, с. 445], ризик – це ймовірність відхилення від поставлених цілей. На думку Ю.В.Сенейко [293, с. 208], під ризиком треба розуміти можливість настання певної ситуації, яка може виникнути у будь-якій діяльності і може відхилитись від поставленої мети (призвести до виникнення втрат або

недоотримання прибутку) або залишитись незмінною. Це визначення не зовсім повно відображає поняття ризику, тому що не поєднує ризик невикористаних можливостей, що, як відомо, найчастіше виникає у разі бездіяльності. Часто управлінці затримують прийняття рішення за умов невизначеності, і, як наслідок, потрапляють у ситуацію ризику.

У сучасній науковій літературі поняття “соціальний ризик” розглядається як небезпека, що викликає соціальні деформації та диспропорції у розвитку людини, суспільства, держави [200, с. 29]. Отже, потреба у соціальному захисті виникає при наявності певних ризиків, які мають різноманітний характер походження. У залежності від поглиблення реформи, розширюється також і коло потенційних протиріч та актуальних питань, на які треба знаходити своєчасні компетентні відповіді. Якщо в період започаткування пенсійної реформи головною загрозою справі було уповільнення темпів і ревізія результатів роботи, то сьогодні, на етапі консолідації нової системи, головний ризик – переростання потенційних протиріч в реальні загрози [218].

Серед потенційних ризиків, які оточують пенсійну систему та стримують її розвиток, є:

Ризик недовіри. На початку 90-х мільйони українців втратили вкладені у банки грошові кошти, які вони накопичили протягом свого життя. Багато громадян, що інвестували частину своїх доходів у приватні пенсійні фонди, потім понесли збитки внаслідок банкрутства цих фінансових установ [87]. Ситуація повторилася і під час кризи 2008-2009 рр. Через високий рівень втрат заощаджень, більшість громадян продовжує недовіряти банкам й іншим фінансовим установам, у тому числі і недержавним пенсійним фондам, що стримує їх розвиток.

Сьогодні стає відчутним, що інформація про хід пенсійної реформи, необхідність та важливість пенсійного страхування випала із системи інформаційно-ідеологічних пріоритетів держави, в той час як саме ці питання набувають високого соціально-економічного значення в Україні. Громадяни

мають отримувати достатній рівень інформації про перспективи і механізми нової Концепції пенсійного забезпечення. Особливої ваги, в контексті становлення нового типу соціально-економічних відносин в Україні, набуває “пенсійна грамотність” роботодавців та найманих працівників. Тому треба зосередити належну увагу на роз’яснювальній роботі щодо прав і обов’язків учасників пенсійної системи, на інформуванні громадян про особливості та інструменти недержавного пенсійного забезпечення, на вільному доступі до інформації про учасників ринку, які працюють з пенсійними коштами. Як зазначає керівник Управління програм допомоги Представництва Європейського Союзу в Україні Л.Гараняні: “Реформа пенсійної системи потребує широкого громадського обговорення та вироблення спільного розуміння проблем та способів їх вирішення. Враховуючи економічну та демографічну ситуацію, а також досвід ЄС, нова пенсійна система в Україні повинна мотивувати громадян працювати довше, забезпечуючи додаткові пенсійні заощадження та краще співвідношення між пенсійними внесками та виплатами” [65].

Важливим сьогодні є те, щоб у процесі пенсійної реформи знайшло своє відображення підвищення ролі профспілок трудових колективів. У профспілках системоутворюючих підприємств національної економіки мають бути професіонали, до компетенції і відповідальності яких би входила взаємодія з пенсійними фондами, інформаційно-роз’яснювальна робота і консультування з питань участі в накопичувальній системі. Інформаційне і експертне замовчування цих і інших питань, створює ілюзії у громадян щодо відсутності проблем у майбутньому з їх пенсійним забезпеченням.

Спеціалісти з питань пенсійних фондів вважають, що одним із головних типів прояву неефективності ринкового механізму є асиметрична інформація. Відомо, що одержання достатньої інформації щодо оцінки якості фінансових послуг вимагає значних витрат для покупця, тому, ймовірно, це буде серйозною проблемою для пенсійних фондів. Недостатність інформації свідчить про незахищеність покупця від шахрайства, недбалості,

некомпетенції та несумлінного ставлення з боку постачальника послуг. Таким чином, ми можемо зробити перший висновок: асиметрична інформація або брак інформації в цілому є джерелом ризиків, що виникають сьогодні у процесі реформування пенсійної системи України.

У зв'язку з цим, обласним та районним управлінням Пенсійного фонду разом із місцевими органами виконавчої влади необхідно активно проводити інформаційно-роз'яснювальну роботу серед роботодавців та населення, в засобах масової інформації про хід пенсійної реформи, необхідність та важливість пенсійного страхування для громадян та перспективи розвитку недержавного пенсійного забезпечення.

Інформаційно-роз'яснювальну роботу необхідно також проводити серед молодих верств населення, які досягли працездатного віку – випускників навчальних закладів. У зв'язку з цим, пропонується розробити низку заходів із популяризації зусиль держави як у сфері пенсійного забезпечення, так і оновлення інституту взаємодії суб'єкта та об'єкта (громадянина) пенсійної системи. Зокрема доцільним є збагачення фундаментальними знаннями майбутніх спеціалістів, шляхом запровадження в навчальному процесі у блоці дисциплін, присвячених теорії соціального страхування, вивчення курсу пенсійне забезпечення.

Політичні ризики базуються на негативному впливі політичних змін, що відбуваються в країні, на фінансовий стан учасників бізнес– та соціо– процесів, а в кінцевому результаті і на формуванні фінансових ресурсів для пенсійного забезпечення. До них відносять військові дії; виникнення локальних конфліктів; здійснення революцій, переворотів; загострення внутріполітичної ситуації в країні внаслідок проведення глобальних політичних заходів (референдуми, вибори); зміни у політичному курсі, що проводиться державою (націоналізація, конфіскація майна, що належить іноземним фірмам; відмова нового уряду виконувати зобов'язання, які були прийняті попереднім); зміни геополітичної ситуації, що може мати своє відображення в найрізноманітніших формах (введення ембарго на відносини з

певними країнами, аналогічно як і світового співтовариства по відношенню до фірм даної країни) [382 с. 70]. Незалежність пенсійної системи від поточної політичної ситуації в країні і короткострокових планів чинного керівництва держави виступає одним з найбільш важливих чинників її стабільності [345, с. 107].

Пенсійна система підвладна політичним ризикам відразу за кількома параметрами. По-перше, вказівки з управління активами з боку державного пенсійного фонду досить часто призводять до їх використання в інтересах поточного керівництва країни, а не учасників самої системи. Вкладення у низько доходні державні проекти, пільгові іпотечні кредити, покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду можуть призвести до підриву системи соціального забезпечення. Причому держава за рахунок регулювання структури вкладень може використовувати ресурси не тільки державного фонду, але й приватних пенсійних фондів. По-друге, держави часто знижують нормативи обов'язкових відрахувань та виплат на користь поточних пенсіонерів, що різко знижує стійкість системи. Ще один політичний ризик пов'язаний з тим, що у випадку фінансових проблем пенсійні фонди і керуючі компанії традиційно використовуються як джерела фінансових ресурсів для бюджету, у кризових ситуаціях піддаються добровільно-примусовій реструктуризації, а в підсумку стають "жертвами" дефолту [329, с. 143].

Сьогодні спроби розглядати та представляти економічні проблеми, у тому числі у сфері пенсійного забезпечення, окремо від політичних ризиків чи від завдань сучасних інститутів громадянського суспільства є помилковими. Більше того, політична невизначеність та суперечності додають країні ризиків щодо стратегічного самовизначення. Тому доречно вказати на політичні аспекти вироблення рішень в Україні, беручи до уваги, що політичний процес в країні пов'язаний із суспільно-політичними подіями у світі, тобто також має геополітичне забарвлення [420, с. 8].

Одним із заходів щодо забезпечення захисту пенсійних прав від політичних ризиків є поступова приватизація всіх керуючих компаній і створення рівного конкурентного поля в рамках цивільного права. Світовий досвід показує, що приватне управління пенсійними заощадженнями при жорсткому контролі незалежного і сильного регулятора – оптимальний спосіб забезпечити ефективне управління активами в інтересах майбутніх пенсіонерів.

Демографічні ризики. Досвід функціонування пенсійних систем в країнах світу свідчить про те, що солідарні пенсійні системи значною мірою залежать від демографічних ризиків. У багатьох європейських країнах та країнах Латинської Америки у 70-80-х рр. ХХ ст. пенсійні системи постраждали внаслідок негативної демографічної ситуацією [87, с. 258]. У зв'язку зі старінням населення і змінами форм зайнятості (скорочення загальної кількості зайнятих, поширення неформальної та часткової зайнятості, робота вдома), у солідарних пенсійних системах розвинутих країн світу зростає частка державних витрат на підтримку сьогоденних пенсіонерів, зростає і частка пенсійних витрат у ВВП, збільшується навантаження на працездатних членів суспільства. Ситуація, що склалася, змушує країни переглядати діючі пенсійні системи шляхом зміни деяких параметрів пенсійних програм, впроваджуючи різноманітні схеми обов'язкових базових виплат та доповнюючи їх системами обов'язкових та добровільних накопичень [239, с. 3].

Старіння населення є однією з найбільших проблем, яку переживають пенсійні системи в усьому світі. У результаті збільшення тривалості життя разом зі зменшенням народжуваності, частка людей віком від 65 років збільшується. Очікується, що кількість працюючого населення, яке сплачує внески, буде з кожним роком різко зменшуватись. Демографічне старіння може призвести до серйозних фіскальних дисбалансів у майбутньому [427, с. 13-14]. Тому необхідно вжити заходів щодо надання можливості працівникам старшого віку продовжити працювати.

Для України, як і для багатьох інших європейських країн, є характерним прискорене старіння населення і, відповідно, – зростання негативного співвідношення кількості осіб пенсійного та працездатного віку. Нині Україна має один з найвищих рівнів старіння в Європі і, водночас, – одні з найнижчих показників народжуваності. Скорочення чисельності населення відбуватиметься переважно за рахунок контингентів осіб працездатного віку, натомість чисельність осіб пенсійного віку стабільно зростатиме.

Крім того, у пенсійній системі існує прихована гендерна проблема. Жінки в Україні виходять на пенсію раніше, ніж чоловіки і в середньому мають більш низький рівень оплати праці та більшу тривалість життя. В умовах солідарної системи пенсійного забезпечення це протиріччя частково нейтралізується “зрівняльним підходом”. Однак розміри страхового і накопичувального фондів у новій пенсійній системі будуть напряму залежати від тривалості трудового стажу і розміру заробітку. Таким чином, жінки-пенсіонери можуть опинитися у нерівних умовах у порівнянні з пенсіонерами-чоловіками, якщо не передбачити механізмів виправлення цієї ситуації, не стимулювати більш пізній вихід жінок на пенсію та не впроваджувати гнучкі умови зайнятості людей пенсійного віку [355, с. 246].

Фінансові ризики – це ризики отримання збитків Страхувальником внаслідок невиконання (неналежного виконання) своїх зобов’язань перед контрагентом або внаслідок невиконання (неналежного виконання) контрагентом його зобов’язань перед Страхувальником відповідно до договору, укладеного між ними, а також отримання збитків Страхувальником внаслідок несприятливих макроекономічних факторів, які вплинули на відносини сторін за договором [326].

Фінансові ризики є формою прояву загострення і стихійного вирішення протиріч у фінансових відносинах та фінансових системах. В умовах прогресуючого росту ризикових ситуацій у контексті світової фінансової кризи утруднюється процес формування міжнародного і національного

правового поля, яке б забезпечувало ефективне регулювання фінансових ризиків. Формування адекватного сучасним реаліям механізму управління фінансовими ризиками пом'якшить наслідки кризових ситуацій в економіці України в цілому і в окремих її сферах [9].

Важливою складовою фінансових ризиків в Україні є соціальна складова. Її значення обумовлюється низкою соціально-демографічних, соціально-економічних, соціо-психологічних та політичних чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Надзвичайно потужним чинником нарощування обсягу соціальних зобов'язань держави є низький рівень життя широких верств населення у поєднанні із пануванням утриманських настроїв в суспільстві.

Пенсійні фонди у всьому світі є потужними інвесторами економіки. Проте процес інвестування накопичених пенсійних активів підпадає під інвестиційний ризик – ризик можливої втрати коштів через “неякісне інвестування”, коли замість очікуваного інвестиційного доходу інвестор (у даному випадку учасник пенсійного фонду) втрачає свої накопичення. До інвестиційних ризиків відносять валютний ризик, ризик зміни процентної ставки, кредитний діловий ризик, селективний, систематичний і несистематичний ризики, ризик часу, регіональний, галузевий, виробничий ризик, ризик банкрутства, ліквідності активів тощо [56, с. 2]. Кожен з них несе в собі небезпеку недоотримання очікуваного прибутку чи доходу, або часткової чи повної втрати накопичених коштів.

Інвестиції, які спрямовуються до прибуткових проектів, стають ефективним двигуном економічного зростання, а це, у свою чергу, гарантує створення нових робочих місць, підвищує добробут населення і розширює можливості вирішення багатьох соціальних проблем суспільства [348, с. 77]. Накопичення в пенсійній системі можуть успішно використовуватися як джерело “довгих” коштів. У цьому випадку необхідно використовувати ефективні фінансові інструменти [421]. Відсутність останніх створює проблеми з доходністю у накопичувальній системі. Кошти можуть отримати

не високорентабельні ринкові проекти, а державні боргові інструменти, що випускаються для фінансування державного дефіциту. Якщо побудова розвинутого фондового ринку в Україні зтягнеться, а можливості інвестування коштів в активи іноземних компаній і конкурентні національні проекти будуть істотно обмеженими, то виникне проблема з інвестуванням пенсійних коштів. Щоб запобігти цьому, необхідно передбачити систему обмежень на використання пенсійних коштів на непрофільні потреби, а також диверсифікувати можливі ризики доходності. Для прикладу, у Бельгії дозволено залучати європейські банки для депозитарних послуг. В Іспанії пенсійним фондам дозволено до 20% активів передавати для управління іноземним компаніям. Враховуючи падіння ринків на 70% у деяких Східноєвропейських країнах та втрату фондами половини вартості їхніх активів у період світової фінансової кризи 2008-2009 рр., уряди та учасники ринків намагаються знайти нові методи протистояння ризику “знекровлення” пенсійної системи. Зокрема вводять гарантії на інвестиційний ризик – на стадії накопичення чи на стадії виплат [198, с. 1].

Недержавні пенсійні фонди Чилі втратили у 2008 р. 22,5% своєї вартості, і на початок 2009 р. загальна вартість їхніх активів становила 74,31 млрд. доларів США, тобто на 21,56 млрд. менше, ніж на початок 2008 р. Хоча усі п'ять видів недержавних пенсійних фондів, які класифікуються в залежності від ступеня ризику та віку учасників, показали від'ємну дохідність, їхні збитки фактично були різними. У той час як Фонд А, який має інвестиційний портфель з високим ступенем ризику, тобто 80% його активів інвестовані в акції, у 2008 р. втратив 40% своєї вартості, фонд Б, який був найбільш популярним щодо вибору інвестиційного портфелю, втратив 19%. Найбільш консервативний фонд, орієнтований більше на інвестування в інструменти з фіксованою доходністю, показав збитки у розмірі 0,93% [290, с. 3].

Слід зазначити, що не в усіх країнах вважають, що у період фінансової кризи пенсійним фондам необхідно дотримуватися “внутрішньої”

інвестиційної політики, спрямованої здебільшого на інструменти з фіксованою доходністю таких, як облігації, нерухомість. Зокрема уряд Бразилії виступив із пропозицією щодо скасування обмежень інвестування в акції, що дасть змогу закритим пенсійним фондам перевести свої активи у інші ринкові інструменти з більш потенційним інвестиційним доходом. Діюче законодавство обмежувало інвестування в акції до 50%; у нерухомість – 8%; інвестиції за кордон не більше – 3%. Таким чином, інвестиційна політика НПФ Бразилії спрямована на диверсифікацію ризиків, пошуку нових інструментів, а також покращення зовнішнього переміщення капіталу, тобто скасування обмежень інвестицій за кордон [11, с.147].

Із метою уникнення або послаблення наслідків фінансових перекосів, пенсійні регулятори в усьому світі уважно вивчають ситуацію з фондами. Так, пенсійний регулятор Італії COVIP запроваджує комплексну оцінку крупних планів додаткового пенсійного забезпечення III рівня, яка включає перевірку моніторингу ризиків, управління ризиками, інвестиційну політику [290, с. 4]. Регулятор має намір оцінити, як криза вплинула на інвестиційну стратегію фондів, оскільки доходність в середньому впала на 8%, а також наполягає на тому, щоб пенсійні фонди повідомили своїм учасникам, що ті можуть відкласти свій вихід з пенсійного плану, навіть якщо вони досягли пенсійного віку.

Незважаючи на відносну свободу інвестиційної діяльності, тобто можливість інвестувати за кордон та в альтернативні класи активів, зокрема, у нерухомість, порівняно з інвестиційними обмеженнями, які встановлені в інших країнах Центральної та Східної Європи, пенсійні фонди Угорщини надають перевагу консервативному інвестуванню. Хоча інвестиційні портфелі з низьким ризиком можуть вважатися позитивом, який захищає фонди від раптових знижень ціни, але така консервативність щодо інвестування фактично призводить до великих видатків, які можуть перекреслювати усі переваги такої інвестиційної стратегії. Ризик пенсійних фондів, пов'язаний з інвестуванням в акції, складає в середньому 25%.

Незважаючи на це, фонди не поспішають дотримуватись державної політики, яка зобов'язує їх пропонувати декілька варіантів інвестиційних портфелів з різними рівнями ризику, при цьому у більш ризикових портфелях мінімальний рівень ризику щодо інвестування в акції передбачений на рівні 40% [429].

У багатьох країнах світу для іпотечних кредитів використовують саме пенсійні заощадження, а також для стабілізації внутрішньої ситуації з фінансовими ресурсами. Ті країни, які не мають такого ресурсу, більше потерпають від криз. Україна уже це пережила двічі – у 2004-му і 2008-му роках. З цих міркувань, другий рівень пенсійної системи дуже важливий. Але з точки зору фінансового ризику, дуже важко вкладати гроші другого рівня пенсійної системи в той час, коли немає інструментів довгих вкладень. У цьому питанні, врахувавши усі ризики, позитивних результатів досягла Польща, незважаючи на всю критику її пенсійної реформи. Сьогодні, як зазначає С.Бірюк, поляки вирішують, якою бути новій системі регулювання фінансових ринків в Європі. За довірою до фінансової системи Польща посідає п'яте місце серед країн ЄС [220].

Підвищення ефективності інвестицій вимагає, передусім, внутрішньої перебудови підприємств, покращання управління, розвитку системи маркетингу та фінансового аналізу інвестиційних проектів. Крім того, трансформація інвестиційних прибутків окремих підприємств у зростанні економіки в цілому вимагає розвитку цивілізованого фондового ринку. Таким чином, можна дійти висновку, що не створення резерву пенсійних коштів має дати поштовх економічному зростанню, а навпаки: зростання економіки через появу перспективних об'єктів для інвестування та надійних умов отримання інвестиційного доходу має забезпечити умови для успішного функціонування системи індивідуальних накопичень.

Крім того, для пенсійних фондів, створених роботодавцями, мають існувати дуже суворі обмеження щодо самоінвестування, щоб запобігти додатковому ризику для працівників-вкладників. Зазначений ризик

зумовлений тим, що і їхні майбутні пенсії, і сьогоднішні робочі місця підпорядковані одному роботодавцеві. Тобто необхідно розробити діючий механізм переходу працівника від одного роботодавця до іншого на умовах збереження пенсійної програми.

Надходження нового інвестиційного капіталу може легко призвести до інфляції цін на активи та емісії нових цінних паперів компаніями, не спроможними продуктивно використати кошти. Інвестування на ринках капіталу в Україні є ризиковим, тому успіх пенсійної реформи визначальною мірою залежить від готовності влади усвідомити цей факт та спроможності знайти оптимальні рішення [384, с. 5].

Ризик ліквідності активів і ризик постачання активів пов'язані із активними операціями з фінансовими або матеріальними активами. У першому випадку – це неможливість швидкої реалізації наявних активів та переведення їх в грошовий еквівалент. У другому – вірогідність неотримання чи несвоєчасного отримання оплачених активів через порушення умов укладених угод.

Ризик банкрутства можна розглядати з двох аспектів. Перший – це накопичення критичної маси інших ризиків, подолання якої вже не передбачається можливим. Хоча Законом України „Про недержавне пенсійне забезпечення” в якості запобіжного заходу заборонено проголошення недержавного пенсійного фонду банкрутом, це не може означати, що фонд внаслідок руйнівної інвестиційної політики не знецінить певною мірою наявні в нього активи. Другий аспект – це вірогідність банкрутства підприємств-емітентів, цінні папери яких знаходяться в інвестиційному портфелі, що майже повністю виключає можливість не тільки отримання додаткових прибутків, а й повернення власних інвестованих коштів.

Системні ризики, що проявляються у сфері пенсійного забезпечення – це ризики втрат грошових коштів через “непрозорість” самої системи в результаті фінансових “обвалів” суміжних систем – фондового ринку, банківської чи страхової системи. Ці ризики є найбільш важкими, і їх

практично неможливо уникнути, а мінімізувати можна тільки шляхом встановлення “правильних юридичних норм” [56, с. 6]. Прикладом системного ризику може бути падіння активів одного виду цінних паперів, представлених на фондовому ринку, або всіх банківських металів. Тобто він є загальним ризиком на всі вкладення в активи певного виду, ризик того, що інвестор не зможе їх повернути у повному обсязі без втрат. Отже, стабільність банківської системи та безпечність пенсійної системи є взаємопов’язаними. Держава за допомогою економічних регуляторів має своєчасно реагувати і зупиняти ризиковані операції комерційних банків на момент настання ризику. Повинні бути розраховані нові нормативи діяльності банків з урахуванням банківської кризи.

Системні ризики виникають у наслідок порушення зв’язків між системою пенсійного забезпечення та іншими сегментами фінансового ринку і економіки в цілому. Загальний економічний спад матиме негативний вплив на пенсійну систему. Окрім падіння цін на активи, він також погіршить фінансовий стан вкладників фондів. Скорочення зайнятості може призвести до більш раннього, у тому числі групового, виходу на пенсію з накопичувальних пенсійних фондів, що викличе необхідність здійснювати пенсійні виплати в умовах від’ємного інвестиційного доходу та скорочення сплати пенсійних внесків. Серед системних ризиків пенсійного забезпечення можна виділити: інфляційний, податковий, ринковий, політичний (який уже розглядався) та адміністративно-законодавчий.

До системних ризиків слід віднести діючу сьогодні в Україні громіздку систему пільг за професійними ознаками, які ставлять у нерівні умови тих, хто працює і тих, хто виходить на пенсію. Очевидно, що можливості держави (солідарної пенсійної системи) щодо утримання великої кількості пільгових пенсіонерів, звужуються, і у найближчі 5–10 років, ще більш скоротяться, оскільки на пенсію почнуть виходити ті, хто на початку 90-х, у період особливої “щедрості держави”, отримав право на пільги. Така тенденція надзвичайно небезпечна і може супроводжувати ризик зростання дефіциту

Пенсійного фонду, що, у свою чергу, вимагає постійного збільшення дотації з Державного бюджету [302, с. 139]. З цього приводу Е.Лібанова зазначає, що „сьогодні кожна шоста гривня держфінансів іде на пенсійні виплати. А коли говорити про куций держбюджет України, то його вистачає лише на соціалку та обслуговування боргів. Як збалансувати бюджет Пенсійного фонду, що з кожним місяцем генерує дедалі більше ризиків для системи державних фінансів та й економіки загалом?” [220] У зв'язку з цим, уже сьогодні треба передбачати і планувати “перенесення” бюджетного навантаження за професійними пільгами на професійні пенсійні фонди, сформувавши умови участі держави у цих фондах, а також етапи переходу системи професійних пільг на ринкові засади функціонування.

Інфляційний ризик виникає внаслідок знецінення реальної вартості капіталу, а також очікуваних доходів і прибутків. З огляду на довготривалий характер накопичень у системі недержавного пенсійного забезпечення та динаміку темпів інфляції в Україні, він має реальну загрозу для таких капіталовкладень. Він не стільки пов'язаний із заробітною платою, скільки із трансфертами. Головним соціальним трансфертом, і за сукупними витратами, і за внеском у доходи населення України, є пенсія. Її рівень за останні роки відчутно зріс, помітно покращилось і співвідношення із прожитковим мінімумом для осіб непрацездатного віку, хоча рівень пенсій в Україні значно нижчий за аналоги європейських країн. Але реальних резервів підвищення пенсій, крім зростання заробітної плати та звуження пенсійних прав, сьогодні в державі не існує [316].

Посилення податкового тиску на суб'єктів пенсійної системи (платників страхових внесків, професійних суб'єктів недержавного пенсійного забезпечення), а тим більше на учасників пенсійних фондів, а також необґрунтовані податкові преференції для окремих суб'єктів пенсійної системи, призведе до зниження привабливості та викривлення її розвитку. Тому будь-які зміни у податковому законодавстві з боку держави мають бути добре вивіреними та обґрунтованими.

Ринковий ризик поєднує в собі наявні потенційні ризики для інвестованого капіталу, пов'язані із загальною негативною динамікою тих сегментів фінансового ринку, інструменти яких представлені в загальному інвестиційному портфелі пенсійного фонду, наприклад, фондового чи банківського ринку [366, с. 191].

Адміністративно-законодавчі ризики виникають у випадку реалізації незапланованих адміністративних обмежень діяльності суб'єктів ринку, а також змін у законодавстві.

На систему пенсійного забезпечення здійснюють також вплив нефінансові ризики, тобто ризики, що не мають визначеної кількісної оцінки, але наслідки бурхливого і неконтрольованого розвитку яких можуть мати не менш руйнівний характер, ніж фінансових ризиків. Нефінансові ризики притаманні будь-якій діяльності, що провадиться на фінансовому ринку. До них відносяться юридичний ризик, стратегічний ризик та ризик репутації.

Зокрема юридичний ризик, який виникає внаслідок порушення або недотримання вимог нормативно-правових актів. У системі пенсійного забезпечення він ускладнюється наявністю численних суб'єктів цієї системи та різноманіттям зв'язків між ними. Юридичний ризик може призвести до сплати штрафних санкцій та адміністративних стягнень, а також необхідності грошового відшкодування збитків, погіршення репутації, погіршення позицій на ринку як фінансової установи, що надає послуги пенсійному фонду, так і самого фонду.

Стратегічний ризик – ризик прийняття та впровадження невірних управлінських рішень, а також неадекватного реагування на будь-які зміни в законодавстві чи будь-які кон'юнктурні зміни в середовищі фінансового ринку.

Ризик репутації – це ризик виникнення негативного іміджу, як окремого суб'єкту системи пенсійного забезпечення, так і всієї системи. Якщо ризик репутації розглядати в рамках діяльності тієї чи іншої фінансової установи, то його вплив пов'язаний зі зниженням спроможності цієї установи

встановлювати контакти з новими клієнтами або підтримувати існуючі відносини. Результатом є, як мінімум, зменшення клієнтської бази, а, відповідно, і виникнення фінансових втрат, що в конкретному випадку може негативно вплинути й на учасників пенсійних фондів.

Група інституційних ризиків – це ризики втрати грошових накопичень через їх нецільове використання. До інституціональних ризиків відносяться технічний, кримінальний, ризик невиявлення та ризики, пов'язані з діяльністю установ, що надають недержавному пенсійному фонду відповідні послуги.

Технічні ризики в аспекті діяльності пенсійних фондів пов'язані, в основному, із веденням системи персоніфікованого обліку учасників пенсійних фондів та вірогідністю втрати інформації, що вона містить, через зловмисні санкціоновані, а також несанкціоновані втручання. Ризики, пов'язані з діяльністю установ, що надають пенсійним фондам відповідні послуги, характеризуються потенційним виникненням неспроможності таких установ повноцінно виконувати свої функції, а також відповідати перед пенсійними фондами за дії, що призвели до втрат коштів. Тобто ці ризики пов'язані з виникненням ситуацій погіршення фінансового стану юридичної особи, що надає пенсійному фонду певні послуги. Це чітко проявилось в період фінансової кризи 2008-2009 рр., коли затримувались платежі в банках, що належали пенсійним фондам, та виплати пенсій громадянам [56].

Також можна виділити регіональний, галузевий та виробничий ризики, що пов'язані із специфікою окремих регіонів, галузей або конкретними підприємствами. Вони проявляються в змінах інвестиційної якості та курсової вартості цінних паперів і відповідних втратах інвесторів залежно від приналежності регіону або галузі до того чи іншого типу, або погіршення фінансово-економічного становища підприємства-емітента цінних паперів, а також правильності оцінки цих факторів інвесторами.

Як свідчить аналіз потенційних ризиків пенсійної системи, при здійсненні пенсійної реформи зростають вимоги до соціальної політики

держави. Якщо для досягнення нинішніх здобутків було достатньо політичної волі виконавчої і законодавчої гілок влади, то сьогодні, щоб нова пенсійна система ефективно запрацювала, необхідно забезпечити широкий соціально-економічний діалог між усіма зацікавленими сторонами: державою, бізнесом, громадськими організаціями і трудовими колективами. Ігнорування потенційних проблем може поставити під сумнів всі наявні здобутки та дискредитувати нову пенсійну систему задовго до того, як вона встигне запрацювати на повну силу.

Пенсійні системи країн світу формувалися залежно від специфічних для них економічних, політичних і соціально-культурних чинників, але, разом з тим, всі вони характеризуються єдиними принципами організації та регулювання, а також піддавалися певним ризикам. У кризові періоди, коли потреба збереження накопичених внесків набуває першочергового значення, роль держави зростає, адже постає проблема у додаткових гарантіях для підтримки стабільності системи пенсійного забезпечення.

Ураховуючи, що функціонування системи пенсійного забезпечення відбувається в умовах ринкових відносин, подолати таку чималу чисельність ризиків не вдасться, але державі необхідно сфокусувати свої зусилля на мінімізації або оптимізації їх впливу. Це дозволить організувати державне управління системою пенсійного забезпечення на принципово новому рівні, побудовану на принципах управління ризиками із застосуванням спеціальних методів щодо зменшення негативного впливу кожного з них.

5.4. Розвиток фінансових механізмів недержавного пенсійного забезпечення в умовах трансформаційних процесів

Із здобуттям незалежності в Україні розпочався розвиток недержавного пенсійного забезпечення, шляхом утворення різного роду фондів, які у своїй більшості були товариствами відкритого типу, заснованими фізичними або юридичними особами, приватними підприємствами або державними

установами, а також у формі акціонерних товариств, де акціонерами могли бути як фізичні, так і юридичні особи, страхові компанії. У 1996 р. в Україні нараховувалося приблизно 40 НПФ фондів, у числі яких СПАС (м.Київ), “Добробут” (м.Київ), “Печерський” (м.Київ), ПФ банку “Україна” (м.Київ), ПФ “Укоопспілка” (м.Київ), “Європейський” (м.Харків), “Народний” (м.Одеса) і “Оберіг” (м.Харків) [165, с. 19]. Однак в єдиному державному реєстрі ці підприємства, організацій і установи рахувалися як товариства з обмеженою відповідальністю, або як трастові компанії, що було зумовлено відсутністю законодавчої бази, яка б регулювала цей вид страхової діяльності.

Із прийняттям у 2003 р. Закону України “Про недержавне пенсійне забезпечення” розпочався новий етап розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні. Сьогодні недержавні пенсійні фонди – це юридичні особи, які мають статус неприбуткової організації, функціонують і здійснюють діяльність з метою накопичення пенсійних внесків для виплати пенсій [261, ст. 1]. Особливість недержавного пенсійного забезпечення полягає в тому, що учасник НПФ самостійно визначає вік, коли зможе отримати пенсію зі свого рахунку, який може бути на 10 років нижчим або вищим пенсійного віку, встановленого в країні [261, ст. 61]. Розмір пенсійних виплат, які громадянин планує отримати після оформлення пенсії, залежить від того, яку суму він накопичив на своєму пенсійному рахунку і який період планує отримувати виплати, а також передбачено кілька варіантів одержання пенсійних виплат: пенсія на термін або довічна пенсія. В окремих випадках також можлива одноразова виплата всієї суми, а також можливість наслідування пенсійних заощаджень. Пенсія з НПФ не є єдиним прибутком для пенсіонера. Паралельно він має право отримувати пенсію з державного Пенсійного фонду [86].

За період пенсійної реформи Україна не продемонструвала великого прогресу на шляху розвитку недержавної пенсійної системи. Недержавні пенсії не є в Україні масовим додатковим видом соціальних гарантій

працівників, як у більшості розвинених країнах світу. Працездатне населення практично не виявляє власної ініціативи щодо участі в недержавному пенсійному забезпеченні. З макроекономічної точки зору, нерозвиненість системи недержавних пенсійних фондів позбавляє економіку потужного фінансового ресурсу для інвестування. З точки зору ринку капіталів, нерозвиненість недержавних пенсійних фондів позбавляє ринок таких традиційних у розвинених країнах інституційних інвесторів, якими є недержавні пенсійні фонди. Основними причинами такої ситуації є низька фінансова спроможність громадян України та недовіра до недержавних фінансових інституцій. У 90-х роках минулого століття приватні пенсійні фонди діяли за схемою трастів, і частина їхніх вкладників просто втратила свої заощадження. До того ж, у період формування незалежності в Україні було реалізовано чималу кількість фінансових пірамід, що породило недовіру населення до фінансових установ, і громадяни не поспішають довіряти свої кошти НПФ, які покликані подбати про надійне збереження та приріст накопичених пенсійних коштів [50, с. 149-151].

У світі швидко збільшення кількості пенсійних фондів спостерігалось починаючи з середини ХХ ст. Якщо у 1940 р. кількість членів НПФ у розвинутих країнах світу становила менш ніж одної п'ятої від загальної кількості робітників, зайнятих у виробництві та сфері послуг, то в середні 80-х рр. ХХ ст. їх кількість наблизилась до 50%. У 90-ті роки ХХ ст. приватні пенсійні фонди контролювали у США капітал у 1,7 трлн дол., у той час держбюджет США у середньому на рік становив приблизно 1 трлн. дол. [21, с. 126].

За організаційно-функціональною структурою НПФ бувають відкриті, корпоративні та професійні. Основним завданням їх діяльності є забезпечення учасників додатковим доходом у старості, що набуває особливого значення при недостатньому рівні державного пенсійного забезпечення. Так, коефіцієнт заміщення заробітку пенсією в Україні у 2009 р. становив приблизно 47%. Водночас в інших країнах рівень заміщення

зарплати пенсією є значно вищим, що досягається за рахунок додаткових пенсійних виплат із НПФ. У 2009 р. коефіцієнт заміщення заробітку пенсією становив у Польщі 61,2%, у тому числі з НПФ забезпечено заміщення 31,1%, у Чехії – 61,3% і 11, 6%, в Угорщині – 76,9% і 26,2% відповідно [350, с. 73].

У багатьох зарубіжних країнах приватні пенсійні накопичення складають суттєву частку доходів громадян у пенсійному віці. У 2008 р. приватні пенсійні накопичення в загальних доходах населення пенсійного віку Великобританії, Австралії США, Нідерландів та Канади склали від 43,8 до 50,6 відсотків. Найменша частка цих накопичень спостерігається в Чехії, Словаччині, Польщі та Австрії – в межах 0,7-1,9 відсотка (рис. 5.21).

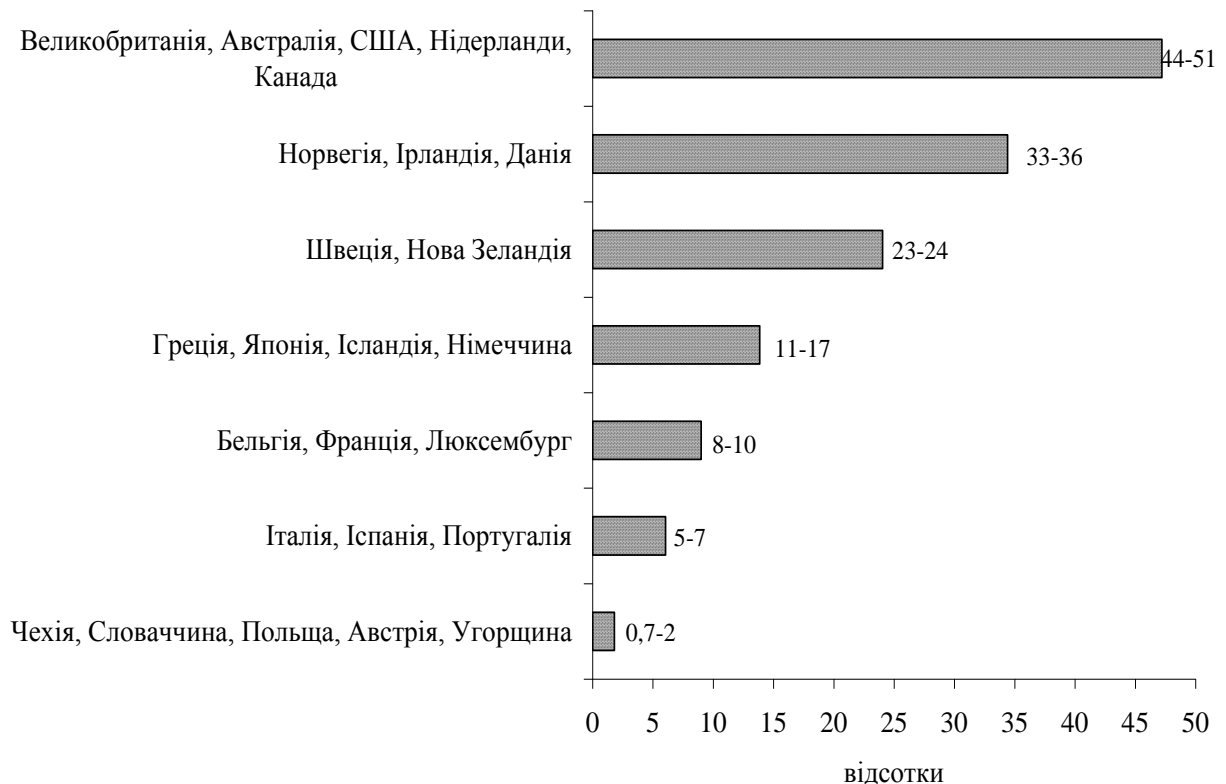

Рис. 5.21. Частка приватних пенсійних заощаджень в доходах населення пенсійного віку у 2008 р. [425, с. 2]

Специфіка НПФ полягає у тому, що фонди акумулюють велику кількість фінансових ресурсів від сплати страхових внесків громадян та роботодавців впродовж тривалого періоду часу (20-40 років), і, в першу

чергу, постає необхідність їх збереження від інфляції. Відповідно до Закону “Про недержавне пенсійне забезпечення”, саме НПФ має право здійснювати “повний цикл” такого забезпечення з моменту отримання пенсійних внесків до моменту здійснення пенсійних виплат, а для виконання цих функцій залучає спеціалізовані суб’єкти – адміністраторів і компанії з управління активами [332, с. 84].

Недержавний пенсійний фонд не має зобов’язань перед іншими особами, крім його учасників, а його активи відокремлені від обслуговуючих компаній. Крім того, фонд обслуговують три професійні установи, які здійснюють взаємоконтроль своєї діяльності. Державний контроль здійснюють декілька організацій, одна з яких – Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку.

На відміну від інших фінансових інститутів, недержавний пенсійний фонд розподіляє прибуток не між акціонерами, а між своїми учасниками – майбутніми пенсіонерами. Тобто немає нікого, хто б забирав прибуток з НПФ. Причому фонд розподіляє не заздалегідь обіцяний прибуток, а все, що заробить в кінці року.

Недержавні пенсійні фонди – це суб’єкти фінансового ринку, які мають унікальні можливості щодо інвестування програм з тривалим терміном. У розвинених країнах ці фінансові установи є важливими учасниками інвестиційного процесу, що надають економіці країн істотний інвестиційний ресурс. Проте на сьогодні в Україні поки що НПФ не є значним джерелом довгострокових інвестиційних ресурсів, відбувається процес формування інвестиційної політики з урахуванням діяльності цих суб’єктів. Уповільнений розвиток НПФ як інституції не дає змоги повною мірою мобілізувати й акумулювати заощадження суб’єктів господарювання і домогосподарств, які є внутрішнім джерелом довгострокового інвестиційного капіталу, та залучити їх до інвестиційного процесу. Це створює обмежені можливості інноваційної діяльності підприємств реального сектору економіки і стримує економічний розвиток країни.

Акумуляуючи заощадження суб'єктів господарювання і домогосподарств, фонди формують потужне внутрішнє джерело довгострокових фінансових ресурсів, що надає їм перевагу у фінансуванні довгострокових інвестиційних проектів перед комерційними банками. Ресурсна база комерційних банків значною мірою формується за рахунок зовнішніх запозичень, а тому є переважно коротко– й середньостроковою. У випадку розгортання кризових явищ на фінансовому ринку, комерційні банки наражаються на ризик з депозитними коштами, тоді як НПФ не чутливі до цього ризику. Заощадження, що обліковуються на індивідуальних пенсійних рахунках у НПФ, мають цільове призначення, тому їх не можна забрати достроково (до досягнення пенсійного віку), крім окремих випадків. До того ж фонди схильні здійснювати більш консервативні інвестиції, оскільки основним завданням їх інвестиційної діяльності є збереження і збільшення пенсійних заощаджень на фоні мінімізації ризиків для вкладників та учасників НПФ [335, с. 73].

За демографічними прогнозами, переважання кількості пенсіонерів над працюючими мало б початися в Україні у 2017 р. У зв'язку з цим, явно посиляться навантаження пенсіонерів на працююче населення і може створити проблеми з виплатою пенсій у солідарній пенсійній системі. За таких умов уже сьогодні потрібно здійснювати заходи щодо стимулювання населення та роботодавців здійснювати накопичення на майбутню пенсію, як це роблять громадяни в зарубіжних країнах із ринковою економікою. Для цього в Україні сьогодні є усі умови, а також сприятлива ситуація на ринку інвестування. Саме внутрішній український інвестор – населення, може стати для фінансових установ найбільшим пріоритетом на найближчі роки. Адже в період економічної кризи для України характерний відтік іноземних інвестицій, а внутрішній інвестор буде стабільнішим для розвитку вітчизняної економіки. Привабливістю інвестування зараз є те, що, через нестабільність в економіці, на внутрішньому фондовому ринку можна

придбати акції привабливих підприємств за зниженими цінами, чого не було впродовж останніх п'яти років [397].

Загальний обсяг активів, сформованих НПФ в Україні на 1 січня 2010 р., становив 857,9 млн. грн., що дорівнює лише 0,1% ВВП. З таким обсягом активів НПФ мають незначний вплив на інвестиційні процеси в державі. Результати ж діяльності НПФ в зарубіжних країнах свідчать про значний інвестиційний потенціал. Зокрема активи пенсійних фондів Чехії, Австрії, Німеччини становлять майже 5% ВВП, в Угорщині, Португалії, Польщі більше 13%, Канади, Чилі, США більше 60%, Іспанії та Нідерландів перевищують 100% [438, с. 8] (рис. 5.22).

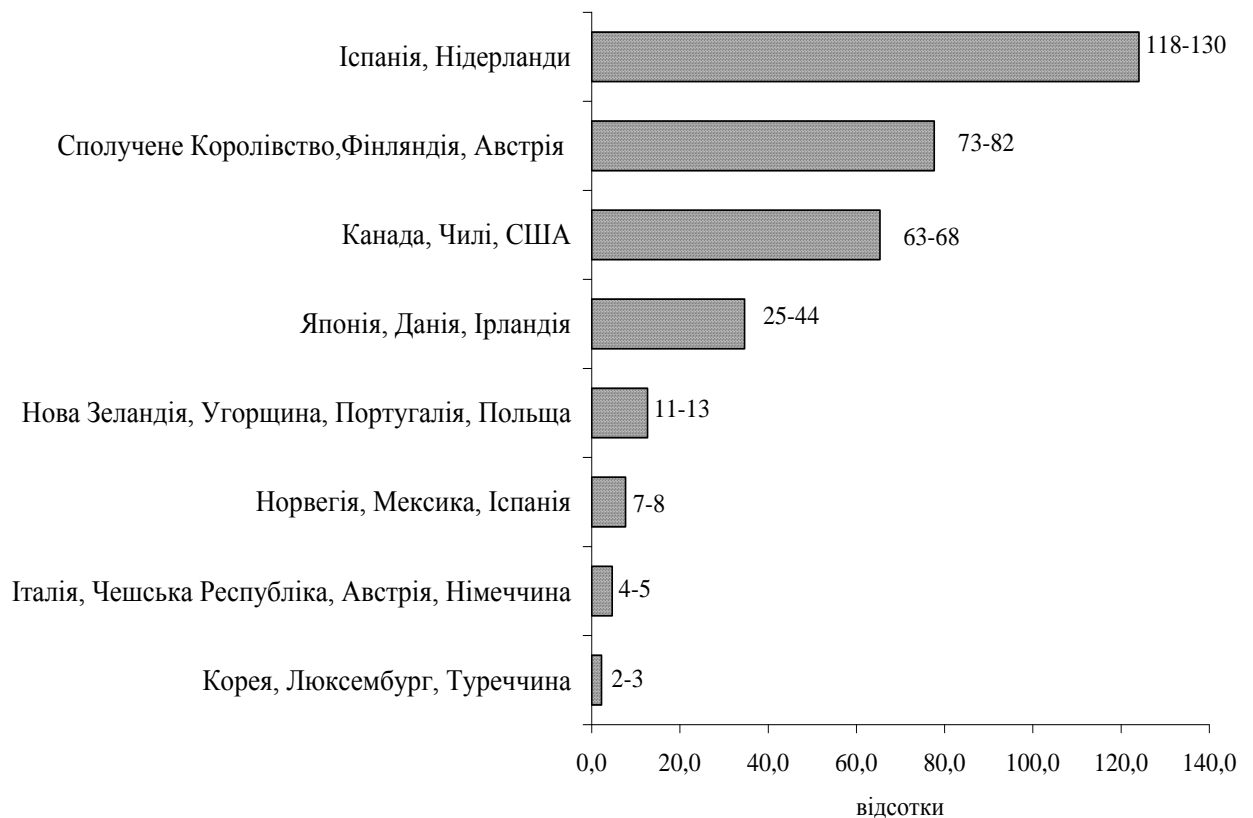

Рис. 5.22. Співвідношення накопичень пенсійних фондів країн ОЕСР до ВВП у 2009 р., % [438, с. 8]

НПФ України не здійснюють сьогодні інвестиції в іноземні активи, що зумовлено двома причинами. По-перше, законодавство, яке регулює операцій з іноземною валютою, вимагає спеціального дозволу на закордонні інвестиції

у цінні папери, який необхідно отримувати у Національного банку України. По-друге, Закон України “Про недержавне пенсійне забезпечення” вимагає, щоб ДКЦПФРУ прийняла рішення щодо рейтингів іноземних цінних паперів, в які дозволено здійснювати інвестиції НПФ. Інвестиції у високоліквідні іноземні цінні папери з належно встановленою ціною можуть істотно поліпшити співвідношення між ризиками та прибутками українських НПФ, тому не слід вважати це як вплив капіталу з країни. Це має особливо важливе значення в умовах слаборозвиненості внутрішнього фінансового ринку, який міг би слугувати орієнтиром щодо безпечних і ліквідних цінних паперів з належно встановленою ціною – насамперед, ринку державних облігацій. Водночас макроекономічні наслідки потенційного впливу капіталу залишатимуться дуже незначними впродовж найближчих років, оскільки розміри НПФ є відносно невеликими, порівняно з рештою суб’єктів фінансової системи. Уряду необхідно внести зміни до нормативно-правової бази, що регулює операції в іноземній валюті, а Державній комісії з цінних паперів та фондового ринку України розглянути можливість прийняття нормативного документу, який би дозволив українським НПФ інвестувати кошти у високоліквідні цінні папери на розвинутих міжнародних ринках. Закон України “Про недержавне пенсійне забезпечення” [276, ст. 49] забороняє інвестиції в похідні цінні папери. Сьогодні це не становить перешкоди для розвитку програм пенсійного забезпечення в Україні. Однак розвиток ринку буде супроводжуватися зростанням кількості як інвесторів, так і фінансових інструментів. У перспективі необхідно розглянути можливість обмежених інвестицій у деривативи з метою хеджування позицій НПФ. Оскільки проблема, пов’язана з оцінюванням активів є найсерйознішою проблемою в короткостроковій перспективі, впровадження деривативів до переліку інструментів, дозволених для інвестування, має супроводжуватися інформаційними заходами та внесенням змін до законодавства задля забезпечення належного оцінювання деривативів.

Удосконалення регуляторної бази, метою якого є вирішення проблем, пов'язаних з оцінюванням активів, має, крім того, забезпечити вирішення проблеми “монополізації ринку” – тобто встановлення контролю за цінами цінних паперів, шляхом утримування найбільшої частки їх певного виду. Сьогодні це не становить серйозної проблеми внаслідок малих розмірів НПФ. Однак, оскільки НПФ зростатимуть, ця проблема може також загострюватися і вимагатиме вирішення.

Диверсифікація активів у сукупності зі страхуванням та жорстким державним контролем забезпечують мінімізацію ризиків. Проте в даний час на фінансовому ринку України практично немає великих обсягів вільних активів. Попит перевищує пропозицію. Однак це стосується перш за все короткострокових активів. Але приплив довгострокових пенсійних грошей зможе в певній мірі підвищити капіталізацію і поліпшити позиції емітентів другого ешелону.

Аналіз основних питань, пов'язаних з інвестуванням пенсійних коштів, показує, що одні й ті ж проблеми є характерними як для державного, так і для приватного сектору пенсійної системи: недостатність сучасної номенклатури активів для довгострокового гарантованого інвестування пенсійних накопичень; ринок цінних паперів з доходністю, що незначно перевищує інфляцію, обмежений і представлений лише окремими їх видами та окремими підприємств; відсутність будь-яких активів, безпосередньо обслуговуючих пенсійну систему [88, с. 61].

Для системи, в якій набуття і реалізація пенсійних прав відбувається впродовж 20-40 років, украй важливо виконання зобов'язань всіма сторонами за строго визначеними правилами: не змінювати часто правила гри; не брати свідомо нездійснених зобов'язань і забезпечувати при цьому ліквідність коштів на основі встановленої актуарної рівноваги. Для фінансового ринку принципово важливим є виконання двох ключових функцій: ефективного розміщення капіталу; об'єднання, диверсифікація та хеджування ризику за допомогою формування надійної інформаційної бази і фінансових

інструментів, що підвищують зацікавленість сторін у виконанні контрактів та обачливій поведінці [368, с. 71].

Станом на 1.01.2011. р. у Державному реєстрі фінансових установ України зареєстровано 101 НПФ та 43 адміністратори, якими укладено 69741 пенсійний контракт з 56139 вкладниками. З усіх вкладників 2385 (4,2%) юридичні особи, на яких припадає 844,6 млн. грн. пенсійних внесків (95,6% від загального обсягу) та 53754 вкладників (95,7%) – фізичні особи. При цьому порівняно з початком 2010 р. кількість контрактів з юридичними особами збільшилась на 8,5%, а фізичними особами – на 12,5% [234, с. 2] (рис. 5.23).

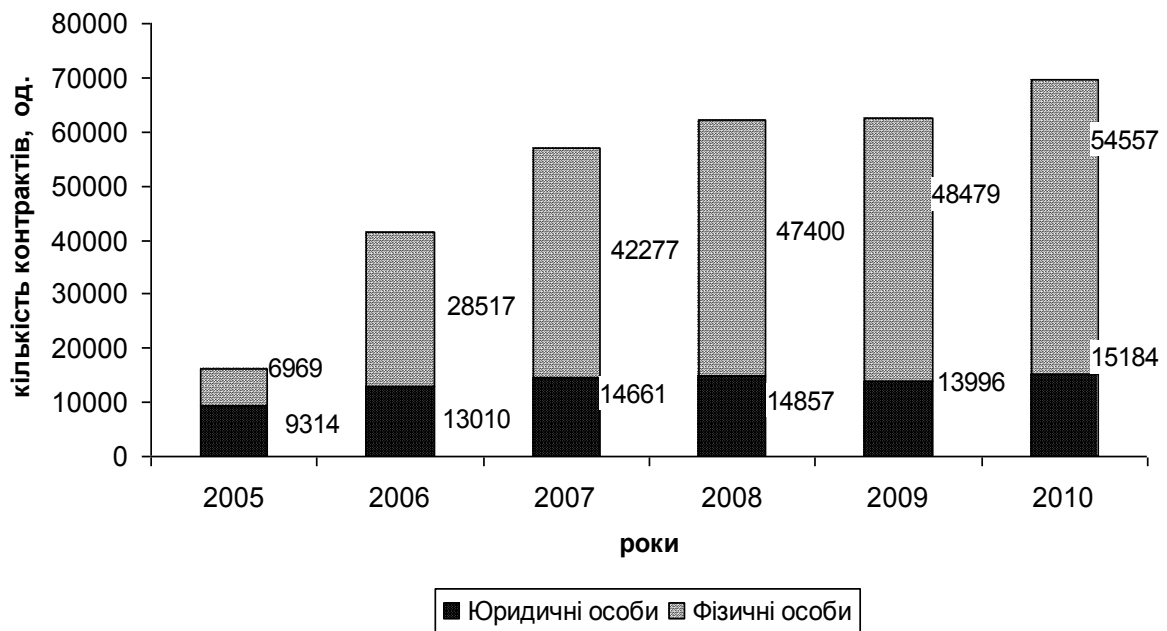

Рис. 5.23. Динаміка кількості укладених пенсійних контрактів [67]

Упродовж 2010 р. кількість учасників НПФ, відповідно до укладених контрактів, зросла на 72,1 тис. осіб (14,5%) у порівнянні з 2009 р. і на 1 січня 2011 р. становила 569,2 тис. осіб (рис. 4.24). Упродовж 2005-2008 рр. зростання чисельності учасників НПФ було забезпечено в основному за рахунок швидкого зростання як кількості нових пенсійних фондів, так і кількості їх учасників. Фінансова криза 2008-2009 рр. негативно вплинула на розвиток НПЗ, що призвело до незначного зменшення кількості учасників.

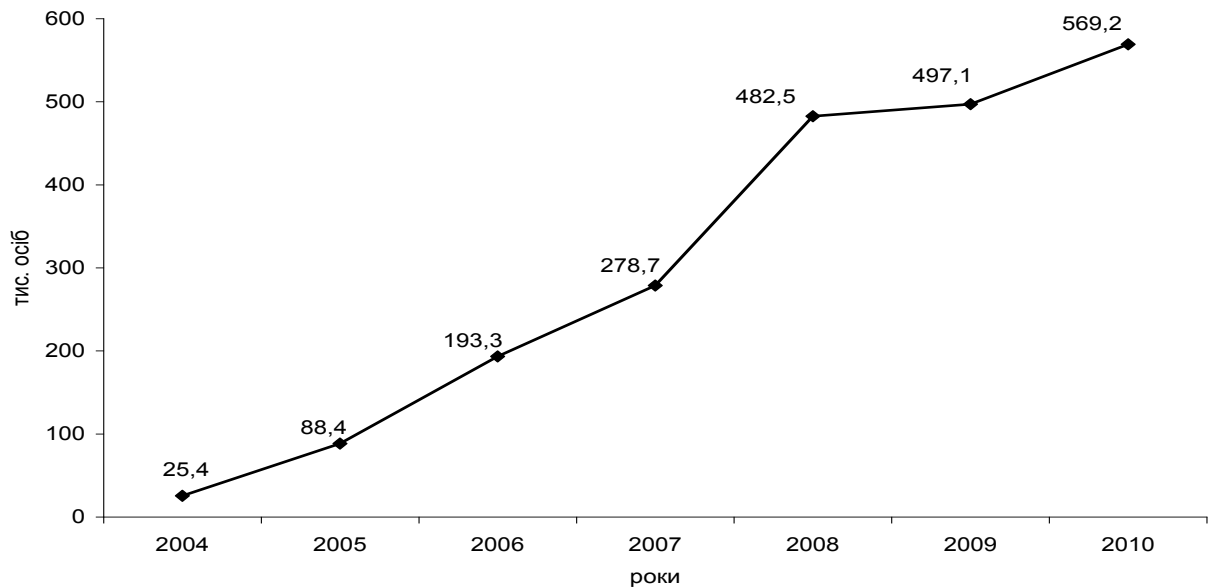

Рис. 5.24. Динаміка кількості учасників НПФ [67]

Як і в попередні роки, станом на 1 січня 2011 р. серед учасників НПФ більшість становили особи віком від 40 до 55 р., а саме 40,2% (2009 р. – 41,4%, 2008 – 42,5%, 2007 – 41,9%). Крім того, частка учасників НПФ віком від 25 до 40 років станом на 01.01.2011 р. становила 39,2% (2009 р. – 35,8%, 2008 – 35,5%, 2007 – 34%). Частки учасників НПФ вікових груп старше 55 р. та до 25 років станом на кінець 2010 р. становили, відповідно, 13,5% (2009 рік – 14,2%, 2008 – 12,2%, 2007р. – 9,3%) та 7% (2009 р. – 8,6%, 2008 р. – 9,9%, 2007 р. – 15,1%) (рис. 5.25).

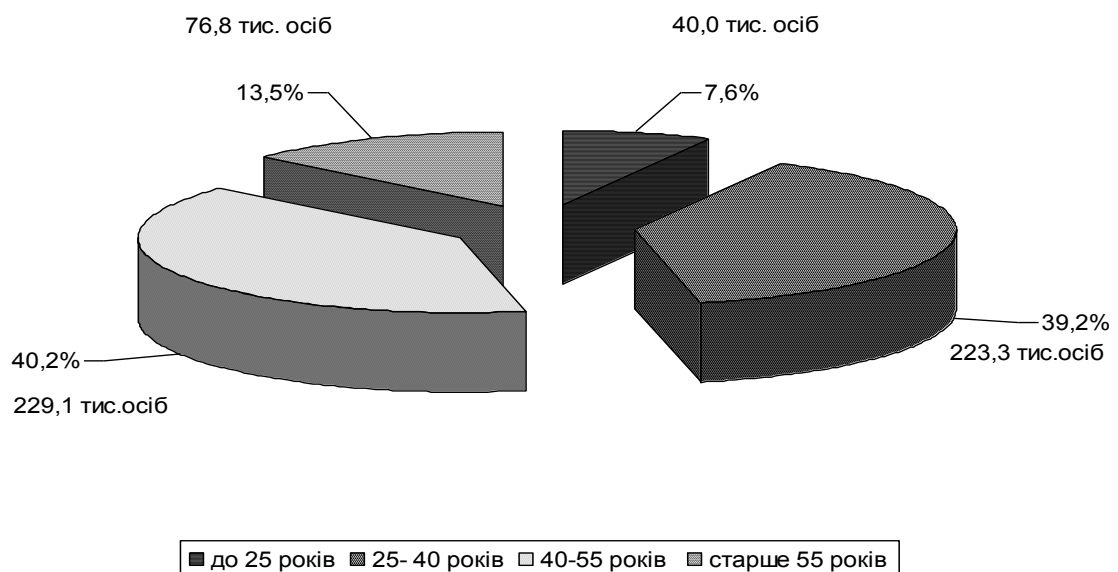

Рис. 5.25. Розподіл учасників НПЗ за віковими групами (станом на 1.10.2010 р.) [70]

Із кожним роком зростає і сума сплачених страхових внесків. Станом на 1 січня 2011 р. загальні активи НПФ склали 1144,3 млн. грн., що на 286,1 млн. грн. (33,4%) більше, у порівнянні з 2009 р. У 2010 р. загальна сума сплачених пенсійних внесків склала 925,4 млн. грн. При цьому 95,7% загальної суми пенсійних внесків у 2009-2010 рр. надійшло від юридичних осіб, а 4,3% від фізичних осіб [335, с. 74]. Таку ситуацію перш за все можна пояснити намаганням роботодавців дещо зменшити податкове навантаження, передбачене Законом, та обмеження плинності кваліфікованих працівників. Кошти населення залучаються до НПФ у незначній кількості. На сьогоднішній день учасниками недержавних пенсійних фондів є трохи більше 2% економічно активного населення (рис. 5.26).

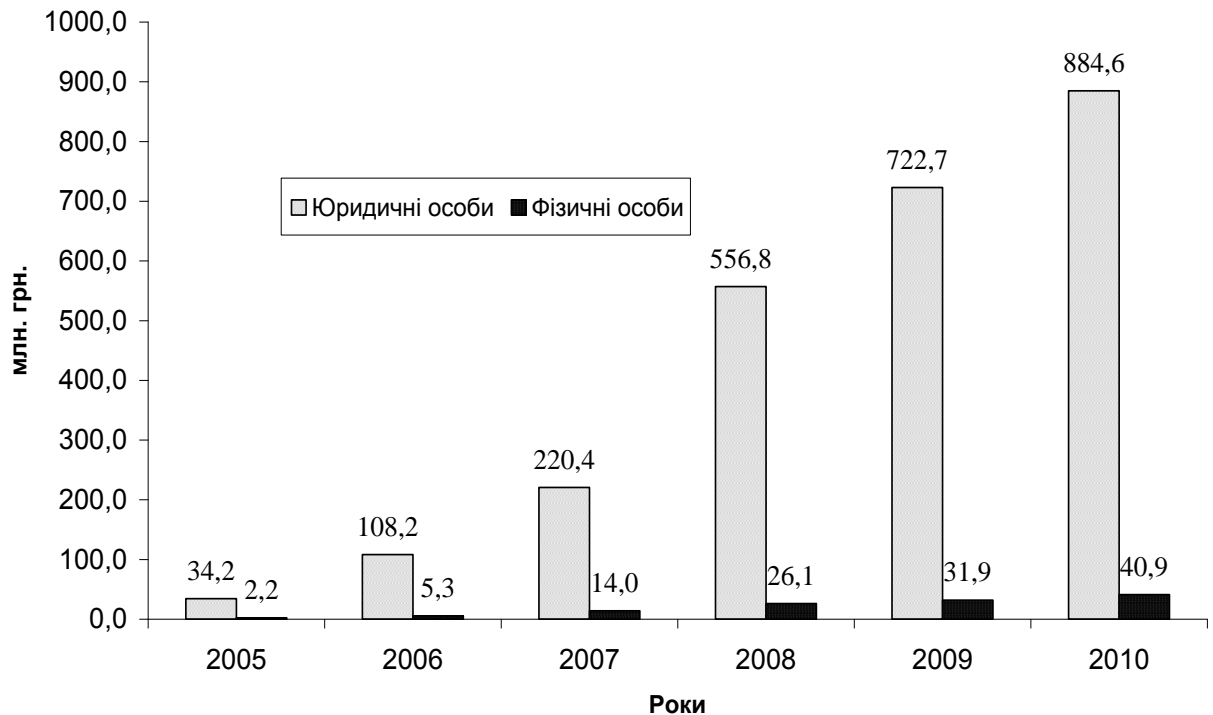

Рис. 5.26. Динаміка формування фінансових ресурсів НПФ в Україні [67]

Середній розмір внесків, перерахованих на користь одного учасника НПФ у 2009 р., становив 617,38 грн. При цьому спостерігається така диференціація розмірів внесків залежно від виду пенсійного фонду: 865 грн.

– середній розмір внеску у професійний фонд, 1866,5 грн. – у корпоративний і 226,7 – у відкритий пенсійний фонд.

Як зазначає І.М.Динь [72, с. 16], одним із дієвих способів залучення громадян до системи недержавного пенсійного забезпечення є створення спеціального Фонду гарантування пенсійних виплат, внески до якого мали б сплачувати усі НПФ у розмірі 0,2-0,3% надходжень. Функціонування зазначеного Фонду сприятиме підвищенню рівня довіри громадян до усіх фінансових установ накопичувального рівня пенсійного страхування та обумовить пропорційну відповідальність останніх щодо забезпечення прав застрахованих осіб.

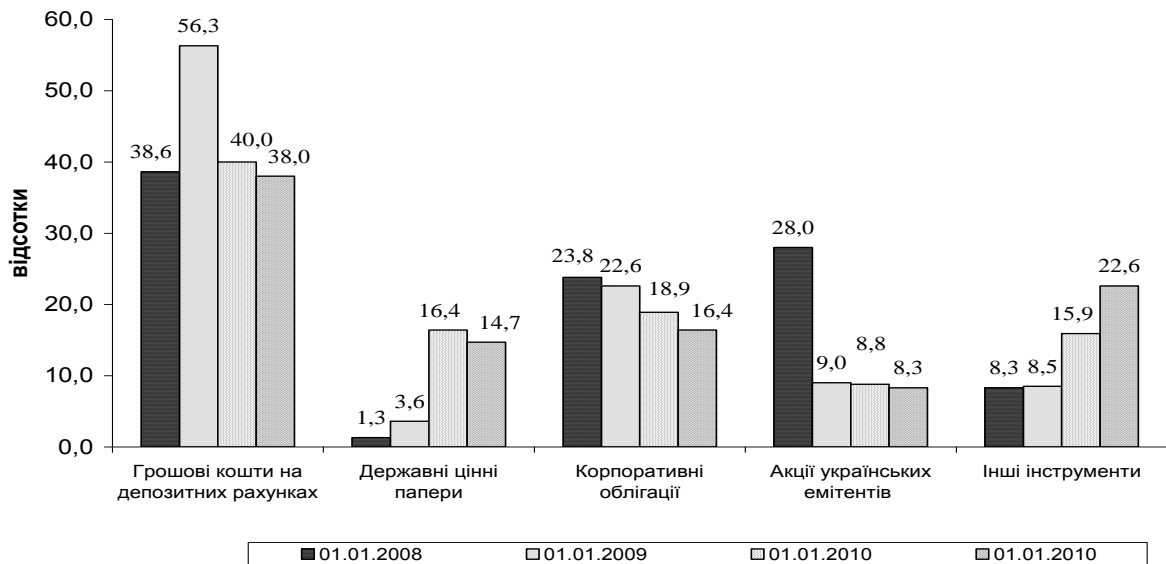

Рис. 5.27. Структура активів НПФ в Україні [234]

Важливим і складним є вирішення питання максимально ефективного використання інвестиційного потенціалу НПФ. Фактично компанії з управління активами трансформують значну частину довгострокових ресурсів НПФ у короткострокові спекулятивні активи. Зокрема у структурі активів українських НПФ за період з 2008 по 2010 рр. найбільшу частку складають вклади на депозитних рахунках у банках; унаслідок збільшення обсягу випущених облігацій внутрішньої державної позики у 2009-2010 рр., суттєво зросла частка інвестицій у такі цінні папери. З іншого боку, в умовах

погіршення фінансового стану емітентів під час кризи зменшилась частка інвестицій в облігації українських підприємств. Протягом усього аналізованого періоду незначними були активи НПФ, представлені облігаціями місцевих позик, акціями українських емітентів, іпотечними цінними паперами (рис. 5.27).

Основними причинами формування такої структури активів НПФ є: по-перше, цінні папери вітчизняних емітентів, які характеризуються недостатньою ліквідністю, що властиве також і державним цінним паперам. По-друге, нестійка динаміка цін на акції, що проявляється в значних коливаннях фондових індексів, відштовхує інституціональних інвесторів від придбання таких цінних паперів. По-третє, невеликий обсяг українських акцій, що перебувають у вільному обігу (в середньому 8-9%, тоді як світовий стандарт – не менше 25%), значно обмежує можливості НПФ інвестувати свої кошти в цей інструмент. Отже, на вітчизняному фінансовому ринку є потреба в надійних фінансових інструментах, які б дали змогу забезпечити належну диверсифікацію пенсійних активів НПФ. Ці причини багато в чому пояснюють те, що найбільшу частку активів НПФ на сьогодні становлять грошові кошти на вкладних (депозитних) рахунках у банках, які у випадку системної банківської кризи ніяк не захищені. Наведене також свідчить про системний характер проблем у всьому фінансовому секторі країни загалом та необхідність застосування комплексного підходу до їх вирішення.

Із метою досягнення економічних цілей, кожна країна обирає той чи інший напрямок розвитку власних пенсійних ринків. У більшості країн недержавні пенсійні фонди, участь в яких є добровільною, мають більш ліберальні обмеження для власної інвестиційної діяльності. Саме ліберальні законодавчі обмеження у розвинутих країнах, на думку О.В.Мелешка, і призвели до потужної концентрації фінансових ресурсів НПФ в інструменти фондового ринку, що стало однією з причин їх значних втрат, навіть за умови розумної диверсифікації [172, с. 4].

Сьогодні у наукових дослідженнях виділяються загальні підходи до управління ресурсами НПФ. По-перше, до переліку класів фінансових активів, які можна тримати в інвестиційному портфелі НПФ, у національних законодавствах включено ті види інвестицій, що в умовах національного ринку мають “прийнятні” рівні ризиків неплатоспроможності та ліквідності. По-друге, характер обмежень на вкладення в окремі класи активів зумовлений станом розвитку національного фінансового ринку та економіки в цілому, пропозицією відповідних активів на ринку; розвитком організованого ринку цінних паперів і корпоративної культури; історичними традиціями тощо. По-третє, в більшості країн основну частину інвестицій НПФ здійснюється в інструменти з фіксованою дохідністю, що свідчить про переважання консервативної стратегії інвестування. По-четверте, спостерігається переважання інвестицій на внутрішньому ринку майже в усіх країнах. Це можна пояснити низкою причин: намаганням уникнути валютного ризику; тим, що НПФ мають зобов’язання, як правило, виражені в національній валюті; політикою держав для спрямування пенсійних коштів на розвиток національних економік [172, с. 6].

Крім того, пенсійна система своїми активами не повинна стимулювати зростання державної заборгованості. Тобто для розміщення пенсійних накопичень і пенсійних резервів не слід використовувати боргові зобов’язання держави, так як вони представляють собою податок з майбутніх поколінь. Фінансові ресурси накопичувальної складової пенсійної системи повинні направлятися на збільшення валового внутрішнього продукту. Пріоритетними мають бути завдання забезпечення макроекономічної стабільності та натурально-речового забезпечення грошової маси.

Пенсійні кошти в період накопичення повинні працювати на майбутніх пенсіонерів. В умовах, коли істотну надбавку до пенсії за рахунок її накопичувальної частини можуть розраховувати тільки ті, кому до пенсії залишається більше двадцяти років, значно зростає роль соціальної складової інвестування пенсійних накопичень. Для майбутніх пенсіонерів важливим є

не тільки рівень доходності їх накопичень, а й наскільки інвестиції сприятимуть розвитку тих сфер, які стануть для них після виходу на пенсію життєво важливими (охорона здоров'я, фармацевтична та медична сфери, житлово-комунальне господарство тощо). У більш вузькому сенсі мову можна вести про будівництво закладів для пенсіонерів та інвалідів, організацію спеціальних установ соціально-побутового обслуговування, реалізацію різних соціальних програм для пенсіонерів тощо [88, с. 60].

В умовах нерозвиненості і нестабільності українського фондового ринку основне значення має не відсоток доходності, а, у першу чергу, збереження накопичених фінансових ресурсів НПВ та покупної можливості пенсії у довгостроковій перспективі. Іншими словами, дохід капіталізованої частини ресурсів повинен покривати рівень інфляції та зростання заробітної плати. Дотримання цих критеріїв можна забезпечити при: підтримці державою макроекономічної стабільності; створення передумов надійного функціонування фінансових інститутів та ефективному використанні коштів, розміщенні капіталу та диверсифікації ризиків; наявності результативних органів регулювання та нагляду, що повинні дотримуватись політики, відкритості та прозорості при проведенні моніторингу фінансового стану інвестиційних ресурсів НПФ.

У структурі активів НПФ “зрілих ринків” основні інвестиції здійснюються в такі інструменти фондового ринку, як акції та облігації. Останнім часом намітилась тенденція зміни частки інвестицій з акцій до державних облігацій. Близько 20% пенсійних схем, що використовуються пенсійними фондами різних європейських країн (Ісландія, Швейцарія, Данія), передбачають вкладання нових пенсійних внесків саме в цей інструмент.

Країни, що мають “зростаючі ринки” (Бразилія, Португалія, Польща, Угорщина, Швеція, Іспанія, Норвегія та ін.), концентрують велику частину активів НПФ в однотипні інструменти, зокрема в державні облігації. Таку стратегію можна пояснити недостатністю надійних інвестиційних інструментів, тому гарантовані державні облігації є найбільш зручними.

Країни з “новими ринками” (Чехія, Естонія, Болгарія, Словенія, Словаччина, Російська Федерація та Туреччина), до яких належить і Україна, також переважну частину своїх інвестицій спрямовують на придбання гарантованих державних облігацій. Проте значна частина активів у вигляді грошових коштів зберігається на депозитних рахунках у банківських установах, що обумовлено їх малим обсягом. З урахуванням існуючих кількісних інвестиційних обмежень, цих коштів недостатньо для того, щоб мати змогу виходити на фондовий ринок, сподіваючись на отримання вищих прибутків.

Щодо жорсткості правил інвестування, то вони практикуються як в порівняно нових системах, так і у багатьох країнах, де НПЗ добре розвинуто. У країнах зі слаборозвиненими фінансовими ринками недостатність досвіду інвестиційної діяльності, зокрема управління ризиками, може привести до прийняття хибних рішень у питаннях формування інвестиційного портфеля. У англо-американських країнах правило “обережної особи” досить успішно використовують у сфері інвестицій, шляхом встановлення високих пруденційних стандартів і вимог до професійності й досвідченості менеджерів фондів. Разом з тим, в умовах глобалізації використання ліберального підходу може виявитися менш ефективним, оскільки працівники беруть на себе інвестиційний ризик, при цьому, можливо, не маючи достатньої інформації й досвіду для відстеження й аналізу результатів інвестиційної діяльності пенсійних фондів. У таких випадках жорсткі правила інвестування вважаються цілком виправданими [310, с. 44].

Упродовж двох десятиліть країни пострадянського простору демонструють значні відмінності в масштабах проведення ринкових реформ і становленні ринкових механізмів, а також у темпах впровадження стандартного ринкового господарства. За цей період спостерігається помітний процес у розбудові фінансових ринків. Особливо швидко відбуваються зміни в банківському секторі, де перехід до ринкових стандартів підштовхувався приходом іноземних банків та посиленням

конкуренції на цьому сегменті фінансового ринку. Розвиток небанківських фінансових установ, у тому числі НПФ, проходив більш повільно. Сьогодні в Україні, за експертними оцінками багатьох інституцій, фінансові ринки (їх обсяги, регуляторна структура тощо) розвиваються стабільно. Однак їх розвиток почався з дуже низького рівня. І навіть якщо ринки стрімко зростатимуть, їх обсяг залишатиметься обмеженим. Надто оптимістично припускати, що фінансові ринки швидко адаптуються до нових потреб, коли пенсійні внески будуть спрямовані через них. З іншого боку, надто песимістично припускати, що існування великих, добре розвинених фінансових ринків є передумовою для стрімкого розвитку накопичувальної складової пенсійної системи. Це лише призвело б до втрати шансу для розвитку української пенсійної системи, а також подальшого розвитку фінансових ринків [217].

Незважаючи на проблеми розвитку, система недержавного пенсійного страхування має великі перспективи. За оцінками експертів, населення України володіє значним інвестиційним потенціалом. Тому завданням державної політики є створення конкурентоспроможного фінансового сектора, який в змозі мобілізувати та надавати економіці України значні інвестиційні ресурси [367, с. 123]. За умови 30% охоплення працездатного населення України системою НПЗ, щорічне збільшення пенсійних активів (без інвестиційного доходу) може скласти 4 млрд. грн. [165, с. 29].

У зарубіжних країнах НПФ сформували значний фінансовий капітал. Зокрема у 2007 р. серед країн ОЕСР найвищий показник середнього розміру пенсійних фондів зафіксовано у Польщі – 2556 млн. дол. США. Від 700 до 900 млн. дол. США середній розмір НПФ зафіксовано в Іспанії, Німеччині, Чехії, Австрії, найменший – в Австралії 3 млн. дол. США (рис. 5.28.).

Рис. 5.28. Середній розмір пенсійних фондів країн ОЕСР
(2007 р. млн. дол. США) [425, с. 6]

Важливим питанням у розвитку недержавного пенсійного забезпечення є взаємодія НПФ та банківських установ. Співпраця банків і НПФ неможлива без взаємної вигоди. До основних переваг, що отримує НПФ, можна віднести: значне розширення бази клієнтів, можливість використовувати банківські інструменти для отримання доходу, застосовувати досвід банків з управління інвестиційними ресурсами.

Для комерційних банків України співпраця з НПФ дає можливість залучити вільні грошові кошти, що, у свою чергу сприятиме зростанню банківського капіталу, і, як наслідок, прибутку. Однак в Україні розвиток співпраці банківських установ з НПФ не набрав широкого поширення, але має хорошу перспективу. Серед варіантів співпраці комерційних банків України з НПФ можна виділити: відкриття депозитних пенсійних рахунків; розміщення в банках вільних коштів НПФ на поточних рахунках; виконання банками функцій депозитарного зберігача цінних паперів НПФ.

Слід зауважити, що для НПФ в Україні притаманний великий рівень інвестування пенсійних активів в банківські депозити та низький – в

державні боргові цінні папери. Тенденція розміщення коштів керуючими активами на депозитах в банках пов'язана, по-перше, з позицією компанії з управління активами НПФ мінімізувати ризики, а по-друге, з нестабільністю ситуації на фондовому ринку та ринку державних цінних паперів.

Дослідження Агентства фінансових ініціатив доводять, що основними факторами, що стримують розвиток НПЗ, залишається недостатня інформованість громадян та роботодавців про сутність НПЗ та пенсійної реформи в цілому, недовіра до НПФ та фінансових інститутів, що їх обслуговують, низька заробітна плата в більшості працюючого населення України, що не дає можливості громадянам здійснювати додаткове пенсійне страхування. Зокрема дослідження показали, громадяни державним фінансовим установам довіряють більше, ніж приватним. Найбільше користується довірою Пенсійних фонд України, на другому місці – державні банки. Приватним банкам довіряють близько 15% громадян України, страховим компаніям – 11% та інвестиційним фондам – 6%. Недержавним пенсійним фондам довіряють лише 5% респондентів [216, с. 20]. У зв'язку з цим, одним з найактуальніших питань, пов'язаних з реалізацією пенсійної реформи в цілому і розвитком НПЗ, є питання інформаційного забезпечення громадян, яке повинно здійснюватись не тільки недержавними пенсійними фондами, але і Міністерством праці та соціальної політики, Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку і бути направленим на громадян, які починають свою трудову діяльність та роботодавців.

Для розвитку недержавних пенсійних фондів, як важливих фінансових інститутів, Уряду необхідно запропонувати достатню кількість надійних фінансових інструментів [358, с. 212-213]. З цією метою необхідно забезпечити випуск:

- цінних паперів, що мають майнове забезпечення, у тому числі заставних та інших цінних паперів;
- державних боргових середньо- і довгострокових цінних паперів, деномінованих у твердій валюті з виплатою валютного доходу;

– “спеціальних” державних боргових цінних паперів із додатковим рівнем гарантування інвестицій (право першочергового погашення, що враховує рівень інфляції).

У корпоративному секторі процеси формування НПФ стримуються низкою причин, серед яких можна виділити причини, пов’язані з недостатнім розумінням переваг корпоративного пенсійного забезпечення та причини, обумовлені витратами на адміністрування корпоративного фонду, що під силу тільки великим і прибутковим корпораціям.

Подальший розвиток НПЗ в Україні повинен супроводжуватися на основі концептуальних підходів до розвитку ринку цінних паперів як найбільш ефективного і затребуваного механізму мобілізації накопичених фінансових ресурсів НПФ. Формування прозорого фондового ринку в Україні сприятиме розвитку НПФ, а це, у свою чергу, і надходженню довгострокових інвестиційних ресурсів у реальний сектор економіки. Створення умов щодо підвищення конкурентоспроможності фондового ринку України забезпечить подальший його розвиток з цивілізованою інтеграцією в міжнародні ринки капіталу.

Україна стоїть на шляху реформування пенсійної системи, і недержавне пенсійне забезпечення має відіграти важливу роль у цьому процесі, що є засобом гарантування гідного рівня життя після виходу на пенсію; кошти недержавних пенсійних фондів є джерелом довготермінових інвестицій, необхідних для економічного розвитку країни. Саме тому регулювання розвитку системи НПЗ не повинно відриватися від реальних тенденцій і обставин, у яких реалізуються інтереси основних учасників ринку – страхувальників, страховиків і держави. Лише системне поєднання досліджень економічних реалій із урахуванням конкретної ринкової практики, досягнення згоди між усіма учасниками недержавного пенсійного страхування, визначення конкретних шляхів вигідного поєднання їх інтересів дасть позитивний результат у розвитку НПЗ і пенсійної системи в цілому.

Нехтування з боку держави контрольними та наглядовим функціями щодо діяльності недержавних пенсійних фондів означає уможливлення фінансових зловживань та здійснення тіньових оборудок, загрожує загостренням соціальних та суспільних колізій, може скомпрометувати саму ідею оновлення пенсійної системи в країні. Зрозуміло, що держава не має бути відповідальною за виплату пенсій з недержавних фондів, але вона зобов'язана забезпечити повний контроль їх діяльності. Законодавчо-нормативна база має бути такою, щоб гарантувати їх належне функціонування, запобігання зловживанням, фінансовим махінаціям і банкрутству. У цьому сенсі надзвичайно важливо, щоб чітко були виписані повноваження і відповідальність органів управління пенсійними фондами, неухильна й невідворотна відповідальність їх посадових осіб за наслідки діяльності, якщо вона виявиться надмірно ризиковою, а тим більше негативною. Тут неприпустиме найменше розмивання відповідальності.

Зараз також надзвичайно важливо відчуті більшу дієвість, а не чиновницьку забюрократизованість. Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг, яка покликана регулювати недержавні пенсійні фонди, страхові компанії (у частині пенсійного страхування), і діяльність банків (у частині розміщення пенсійних депозитів), кредитних спілок. На жаль, цей орган практично не реагує на те, що нині діючі недержавні пенсійні фонди створювалися за різними принципами. А між тим система недержавного пенсійного забезпечення має базуватися й функціонувати на таких базових засадах: чітка процедура персоніфікації пенсійних коштів; обов'язкова капіталізація заощаджень; оптимальна диверсифікація об'єктів інвестування наявних коштів; жорсткий державний контроль за результатами фінансової діяльності НПФ.

Висновки до розділу 5

У результаті дослідження формування фінансових ресурсів пенсійного забезпечення і аналізу залежності пенсії від стажу та заробітку у діючій солідарній пенсійній системі України, її основних ризиків, можна зробити наступні висновки:

1. Основними функціями фінансових механізмів пенсійного забезпечення є формування, збереження, інвестування та розподіл фінансових ресурсів для виплати пенсій. Джерелом формування коштів для виплати пенсій у солідарній пенсійній системі України є страхові внески роботодавців та громадян, кошти державних цільових фондів та державного бюджету. У зв'язку із загостренням демографічної ситуації, зменшенням кількості працюючих–платників страхових внесків, негативним впливом світової фінансово-економічної кризи на економіку, солідарна пенсійна система з кожним роком все більше вимагає державних дотацій, що відволікає кошти від виконання інших функцій держави.

Розподільча пенсійна система в період загострення демографічної ситуації стає надто затратною для суспільства навіть у економічно розвинутих країнах. Незважаючи на це, повністю відмовитися від розподільчої пенсійної системи не можна, оскільки вона виконує роль соціального стабілізатора в суспільстві. У зв'язку з цим, постає необхідність її реформування, зокрема запровадження накопичувальної складової, використання єдиного механізму призначення пенсій, передача частини функцій у сфері пенсійного захисту приватним структурам. Реформуючи пенсійну систему в Україні, слід врахувати досвід розвинених країн та ближнього зарубіжжя, зокрема Польщі, Прибалтійських країн, Казахстану, Росії щодо інвестиційної діяльності, розпорядження та управління пенсійними активами, що дасть можливість убезпечити пенсійну систему від ризиків, запобігти їх негативним проявам. Інвестиційна стратегія повинна враховувати широкий спектр можливостей щодо капіталізації пенсійних коштів у вітчизняну економіку та фінансові інструменти за рубежом.

2. Запровадження накопичувальних механізмів, які набули широкого розвитку в європейських країнах, має відмінності в різних національних пенсійних системах, які враховують специфіку соціального і економічного розвитку держав. При виборі оптимальної моделі накопичувального рівня пенсійної системи в Україні необхідно враховувати особливості сфери оплати праці, розвиток соціальної інфраструктури, фінансового ринку, а також вплив пенсійної системи на сферу державних фінансів. Разом з тим, успішне запровадження та функціонування системи обов'язкового індивідуального накопичення вимагає, щоб в країні відбувалося економічне зростання. Лише економіка, яка має стійкі тенденції до зростання, може забезпечити запровадження обов'язкової накопичувальної складової пенсійної системи. Розвиток накопичувальної системи на підготовленому ґрунті стане рушійною силою економічного зростання через формування додаткових стимулів до підвищення ефективності праці та отримання виключно офіційного доходу, а також через формування внутрішнього джерела інвестицій в економіку країни.

3. Дослідження залежності розміру пенсії від заробітної плати та страхового стажу підтвердили її наявність у діючій солідарній пенсійній системі України. Проте вплив страхового стажу на розмір пенсії, як у жінок, так і у чоловіків, є незначним. Натомість вплив заробітку на розмір пенсії, як у жінок, так і у чоловіків, значно вищий. У майбутньому залежність заробітку і суми сплачених страхових внесків буде посилюватись, а категорія пенсійний вік девальвує. Саме кількість сплачених страхових внесків особою за період трудової діяльності визначатиме не тільки розмір пенсії, але і пенсійний вік, тобто громадяни, які накопичили достатню кількість коштів для забезпечення себе у старості, можуть особисто визначати час оформлення пенсії.

4. Залучаючи великі обсяги фінансових ресурсів, пенсійна система зазнає впливу значної кількості ризиків. У зв'язку з цим, державна політика у сфері пенсійного забезпечення повинна бути спрямована на використання

спеціальних підходів та методів виявлення цих ризиків і оперативного запобігання негативним їх проявам. Трансформація існуючої пенсійної системи через запровадження накопичувальної складової неодмінно супроводжуватиметься появою нових ризиків, що відрізняються за своєю соціальною, економічною, морально-етичною природою. Вирішення зазначеного питання можливе з використанням комплексного підходу. Темпи пенсійної реформи повинні бути узгоджені з темпами економічного розвитку держави, підвищенням рівня життя і доходів населення, податкової реформи, розвитком фондового ринку, що вимагає, насамперед, державно-управлінського впливу на інституційну сферу (створення та розвиток відповідної нормативно-правової бази й окремих суб'єктів процесу, посилення їхньої відповідальності, підвищення рівня професійної підготовки працівників в пенсійній, фінансово-економічній, соціальній сферах).

5. Упродовж останніх двадцяти років у багатьох країнах світу в результаті реформування солідарних пенсійних систем значно зросла роль недержавного пенсійного забезпечення. Тенденція розвитку недержавних пенсійних фондів, як в країнах з розвиненими приватними пенсійними фондами, так і в країнах, що запровадили обов'язкове недержавне пенсійне страхування, є одним із напрямів системних пенсійних реформ.

Недержавні пенсійні фонди сприяють розвитку внутрішнього фондового ринку, проте уряди також повинні здійснювати відповідні заходи, включаючи розвиток ринку цінних паперів, індексованих до інфляції. Розвиток внутрішнього фондового ринку знижує залежність від іноземного фінансування, а також пропонує страховим компаніям і пенсійним фондам інструменти, які досить складно купити на зарубіжних ринках, включаючи довгострокові акції, індексовані до інфляції.

Подальший розвиток недержавного пенсійного забезпечення вимагає розробки концептуальних підходів до формування ринку цінних паперів як ефективного механізму мобілізації й перерозподілу вільних грошових ресурсів. Формування надійного і прозорого фондового ринку забезпечить

реалізацію пенсійної реформи в Україні шляхом створення сприятливих умов для розвитку недержавних пенсійних фондів. А це, у свою чергу, сприятиме надходженню інвестицій у реальний сектор економіки та створення ефективної системи захисту прав та інтересів інвесторів (власників пенсійних рахунків). Побудова ефективної системи організованої торгівлі цінними паперами забезпечить визначення їх ринкової вартості для вітчизняних емітентів, створить умови для підвищення конкурентоспроможності фондового ринку України з подальшою цивілізованою його інтеграцією у міжнародні ринки капіталу, гармонізує політику держави на фондовому ринку із грошово-кредитною, валютною й бюджетно-податковою політикою.

Основні положення цього розділу дисертації представлені у друкованих працях [345; 347; 348; 351; 352; 355; 356; 358; 360; 361; 363; 365; 366; 367; 368].

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні зроблено наукове обґрунтування напрямів та науково-практичних рекомендацій щодо удосконалення функціонування фінансових механізмів державного управління системою пенсійного забезпечення в умовах трансформаційних процесів. Отримані в процесі дослідження результати дають змогу сформулювати наступні висновки і внести пропозиції, що мають теоретичне й практичне значення.

1. Обґрунтовано теоретико-методологічні засади розвитку пенсійного забезпечення та розкрито його сутність у контексті формування та реалізації цілей соціальної політики держави. Зокрема, систему пенсійного забезпечення визначено як комплекс інститутів, відносин та механізмів за допомогою яких здійснюється формування фінансових ресурсів, їх збереження та розподіл серед непрацездатного населення (пенсіонерів). З'ясовано, що пенсійна система знаходиться під впливом пенсійної політики як складової соціальної і фінансово-економічної політики держави. У цьому контексті пенсійну політику слід трактувати як комплекс фінансових, соціально-економічних і організаційно-правових заходів, що здійснює держава через свої інституції з метою дотримання встановлених законом соціальних гарантій і стандартів соціального забезпечення громадян, які втратили працездатність з віком, у зв'язку з інвалідністю чи втратою годувальника.

Визначено соціальну та економічну роль пенсійної політики у сучасному суспільстві, яка полягає у тому, що пенсійне забезпечення є основою соціальної, а у багатьох випадках – й економічної стабільності держави. Сама ж соціальна політика спрямована на розвиток і гармонізацію соціальних відносин, перш за все, – трудових між різними групами та прошарками суспільства, у центрі яких – людина, її добробут і соціальний захист. Наявність соціальних ризиків як визнаних суспільством подій у житті людини, настання яких передбачає втрату засобів до існування, обумовлює

об'єктивну необхідність соціального захисту громадян, котрі втратили працездатність із віком.

2. Визначено основні тенденції формування та реалізації державної політики пенсійного забезпечення з урахуванням історичних і географічних особливостей та доведено, що розвиток пенсійного забезпечення пройшов кілька етапів: від виникнення кас взаємодопомоги, створення добровільних страхових організацій до запровадження солідарної та багаторівневої систем пенсійного забезпечення з розподілом фінансових зобов'язань між державою, пенсійними фондами, роботодавцями та самими працівниками.

Виявлено, що існуючі сьогодні пенсійні системи у країнах світу мають істотні відмінності, які зумовлені їх економічним розвитком, політичною структурою, особливостями поділу відповідальності між державним і приватним секторами, а також історичними традиціями окремо взятої країни, а тому жоден підхід до реалізації пенсійної політики не можна визнати універсальним. Проте у більшості країн пенсійні системи є багаторівневими: мають державний рівень, що є розподільчим, а також додаткові рівні, які базуються на накопичувальному механізмі. У зв'язку зі світовими інтеграційними процесами в останні роки відбувається зближення цих рівнів.

З'ясовано, що пенсійні системи у країнах світу формувалися в залежності від специфічних для кожної країни економічних, політичних і соціально-культурних чинників. Водночас всі вони характеризуються єдиними принципами організації та регулювання, а також піддаються певним ризикам.

Визначено пріоритетні напрями розвитку державної пенсійної політики України, щодо яких: забезпечення стабільності солідарної пенсійної системи, перехід до єдиного механізму нарахування пенсій усім категоріям громадян, запровадження накопичувальної складової загальнообов'язкового державного пенсійного забезпечення, сприяння розвитку недержавних пенсійних фондів.

3. Виявлено й узагальнено основні чинники, що впливають на формування і трансформацію фінансових механізмів пенсійної системи. Зокрема, старіння населення, що супроводжується змінами його демографічного складу, глобалізація ринків товарів і робочої сили, зростання зайнятості у неформальному секторі економіки і неповної зайнятості, відмова молодих громадян від участі у національних або професійних пенсійних системах призвели до збільшення фінансового навантаження на солідарні пенсійні системи. У зв'язку з цим, у багатьох країнах світу активізувалися процеси реформування та удосконалення фінансових механізмів пенсійних систем. Встановлено, що основною метою процесу реформування є побудова фінансово стійкої та справедливої пенсійної системи, яка б гарантувала належні умови життя та забезпечувала надійний захист людям, що втратили працездатність з віком, сприяла економічному розвитку.

Обгрунтовано, що демографічна ситуація, яка склалася сьогодні у світі та в Україні, негативно впливає на економіку та соціальну сферу, спонукає до радикальних перетворень. Старіння населення зумовило погіршення співвідношення між категоріями працездатного та непрацездатного віку. Самі по собі демографічні зміни (нижча народжуваність і довша тривалість життя), виходячи зі світових тенденцій є незворотними. Доведено, що заходи державної політики, які спрямовані на зростання народжуваності, навіть якщо принесуть результати, то не одразу, і не зможуть виправити демографічну структуру населення під певний її рівень, який би вирішив значну частину демографічних проблем. Тому демографічні зміни мають бути обов'язково враховані при реформуванні пенсійної системи.

Визначено, що ринкове середовище посилює індивідуальну відповідальність суб'єктів страхування за дотриманням умов та принципів страхування, чим і відрізняється від централізованої системи соціального забезпечення. Сьогодні більшість пенсійних систем у країнах світу ґрунтуються на трьох чинниках: страховий стаж; заробіток, з якого сплачено страхові внески; пенсійний вік. При цьому перші два чинники є

визначальними для майбутньої пенсії. А тому, здійснюючи пенсійну реформу в Україні, увагу необхідно приділити удосконаленню системи заробітної плати, яка є базою для нарахування страхових внесків і, у кінцевому результаті, разом із страховим стажем відіграє основну роль при визначенні розміру пенсії.

4. Досліджено вплив світової фінансово-економічної кризи 2008-2009 років на функціонування фінансових механізмів пенсійних систем країн світу. Встановлено, що криза ще більше рельєфно розкрила нестійкість фінансових механізмів пенсійних систем і показала, що жодна пенсійна система, незалежно від своєї структури, не захищена від її впливу. Обґрунтовано, що у кризові періоди, коли потреба збереження накопичених внесків набуває першочергового значення, роль держави зростає. Гостро постає проблема у додаткових гарантіях для підтримки стабільності солідарних пенсійних систем, стабілізації фондового ринку та банківського сектору.

Наслідки глобальних процесів обумовлюють необхідність удосконалення фінансових механізмів пенсійного забезпечення, що в результаті дало поштовх до запровадження у країнах Європи індивідуальних форм соціального захисту осіб, які втратили працездатність із віком. Це зумовило зміну пріоритетів, принципів, форм, функцій державного управління у розбудові пенсійного забезпечення.

5. Розкрито сутність та обґрунтовано необхідність посилення державного регулювання системи пенсійного забезпечення в умовах трансформаційних процесів. Доведено, що в умовах глобалізації механізми державного регулювання змінюються, але держава завжди зберігає визначені, чітко окреслені функції, серед яких – забезпечення соціального захисту громадян пенсійного віку. Визначено, що державне регулювання системи пенсійного забезпечення полягає у сукупності форм, методів та інструментів, за допомогою яких держава впливає на діяльність суб'єктів господарювання і ринкову кон'юнктуру з метою формування та розподілу

необхідних фінансових ресурсів для виплати пенсій. Головною метою державного регулювання фінансових механізмів пенсійного забезпечення є реалізація ефективної та зрозумілої пенсійної політики, спрямованої на забезпечення гідного рівня життя людей похилого віку, адекватного їхнім життєвим потребам.

6. Запропоновано шляхи удосконалення нормативно-правового забезпечення фінансових механізмів пенсійної системи в Україні. Зокрема, визначено нормативно-правове забезпечення як форму регулювання суспільних відносин у цій сфері, за допомогою котрої поведінка учасників цих відносин приводиться відповідно до вимог, що містяться у нормах права. Досліджуючи процес формування законодавства, що регулює відносини у сфері пенсійного забезпечення з моменту проголошення незалежності України, виявлено, що за цей час так і не було створено системи, тобто єдиної і внутрішньо несуперечливої юридичної структури законодавчих актів, які регулюють усі питання пенсійного забезпечення. Визначено необхідність уніфікації пенсійного законодавства та затвердження Верховною Радою України Пенсійного Кодексу, який би однозначно врегулював питання пільг і преференцій, що надасть можливість на практиці реалізувати принципи соціальної справедливості та рівності перед законом усіх категорій громадян, запровадження єдиного механізму призначення пенсій, який базується на сплаті страхових внесках і страховому стажі.

7. Обґрунтовано випуск спеціальних цінних паперів (пенсійних облігацій), як фінансовий механізм залучення коштів до Пенсійного фонду та забезпечення додаткових доходів громадянам до державного пенсійного забезпечення. Вилучені від продажу пенсійних облігацій кошти Пенсійний фонд повинен інвестувати у ринкові фінансові інструменти з метою убезпечення від інфляції та збільшення за рахунок інвестиційного прибутку, а також може використовувати для покриття дефіциту свого бюджету. Пенсійний фонд України бере на себе (від імені держави) зобов'язання виплачувати додаткову суму доходу до пенсії його пред'явнику. Пенсійні

облігації є власністю особи, що гарантує останній повернення їх вартості з урахуванням рівня інфляції та інвестиційного прибутку.

8. Узагальнено теоретичні концепції та практичний досвід розвитку недержавного пенсійного забезпечення. Визначено, що впродовж останніх двадцяти років у багатьох країнах світу у результаті реформування солідарних пенсійних систем значно зросла роль недержавного пенсійного забезпечення. Тенденції розвитку недержавних пенсійних фондів, як для країн з розвиненими приватними пенсійними фондами, так і для країн, які розвивають недержавне пенсійне страхування, є одним із напрямів системних пенсійних реформ.

З'ясовано особливості розвитку недержавних пенсійних фондів в Україні, що дає підстави для більш глибокого розуміння їх ролі у системі пенсійного забезпечення та розвитку фінансового ринку. Накопичуючи фінансові ресурси своїх учасників недержавні пенсійні фонди створюють джерело довготермінових інвестицій, забезпечують додаткові пенсійні виплати громадянам. З метою стимулювання розвитку недержавних пенсійних фондів запропоновано залучення пенсійних активів до фінансування високотехнологічних проектів підприємств, які працюють за пріоритетними напрямками розвитку сучасних технологій, що сприятиме проведенню структурної перебудови економіки країни і ефективного розвитку фінансових механізмів державного управління пенсійною системою.

9. Розроблено низку науково-практичних пропозицій, виходячи із законодавчо визначених пріоритетів державної пенсійної політики та аналізу пенсійного забезпечення в Україні, зокрема:

– внести зміни до Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” щодо створення законодавчих умов залучення до накопичувальної системи (II рівня) самозайнятого населення, громадян, які ведуть особисте селянське господарство та громадян, які працюють за кордоном;

- з метою забезпечення наповнення Пенсійного фонду України внести зміни до Закону України “Про збір та облік єдиного соціального внеску”, скасувати обмеження максимального розміру заробітної плати для нарахування страхових внесків на загальнообов’язкове державне соціальне страхування для підприємств недержавного сектору економіки;
- місцевим органам виконавчої влади спільно із сторонами профспілок та всеукраїнським об’єднанням організацій роботодавців і підприємців, формуючи Програми соціально-економічного розвитку регіону, розробити та реалізувати заходи щодо сприяння розвитку підприємництва, залучення інвестицій, формування умов для конкуренції і вільного ринку, що сприятиме створенню робочих місць, зростанню фонду заробітної плати, а в кінцевому результаті збільшить надходження до Пенсійного фонду;
- з метою стимулювання продовження зайнятості Пенсійному фонду запровадити систему коригуючих коефіцієнтів розміру пенсії: перших (понижуючих), які слід застосовувати при достроковому виході на пенсію, других (підвищуючих) – при пізнішому оформленні пенсії. Така система не стимулюватиме ранній (як це відбувається тепер), а більш пізній вихід на пенсію, а також залишить право визначення віку виходу на пенсію;
- обласним та районним управлінням Пенсійного фонду разом із місцевими органами виконавчої влади активно проводити інформаційно-роз’яснювальну роботу серед роботодавців та населення, в засобах масової інформації про хід пенсійної реформи, необхідність та важливість пенсійного страхування, перспектив розвитку недержавного пенсійного забезпечення;
- вищим навчальним закладам розробити низку заходів із популяризації пенсійного забезпечення. Зокрема доцільним є збагачення фундаментальними знаннями майбутніх спеціалістів – випускників вищих навчальних закладів, шляхом запровадження в навчальному процесі у блоці дисциплін, присвячених теорії соціального страхування, вивчення впливу глобалізаційних процесів на розвиток системи пенсійного забезпечення;

– науково-дослідним установам активізувати дослідження щодо удосконалення солідарної складової пенсійної системи в частині запровадження механізмів стимулювання продовження трудової діяльності; перспектив відміни пенсійного віку, як відправної точки виходу на пенсію, зміщуючи пріоритети на заробіток і стаж та надання можливості громадянам самостійно визначати час виходу на пенсію, орієнтуючись на співвідношення її розміру та заробітку; використання механізмів залучення цінних паперів для фінансування пенсійних фондів; розробку заходів активного стимулювання розвитку недержавних пенсійних накопичень.

Реалізація пропозицій забезпечить стійкий і збалансований розвиток пенсійної системи, гармонізацію з міжнародними та європейськими стандартами та вимогами, активізує діяльність виконавчих органів влади, роботодавців і громадян щодо досягнення високих стандартів пенсійного забезпечення, а також розвиток конкуренції між інституціями державного та приватного пенсійного забезпечення.

ДОДАТКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксьонова Л. О. Сучасні пенсійні системи : стан та проблеми розвитку [Текст] / Л. О. Аксьонова, В. П. Курач // Держава та регіони. – 2010. – № 3. – С. 4–7. – (Серія: Економіка та підприємництво).
2. Аналіз соціального забезпечення у період фінансової кризи. Офіційний сайт Міністерства праці та соціальної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mlsp.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=90027&cat_id=41296
3. Андрійв В. Т. Соціальне страхування: історія, проблеми / В.Т. Андрійв // Соціальний захист. – 1999. – №2. – С. 43–51.
4. Андрусенко Н. Хочеш отримувати у старості додаткову пенсію – стань учасником недержавного пенсійного фонду [Електронний ресурс] / Наталія Андрусенко. – Режим доступу <http://pension.ukrinform.ua/news-december-07.html>
5. Артус М. М. Фінанси : [навч. посіб.] / М. М. Артус. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2005. – 198 с.
6. Астархан Е. И. Принципы пенсионного обеспечения рабочих и служащих / Е. И. Астархан – М. : Госюриздат, 1961. – 185 с.
7. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления / Г. В. Атаманчук. – М. : Юрид. лит., 1997. – 470 с.
8. Афонін Е. А. Соціальна сфера і проблеми державного управління: євроінтеграційний досвід Естонії / Е. А. Афонін, В. О. Чмига // Економіка та держава. – 2007. – №1. – С. 67–69.
9. Бабак О. Фінансові ризики та основні методи їх нейтралізації [Електронний ресурс] / О. Бабак // Економічний вісник університету: зб. наук. пр. – 2010. – №14. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Evu/2010_14/Babak.pdf
10. Бабенко А. Г. Пенсійне забезпечення громадян – складова соціальної політики держави / А. Г. Бабенко // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії : Зб. наук. праць. – 2010. – № 1. – С. 12–17.

11. Бабірад М. М. Міжнародний досвід формування інвестиційної політики недержавного пенсійного фонду в умовах фінансової кризи / М. М. Бабірад // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.2. – С. 141–151.
12. Багдасарян А.М. Проблемы развития пенсионной системы и рынка ценных бумаг в странах СНГ / А. М. Багдасарян // Вісник Дніпропетровського університету. – 2011. – Вип. 5(3). – С. 80-86.
13. Базилевич В. Д. Державні фінанси : [навч. посіб.] / за заг. ред. В. Д. Базилевич, Л. О. Баластик. – К. : Атіка, 2004. – Вид. 2-ге, доп. і перероб. – 368 с.
14. Бакуменко В. Д. Теоретичні та організаційні засади державного управління : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній. – К. : Міленіум, 2003. – 256 с.
15. Бакуменко В. Д. Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики / В. Д. Бакуменко. – К.: Вид-во НАДУ, 2000. – 328 с.
16. Бакуменко В. Д., Руденко О. М. Методологічні аспекти аналізу суб'єктів державного управління / В. Д. Бакуменко, О. М. Руденко // Державне управління та місцеве самоврядування : Вісн. Академії муніципального управління. – 2009. – №1 (17) С. 6–18
17. Балабанова И. Т. Основы финансового менеджмента. / И. Т. Балабанова – М. : Финансы и статистика, 2000. – 439 с.
18. Баранова Н. П. Удосконалення соціальних стандартів у системі соціального забезпечення / Н. Баранова, Н. Поляк // Україна: аспекти праці. – 2009. – №1. – С. 21–25.
19. Бенько І. Д. Основи пенсійного забезпечення громадян України: проблеми та перспективи розвитку / І. Д. Бенько // Наукові записки. – 2005. – № 1 (Вип. 14). – С. 24–26.

20. Бессараб В. В. Демографічні аспекти необхідності реформування пенсійної системи / В. В. Бессараб, А. С. Грушко // Соціальний захист. – 2001. – № 9. – С. 23–29.
21. Біла С. О. Реформування інституту пенсійного забезпечення: досвід країн ЄС [Електронний ресурс] / С. О. Біла // Історія народного господарства та економічної думки України : Зб. наук. праць. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/ingedu/2010_43/130-141.pdf
22. Біла С. О. Роль держави в управлінні розвитком недержавних пенсійних фондів / С. О. Біла // Публічне управління: теорія та практика: зб. наук. пр. – 2010. – № 1. – С. 120–127.
23. Білинська М. М. Правове регулювання моніторингових процедур у системі державного управління вищою медичною освітою [Текст] / М. М. Білинська // Статистика України. – 2003. – С. 20–22.
24. Бланкерт Ш. Державні фінанси в умовах демократії : [вступ до фінансової науки] / Ш. Бланкерт ; [пер. з нім. С. І. Терещенко та О. О. Терещенко]; передмова та наук. редагування В. М. Федосова. – К. : Либідь, 2000. – 654 с.
25. Богдан Т. П. Глобальна фінансова криза та виклики для економічної політики в посткризовий період / Т. П. Богдан // Фінанси України. – 2010. – № 6. – С. 3–14.
26. Богославець С. В. Недержавне пенсійне забезпечення як один із напрямів реалізації соціальної функції держави : автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 “Трудове право, право соціального забезпечення” / С. В. Богославець. – Луганськ, 2009. – 21 с.
27. Бодров В. Г. Соціальне ринкове господарство : [навч. посіб.] / В. Г. Бодров, А. І. Кредісов, П. М. Леоненко – К. : Либідь, 1995. – 128 с.
28. Бойко М. Д. Право соціального забезпечення України : [навч. посіб.] / М. Д. Бойко. – Вид. 4-те, доповн. та переробл. – К. : Атіка, 2006. – 400 с.

29. Бойченко Е. Б. Вплив демографічних чинників на ринок праці / Е. Б. Бойченко // Україна: аспекти праці. – 2007. – № 8. – С. 24–29.
30. Борецька Н. С. Соціальний захист населення на сучасному етапі : стан і проблеми : [монографія] / Н. С. Борецька. – Донецьк : Янтра, 2001. – 352 с.
31. Борода М. Чому опіум для народу? Соціальні стандарти в Україні та ЄС [Електронний ресурс] / М. Борода // “Європейські акценти”. – 2010. – №5. – Режим доступу: http://www.icps.com.ua/files/articles/55/22/EF_5_2010_UKR.pdf
32. Буковинський С. А. Фінансова криза в Україні: вплив на розвиток економіки та деякі заходи з досягнення фінансової стабілізації / С. А. Буковинський // Фінанси України. – 2010. – № 11. – С. 10–23.
33. Буряк П. Ю. Економіка праці й соціально-економічні відносини : [навч. посіб.] / П. Ю. Буряк, Б. А. Карпінський, М. І. Григор'єва – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 440 с.
34. Бюджет Пенсійного фонду скоро буде більший за Державний бюджет України [Електронний ресурс] / Обозреватель. – 29 июня 2010 р. – Режим доступу: <http://www.obozrevatel.com/news/2010/6/29/374918.htm>
35. В Україні розмір реальної зарплати в 2009 р. знизився на 9,2 % / [Електронний ресурс]. – Інтернет сайт Інформаційного агентства ББК-України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
36. Василик О. Д. Державні фінанси України : [навч. посіб.] / О. Д. Василик – К. : Вища школа, 1997. – 383 с.
37. Василик О. Д. Державні фінанси України : [підручник] / О. Д. Василик, К. В. Павлюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 608 с.
38. Васильченко В. С. Державне регулювання зайнятості : [навч. посіб.] / Васильченко В. С. – К. : КНЕУ, 2003. – 252 с.
39. Вивчаємо досвід розвитку та функціонування пенсійної системи США // Вісник Пенсійного фонду України. – К., 2006. – № 1. – С. 12–13.

40. Вінер М. Повчальний досвід для України : криза пенсійної реформи в Казахстані / М. Вінер // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 1. – С. 23–31
41. Внукова Н. М. Соціальне страхування : [навч. посіб.] / Н. М. Внукова, Н. В. Кузьминчук. – К. : Кондор, 2006. – 352 с.
42. Воробйов Ю. М. Аналіз стану державного пенсійного страхування в Україні [Електронний ресурс] / Ю.М. Воробйов, В. О. Гладжикурка. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvfbi/2009_3/Magazine_03_09_st1_pp6-13.pdf
43. Воротін В. Є. Макроекономічне регулювання в умовах глобальних трансформацій : [монограф.] / В. Є. Воротін. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 392 с.
44. Воротін В. Є. Формування системи державного регулювання національної економіки в умовах глобальних ринкових трансформацій : дис. на здобуття наук. ступеня д.н.держ.упр. спец. – 25.00.02 “механізми державного управління” / В.Є Воротін – К.: НАДУ, 2003. – 416 с.
45. Гайдуцький А. П. Міграційний капітал: теорія, методологія, практика / А. П. Гайдуцький. – К. : ТОВ “Інфосистем”, 2010. – 446 с.
46. Гайдуцький А. П. Облігації для мігрантів: незадіяні можливості / А.П. Гайдуцький // http://dt.ua/ECONOMICS/obligatsiyi_dlya_migrantiv_nezadiyani_mozhливosti-60229.html
47. Галушка З. І. Нова роль держави в сучасній економіці: соціосинергетичний погляд / З. І. Галушка // Економіка та держава. – 2009. – № 1. – С. 103–106.
48. Гендрікс Г. Недержавні пенсійні фонди охоплені кризою? / Г. Гендрікс // Україна Бізнес Ревю. – № 5–6. – 19.02.2009. – С. 6.
49. Герасименко П. Глобалізація як феномен сучасності [Електронний ресурс] / П. Герасименко // Економічна правда. – 02.09.2009 р. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2009/09/2/205852/>

50. Германчук П. К. Державний фінансовий контроль: ревізія та аудит / П. К. Германчук, І. Б. Стефанюк, Н. І. Рубан, В. Т. Александров. – К. : НВП “АВТ”, 2004. – 424 с. (інтегрований навч.-атестаційний комплекс).
51. Глущенко В. В. Розвиток процесу формування недержавних пенсійних фондів в умовах реформування пенсійної системи України / В. В. Глущенко, І. А. Левченко // Вісник Харківського національного університету: зб. наук. пр. – 2009. – № 851. – С. 148–153. – (Серія : Економіка).
52. Гнибіденко І. Ф. Пенсійна реформа в Україні: стан, проблеми, перспективи / І. Ф. Гнибіденко // Економіка України. – 2007. – № 4. – С. 4–11.
53. Голенко А. Н. “Середній процент” пенсiонного збору. / А. Н. Голенко // Налоги и бухгалтер. – 28.02.2002 р. – С. 20–41.
54. Голубь В. Політико-адміністративні аспекти формування громадянського суспільства в транзитивних суспільствах [Текст] / В. Голубь // Віснику НАДУ. – 2010. – № 1. – С. 183–192.
55. Гошовська В. А. Соціальна реальність у контексті розбудови демократичного суспільства: нав. посіб. – К. : НАДУ, 2008. – 292 с.
56. Грем'яцька К. А. Регулювання та контроль у системі недержавного пенсійного страхування [Електронний ресурс] / К. А. Грем'яцька // Державне будівництво: електр. наук. фах. видання. – Х. : ХРІДУ НАДУ, 2007. – №1. – Режим доступу до статті: <http://www.nbuiv.eov.ua/e-journals/DeVu/2007-1/doc/2/12.pdf>
57. Грем'яцька К. А. Характеристика ризиків системи недержавного пенсійного забезпечення в контексті діяльності недержавних пенсійних фондів [Електронний ресурс] / К. А. Грем'яцька // Теорія і практика державного управління: зб. наук. пр. – Х. : Магістр. – 2009. – № 1 (24). – Режим доступу до статті: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2009-1/index.html>

58. Григорук А. А. Основи економічної теорії : політекономічний аспект : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / А. А. Григорук, М. С. Палюх, П. М. Литвин, Т. Д. Літвінова. – Тернопіль : ТДПУ, 2002. – 304 с.
59. Гриненко А. М. Соціальна політика : [навч. посіб.] / А. М. Гриненко – К. : КНЕУ, 2004. – 309 с.
60. Грицяк І. А. Європейське управління: теоретико-методологічні засади : [монографія] // І. А. Грицяк. – К., 2006. – 398 с.
61. Грицяк Н.В. Формування гендерної політики в Україні: проблеми теорії, методології, практики: Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 384 с.
62. Грушка В. І. Пенсійна система України : [навч. посіб.] / В. І. Грушка – К. : Кондор, 2006. – 336 с.
63. Губар О. Є. Соціальне страхування у забезпеченні соціального добробуту / О. Є. Губар // Фінанси України. – 2002. – № 8. – С. 130–136.
64. Гупаловська М. Б. Фінансовий контроль у бюджетних установах: прагматика та шляхи удосконалення в ринкових умовах господарювання [Електронний ресурс] / М. Б. Гупаловська // Наука молода. – 2004. – № 2.– Режим доступу до статті: http://www.library.tane.edu.ua/images/nauk_vydannya/LVx8CM.pdf
65. Демографічна криза в Україні. Її причини та наслідки / Збірник матеріалів. – К. : Парламентське видавництво, 2003. – 449 с.
66. Демографія та фінансові передумови пенсійної реформи в Україні: прогноз – 2050. [Електронний ресурс] / АДЦ Блакитної стрічки, 2010. – 72 с. – Режим доступу: http://www.undp.org.ua/files/ua_60467Demography_Pension_UKR.pdf
67. Денисов М. Ю. Социально-экономические преобразования пенсионной системы в России : [монографія] / М. Ю. Денисов – Ростов н/д. : РГЭА, 2000. – 246 с.
68. Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/dpn/npf_III_kv_2009.pdf

69. Державна політика в соціогуманітарній сфері : підручник / В. А.Скуратівський, В. П.Трощинський, П. К.Ситник та ін.; за заг.ред. В. А.Скуратівського, В. П.Трощинського. – К. : НАДУ, 2010. – 284 с.
70. Державна служба статистики України // Інтернет сайт. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
71. Державне регулювання економіки : [навч. посіб.] / [С. М. Чистов, А. Є. Никифоров, Т. Ф. Куценко та ін.]. – К. : КНЕУ, 2005. – 440 с.
72. Державне регулювання розвитку соціальної інфраструктури населених пунктів України : [навч. посіб.] / [В. М. Вакуленко, О. С. Ігнатенко, О. Ю. Лебединська та ін.]. – К. : УАДУ, 2002. – 112 с.
73. Державне управління : теорія і практика / За заг. ред. д.юр. наук, професора В. Б. Авер'янова. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 432 с.
74. Динь І. М. Фінансовий механізм функціонування пенсійних фондів в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.08 “Гроші, фінанси і кредит” / І. М. Динь. – Л., 2010. – 21 с.
75. Діденко Н. Г. Ринок праці та стратегія зайнятості в ЄС: досвід врегулювання та державного управління / Ніна Діденко // Публічне управління: теорія та практика: зб. наук. пр. – 2010. – № 2. – С. 131–137.
76. Дідківська Л. І. Державне регулювання економіки : [навч. посіб.] / Л. І. Дідківська, Л. С. Головка – 5 вид. – К. : Знання, 2006. – 213 с.
77. Дмитриева О. Переход от распределительной пенсионной системы к накопительной: результаты и критерии эффективности / О. Дмитриева, Н. Петухова, Д. Ушаков // Вопросы экономики. – 2010. – № 4. – С. 43–60.
78. Дмитренко Г. В. Модернізація державного фінансового контролю в Україні / Г. В. Дмитренко // Статистика України. – 2009. – № 3. – С. 118–123.
79. Дмитренко Г. В. Оцінювання ризиків у системі державного внутрішнього фінансового контролю / Г. В. Дмитренко // Вісник НАДУ при Президентіві України. – 2010. – № 2. – С. 127–134.

80. Дмитренко Г. В. Фінансовий контроль в Україні: проблеми та шляхи розвитку : [монографія] / Г. В. Дмитренко. – К.: “К.І.С.”, 2010. – 374 с.
81. Добрик Л. О. Роль фінансового планування у складі організаційно-економічного механізму управління реалізаційною діяльністю промислових підприємств / Л. О. Добрик // Економіка та держава. – 2007. – № 1. – С. 51–53.
82. Досвід запровадження пенсійних реформ у Латвії [Електронний ресурс]. – Інтернет сайт ПФУ. – Режим доступу: <http://www.pfu.gov.ua>
83. Доходи та заощадження в перехідній економіці України : [монографія] / С. Панчишин, М. Савлук – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 406 с.
84. Дрозд І. К. Державний фінансовий контроль : [навч. посіб.] / І. К. Дрозд, В. О. Шевчук – К. : ТОВ “Імекс-ЛТД”, 2007. – 304 с.
85. Дубровский В. Солидарная пенсионная система — это финансовая пирамида [Електронний ресурс] / Владимир Дубровский // Бізнес. – № 8. – 29.11.2010 р. – Режим доступу: http://www.uaib.com.ua/news/mass_media/136553.html
86. Дудка Ю. П. Парадигма економічної глобалізації та її значення у формуванні концептуальної матриці економічної безпеки / Ю. П. Дудка // Економічний простір. – 2009. – № 22/1. – С. 45–57.
87. Економічний аналіз реалізації соціально-гуманітарної політики України : [монографія] / [Л. В. Ільченко-Сюйва, О. І. Кілієвич, І. В. Розпутенко, О. П. Романюк] ; за заг. ред І. В. Розпутенка. – К. : НАДУ, 2008. – 124 с.
88. Єрмейчук А. Об’єми НПФ будуть щорічно збільшуватися на 30 % / А. Єрмейчук // Економічна правда. – 06.04.2011 р.
89. Женчик О. Кризові та переломні моменти реформування пенсійних систем у країнах з перехідною економікою / Ольга Женчик // Вісник Львівського університету. – 2008. – Вип. 25. – С. 257–264. – (Серія міжнародні відносини).

90. Жерлицын Д. М. Реализация финансово-инвестиционного потенциала системы негосударственных пенсионных фондов Украины / Д. М. Жерлицын // Модели управления в рыночной экономике. – 2008. – вип. 11. – С. 55–63.
91. Забзалюк Р. Пенсионная політика действующего правительства / Роман Забзалюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://novosti-n.mk.ua/analitic/read/?id=122>.
92. Завербна Н. В. Напрями удосконалення політики доходів і витрат населення в умовах інтеграції України у світове господарство / Н. В. Завербна, А. С. Завербний // Вісник “Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку”. – Л. : Видавництво національного університету “Львівська політехніка”, 2007. – С. 207–212.
93. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс] / ООН, Міжнародний документ, 1948 р. / Режим доступу http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015
94. Загальнообов’язкове державне пенсійне страхування : [навч. курс] / [О. О. Зайчук, О. Б. Зарудний, С. Б. Березіна та ін.]. – К. : НВП “АВТ”, 2004. – 256 с.
95. Загальнообов’язкове державне пенсійне страхування: Підхід до пенсійного забезпечення пенсіонерів, які виїхали на постійне місце проживання за кордон [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.pension.kiev.ua/files/pensioners_moved_abroad_26july07_ua.pdf
96. Загальнообов’язкове державне соціальне страхування, соціальний захист та пенсійне забезпечення в цифрах і фактах [Електронний ресурс] // Міністерство праці та соціальної політики України, 2010 р. – Режим доступу. – http://www.capitalmarkets.kiev.ua/download/sb_2010.pdf
97. Загородній А. Г. Фінансовий словник / А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк, Т. С. Смовженко / 3–тє вид., випр. та доп. – К. : Т-во “Знання”, 2000. – 587 с.

98. Загоруйко Ю. Під знаком Лісабонської стратегії / Ю. Загоруйко // Дзеркало тижня. – № 37 (565). – 24–30 вересня 2005 р. – С. 5–6.
99. Загорулько І. Б. Історія розвитку пенсійного забезпечення в Україні / І. Б. Загорулько // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – 2005. – Вип. 15.4. – С. 372–379.
100. Залетов О. М. Пенсійний захист населення: глобальна проблема ХХІ століття / О. М. Залетов // Страхова справа. – 2006. – № 3. – С. 12–17.
101. Збір на обов'язкове державне пенсійне страхування з операцій купівлі-продажу безготівкової іноземної валюти: час скасувати [Електронний ресурс] / Інститут Економічних Досліджень та Політичних Консультацій в Україні. – Режим доступу до статті: http://www.ier.com.ua/files//Polise_papers/V/v7_ur.pdf
102. Зеленко В. А. Управління процесами формування коштів пенсійних фондів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук 08.00.03 “економіка та управління національним господарством” / В. А. Зеленко. – Л., 2009. – 22 с.
103. Зіміна І. А. Державний фінансовий контроль : [навч. посіб.] / І. А. Зіміна, О. С. Корнієнко, А. О. Трофімова – Миколаїв : НУК, 2008. – 212 с.
104. Злупко С. М. Україна та Ізраїль: зайнятість і соціальний захист населення / С. М. Злупко, Т. Б. Томарський – Л., 1999. – 138 с.
105. Золотарьов В. Ф. Державне регулювання економіки : [навч. посіб.]. / В. Ф. Золотарьов – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2008. – 292 с.
106. Зубченко Л. А. Пенсионная система Франции : состояние и перспективы реформирования / Л. А. Зубченко // Вопросы экономики. – 1995. – № 9. – С. 1–4.
107. Институт посткризового мира Финансовая архитектура посткризового мира: эффективность решений [Электронный ресурс]. – Апрель-май 2009. – 185 с. – Режим доступа: http://www.postcrisisworld.org/files/book_small_all.pdf

108. Іваніцька О. М. Врахування тенденцій розвитку глобальних фінансових ринків при запровадженні фінансової політики України / О. М. Іваніцька // Вісн. НАДУ. – 2004. – №1. – С. 224-232.
109. Іваніцька О. М. Міжнародний досвід використання ресурсів пенсійних фондів і можливості його застосування в Україні / О. М. Іваніцька // Вісн. УАДУ. – 2003. – № 3. – С. 431-436.
110. Ільчук Л. І. Оплата праці “у конвертах” та її вплив на пенсійне забезпечення в Україні, досвід країн ЄС / Л. І. Ільчук // Вісник Пенсійного фонду України. – 2009. – № 1. – С. 25–27.
111. Інструкція про порядок організації оформлення, фінансування та виплати пенсій, грошової допомоги підприємствами поштового зв'язку України // Наказ Держкомзв'язку України, Міністерства праці та соціальної політики України та Пенсійного фонду України від 02.07.98 р. №101/123/67.
112. Інструкція про порядок проведення комплексних ревізій роботи регіональних управлінь, районних, міських відділів (управлінь) з виконання бюджету пенсійного фонду України : постанова Правління Пенсійного фонду України від 20.04.2001р. № 8–3.
113. Інформація про розмір соціального страхування, які застосовуються у різних країнах [Електронний ресурс] / Офіційний веб-портал ПФУ. – Режим доступу: http://www.fpsu.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2144%3A2010-04-14-08-564&catid=72%3A2009-08-01-16-00-07&Itemid=37&lang=uk
114. Інформація щодо установ, які здійснюють збір коштів до другого рівня пенсійної системи та їх адміністрування в Естонії, Хорватії, Македонії та Швеції : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mlsp.gov.ua/control/uk/publish/article; jsessionid =95AEF3D975E9225B6664F21B9379A3AE?art_id=99448&cat_id=92623

115. Історичні аспекти виникнення та формування пенсійного забезпечення в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novosti.ru/publ/1-1-0-9>
116. Кальниш Ю. Г. Політична аналітика в державному управлінні: теоретико-методологічні засади : [монографія] / Ю. Г. Кальниш // Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2006. – 271 с.
117. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс. – М. : Прогресс, 1978. – 563 с.
118. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / Франсуа Кенэ. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 551 с.
119. Кир'ян Т. Актуарні розрахунки в системі загальнообов'язкового пенсійного страхування першого рівня / Т. Кір'ян, В. Лукович // Україна: аспекти праці. – 2007. – №7. – С. 9–12.
120. Кириленко О. П. Фінанси : [навч. посіб.] / О. П. Кириленко. – Тернопіль : Т.О.В. ЦМДС. – 1998. – 234 с.
121. Кілієвич О. І. Методологія аналізу торгової політики як складової державної політики (в контексті проблеми оцінювання наслідків вступу України до СОТ) / О. І. Кілієвич, За заг. ред. Б. Лессера та І. Розпутенка // СОТ: проблеми членства України та його наслідки – К. : Вид-во “К.І.С.”, 2002. – 176 с.
122. Кілієвич О. І. Регуляторні впливи державної політики як чинник суспільного розвитку. Розвиток суспільства : [монографія] / О. І. Кілієвич, за заг. ред. І. Розпутенка та Б. Лессера. – К. : “К.І.С.”, 2004. – 340 с.
123. Кіндратець О. М. Пенсійна політика в країнах Заходу / О. М. Кіндратець // Право України. – 2004. – № 3. – С. 132–135.
124. Клапків М. С. З історії зародження національного страхового ринку / М. С. Клапків // Фінанси України. – 1998. – № 1. – С. 81–94.
125. Ключевська М. В. Роль держави в регулюванні соціального розвитку України [Електронний ресурс] / М. В. Ключевська // Сучасність, наука,

час. Взаємодія та взаємовплив : матеріали сьомої Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. – Режим доступу: <http://intkonf.org/klyuchevska-m-v-rol-derzhavi-v-regulyuvannisotsialnogo-rozvitku-ukrayini/>

126. Коваленко О. М. Методологічні основи фінансового механізму / О. М. Коваленко // Фінанси України. – 2003. – № 4. – С. 51–59.
127. Ковалюк О. М. Фінансовий механізм організації економіки України (проблеми теорії і практики) : [монографія] / О. М. Ковалюк – Л. : Видавничий центр Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2002. – 396 с.
128. Ковбасюк Ю. В. Державні фінанси і бюджетний процес (опорний конспект дистанц. курс навч. дисциплін) : навч пос. / Ю. В. Ковбасюк. – К. : Центр навч. літератури, 2004. – 76 с.
129. Ковбасюк Ю. В. Державні цільові фонди : [навч. посіб. до дисципліни “Державні фінанси”] / Ю.В. Ковбасюк. – К. : НАДУ, 2004. – 44 с.
130. Кодекс Законів про працю України від 10 грудня 1971 р. (із послідуячими змінами) / ВР УРСР. – 1971. – №322–VIII.
131. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. / ВР УРСР. – 1984. – № 51, ст. 1122.
132. Козаков В. М. Державне управління як соціально-ціннісний феномен / В. М. Козаков // зб. наук. пр. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2006. – Вип. 1 (23). – С 69-78
133. Козаков В. М. Формування сучасних соціально-ціннісних концепцій державного управління / В. М. Козаков // Вісн. НАДУ. – 2008. – № 1. – С. 23-31.
134. Колесова И. В. Теоретическая концептуализация понятия “финансовый механизм” [Електронний ресурс] / И. В. Колесова. – Режим доступу до статті : http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Management/2007_606/29.pdf.

135. Конвертизована зарплата – зло чи благо? [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.rsta.tr.ukrtel.net/Ukraine/News/News_DPA/konvertuvana.htm
136. Кондрат І. Ю. Пенсійне забезпечення в Україні та світі / І. Ю. Кондрат, Х. Ф. Бурбан // Науковий вісник НЛТУ України : зб. наук.-техн. пр. – 2009. – Вип. 19.3. – С. 204–208.
137. Конопліна Ю. С. Соціальне страхування : [навч. посіб.] / Ю. С. Конопліна. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2008. – 224 с.
138. Конституція України: Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К. : Юрінком, 1996. – 80 с.
139. Концепція соціального забезпечення населення України : Постанова Верховної Ради України №3758–ХІІ від 21.12.1993 р.
140. Корецький М. Х. Становлення методологічних, наукових, координуючих та методичних центрів розвитку галузі науки “Державне управління” / М. Х. Корецький // Кримський юридичний вісник. – Вип. 2 (9). Частина друга. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Kyuv/2010_2_2/index.htm
141. Королюк Ю.Г. До питань сутності та співвідношення понять “механізм” і “механізм управління” в галузі науки “Державне управління” / Ю. Г. Королюк // Інвестиції: практика та досвід. – 2011. – № 7. – С. 80–84.
142. Котляр Д. Недержавне пенсійне забезпечення в ЄС: корисний досвід та можливі висновки для України / Д. Котляр. // Парламент: часопис. – К., 2002. – № 4. – С. 15–33.
143. Кравченко В. М. Розробка моделей організації управління соціальним захистом населення: національний та зарубіжний досвід : [навч.-метод. посіб.] / В. М. Кравченко О. М. Петрос ; за заг. ред. В. М. Пітцика. – К. : Асоц. міст України та громад. – 2007. – Кн. 19. – 250 с. – (Серія навчальних програм для працівників місцевого самоврядування).

144. Крентовська О. Основні концепції державної політики залучення людей похилого віку до ринку праці / О. Крентовська // Зб. наук. пр. НАДУ. – К., 2010. – Вип 1. – С. 183–192.
145. Крентовська О. Розвиток системи державних соціальних гарантій в умовах формування ринкового мотиваційного механізму / О. Крентовська // Вісник УАДУ при Президентіві України. – 2003. – № 2. – С. 405–413.
146. Креховецька Л.Г. Реформування пенсійних систем в умовах глобалізації: зарубіжний і вітчизняний досвід Електронний ресурс режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vpu/Ekon/2009_7/60.pdf
147. Криза розподільчої системи України та напрями диверсифікації “пенсійного портфеля” : аналіт. доп. / О. М Пищуліна, О. П. Коваль, А. М. Авчухова. – К. : НІСД, 2010. – 104 с.
148. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. / ВВР України. – 2001. – №2341–III.
149. Круглов М. И. Стратегическое управление компанией: учебник для вузов / М. И. Груглов. – М. : Русская деловая литература, 1998. – 768 с.
150. Кузьменко В. В. Зарубіжний досвід визначення частки оплати праці у ВВП та собівартості продукції / В. В. Кузьменко // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – № 5. – Т. 2. – С. 72–76.
151. Куліков Г. Т. Вплив фінансової та економічної кризи: заробітна плата, розподіл прибутку і податкова система [Електронний ресурс] / Г. Т. Куліков, В. В. Близнюк. – Режим доступу: http://www.ilo.org/public/english/region/eurpro/budapest/download/ukraine_wages_ukr.pdf
152. Кульман А. Экономические механизмы : пер. с фр. / общ. ред. Н. И. Хрустальной. – М. : А/О Издательская группа “Прогресс”, “Универсал”, 1993. – 192 с.

153. Куряч Н. В. Визначення напрямів досягнення світового рівня пенсійного забезпечення [Текст] / Н. В. Куряч // Економіка України. – 2009. – № 9. – С. 37–39.
154. Кухтик Т. В. Регулювання та контроль у системі недержавного пенсійного забезпечення в умовах фінансової кризи / Т. Кухтик, Я. Ашиткова // Україна: аспекти праці. – 2009. – № 3. – С. 9–13.
155. Левашов В. И. Социальная политика доходов и заработной платы. / В. И. Левашов. – М. : Центр экономики и маркетинга, 2000. – 360 с.
156. Литвин В. М. Комплексна пенсійна реформа – перспективна Україна/ В. М. Литвин // Голос України. – 16.02.2011 р.
157. Лібанова Е. М. Насамперед слід усунути невідповідність між оплатою праці та обсягами споживання із суспільних фондів / Е. М. Лібанова // Національна безпека і оборона. – 2005. – № 1. – С. 31–32.
158. Лібанова Е. М. Чи потрібна Україні пенсійна реформа? Спроба неполітизованого аналізу / Елла Лібанова // Дзеркало тижня. – 1–7 вересня 2001 р. – № 34 (358).
159. Лібанова Е. Соціальний захист та соціальне включення в Україні [Електронний ресурс] / Елла Лібанова, Олена Макарова, Людмила Черенько, Лідія Ткаченко, Олена Палій. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=5757&langId=uk>
160. Ліндеман Д. Ю. Еволюція пенсійних систем у Східній Європі та Середній Азії : можливості, обмеження, дилеми та нові підходи // Профспілки України. – 2001. – № 1. – С. 27–65.
161. Луговенко Н. В. Соціальні функції пенсійного забезпечення / Н. В. Луговенко / Вісник НАДУ. – 2005. – № 4. – С. 420–423
162. Людський розвиток регіонів України : аналіз та прогноз : [монографія] / за заг. ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 328 с.
163. Ляпіна К. Перспективи запровадження єдиного соціального внеску в Україні [Електронний ресурс] / К. Ляпіна // Український незалежний

- центр політичних досліджень. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=index&catid=2&topic=>
164. Мадридський Міжнародний план дій з питань старіння / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//www.unfra.org.ua/ua/projects/23](http://www.unfra.org.ua/ua/projects/23)
165. Макаренко О. М. Державне управління пенсійним забезпеченням осіб похилого віку в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з державного управління : спец. 25.00.01 “теорія та історія державного управління” / О. М. Макаренко. – Х., 2009. – 19 с.
166. МакТаггарт Грег Корпоративні та професійні програми добровільного пенсійного забезпечення // Україна: аспекти праці. – 2001. – № 2. – С. 30–36.
167. МакТаггарт Грег Підвищення пенсійного віку: що раніше, то краще [Електронний ресурс] / Грег МакТаггарт. – Режим доступу до статті: http://pension.kiev.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=41&Itemid=128
168. Малецький О. М. Накопичувальна система Російської Федерації : досвід початку використання / О. Малецький // Вісник Пенсійного фонду України. – 2006. – № 8. – С. 17–19.
169. Малиновська О. А. Західний вектор міграцій населення України та перспективи європейської інтеграції держави [Текст] / О. А. Малиновська // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : зб. матеріалів міжнар. наук. конф. – К. : “Фоліант”, 2008. – С. 82–97.
170. Мальований М. І. Стан та проблеми розвитку системи недержавного пенсійного страхування в Україні / М. І. Мальований // Збірник наукових праць Уманського НУС. – 2009. – Випуск 72. (частина 2 – економіка). – С. 19–29.
171. Мальцев Г. В. Понимание права. Подходы и проблемы. / Г. В. Малцев. – М. : Дельта–Т, 2004. – 428 с.

172. Мамонтова Е. В. Соціальна роль держави в контексті теорії соціального обміну [Електронний ресурс] / Е. В. Мамонтова // Державне будівництво : електор. фах. вид. – Х., 2007. – № 1, ч. 2. – Режим доступу до статті: <http://nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/2007-1/doc/1/05.pdf>
173. Маркс К. Капітал. – Т. 4 // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. – 2-ге вид. – К. : Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1963. – Т. 26. – 448 с.
174. Матвієнко П. В. Заробітну плату – на рівень європейських стандартів / П. Матвієнко // газета “Обрій”. – №23 (254) за 3–9 листопада. – 2005.
175. Медведчук О. О. Реформування системи пенсійного забезпечення в Україні / О. О. Медведчук // Економіка та держава. – 2009. – № 3. – С. 58–60.
176. Мелешко О. В. Історіографія виникнення сучасної системи пенсійного забезпечення як виду соціального захисту населення / О. В. Мелешко // Вісник СНАУ. – 2008. – Випуск 12/1 (33). – С. 115–120. – (Серія “Економіка та менеджмент”).
177. Мелешко О. В. Проблеми недержавних пенсійних фондів розвинутих країн як наслідок світової фінансової кризи / О. В. Мелешко // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. наук. пр. – 2010. – Випуск 28. – С. 54–63.
178. Мельник А. Ф. Державне управління : [підручник] / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання, 2009. – 582 с.
179. Мельничук В. Г. Реформа, яка забезпечить гідну пенсію / В. Г. Мельничук // Урядовий кур’єр. – 27.07.2009. – №133. – С. 5.
180. Мельничук В. Г. Тенденції розвитку пенсійної системи України / В. Г. Мельничук // Фінанси України. – 2010. – № 4. – С. 66–76.
181. Мельничук В. Пенсійний фонд: Хіба ревуть воли, як ясла повні? [Електронний ресурс] / В. Мельничук // Економічна правда. – 22.03.2010 р. – Режим доступу до статті: <http://www.epravda.com.ua/publications/4ba78bf279bfd/>

182. Мельничук В. Чому загрузла пенсійна реформа [Електронний ресурс] / В. Мельничук // Економічна правда. – 17.08.2009 р. – Режим доступу до статті: <http://www.epravda.com.ua/publications/4a890514c93dd/>
183. Мерзляк А. В. Механізми державного управління іноземними інвестиціями: регіональний аспект : [монографія] / А. В. Мерзляк. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 300 с.
184. Методологічні рекомендації “Економічний аналіз бюджетних програм в соціально-гуманітарній сфері” до дисципліни “Публічні фінанси” / авт. кол. : І. В. Розпутенко, Н. А. Малиш, О. І. Кілієвич та ін. – К. : НАДУ, 2009. – 120 с.
185. Методологія державного управління : [Словник-довідник] / за заг. ред В. І. Лугового, В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 194 с.
186. Методологія, напрями, тенденції, проблеми у сфері праці та соціальної політики / за заг. ред. канд. екон. наук М. М. Папієва, канд. екон. наук, академік АЕНУ Т. М. Кір’ян. – К. : Соцінформ, 2006. – 408 с.
187. Миколайчук М. М. Фінансово-економічний механізм забезпечення стійкого збалансованого розвитку регіонів : [монографія] / М. М. Миколайчук, за наук. ред. І. В. Розпутенка. – К. : НАДУ, 2010. – 308 с.
188. Милль Дж. С. Основы политической экономии : в 3 т. / Дж. С. Милль; [пер. с англ. А. Милейковского]. – М. : Прогресс, 1981. – 447 с.
189. Милль Дж. С. Основы политической экономии и некоторые аспекты их приложения к социальной философии / Дж. С. Миль. – М. : Прогресс, 1990. – 352 с.
190. Михасюк Л. Р. Державне регулювання економіки [підручник] / Л. Р. Михасюк, Л. А. Швайка. – Львів : Магнолія плюс; вид. СПД ФО “В. М. Піча”, 2006. – 220 с.
191. Міжнародний білль про права людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1080655112>.

192. Міжнародні тенденції: перегляд політики виплат винагород // Міжнародний пенсійний вісник. – 2009 р. – Вип. 5. – С. 1–2.
193. Міжнародні тенденції: ринки доводять надійність диверсифікації // Міжнародний пенсійний вісник. – 2009. – Вип. 2. – С. 1–3.
194. Міжнародні тенденції: тривалість життя створює виклики для прогнозування пенсій / Міжнародний пенсійний вісник. – 2009. – Вип. 10. – С. 1–4.
195. Міжнародні тенденції: уряди реагують в очікування демографічних змін / Міжнародний пенсійний вісник. – 2009. – Вип. 6. – С. 1.
196. Модели посткризисного развития: глобальная война или новый консенсус / Институт посткризисного мира. – Ноябрь 2009 – январь 2010 г. – 130 с.
197. Мордвінов О. Г. Впровадження та перспективи розвитку загальнообов'язкового накопичувального пенсійного страхування в Україні / О. Г. Мордвінов, Н. І. Добриніна. // Держава та регіони : наук. – вироб. журнал. – 2009. – № 4. – С. 189–193.
198. Мордвінов О. Г. Трансформація системи пенсійного забезпечення [Електронний ресурс] / О. Г. Мордвінов, Л. М. Рилькова // Державне будівництво : електор. фах. наук. вид. – Х., 2006. – № 1/2006. – Режим доступу до статті: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DeBu/2006-1/doc/2/01.pdf>
199. Москвин В. А. Безработица и стресс / В. А. Москвин, Н. И. Кораблева. // Информ. бюлл. Мин-ва труда Украины “Человек и работа”. – 1994. – № 2.
200. Нечай А. А. Огляд типів пенсійного забезпечення за законопроектом “Про недержавне пенсійне забезпечення” / А. А. Нечай // Україна: аспекти праці. – 2001. – № 5. – С. 37–40.
201. Нечволод Л. І. Сучасний словник іншомовних слів / Л. І. Нечволод. – Харків : Торсінг Плюс, 2007. – 768 с.

202. Нижник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління: [навч. посіб.] / за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К.: УАДУ, 1998. – 160 с.
203. Новий інтерес до забезпеченої старості: як уряди розробляють нові нормативні акти, щоб уберегти пенсійні фонди від надмірних ризиків / Міжнародний пенсійний вісник. – 2009. – № 9. – С. 1–4.
204. Нові законодавчі зміни та підходи у системі соціального (пенсійного) страхування Республіки Польща / Експертна записка. Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки. – 2009. – 13 с.
205. Новікова О.Ф. Соціальна безпека : організаційно-економічні проблеми і шляхи вирішення / О.Ф. Новікова. – Донецьк : НАН України, Інститут економіки промисловості, 1997. – 459 с.
206. ОЕСР: Публікація нових методичних рекомендацій з управління та регуляторних принципів для пенсійних фондів / Міжнародний вісник пенсійного фонду. – 2009. – № 9. – С. 2.
207. Оклей І. В. Правове регулювання пенсійного забезпечення та надання соціальних послуг в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 “Трудове право, право соціального забезпечення” / І. В. Оклей. – Х., 2008. – 19 с.
208. Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія) : [навч. посіб.] / В. М. Опарін – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : КНЕУ, 2001. – 240 с.
209. Орехова І. С. Принципи державного контролю господарської діяльності / І. С. Орехова // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 309–315.
210. Осадчая І. Глобалізація і держава : нове в регулюванні економіки розвинутих країн / І. Осадчая // Мировая економіка і міжнародні відносини. – 2002. – № 11. – С. 3– 14.
211. Основи соціального менеджменту / Теоретичні положення та прикладні механізми / [М. Папієв, Т. Кир'ян, Б. Андрушків та ін.]; за заг ред Б. Андрушківа. – Тернопіль : ТЗОВ “Терно-граф”, 2007. – 1024 с.

212. Основні проблемні питання пенсійного забезпечення [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://pfu-km.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=512:2010-07-28-09-17-48&catid=2:2008-06-09-10-11-21&Itemid=3.
213. Осовська Г. В. Управління трудовими ресурсами : [навч. посіб.] / Г. В. Осовська, О. В. Крушельницька. – К. : Кондор, 2003. – 224 с.
214. Очікувана тривалість життя у офіційно встановленому віці виходу на пенсію, відрахування на пенсійне забезпечення та підвищення віку виходу на пенсію в різних країнах світу [Електронний ресурс]. – Аналітична довідка АДЦ Блакитної стрічки, 2009 р. Режим доступу: <http://brc.undp.org.ua/img/publications/Reirement%20age%20and%20crisis.pdf>
215. Парламент Чехії схвалив збільшення пенсійного віку до 73 років / Дзеркало тижня № 23 за 24 червня — 01 липня 2011 р.
216. Пельтек Л. В. Концептуальні засади державної інвестиційної політики в промисловості / Л. В. Пельтек // Інвестиції : практика та досвід. – 2009. – № 20. – С. 74–77.
217. Пенсионная система Литвы : [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті : <http://www.pensijusistema.lt/index.php?-1365689575>.
218. Пенсионные системы в период кризиса: Региональный доклад по странам Европы и Центральной Азии // Документ мирового банка. – 10.11.2009 р. – 27 с.
219. Пенсионные схемы для государственных служащих / Перевод с английского И. С. Меркурьевой под ред. Т. В. Костеевой. – Санкт-Петербург : СПГУ. – 2000. – 128 с.
220. Пенсії переобтяжують країни з перехідною економікою // Міжнародний пенсійний вісник. – 2009. – № 7–8. – С. 4–6.
221. Пенсійна реформа в Україні: дослідження суспільної думки 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.finrep.kiev.ua/download/pension_survey_22jul2010_ua.pdf

222. Пенсійна реформа: виклик для України [Електронний ресурс] / Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН. – Київ, 2008. – 69 с. – Режим доступу: http://www.un.org.ua/files/pension_reform_ukr.pdf
223. Пенсійна реформа: ризики нового етапу [Електронний ресурс] / Урядовий кур'єр від 20.01.03 р. – Режим доступу до статті: <http://www.semynozhenko.net/documents/213/>
224. Пенсійна реформа: чого Україна може навчитися в Словаччині [Електронний ресурс] / Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. – Режим доступу до статті : http://www.icps.com.ua/files/articles/38/0/nl_ukr_20050207_0263.pdf
225. Пенсійна реформа: що заважає? / Н. Яценко, Ю. Сколотяний // Дзеркало тижня. – № 12 (792). – 27 березня – 2 квітня 2010.
226. Пенсійна система Швеції : [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/Sweden.pdf>
227. Пенсійне забезпечення : [Енциклопедичний довідник] / за редакцією В. Фещенка. – К. : Українське агентство фінансового розвитку, 2009. – 464 с.
228. Пенсійний фонд України. Організаційно-правові та соціально-економічні засади функціонування / [Б. О. Зайчук, О. Б. Зарудний, С. Б. Березіна та ін] – К. : “АВТ”, 2006. – 1056 с.
229. Перегудов С. П. Новейшие тенденции в изучении отношений гражданского общества и государства / С. П. Перегудов // Полис. – 1998. – № 1. – С. 137–148.
230. Перцов Ю. О. Динаміка глобальної кон'юнктури на ринку в сучасних умовах / Ю. О. Перцов // Вісник Донецького національного університету. – 2010. – Вип. 2, Т.1. – С. 314–321. – (Сер. В: Економіка і право).
231. Петровська І. О. Фінанси (з елементами статистики фінансів) : [навч. посіб.] / І. О. Петровська, Д. В. Клиновий. – К. : ЦУЛ, 2002. – 300 с.

232. Пигу А. Экономическая теория благосостояния / А. Пигу. – Т. 1. – М. : Прогресс, 1985. – 512 с.
233. Пилипенко П. Д. Право соціального забезпечення України / П. Д. Пилипенко. – К. : Вид-во “Істина”, 2007. – 218 с.
234. Пилипенко С. М. Проблеми теорії права соціального забезпечення : [монографія] / С. М. Пилипенко – Х.: ПП “Берека-Нова”, 2006. – 264 с.
235. Пищуліна О. М. Зміна методики розрахунку прожиткового мінімуму – крок до реформування соціальної політики / О. М. Пищуліна // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1. – С. 106–114.
236. Пищуліна О. М. Нова ідеологія реформування заробітної плати: потреба та перспективи / О. М. Пищуліна // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1. – С. 133–140.
237. Пищуліна О. М. Соціальне значення мінімальної заробітної плати та її роль у формування робочої сили на ринку праці України / О. М. Пищуліна // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4. – С. 134–141.
238. Підвищення рівня зайнятості працівників старшого віку, огляд / Міжнародний пенсійний вісник. – 2009. – № 7–8 – С. 6–8.
239. Підсумки розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення за 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/dpn/npf_3kv__2010.pdf
240. Плаксій М. В. Пенсійна реформа в Словаччині / М. В. Плаксій // Вісник Пенсійного фонду України. – 2007. – № 2. – С. 14–15.
241. Плаксій М. В. Система пенсійного забезпечення Грецької Республіки / М. В. Плаксій // Вісник Пенсійного фонду України. – 2008. – № 8. – С. 18–20.
242. Політика урядів / Міжнародний пенсійний вісник. – 2010. – № 15. – С. 3–5.
243. Політика урядів. Мексика: заклик до збільшення внесків працівників // Міжнародний пенсійний вісник. – 2010. – № 14. – С. 4.

244. Поліщук О. А. Реформування системи пенсійного страхування в Україні – гостра необхідність для усіх [Електронний ресурс] / О. А. Поліщук. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/11_EISN_2010/Economics/63995.doc.htm
245. Поляченко В. А. Світова іпотечна криза / В. А. Поляченко, К. В. Паливода, П. І. Гайдуцький –К., 2008. – 428 с.
246. Понікаров В. Д. Пенсійне та соціальне забезпечення : [конспект лекцій для студентів спеціальності 7.050109 денної форми навчання] / В. Д. Понікаров. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2005. – 84 с. – (Укр. мов.).
247. Понікаров В. Д. Пенсійне та соціальне забезпечення : [підручник] / В. Д. Понікаров, М. М. Топоркова. – Х. : “ІНЖЕК”, 2006. – 400 с. – (Укр. мова).
248. Попок А. А. Закордонне українство як об’єкт державної політики : [монограф.] / А. А. Попко. – К. : Алтерпрес, 2007. – 227 с.
249. Послання Президента України Л. Д. Кучми до Верховної Ради України та Кабінету міністрів України “Про основні напрями реформування системи пенсійного забезпечення населення України” від 08.10.2001 р.
250. Постанова Кабінету Міністрів України “Про забезпечення виконання функцій з призначення і виплати пенсій органами Пенсійного фонду Кабінету Міністрів України” від 11.04.2002 р. / Кабінет Міністрів України. – 2002. – № 497.
251. Право соціального забезпечення : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / За ред. П.Д. Пилипенка. – 2-ге вид., переробл. і доп. – К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2008. – 504 с.
252. Право соціального забезпечення України : [навч. посіб.] / За ред. П. Д. Пилипенка. – К. : Істина, 2007. – 224 с.
253. Практичні рекомендації щодо використання економічного аналізу в процесі реалізації соціально-гуманітарної політики в Україні (2005–2020 рр.) : [метод. рек.] / І. В. Розпутенко, Л. В. Ільченко-Сюйва,

- О. І. Кілієвич, та ін.; за заг. ред. І. В. Розпутенка. – К. : НАДУ, 2009. – 96 с.
254. Прибиткова І. М. Населення України та його трудовий потенціал / за ред. д.е.н. В. М. Ворони, д.соц.н М. О Шульги // Українське суспільство: десять років незалежності (соціальний моніторинг та коментар науковців). – К. : інститут соціології НАН України, 2001. – 662 с.
255. Привалов Ю. Пенсійна реформа в Україні: тенденції та перспективи / Ю. Привалов, Ю. Саєнко, Ю. Сапелкін, відп ред. Ю. Саєнко. – К.: ПЦ “Фоліант”, 2005. – 218 с.
256. Про виконавче провадження : Закон України від 21 квітня 1999 р. / ВВР України. – 1999. – № 606–XIV.
257. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом : Закон України від 14 травня 1992 р. / ВВР України. – 1992. – № 2343–XII.
258. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 5 жовтня 2000 р. / ВВР України. – 2000. – № 2017–III.
259. Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 липня 2003 р. / ВВР України. – 2003. – № 1058–IV.
260. Про зайнятість населення : Закон України від 1 березня 1991 р. / ВВР України. – 1991. – № 803–XII.
261. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11.09.2003 р. № 1160–IV.
262. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи / Закон України № 3668–VI // Урядовий кур’єр за 14 вересня 2011 – № 168.
263. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування : Закон України від 8 липня 2010 р. / ВР України. – № 2464–VI.
264. Про невідкладні заходи щодо погашення заборгованості з виплати пенсій : Указ Президента України від 31.08.98 р. 31 № 957.

265. Про недержавне пенсійне забезпечення : Закон України від 09.07.2003 р. № 1057–IV / ВВР України, 2003. – № 47–48 – ст. 372.
266. Про оплату праці : Закон України від 24 березня 1995 р. / ВВР України. – 1995. – № 108/95–ВР.
267. Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні : Указ Президента України від 13.04.1998 р. № 291–98 / Урядовий кур’єр за 23 квітня 1998 р.
268. Про пенсійне забезпечення : Закон України від 05.11.1991 р. / ВВР України. – 1991. – № 1788–ХІІ.
269. Про питання, які розглядалися під час семінару з пенсійних питань, проведеного 26 лютого 2010 року [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ПФУ. Режим доступу: http://www.fpsu.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1843%3A-26-2010-&catid=72%3A2009-08-01-16-00-07&Itemid=37&lang=uk
270. Про правонаступництво України : Закон України від 12 вересня 1991 року за № 1543–ХІІ // ВВР України. – 1991. – № 46.
271. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовтня 1993 р. / ВВР України. – 1993. – № 3551-ХІІ.
272. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 28 лютого 1991 р. / ВВР України. – 1991. – № 796–ХІІ.
273. Про схвалення Концепції подальшого проведення пенсійної реформи : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 жовтня 2009 р. – № 1224–р.
274. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг : Закон України від 12 липня 2001 р. / ВВР України. – 2001. – № 2664–ІІІ.
275. Про цінні папери та фондову біржу : Закон України від 18 червня 1991 р. № 1201-ХІІ / ВВР України. – 1991. – № 38. – ст. 509.

276. Програма економічних реформ України на 2010 – 2014 роки “Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна влада” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/signal/0004100.pdf>
277. Продуктивність – найважливіша основа зростання реальної заробітної плати / Національна безпека і оборона, 2010. – № 7. – С. 25–37.
278. Радиш Я. Ф. Основи менеджменту : Методичні рекомендації та курс лекцій / Я. Ф. Радиш. – К. : 1997. – 290 с.
279. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – 2-е изд., исправл. – М. : ИНФРА – 1999. – 369 с.
280. Результати діяльності пенсійних фондів / Міжнародний пенсійний вісник, 2010. – № 17–18. – С. 4–6.
281. Ріппа М. Б. Державне пенсійне забезпечення в Україні та шляхи його розвитку : автореф. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.08 “Гроші, фінанси і кредит” / М. Б. Ріппа. – К., 2007. – 20 с.
282. Ріппа М. Б. Еволюція пенсійного забезпечення Німеччини: від Бісмарка до Рістера / М. Б. Ріппа, Т. В. Тучак // Фінанси, облік і аудит. – 2009. – № 14. – С. 161–171.
283. Розвиток галузей соціально-побутового призначення в сільській місцевості / [М. К. Орлатий, В. М. Вакуленко, О. С. Ігнатенко, О. Ю. Лебединська] – К. : КАДУ, 2003. – 75 с.
284. Розпутенко І. В. Державні фінанси: навч.-метод. посібн. для самост. вивч. слухачами дисципліни “Державне управління в економічній сфері” / І. В. Розпутенко. – К.: НАДУ, 2008. – 64 с.
285. Розпутенко І. В. Проблема пошуку – проблема вибору – проблема розвитку // Розвиток суспільства: [монографія] / за заг. ред. І. Розпутенка та Б. Лессер. – К. : Вид-во “К.І.С.”, 2004. – 340 с.

286. Роик В. Д. Пенсионная реформа: институциональный подход / В. Д. Роик. // Российский экономический журнал. – 2000. – № 11–12. – С. 27–33.
287. Роик В. Д. Проблемы развертывания пенсионной реформы / В. Д. Роик. // Российский экономический журнал. – 1998. – № 7–8. – С. 33–42.
288. Роик В. Д. Социальное страхование: история, проблемы, пути совершенствования / В. Д. Роик. // Ин-т труда М-ва труда РФ, Фонд соц. страхования труд-ся горно-металлург. пром-сти РФ. – М., 1994. – 125 с.
289. Романенко О. Р. Фінанси : [підручник] / О. Р. Романенко. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 312 с.
290. Рудницька Р. М. Механізми державного управління: сутність і зміст / Р. М. Рудницька, О. Г. Сидорчук, О. М. Стельмах, за наук. ред. д.е.н., проф. М. Д. Лесечка, к.е.н., доц. А. О. Чемериса – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 28 с.
291. Рудницький В. С. Внутрішній аудит: методологія, організація / В. С. Рудницький. – Тернопіль : “Економічна думка”, 2000. – 104 с.
292. Саламатов В. О. Когнітивні моделі соціальної реальності в державному управлінні: сутність, можливості та механізм застосування : [монографія] / В. О. Саламатов. – К. : Вид-во НАДУ, 2006. – 212 с.
293. Сарана О. Ю. Зміна економічних функцій держави під впливом глобалізації світової економіки / О. Ю. Сарана // Економіка, фінанси, право. – 2009. – № 12. – С. 3–7.
294. Свенчіцкі М. Виправлення пенсійної системи / М. Свенчіцкі. – Дзеркало тижня. – 2010. – № 17 (797). – за 30 квітня – 14 травня 2010 р.
295. Світова економічна криза: втрати та нові можливості для пенсійної системи // Міжнародний пенсійний вісник. – 2009. – № 1. – С. 2–3.
296. Світова фінансова криза: виклики та висновки для вітчизняних інвестиційних та пенсійних фондів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://investory.com.ua/community/discussions/svitova_finansova_

kriza_vikliki_ta_visnovki_dlja_vit4iznjanih_investicijnih_ta_pensijnih_fondi
v_uaib/

297. Світовий погляд: стратегії фондів / [Електронний ресурс] // Міжнародний пенсійний вісник. – 2010 р. – Випуск 17–18. – 6 с. Режим доступу: http://pension.kiev.ua/files/newsletter_issue17_18_may2010_ua.pdf
298. Сенейко Ю. В. Сучасні підходи до трактування категорії “ризик” / Ю. В. Сенейко. // Регіональна економіка. – 2006. – № 1. – С. 206–210.
299. Середня тривалість життя // Вільна енциклопедія Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Ukraine_Середня_тривалість_життя.jpg
300. Сивокінь П. Що може стати альтернативою пенсійної реформи / [Електронний ресурс] / Економічна правда за 19 серпня 2010 року. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2010/08/19/245478/>
301. Сидорчук А. А. Фінансові ресурси державного соціального страхування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.08 “Гроші, фінанси і кредит” / А. А. Сидорчук. – Т., 2010. – 16 с.
302. Симоненко В. К. Основи єдиної системи державного фінансового контролю в Україні (макроекономічний аспект) / В. К. Симоненко, О. І. Барановський, П. С. Петренко. – К. : Знання України, 2006. – 280 с.
303. Синчук С. М. Теорія соціального ризику за правом соціального забезпечення / С. Синчук // Право України. – 2003. – № 3. – С. 55–59.
304. Синява Л. В. Проблеми регулювання оплати праці та шляхи їх вирішення в Україні / Л. В. Синява // Регіональна економіка. – 2009. – № 1. – С. 171–177.
305. Система соціального захисту населення у Франції [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://www.pilga.in.ua/node/25>.
306. Сініпольська Н. О. Національні системи пенсійного забезпечення в умовах світової фінансової кризи / Н. О. Сініпольська // Вісник

- Одеського національного університету. 2009. – Том 14. Вип. 15. – С. 139–145. – (Серія: Економіка).
307. Скрипник А. В. Фінансові ризики в контексті пенсійної реформи / А. В. Скрипник, Л. А. Ліхтенштейн // Фінанси України. – 2007. – № 2. – С. 138–153.
308. Скуратівський В. А. Соціальна політика [друге видання доповнене і перероблене] / В. А. Скуратівський, О. П. Палій, Е. М. Лібанова – К. : УАДУ, 2003. – 364 с.
309. Слободяник С. П. Тенденції розвитку фінансового ринку в умовах глобалізації / Вісник Донецького національного університету. – 2007. – Вип. 2. – С. 316–322. – (Серія В: Економіка і право).
310. Словник іншомовних слів / за ред. акад. О. С. Мельничука. – К. : ГРУ РЕ, 1985. – 970 с.
311. Словник системного аналізу в державному управлінні / [Ю. П. Сурмін, Л. Г. Шпика, В. Д. Бакуменко, Л. М. Гогіна]. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 148 с.
312. Словник сучасної економіки Макміллана / [пер. з англ. О. Мороз, Т. Мороз]. – Київ : АртЕк, 2000. – 640 с.
313. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Эксмо, 2007. – 960 с. – (Серия Антология Экономической мысли).
314. Сміт А. Добробут нації. Дослідження про природу та причини добробуту нації / [переклад О. Васильєва, М. Метевікіної, А. Малевського]. – К. : Port-Royal, 2001. – 594 с.
315. Смоляр Ю. О. Особливості інвестиційної діяльності недержавних пенсійних фондів: зарубіжний досвід та вітчизняна практика / Ю. О. Смоляр, Г. М. Терещенко // Фінанси України. – 2008. – № 3. – С. 43–51.
316. Соловьев А. К. Экономика пенсионного страхования: Учеб. пособие для вузов / А. К. Соловьев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 335 с.

317. Соломка О. М. Пенсійне забезпечення в системі соціального захисту населення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.01.01 “Економічна теорія” / О. М. Соломка. – Х., 2006. – 18 с.
318. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма: открытое общество в опасности / Дж. Сорос ; [пер. с англ. С. Х. Умрихиной, М. З. Штернгарца]. – Москва : ИНФРА-М, 1999. – XXVI. – 262 с.
319. Соціальна політика та економічна безпека : [монографія] / під заг. ред. д-ра економ наук, проф. Є. І. Крихтіна. – Д. : Каштан, 2004. – 336 с.
320. Соціальний захист населення України: [навч. пос.] / за заг. ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого, – К.: Вид-во “Фенікс”, 2010. – 212 с.
321. Соціальні ризики фінансової стабільності [Електронний ресурс] / Постанова Президії НАН України від 24.09.2008 р. № 231. – Режим доступу: http://www.nas.gov.ua/infrastructures/Legaltexts/nas/2008/regulations/OpenDocs/080924_231.pdf
322. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави. Національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця. – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – 687с.
323. Сполучені Штати: Державні фонди розробляють нові пропозиції щодо регулювання фінансового сектору / Міжнародний пенсійний вісник. – 2009. – № 4 – С. 8.
324. Статівка Н. В. Концептуальні підходи до державного регулювання системи недержавного пенсійного забезпечення в Україні / Н. В. Статівка, Н. В. Вечирко // Держава і регіони. – 2009. – № 1. – С. 166–170.
325. Стеців Л. П. Фінанси : [навч. посіб.] / Л. П. Стеців, О. І. Копилюк. – К. : Знання, 2007. – 235 с.
326. Стеченко Д. М. Державне регулювання економіки [навч. посіб.] / Д. М. Стеченко. – К. : МАУП, 2000. – 176 с.

327. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора / Научный редактор перевода доктор экономических наук, профессор Г. М. Куманин. – М. : Изд-во МГУ “ИНФРА-М”, 1997. – 720 с.
328. Стожок Л. Г. Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування в системі соціальної політики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.07 “Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика”/ Л. Г. Стожко. – К., 2007. – 20 с.
329. Столяров В. Ф. Економічний механізм соціального страхування / В. Ф. Столяров, Л. І. Васечко. // Фінанси України. – 2007. – № 2. – С. 31–43.
330. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів / [авт.-упоряд. : Г. О. Андрущук, І. Б. Жилияєв, Б. Г. Чижевський, М. М. Шевченко]. – К. : Парламентське видавництво, 2009. – 632 с.
331. Страхування фінансових ризиків [Електронний ресурс] // Інтернет сайт АСКО-МЕДСЕРВІС. – Режим доступу: http://www.ams.com.ua/ins_prod/for_business/finance_risk_insurance/tabid/96/language/ukA/Default.aspx.
332. Сучасний тлумачний словник української мови: 100000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Х. : ВД “Школа”, 2009. – 1008 с.
333. Східна Європа: ОЕСР інтенсивно використовує обов'язкові фонди, щоб надати прискорення солідарній системі // Міжнародний пенсійний вісник. – 2010. – № 14. – С. 3–4.
334. Табах А. Накопительные пенсионные системы за рубежом и их внедрение в России [Текст] / А. Табах // Вопросы экономики. – 2010. – С. 138–148.
335. Теоретичні та методологічні проблеми розробки і реалізації управлінських стратегій : монографія / В. М. Князєв, Ю. В. Бакаєв,

- Т. Е. Василевська [та ін.]; за заг. ред В. М. Князева; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. – К. : НАДУ, 2008. – 239 с.
336. Теренс М. Ганслі Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки / Теренс М. Ганслі. – К. : Основи, 1996. – 238 с.
337. Терещенко Г. М. Проблеми розвитку недержавного пенсійного страхування в Україні / Г. М. Терещенко, Т. А. Мусатова // Фінанси України. – 2008. – № 12. – С. 76–88.
338. Тертичка В. В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / В. В. Тертичка К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 270 с.
339. Ткаченко Л. Шляхи подальшого реформування пенсійної системи України / Л. Ткаченко // Вісник Пенсійного фонду України. – 2008. – № 8. – С. 24–26.
340. Ткаченко Н. В. Роль недержавних пенсійних фондів у розвитку фінансового ринку України / Н. В. Ткаченко, Н. А. Цікановська // Фінанси України, 2010. – № 12. – С. 69–79.
341. Ткачук І. М. Організація внутрішнього контролю в Пенсійних фондах / І. М. Ткачук. // Становление современной науки : материалы I Международной научно-практической конференции. – Д. : Наука и образование, 2006. – Т. 3. – С. 35–38.
342. Толуб’як В. С. Деміфологізація пенсійного віку / В. С. Толуб’як // Інвестиції: практика та досвід. – 2010. – № 23. – С. 79–83.
343. Толуб’як В. С. Демографічні процеси та їх вплив на систему пенсійного забезпечення в Україні / В. С. Толуб’як. // Вісн. НАДУ. – 2009. – № 4. – С. 260–269.
344. Толуб’як В. С. Державна політика пенсійного забезпечення: сутність та функції / В. С. Толуб’як // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. ХарПІ НАДУ. – Х. : ХарПІ НАДУ “Магістр”. – 2009. – № 4 (27). – С. 232–238.

345. Толуб'як В. С. Державне регулювання в сфері пенсійного забезпечення: суть та необхідність здійснення / В. С. Толуб'як // Економіка та держава. – 2010. – № 5. – С. 76–79.
346. Толуб'як В. С. Дестабілізуючий вплив демографічних процесів на фінансові механізми пенсійного забезпечення / В. С. Толуб'як // Інновації в державному управлінні: системна інтеграція освіти, науки, практики : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 27 трав. 2011 р. : у 2 т. – К. : НАДУ, 2011. – Т.1. – С. 454–456.
347. Толуб'як В. С. Досвід проведення пенсійної реформи в Україні (регіональний аспект) / В. С. Толуб'як // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. ЛРІДУ НАДУ. – Львів : ЛРІДУ НАДУ. – 2008. – Вип. 14–15. – С. 169–173.
348. Толуб'як В. С. Запровадження пенсійних облігацій як механізм залучення фінансових ресурсів до Пенсійного фонду [Електронне ресурс] / В. С. Толуб'як // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2012. – №2. – Режим доступу до журналу:
349. Толуб'як В. С. Заробітна плата та її вплив на формування фінансових ресурсів системи пенсійного забезпечення / В. С. Толуб'як // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. ХарПІ НАДУ. – Х. : ХарПІ НАДУ “Магістр”. – 2010. – № 1. – С. 242–249.
350. Толуб'як В. С. Концепція фінансового механізму в системі пенсійного забезпечення / В. С. Толуб'як // Вісн. НАДУ. – 2010. – № 1. – С. 117–125.
351. Толуб'як В. С. Локальні проблеми здійснення пенсійної реформи в Україні / В. С. Толуб'як // Наука молода : зб. наук. пр. ТНЕУ. – Тернопіль. – 2007. – № 7. – С. 105–108.
352. Толуб'як В. С. Міграційні процеси та їх вплив на систему пенсійного забезпечення в Україні / В. С. Толуб'як // зб. наук. пр. НАДУ. – 2009. – № 2. – С. 219–228.

353. Толуб'як В. С. Пенсійна реформа в контексті економічного розвитку / В. С. Толуб'як // Вісн. НАДУ. – 2010. – № 2. – С. 232–239.
354. Толуб'як В. С. Пенсійна реформа в контексті економічного розвитку / В. С. Толуб'як // Статистична оцінка соціально-економічного розвитку : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., 20 трав. 2010 р. – Хмельницький, 2010. – С. 76–79.
355. Толуб'як В. С. Пенсійна реформа: зарубіжний досвід та вітчизняна практика / В. С. Толуб'як // зб. наук. пр. НАДУ. – К. : НАДУ. – 2010. – Вип. 1. – С. 202–212.
356. Толуб'як В. С. Пенсійна система України в умовах геоекономічних змін / В. С. Толуб'як // Галузь науки “Державне управління” : історія, теорія, впровадження : матеріали наук.-практ. конф. за міжнародною участю, 28 трав. 2010 р. : у 2 т. – К. : НАДУ, 2010. – Т. 1. – С. 426–428.
357. Толуб'як В. С. Передумови запровадження накопичувальної складової пенсійної системи в Україні / В. С. Толуб'як // Антикризові механізми регіонального та муніципального розвитку : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 9 квіт. 2010 р. : у 2 ч. – К. : Видавничо-поліграфічний центр Академії муніципального управління, 2010. – Ч. 1. – С. 219–221.
358. Толуб'як В. С. Політика пенсійного забезпечення населення в європейських країнах: досвід для України / В. С. Толуб'як // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. ЛРІДУ НАДУ. – Львів : ЛРІДУ НАДУ. – 2009. – Вип. 20. – С. 334–342.
359. Толуб'як В. С. Раціоналізація пенсійної системи / В. С. Толуб'як // Економіка та держава. – 2010. – № 8. – С. 111–114.
360. Толуб'як В. С. Раціоналізація пенсійної системи України / В. С. Толуб'як // Реформування системи державного управління та державної служби: теорія і практика : матер. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 22 жовт. 2010 р. : у 2 ч. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. – Ч. 1. – С. 150–155.

361. Толуб'як В. С. Ризики системи пенсійного забезпечення / В. С. Толуб'як // Науковий вісник Академії муніципального управління : зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 4. – С. 243–251. – (Управління).
362. Толуб'як В. С. Світова фінансова криза: виклики та висновки для пенсійних фондів / В. С. Толуб'як // Вісн. НАДУ. – 2010. – № 4. – С. 133–140.
363. Толуб'як В. С. Соціальні стандарти та гарантії в сфері пенсійного забезпечення / В. С. Толуб'як // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. ЛРІДУ НАДУ. – Львів : ЛРІДУ НАДУ. – 2010. – № 22. – С. 307–313.
364. Толуб'як В. С. Сучасні тенденції розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні / В. С. Толуб'як // Україна в умовах глобальної конкуренції : стратегія випереджаючого розвитку : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., 22–24 квіт. 2010 р. – Донецьк, 2010 – С. 211–213.
365. Толуб'як В. С. Теоретико-організаційні аспекти формування і розвитку системи пенсійного забезпечення населення / В. С. Толуб'як. // Науковий вісник Академії муніципального управління : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 1. – С. 187–196. – (Управління).
366. Толуб'як В. С. Теоретико-організаційні основи реформування пенсійної системи / В. С. Толуб'як // Вісн. НАДУ. – 2009. – № 3. – С. 240–248.
367. Толуб'як В. С. Удосконалення механізму формування фінансових ресурсів пенсійного забезпечення в Україні / В. С. Толуб'як // Вісн. НАДУ. – 2010. – № 3. – С. 127–135.
368. Толуб'як В. С. Удосконалення системи заробітної плати в контексті пенсійної реформи в Україні / В. С. Толуб'як // Актуальні проблеми регіонального управління та місцевого самоврядування : матеріали наук.-практ. конф. за між нар. участю, 8 квіт. 2011 р. : у 2 ч. – К. : Академія муніципального управління, 2011. – Ч. 2. – С. 143–145.

369. Толуб'як В. С. Удосконалення фінансового механізму системи пенсійного забезпечення України / В. С. Толуб'як // Інвестиції: практика та досвід. – 2011. – № 3. – С. 71–75.
370. Толуб'як В. С. Фінансовий контроль в сфері пенсійного забезпечення: мета, завдання, функції / В. С. Толуб'як // Інвестиції: практика та досвід. – 2010. – № 8. – С. 86–89.
371. Толуб'як В. С. Фінансові механізми пенсійного забезпечення : монографія // В. С. Толуб'як. – Тернопіль : “Терно–граф”, 2011. – 340 с.
372. Толуб'як В. С. Фінансові ризики в системі пенсійного забезпечення / В. С. Толуб'як // Проблеми управління соціальним і гуманітарним розвитком : матеріали IV регіон. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 26 листоп. 2010 р. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2010. – С. 190–193.
373. Толуб'як В. С. Формування недержавного пенсійного забезпечення як складової пенсійної системи України / В. С. Толуб'як // Економіка та держава. – 2011. – № 3. – С. 121–124.
374. Толуб'як В. С. Формування системи недержавного пенсійного забезпечення та розвиток фінансового ринку в Україні / В. С. Толуб'як // Інвестиції: практика та досвід. – 2011. – № 11. – С. 69–73.
375. Толуб'як В.С. Актуарні розрахунки в системі пенсійного забезпечення: теоретико-організаційний аспект / В.С. Толуб'як // Інвестиції: практика та досвід. – 2011. – № 18. – С. 84–88.
376. Трапезников В. Валютное регулирование в международном инвестиционном праве / В. Трапезников. – М. : Волтерс Клівер, 2004. – 176 с.
377. Третяк Г. С. Державне регулювання економіки : [навч. посіб.] / Г. С. Третяк, К. М. Бліщук – Л. : ЛРІДУ НАДУ, 2008. – 120 с.
378. Трофимова В. В. Трансформація економічних функцій держави в умовах становлення глобальної економіки / В. В. Трофимова // Економіка та держава. – 2010. – № 5. – С. 8–12.

379. Трощинський В. П. Державна політика в соціогуманітарній сфері [Текст] : підручник / В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, П. К. Ситник [та ін.] за заг. ред В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2010. – 284 с.
380. Трощинський В. П. Соціальний розвиток : [опорний конспект навч. дисципліни] / В. Трощинський, О. Петрос. – К. : НАДУ, 2008. – 192 с.
381. Трубич С. Ю. Формування системи соціального страхування / С. Ю. Трубич, В. Є. Швець // Фінанси України. – 2000. – № 2. – С. 110–114.
382. Трудова міграція громадян України. Біла книга : [монографія] / авт кол.; за ред. В. Я. Шибко. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2006. – 201 с.
383. Тютюнникова С. В. Формирование доходов населения в условиях рыночной трансформации / Тютюнникова С. В. – Х. : Основа, 1999. – 273 с.
384. Уистиян И. П. Самуэльсон о государственном регулировании экономики / И. П. Уистиян // Экономист. – 2001. – № 7. – С. 86–87.
385. Україна у Світовій організації торгівлі: очікування та реальні перспективи: Зб. ст. за ред. Я. А. Жаліла. К.:, 2002. – 57 с. (Сер. “Безпека економічних трансформацій”; Вип. 18).
386. Українська економічна думка : [хрестоматія] / упоряд., наук. ред. пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С. М. Злупко. – К. : Знання, 1998. – 448 с.
387. Унинець-Ходаківська В. П. Роль державного регулювання на ринку фінансових послуг / В. П. Унинець-Ходаківська // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 6 (96). – С. 238–247.
388. Устенко О. Л. Теория экономического риска / О. Л. Устенко. – К. : МАУП, 1997. – 164 с.
389. Федорейко А. Сім міфів пенсійної реформи / А. Федорейко // Економічна правда. – 22.03.2011 р.
390. Федоренко А. Інвестування пенсійних активів: проблеми державного регулювання [Електронний ресурс] / А. Федоренко, Д. Леонов,

- Н. Ковальова // Ринок цінних паперів України. – 2002. – № 11–12. – Режим доступу до статті : http://pension.kiev.ua/pensref/pubs/Other/inv_pens.html
391. Федосов В. И. Государственные финансы : [учеб. пособие] / под. ред. проф., докт. экон. наук В. И. Федосова, С. Я. Огородника и В. Н. Суторминой. – К. : КНЕУ. – 386 с.
392. Феленчак Ю. Б. Аналіз і оцінка ризику демографічних втрат: інноваційні підходи та методи (на матеріалах Львівської області) / Ю. Б. Феленчак, Л. Т. Шевчук // Регіональна економіка. – 2009. – № 1. – С. 183–190.
393. Финансовый менеджмент : теория и практика : [учебник] / под ред. Е. С. Стояновой. – М. : Изд-во “Перспектива”, 1999. – 398 с.
394. Фінанси : [навч. посіб.] / Н. В. Парижак, М. П. Шаваріна, В. М. Булавинець, О. М. Майборода. – Тернопіль : ТНЕУ, 2007. – 192 с.
395. Фінанси : курс для фінансистів : [навч. посіб.] / за ред В. І. Оспіщева. – К. : Знання, 2008. – 567 с.
396. Фінанси : Теоретичні основи: [підручник] / М. В. Градчіна, В. Б. Захожай – 2-ге вид., випр. і допов. – К. : МАУП, 2004. – 312 с.
397. Фінансовий словник-довідник / М. Я. Дем'яненко, Ю. Я. Лузан, П. Т. Саблук, В. М. Скупий. – К. : ІАЕ УААН, 2003. – 555 с.
398. Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку: в 3 т. / За ред. А. І. Даниленка. – Т. 2.: Механізми грошового і фондового ринків і їх вплив на розвиток економіки. – К.: Фенікс, 2008. – 442 с.
399. Формування заробітної плати в Україні: позиції фахівців / Національна безпека і оборона, 2010. – №7. – С. 78–85.
400. Фридмен М. Методология позитивной экономической науки / М. Фридмен // THESIS. – 1994. – Т. 2. – Вып. 4. – С. 20–52.
401. Фукуяма Ф. Глобалізація безконечна / переклад А. Вишняускас / [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n19texts/fukujama.htm>

402. Фултц Е. Сучасні тенденції та впровадження пенсійних реформ у країнах – кандидатах на вступ до ЄС / Елейн Фултц. – Будапешт, 2003. – 23 с.
403. Халецька А. А. Методологічні передумови формування політики соціального захисту населення / А. А. Халецька: Зб. наук. пр. Академії митної служби. – Дніпропетровськ: Академія митної служби (Серія “Державне управління”), 2011. – №1 (2). – С.75–81.
404. Халецька А. А. Пенсійна система України: проблеми та перспективи розвитку / А. А. Халецька, А. В. Неясова: Пріоритетні напрями та сучасний зміст державного управління. [зб. наук. пр. Донецького державного університету управління]. – Донецьк: ДонДУУ, 2011. – Т. XII. – Вип. 198. – С. 244–257. – (Серія “Державне управління”).
405. Халецька А. А. Соціальний захист населення в Україні: теорія та практика державного управління: монографія / А. А. Халецька / Донецьк: Юго-Восток, 2010. – 430 с.
406. Холод Н. Чому в Україні потрібно підвищувати пенсійний вік? Аргументи з міжнародного досвіду [Електронний ресурс] / Н. Холод // Українська правда. – 30 грудня 2010 р. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/12/30/5731865/>
407. Худицький В. Недержавні пенсійні фонди: нові можливості? В. Худицький // Львівська газета. – 04.12.2008 р. – № 179 (487).
408. Цікановська Н. А. Особливості збору внесків на обов’язкове накопичувальне пенсійне страхування в окремих країнах-членах ЄС. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fin.at.ua/publ/32-1-0-656>.
409. Цьома А. П. Сучасна демографічна ситуація в Україні і основні напрями демографічної політики держави [Електронний ресурс] / А. П. Цьома. – Режим доступу до статті: <http://www.pdaa.com.ua/np/pdf/58pdf>
410. Ченг Ф. Ли Финансы корпораций : теория, методы и практика ; [пер. с англ.] / Ченг Ф. Ли, Джозеф И. Финнерти – М. : ИНФРА-М, 2000. – XVIII. – 686 с.

411. Черняк І. І. Про методику дослідження ідентифікації європейських соціальних стандартів / І. І. Черняк // Науково-аналітичний щоквартальний збірник “Стратегічні пріоритети”. – 2008. – № 4 (9). – С. 121–128.
412. Чечель О. М. Чинники формування моделі державного регулювання економічної політики / О. М. Чечель // Економіка та держава. – 2009. – № 12. – С. 102–105.
413. Шевчук Л. С. Тіньова зайнятість як загроза економічної безпеки [Електронний ресурс] / Л. С. Шевчук. // Збірник статей Національної юридичної академії України імені Я. Мудрого. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/25_DN_2008/Economics/27704.doc.htm
414. Шевчук О. В. Контроль господарських систем в суспільстві з перехідною економікою: проблеми теорії, організації, методології / О. В. Шевчук. – К. : 1998. – 370 с.
415. Шевчук П. І. Пенсійне забезпечення / П. І. Шевчук, З. А. Берлік. – Л. : ЛРІДУ УАДУ, 2002. – 56 с.
416. Шевчук П. І. Соціальна політика : [навч. посіб.]. – Л. : Світ, 2003. – 400 с.
417. Шинкоренко Т. П. Тенденції зміни частки заробітної плати в структурі ВВП та валового випуску України: порівняльний аналіз / Т. П. Шинкоренко, Л. І. Кузнецова // Економіка і прогнозування. – 2008. – № 2. – С. 20–44.
418. Шишкин С. В. Экономика социальной сферы : [учебное пособие] / С. В. Шишкин. – М. : ГУВШЭ, 2003. – 367 с.
419. Шишков Ю. В. Глобализация экономики – продукт индустриализации и информатизации социума // Обществ. науки и современность. – 2002. – № 2. – С. 146–159.
420. Шишков Ю. Государство в эпоху глобализации / Ю. Шишков // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 1. – С. 3–13.

421. Шклярський Ю. О. Соціальний захист в економічній структурі суспільства / Ю. О. Шклярський // Соціальний захист. – 1998. – № 8. – С. 33–40.
422. Шуляк П. Н. Финансы : [учеб. пособие] / П. Н. Шуляк, Н. П. Белотелова. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Изд.-торговая корпорация “Дашков и Ко”, 2002. – 456 с.
423. Щорічна аналітична доповідь. Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.rus.html>
424. Экономика труда и социально-трудовые отношения / под ред. Г. Г. Меликьяна, Р. П. Колосовой – М. : Изд-во ЧЕРО, МГУ, 1996. – 623 с.
425. Эспинас А. История экономических учений / А. Эспинас [пер. с франц.] – СПб. : Электронные интегральные системы, 1998. – 192 с.
426. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : “Укр. Енцикл.”, 1998 р. – с. 239.
427. Юрій С. І. Світові економічні кризи та їх сучасні модифікації / С. І. Юрій // Вища школа. – 2008. – № 2. – С.13–25.
428. Юрій С. І. Соціальне страхування : [підручник] / С. І. Юрій, М. П. Шаварина, Н. В. Шаманська. – К. : Кондор. – 2006. – 464 с.
429. Юрчишин В. В. Макроекономічна стабільність в Україні: факти, тенденції, проблеми : [монографія] / В. В. Юрчишин. – К. : УАДУ, 1999. – 256 с.
430. Юрчишин В. Вплив глобалізації на прийняття державних рішень у сфері економіки [навч. посіб.] до дисципліни “Макроекономічна політика” / В. Юрчишин – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 32 с.
431. Якубович А. Я. Економічне зростання та реформа пенсійної системи [Електронний ресурс] / А. Я. Якубович. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Spec/2000_182/12_yakubovych_va.pdf

432. Якуша Н. В. Збір на обов'язкове державне пенсійне страхування / Н. В. Якуша // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 513–517.
433. Якимив А. И. Пенсионная реформа: польский опыт и предпосылки ее проведения на Украине / А. И. Якимив, Ю. В. Свидзинский. // Финансовые услуги. – 1999. – № 5–6. – С. 46–51.
434. Ярош Н. П. Державноуправлінські аспекти розвитку соціальних стандартів у сфері охорони здоров'я / Н. П. Ярош // Електронне наукове видання “Теоретичні та прикладні питання державотворення”. – 2010. – Вип. 6. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/tppd/2010-6/zmist/R_2/Jarosch.pdf
435. Яскевич Я. С. Сучасне державне управління і демократія / Я. С. Яскевич // Публічне управління: теорія і практика. – 2010. – № 3–4. – С. 153–160.
436. Яценко В. Інвестування пенсійних коштів і ринок капіталів [Електронний ресурс] / Володимир Яценко // Пенсійна реформа в Україні: що робити з обов'язковою накопичувальною системою? : матер. міжнар. конф. – Режим доступу: http://www.pension.kiev.ua/files/yatsenko_presentation_ukr.pdf
437. Яценко В. Пенсійна солідарність по-американськи / В. Яценко // Україна: аспекти праці. – 2001. – № 1. – С. 31–38.
438. Andrews Emily S. Pension reform and the development of pension system: an evaluation of World Bank assistant : [Electronic resource] / Emily S. Andrews. – 2006. – 168 p. – Access mode to: http://www.worldbank.org/ieg/pensions/documents/pensions_evaluation.pdf
439. Daniel Pery, Un project anglais, le plan Beverige // Droit social. – 1945. – 47 P.
440. Escritt T. «Freefall into the precipice» [Електронний ресурс] Режим доступу до статті: <http://www.ipe.com/articles/print.php?id=30322>
441. Factbox – Pension reform around Europe [Electronic resource] / Reuters. – 22 May 2008. – Access mode to: <http://uk.reuters.com/article/idUKL2238499820080522>

442. Filip Chybalski Liberalization of pension systems in Central and Eastern Europe [Electronic resource] / EVN Worknig Paper July 2009. – 16 p. Access mode to: http://www.europeanvalues.net/docs/PP_Liberalization_of_pension_systems_in_Central_and_Eastern_Europe_09.pdf
443. Finance.ua. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.finance.ua/ua/~1/0/all/2011/07/11/244728>
444. From Red to Gray: “Third Transition” of Aging population in Eastern Europe and the Former Soviet Union. Washington, D.C.? World Bank, 2007. – 295 P.
445. Fultz E. Pension reform in Central and Eastern Europe. Volume 2 : [Electronic resource] / Elaine Fultz. – International Labour Organization, 2002. – 146 p. – Access mode to: http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/2002/102B09_91_engl_v.2.pdf
446. Gillion Colin The development and reform of social security pension: the approach of the international labour office: [Electronic resource] / Colin Gillion. – Access mode to: <http://www.ilo.org/public/english/protection/socsec/pol/publ/exec.htm>
447. Luis Carlos Jenio. Pension reform in Bolivia // JDAPE LaPaz. – 1997.– April 23.
448. Morrow K. EU pension reform – An overview of the debate and an empirical assessment of the main policy reform options [Electronic resource] / Kieran Mc Morrow and Werner Roeger. – January 2002. – 106 p. – Access mode to: http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication1970_en.pdf
449. Pension Markets in Focus [Electronic resource] – OECD. – July 2010. – Issue 7. – 20 P. – Access mode to: <http://www.iopsweb.org/dataoecd/46/46/45637367.pdf>
450. Pension Reform and the Development of Pension Systems [Electronic resource] An Evaluation of World Bank Assistance 2006. – 144 P. – Access mode to : http://www.worldbank.org/ieg/pensions/documents/pensions_evaluation.pdf

451. Petru Ryszard. Mandatory savings system: basic design consideration and lessons learned from different transition economies – polish case // Paper presented to World Bank conference on pension reform in transitional economies (Luxemburg, Austria). – 1998. – November 15–17.
452. POST-СССР Оценка антикризисных действий правительств [Электронный ресурс] / Институт посткризисного мира Февраль-март 2009. – 72 с. – Режим доступа: http://www.postcrisisworld.org/files/doklad4_preview.pdf
453. Queisser Monika. Pensions in Germany // World Bank policy research working paper. – 1996. – № 1664.
454. Rocha R. Улучшение регулирования и надзора пенсионных фондов: есть ли уроки из банковского сектора? / Rocha R., Gutierrez J., Hinz R. // АМР/ПАДКО Проект впровадження пенсійної реформи. – 1999. – 44 с.
455. Rogalski M. Mondialisation: Presentation et remerques complementaies / Rogalski M. // Pensee. – 1997. – № 309. – P.15.
456. Sales–Sarrapy C., Solis–Soberon R., Villagomez–Amezcuа A. Pension system reform 1996: the Mexican case // NBER Working paper series. – 1996. – № 5780.
457. Salvador Valdes–Prieto. Administrative charges in pensions in Chile, Malaysia, Zambia and the United States // World Bank policy research working paper. – 1994. – № 1372.
458. Social security pensions: Development and reform. Geneva: ILO, 2000. P. 570–571.
459. Study on the social protection systems on the 13 applicant countries. Synthesis report. 2002–2005. Op. cit. P. 219.
460. Świątkowski A. Europejskie prawo socjalne: W 3 t. / Europejskie prawo ubezpieczeń społecznych. – Warszawa: Dom wydawniczy ABC, 2000. – T. 3.– 685 P.

461. The U.S. retirement market, 2008. – Research Fundamentals. – June 2009. – Vol. 18, № 5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ici.org/pdf/fm-v18n5.pdf>.
462. Thurow L. Le capitalisme a-t-il avenir? / Thurow L. // Politique intern. – 1998. – № 81. – P. 101–112.
463. Walker A. Economic Globalization and Policies on Aging / A. Walker, B. Deacon // Journal of Societal & Social Policy. – 2003. – Vol. 2/2 : 1–18. – 88 P.